

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА**

На правах рукопису

РЕВАК ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 330.524:378+351.863(477)

**ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У СИСТЕМІ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки)

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Науковий консультант

Крупка Михайло Іванович

доктор економічних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України

Львів – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	20
1.1. Сучасні підходи до визначення сутності інтелектуального потенціалу..	20
1.2. Структура та властивості системи економічної безпеки держави.....	46
1.3. Сутнісні характеристики інтелектуальної безпеки в системі економічної безпеки держави.....	75
Висновки до розділу 1.....	91
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ..	94
2.1. Структурно-функціональні параметри інтелектуального потенціалу держави.....	94
2.2. Методологічні засади дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки.....	123
2.3. Методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу держави.....	140
Висновки до розділу 2.....	163
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ.....	166
3.1. Роль вищої освіти у формуванні інтелектуального потенціалу України..	166
3.2. Активізація наукової діяльності як передумова розвитку інтелектуального потенціалу.....	189
3.3. Культурно-духовна складова інтелектуального потенціалу України....	215
3.4. Оцінювання рівня та ефективності використання інтелектуального потенціалу України.....	241
Висновки до розділу 3.....	252
РОЗДІЛ 4. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК КОМПОНЕНТА СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	256

4.1. Детермінанти інтелектуальної безпеки держави.....	256
4.2. Ідентифікація загроз інтелектуальній безпеці України.....	267
4.3. Інституціональне забезпечення інтелектуальної безпеки України.....	296
Висновки до розділу 4.....	315
РОЗДІЛ 5. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ І РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СИСТЕМІ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	318
5.1. Світовий досвід використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави та перспективи його застосування в Україні.....	318
5.2. Державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України.....	338
5.3. Стратегічні напрями розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки України.....	354
Висновки до розділу 5.....	382
ВИСНОВКИ.....	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	391
ДОДАТКИ.....	435

ВСТУП

На сучасному етапі формування інноваційної моделі розвитку економіки України головним рушієм економічного зростання стає інтелектуальний потенціал як стратегічний ресурс і економічна міць держави. Економічну стабільність високорозвиненим країнам забезпечує запровадження науково-технологічних розробок і високих технологій проривного характеру. Це об'єктивно висуває перед Україною завдання посилити науково-освітню й інноваційну конкурентоспроможність, ефективніше використовувати інтелектуальний потенціал як передумову економічної безпеки держави. Усунення технологічного відставання України від передових країн актуалізується впливом деструктивних чинників, що набувають форм потенційних і реальних загроз. До них насамперед належать процеси девальвації морально-духовних цінностей у суспільстві, реальне падіння купівельної спроможності та погіршення якості життя населення, вкрай повільне реформування вітчизняної науки й освіти, зволікання зі створенням національної інноваційної системи.

Однією з передумов інтенсифікації розвитку національної економіки є розробка та реалізація державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу для забезпечення економічної безпеки держави як сукупності програмних засобів протидії загрозам безпеці розвитку культурно-духовного й науково-освітнього базису національного господарства, реалізації стратегічних програм у гуманітарній сфері. На державному рівні дотепер не розроблена національна стратегія розвитку науки. Наукова сфера характеризується низькою інноваційною активністю та повільним інтегруванням сучасних організаційних форм і методів. При реформуванні вищої освіти необхідно враховувати світові тенденції: загострення конкуренції між університетами за лідерство на глобальному ринку освітніх послуг, поживлення міжнародної наукової співпраці, диверсифікацію механізмів фінансування освіти та наукових досліджень за участю держави, освоєння новітніх технологій з метою поліпшення якості

освітніх послуг. Перелічені фактори зумовлюють актуальність розробки та реалізації державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу із застосуванням функціонально інтегрованої сукупності засобів протидії потенційним і реальним загрозам та окреслюють стратегічні пріоритети зміцнення економічної безпеки держави.

Вагомий внесок у теоретичне обґрунтування економічної природи людської праці й інтелекту, наукової думки, ділових циклів та інновацій здійснили М. Балудянський, Д. Белл, Дж. Бернал, В. Вернадський, Дж.К. Гелбрейт, М. Кондратьєв, Д. Львов, С. Подолинський, Е. Тоффлер, М. Туган-Барановський, І. Франко, А. Шептицький, Й. Шумпетер, Ю. Яковець та ін.

Теоретико-методологічні засади розвитку інтелектуального потенціалу як головної продуктивної сили суспільства обґрунтовані в працях Л. Антошкіної, В. Базилевича, Г. Бекера, М. Блауга, В. Врублевського, В. Гейця, О. Докторовича, М. Згуровського, Ю. Канигіна, О. Ковалюка, М. Крупки, В. Левашова, І. Мойсеєнко, О. Мороза, Ю. Саєнка, В. Семиноженка, В. Ткаченка та ін. Економіко-філософські та соціальні аспекти інтелектуального і людського капіталу висвітлені в працях А. Дубовика, Ж. Поплавської, О. Поповича, Л. Семів, Г. Соколової, О. Стефанишин, Т. Стюарта; процеси інтелектуалізації та технологічної індустріалізації національної економіки – у публікаціях О. Бутнік-Сіверського, І. Галиці, О. Грудзинського, О. Другова, В. Петренка, С. Сімановського, Л. Федулової та ін.

Проблеми розвитку освіти й науки за умови формування економіки знань висвітлені в дослідженнях Є. Белозерцева, О. Водоп'янової, В. Волкової, Б. Данилишина, І. Каленюк, І. Кіршина, О. Комарової, В. Куценко, О. Левченка, Г. Леонідової, Б. Маліцького, В. Супяна, Г. Ханіна. Окремі напрями гуманітарної політики держави розроблені Т. Абанкіною, Ю. Білодідом, С. Вовканичем, В. Келле, О. Рубінштейном, В.Скуратівським.

Дослідженням теоретико-методологічних положень і прикладних проблем забезпечення економічної безпеки держави в стратегічному вимірі, у тому числі науково-технологічної, інвестиційно-інноваційної компонент присвячені праці Л. Абалкіна, І. Бабець, З. Варналія, Т. Васильціва, О. Власюка, В. Засанського, В. Криворотова, О. Ляшенко, О. Макарова, В. Мартинюка, А. Мокія, С. Мосова, В. Предборського, В. Пірумова, Б. Пшика, В. Сенчагова, А. Сухорукова, Р. Тринька, М. Флейчук, В. Франчука, Ю. Харазішвілі, А. Ходжаян, О. Чернеги.

Зважаючи на вагомий науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених, на сьогодні актуальності набувають дослідження ролі та місця інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави, якісного розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу, визначення впливу інтелектуального потенціалу на рівень економічної безпеки держави з урахуванням його дуалістичної природи. Також нагальними постають питання обґрунтування концептуальних засад дослідження інтелектуальної безпеки в системі економічної безпеки держави, розробки комплексу соціально-мотиваційних програм для молодих науковців, запозичення позитивного світового досвіду зміцнення економічної безпеки держави. Усе це зумовило вибір теми дисертаційної роботи, визначило її мету і завдання, а також логіку викладу матеріалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація підготовлена згідно з планом науково-дослідних робіт Львівського національного університету імені Івана Франка за темою «Фінансові стратегії розвитку економіки України» (номер державної реєстрації 0112U004029), в ній обґрунтовано концептуальні положення державної політики протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу; Львівського державного університету внутрішніх справ за темами: «Безпека і економіка: стан, проблеми і перспективи» (номер державної реєстрації 0106U003638), у межах якої розроблено методологічні засади дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави,

«Економічна безпека України: стан, проблеми та шляхи вирішення» (номер державної реєстрації 0109U007852), в рамках якої автором доведено взаємозв'язок між національною, економічною та інтелектуальною безпекою держави, «Стратегія сталого розвитку економіки: теорія і практика» (номер державної реєстрації 0112U007496), де автором висвітлено структурно-функціональні параметри інтелектуального потенціалу держави як стратегічного ресурсу національної економіки, «Забезпечення стійкості та безпеки фінансової системи України: теорія та практика» (номер державної реєстрації 0112U007497), у межах якої автором запропоновано комплекс організаційно-правових засобів щодо протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки України; Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка за темою «Моделювання, оцінка та прогнозування стану економічної безпеки регіональних агломерацій» (номер державної реєстрації 0108U000588), де автором апробовано методику оцінювання рівня інтелектуального потенціалу та інтелектуальної безпеки Дрогобиччини; Чернігівського національного технологічного університету за темою «Управління розвитком системи фінансово-економічної безпеки держави та суб'єктів господарювання» (номер державної реєстрації 0113U002742), в якій автором обґрунтовано теоретичні основи побудови системи економічної безпеки держави.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є формування методологічних основ, теоретико-методичних підходів і науково-прикладних напрямів з обґрунтування стратегічних пріоритетів та засобів розвитку і використання інтелектуального потенціалу та зміцнення економічної безпеки України.

Досягнення цієї мети передбачало вирішення таких наукових завдань:

– систематизувати та узагальнити теоретико-методичні положення тлумачення категорій «інтелектуальний потенціал», «інтелектуальна безпека держави» на основі розширення сутнісних характеристик теорії безпекознавства;

- побудувати структурно-ієрархічну модель міжрівневих зв'язків інтелектуального потенціалу;
- сформулювати структурно-функціональні ознаки системи економічної безпеки, виявити внутрішньосистемну залежність і взаємозв'язки із зовнішнім середовищем;
- довести провідну роль інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави;
- виокремити системні характеристики інтелектуальної безпеки у взаємозв'язку з національною та економічною безпекою держави;
- обґрунтувати концептуальні засади методології дослідження інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки;
- окреслити базисні функціональні параметри інтелектуального потенціалу держави;
- розробити теоретико-методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу держави з урахуванням індикаторів структурної побудови;
- виявити взаємозумовленість вищої освіти і науки, культури і духовності у процесах формування, розвитку та якісного зростання інтелектуального потенціалу України;
- вказати критеріальні ознаки об'єктно-суб'єктної типологізації інтелектуальної безпеки в умовах техноглобалізму;
- запропонувати методологічні основи інтегрального оцінювання динаміки рівня інтелектуальної безпеки України;
- ідентифікувати деструктивні чинники та фактори формування загроз розвитку та ефективному використанню інтелектуального потенціалу України;
- проаналізувати світовий досвід формування інституціонального базису використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави та запропонувати способи його адаптації в Україні;

– обґрунтувати концептуальні положення, етапи формування та механізм реалізації державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу;

– сформувати систему організаційно-інституціональних засобів протидії загрозам у контексті розвитку інтелектуального потенціалу України;

– визначити стратегічні пріоритети розвитку та ефективні способи посилення впливу інтелектуального потенціалу на зміцнення економічної безпеки держави.

Об’єктом дослідження є процеси розвитку і використання інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади та практичні рекомендації стосовно розробки інституціональних основ розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки України.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовано теорію систем, побудовано ієрархічну концепцію дослідження, яка включає методи: наукової абстракції, індукції та дедукції, аналізу і синтезу, історичний, логічний – для узагальнення наукових положень і розвитку термінологічного апарату теорії безпекознавства; компаративного аналізу – для зіставлення наукових засад щодо тлумачення понять «інтелектуальний потенціал», «інтелектуальна безпека держави»; структурного й аксіологічного аналізу – для окреслення архітекtonіки інтелектуального потенціалу та взаємозв’язку між компонентами системи; систематизації, теоретичного узагальнення та агрегування – при обґрунтуванні теоретико-методичних підходів і принципів до оцінювання рівня та загроз розвитку інтелектуального потенціалу України; економіко-математичні, аналітико-прогнозних розрахунків, зокрема методи теорій множин і математичної логіки, математичного програмування, – для обчислення рівня інтелектуального потенціалу України та виявлення домінантних тенденцій у його розвитку; огортаючих даних – при визначенні ефективності використання інтелектуального потенціалу у процесі зміцнення

економічної безпеки України; системно-динамічного моделювання – для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між чинниками та факторами ефективного використання інтелектуального потенціалу; інтегрального оцінювання – для обчислення інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України; нечіткої логіки – виявлення впливу системних загроз на рівень економічної безпеки держави; системного аналізу – для виявлення ключових тенденцій і здобутків в освітньо-науковій і культурно-духовній сферах розвинених країн, країн ЦСЄ та України; графічний – для візуалізації результатів оцінювання розвитку і використання інтелектуального потенціалу та рівня інтелектуальної безпеки України.

Інформаційною базою дослідження є закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, матеріали Державної служби статистики України, офіційні публікації міжнародних економічних організацій (ООН, МВФ, Світового банку, ОЕСР, Всесвітнього економічного форуму), стратегічні й програмні документи з питань розвитку національної освіти і науки, реформування національної економіки, вітчизняна і зарубіжна наукова література, офіційні вітчизняні та зарубіжні статистичні й аналітико-прогнозні матеріали, Інтернет-видання, особисті дослідження та розробки автора.

Наукова новизна отриманих результатів. Отримані результати розв'язують важливу проблему розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціалу, зміцнення економічної, у тому числі інтелектуальної, безпеки України на основі наукового обґрунтування методологічних положень, теоретико-методичних підходів і прикладних рекомендацій.

Основні результати, які характеризуються науковою новизною за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством, і виносяться на захист:

уперше:

- обґрунтовано концептуальні положення методології формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу для забезпечення економічної безпеки держави із дотриманням домінуючих принципів (законності, системності, раціональної доцільності, ієрархічності, субсидіарності, координованості, оперативності, дієвості, синергізму, емерджентності), застосування функціонально інтегрованої сукупності засобів протидії загрозам безпеці розвитку культурно-духовного й науково-освітнього базису національного господарства з метою реалізації Стратегії розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави;

- запропоновано теоретико-методичні засади системного аналізу динаміки рівня інтелектуального потенціалу з окресленням множини ключових параметрів (стимуляторів, дестимуляторів); доведенням доцільності застосування композиції положень теорій множин, математичної та нечіткої логіки, методів математичного програмування для інформаційного забезпечення аналітико-прогнозних оцінок тенденцій та обґрунтування прикладних рекомендацій щодо стратегічного розвитку інтелектуального потенціалу в умовах глобальних викликів;

- розроблено структурно-ієрархічну модель каузальних міжрівневих взаємозв'язків інтелектуального потенціалу (освіти, науки, культури, духовності) як базису формування «піраміди інтелектуального потенціалу» для забезпечення ефектів емерджентності та синергії;

удосконалено:

- функціональну структуру інтелектуального потенціалу, зокрема: виокремлено та обґрунтовано домінуючі ознаки теоретико-пізнавальної, естетично-просвітницької, світоглядно-виховної, соціально-стимулюючої, практично-аналітичної, стратегічно-захисної функцій, здійснюваних у процесі реалізації освітньої, науково-технологічної, інноваційної, культурно-духовної компонент стратегії зміцнення економічної безпеки держави;

- методико-прикладні та організаційно-інституціональні засоби формування гранично активного попиту підприємств реального сектора економіки на об'єкти інтелектуальної власності, їх залучення до науково-дослідної та інноваційної діяльності шляхом формування компонент інфраструктури, багаторівневого «портфеля замовлень», надання фінансових та організаційно-інформаційних преференцій для створення об'єктивних передумов ефективного використання інтелектуального потенціалу;

набули подальшого розвитку:

- теоретичні положення трактування економічної природи та архітектоніки інтелектуального потенціалу, які, на відміну від усталених наукових підходів (ресурсного, цільового, інноваційного, інформаційного, функціонального, системного, трансформаційного, ієрархічного, структурного), ґрунтуються на визначенні інтелектуального потенціалу за системно-структурним підходом як інтегрованої, цілеорієнтованої динамічно-змінної сукупності освітньо-наукових, культурно-духовних складових, взаємодія між якими зумовлюється синергетичним ефектом, та аксіологічним підходом як джерела нових знань, ідей, інформації; диз'юнкції інтелектуальних здібностей членів суспільства; домінантний чинник інноваційних засад економічного розвитку; запас економічної міці та безпеки держави; стратегічний ресурс участі України у процесах глобальної економічної інтеграції;

- інституціоналізація цивілізованих ринкових відносин в освітній, особливо науковій, сферах запровадження принципів рівності доступу до ресурсів, преференційних умов функціонування в стратегічно пріоритетних напрямках для розвитку і використання інтелектуального потенціалу, зміцнення економічної безпеки;

- стратегічні пріоритети та засоби якісного зростання інтелектуального потенціалу України з адаптуванням успішного європейського досвіду як основи розробки актуальних національних програм підтримки фахівців із пріоритетних для України спеціальностей і обмеження

їх еміграції без відповідного відшкодування витрат та рееміграції наукових кадрів.

Наукова новизна одержаних результатів за спеціальністю 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) полягає у такому:

вперше:

- запропоновано концептуальні засади методології стратегічного програмування інтелектуальної безпеки держави, до яких належать гармонізація з процесом розвитку й ефективного використання інтелектуального потенціалу, застосування принципу контрверсійності, доведення дуалістичної об'єктно-суб'єктної природи інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки;

- обґрунтовано методологічні основи оцінювання інтегрального індексу інтелектуальної безпеки держави в логічній цілеорієнтованій послідовності методів: вибір критеріальних ознак і множини показників (стимуляторів і дестимуляторів); визначення ступеня їх впливу на безпеку; головних компонент для розрахунку вагових коефіцієнтів; мультиплікативної інтегральної згортки; обчислення граничних і оптимальних значень інтегрального індексу інтелектуальної безпеки з метою обґрунтування стратегічних пріоритетів розвитку і використання інтелектуального потенціалу, гармонізованих із системою економічною безпеки держави, зокрема засобами зміцнення інтелектуальної компоненти безпеки;

- запроваджено в науковий обіг поняття «ланцюг» коллокації взаємозалежності і взаємовпливу інтелектуального потенціалу, інтелектуальної безпеки та системи економічної безпеки держави як кон'юнкції множин доміантних параметрів та індикаторів у круговій, радіальній та замкненій структурній побудові;

удосконалено:

- категоріальний інструментарій науки про економічну безпеку держави шляхом дезагрегування поняття «інтелектуальна безпека» у правовому, інформаційно-аналітичному, організаційному,

інституціональному, фінансовому та соціальному вимірах; представлення системи економічної безпеки держави через позиціонування її як системи, що функціонує в зовнішньому просторі глобальної, мегарегіональної та національної безпеки з урахуванням параметрів розвитку інтелектуального потенціалу й інтегрального індексу інтелектуальної безпеки держави;

- характеристику взаємозв'язку загальних функцій системи економічної безпеки держави з функціями механізму її зміцнення та віднесенням до функцій системи економічної безпеки інформаційної, превентивної, аналітико-прогностичної, до функцій механізму забезпечення економічної безпеки – нормативно-методичної, контрольної, практичної, регулюючої з метою гармонізації програмних засобів протидії загрозам інтелектуальній безпеці зі стратегією забезпечення економічної безпеки держави;

- типологізацію загроз інтелектуальній та економічній безпеці держави з виокремленням нечітких критеріальних ознак множини реальних і потенційних загроз за такими критеріями, як джерела виникнення, характер і форми прояву з метою встановлення їх впливу на економічну безпеку держави та врахування при розробці і реалізації механізму зміцнення економічної безпеки держави, зокрема її інтелектуальної компоненти;

набули подальшого розвитку:

- теоретичні положення теорії безпекознавства декомпозицією понять «безпека – загроза – небезпека» у проекції на тривимірну площину «зони – індикатори – засоби протидії загрозам» для науково-прикладного обґрунтування захисного і превентивного складників цілеорієнтованої безпекової політики на різних рівнях системної ієрархії;

- типологізація об'єктів інтелектуальної безпеки держави завдяки застосуванню статичних і динамічних критеріїв для виокремлення об'єктів і носіїв інтелектуальної власності, науково-дослідних та освітніх установ; інтелектуальної діяльності, інтелектуального потенціалу та інвестицій в його

розвиток для визначення і вибору ключових індикаторів інтелектуальної безпеки в системі економічної безпеки держави;

- теоретико-методичні підстави стратегічного програмування та інституціонального проектування засобів та інститутів протидії загрозам розвитку і використанню інтелектуального потенціалу та інтелектуальній безпеці шляхом виокремлення функцій підтримки розвитку і самовідтворення, здійснення превентивного та активного захисту, відновлення для визначення взаємозалежності між інтелектуальним потенціалом, економічною безпекою держави та її інтелектуальною складовою.

Практичне значення одержаних результатів. Окремі положення, висновки та пропозиції, отримані автором у процесі дослідження, знайшли використання в діяльності Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України – запропоновані засоби щодо поживлення процесів зростання загальнокультурного та духовного рівня нації (довідка № 314/148 від 28.12.2015 р.); Департаменту економічного розвитку та регуляторної політики Секретаріату Кабінету Міністрів України – теоретико-методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу України (довідка № 37534/18-05-02-15 від 07.10.2015 р.); Департаменту з питань безпеки, оборони та діяльності органів юстиції Секретаріату Кабінету Міністрів України – рекомендації щодо протидії загрозам у науково-технологічній сфері та державній безпеці під час проведення фахових експертиз і підготовки відповідних висновків (довідка від 27.01.2016 р.); Управління захисту економіки у Львівській області Департаменту захисту економіки Національної поліції України – науково-методичні та прикладні рекомендації для розробки організаційно-правових заходів, спрямованих на розкриття злочинів з порушення прав інтелектуальної власності (довідка № 375/112/13/01-2016 від 25.01.2016 р.); Департаменту економічного розвитку, торгівлі та промисловості Львівської обласної державної адміністрації – впроваджено комплекс засобів протидії загрозам розвитку

інтелектуального потенціалу Львівської області у регіональних програмах; пропозиції щодо зміцнення зв'язків між науковою сферою та підприємництвом в процесі розробки і реалізації проектів державно-приватного партнерства (довідка № 4-52-175 від 26.01.2016 р.); Департаменту економічного розвитку і торгівлі Рівненської обласної державної адміністрації – прикладні рекомендації із впровадження програмних засобів активізації попиту реального сектора на регіональні науково-технічні розробки (довідка № 01/1001-000-90 від 28.01.2016 р.); Львівської обласної організації профспілки працівників освіти і науки України – щодо соціально-економічного захисту освітян Львівщини в умовах реформування освіти і науки України (довідка № 16 від 25.01.2016 р.); Департаменту економічної політики Львівської міської ради – методичні підходи та прикладні рекомендації стосовно впровадження сучасних моделей прогнозування ринку праці, пошуків співпраці між регіональними центрами зайнятості та роботодавцями при реалізації програм соціально-економічного розвитку м. Львова (довідка № 23-вих-42 від 03.02.2016 р.); Регіональної агломерації «Дрогобиччина» – апробовано теоретичні положення та методичні підходи до оцінювання рівня інтелектуального потенціалу регіону та алгоритм визначення рівня інтелектуальної безпеки Дрогобиччини (довідка № 48 р від 10.12.2015 р.); Патентно-юридичного агентства «ГОЛДМАРК» – теоретичні розробки із захисту об'єктів інтелектуальної власності та діагностики загроз; пропозиції щодо подолання проблем, пов'язаних із недосконалістю інституціонального базису міжнародного трансферу технологій (довідка № 144 від 04.02.2016 р.); Запорізької торгово-промислової палати – пропозиції щодо запровадження в регіональних програмах системних засобів протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу держави (довідка № 22-2/172 від 08.09.2016 р.).

Деякі теоретико-методологічні та прикладні результати дисертаційної роботи використані у навчальному процесі Львівського державного університету внутрішніх справ при розробці навчально-методичних

матеріалів та викладанні дисциплін «Економічна теорія», «Соціально-економічна безпека», «Теорія безпеки соціальних систем», «Комплексне забезпечення економічної безпеки» (акт № 43 від 11.11.2015 р.); Харківського національного університету внутрішніх справ – при розробці навчально-методичних матеріалів з дисципліни «Економічна теорія» (довідка від 20.11.2015 р.); Львівського національного університету імені Івана Франка – для підготовки навчально-методичних матеріалів з викладання дисциплін «Фінансова безпека», «Інноваційний розвиток підприємств», «Стратегічне управління фінансами», «Ринок фінансових послуг», «Фінансування інноваційної діяльності підприємств» (довідка № 6102-Н від 30.12.2015 р.); Чернігівського національного технологічного університету – у навчально-методичному забезпеченні дисципліни «Фінансова безпека держави» (довідка № 202/08-641 від 14.03.2016 р.); ПВНЗ «Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій» – при підготовці навчально-методичних матеріалів у викладанні дисциплін «Міжнародний менеджмент інноваційної діяльності», «Міжнародні стратегії економічного розвитку», «Глобальна економіка» (довідка № 320/16 від 16.12.2016 р.).

За результатами дослідження отримано Свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір «Теоретичні основи дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки» (№ 55540 від 7.07.2014 р.); Свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір «Монографія «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України: проблеми теорії та практики» (№ 61820 від 25.09.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення і рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистого дослідження, що зазначено у переліку наукових праць. Матеріали та висновки кандидатської дисертації в цій дисертаційній роботі не використовувалися.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні і методологічні положення роботи доповідалися, обговорювалися та отримали позитивну оцінку на 28 комунікаційних заходах: **1)** міжнародних науково-практичних конференціях – «Актуальні проблеми економічної злочинності, тінізації та корупції в умовах формування ринкової економіки в Україні» (м. Львів, 2005 р.); «Розвиток фінансово-правового забезпечення сучасної економіки» (м. Донецьк, 2007 р.); «Актуальные проблемы и перспективы развития экономики Украины» (м. Алушта, 2010 р.), «Імперативи розвитку України в умовах глобалізації» (м. Чернігів, 2011 р.); «Ольвійський форум 2011: стратегії України в геополітичному просторі» (м. Миколаїв – Ялта, 2011 р.); «Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку України» (м. Кам'янець-Подільський, 2010, 2011, 2012 рр.); «Archibald Reiss Days» (Belgrade, Serbia, 2013 р.); «Теория и практика экономики и предпринимательства» (м. Сімферополь – Гурзуф, 2013 р.); «Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави» (м. Львів, 2013 р.); «Імперативи розвитку суспільно-економічних систем в умовах глобалізації» (м. Чернігів, 2013 р.); «Agriculture in Poland: Ten years in the European Union» (Opole, Poland, 2013 р.); «Application of Information and Communication Technology and Statistics in Economy and Education ICAICTSEE – 2014» (Sofia, Bulgaria, 2014 р.); «Проблеми економіки: нові ринки та напрями розвитку» (м. Дніпропетровськ, 2015 р.); «Розвиток національної економіки: теорія і практика» (м. Івано-Франківськ, 2015 р.); «Концептуальні засади економічного і правового забезпечення безпеки держави в умовах євроінтеграції» (м. Одеса – Черкаси, 2015 р.); «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: європейський вектор – нові виклики та можливості» (м. Львів, 2015 р.); «Współczesne Problemy Bezpieczeństwa i Marketingu» (Katowice, Poland, 2015 р.); «Теоретичні та практичні засади протидії злочинності в сучасних умовах» (м. Львів, 2015 р.); **2)** всеукраїнських науково-практичних конференціях – «Шлях України до економічної безпеки» (м. Харків, 2008 р.); «Економічна безпека України в

умовах загострення світових фінансових стосунків» (м. Львів, 2009 р.);

3) міжнародних наукових і науково-практичних семінарах – «Сучасні проблеми інформатики в управлінні, економіці, освіті, екології» (м. Київ – Світязь, 2008, 2009, 2010, 2013 р.); «Актуальні проблеми забезпечення фінансово-економічної безпеки України» (м. Тернопіль, 2013 р.);

4) міжнародному науковому симпозиумі – «Держава і ринки в умовах глобальних трансформацій» (м. Київ, 2015 р.).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 73 наукових працях загальним обсягом 60,15 д. а., що належать безпосередньо автору, у тому числі в одній індивідуальній монографії (24,18 д. а.), восьми колективних монографіях (8,49 д. а.), 21 статті у наукових фахових виданнях України (13,38 д. а.), 13 – у наукових виданнях інших держав та у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз (7,76 д. а.) та 30 – в інших виданнях (6,34 д. а.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 474 сторінки, основний зміст роботи викладено на 390 сторінках. Дисертація містить 20 таблиць, 52 рисунки та 22 додатки. Список використаних джерел налічує 406 найменувань на 43 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ

БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

1.1. Сучасні підходи до визначення сутності інтелектуального потенціалу

Історія людства переконливо свідчить, що рушійною силою прогресивного поступу та визначальним чинником економічного розвитку кожної держави є інтелектуальний потенціал. Водночас наявність потужного інтелектуального потенціалу є надійним джерелом зміцнення економічної безпеки держави. Найгостріша полеміка щодо сутності, місця та ролі інтелектуального потенціалу в суспільному житті держави триває ще з часів античного світу. Давньогрецькі філософи та мислителі інтелекту людини надавали першочергового значення, вважаючи інтелект найвищою цінністю та формою прояву творчих здібностей людини.

Дослідження етимології поняття «інтелект» вказує на те, що він споріднений з такими термінами, як «розум», «мислення», «здоровий глузд», «свідомість» тощо і характеризує процеси, пов'язані з розумовою діяльністю людини.

За семантико-гносеологічним значенням термін «інтелектуальний» походить від лат. дієслова *intelligere*, що означає відчувати, пізнавати, думати, сприймати, знати [136, с. 540].

Українські й іноземні тлумачні словники подають визначення поняття «інтелект» по-різному: це розум, здатність людини думати, мислити, рівень її розумового розвитку [29, с. 407; 119, с. 201; 332, с. 237]; це інтегральна характеристика людської свідомості; проявляє себе як здатність людини діяти цілеспрямовано, засвоювати зовнішні об'єкти та схеми власних дій, тобто набувати досвід [219, с. 77]. Основна риса інтелекту – зіставляти несумісні речі і налагоджувати взаємозв'язок між тим, що раніше вважалось

невзаємозв'язаним. Інтелект охоплює формальне і змістовне мислення [24, с. 376].

У науковій економічній літературі більшість дослідників під інтелектом розуміють здатність нагромаджувати та генерувати знання [17, с. 6].

Із філософської точки зору, інтелект – вища пізнавальна здатність мислення, що відрізняється творчим, активним характером від пасивно-чуттєвих форм пізнання. Призначення інтелекту – створювати порядок з хаосу через приведення у відповідність до індивідуальних потреб об'єктивних параметрів реальності [5, с. 69].

І з таким визначенням доцільно погодитися щодо надання інтелекту ознак творчих та креативних форм мислення і пізнання, оскільки процес упорядкування реального світу відповідно до індивідуальних потреб кожного вимагає додаткового пояснення та певного переосмислення.

Наукове обґрунтування термінів «інтелект» і «розум» наводить І. В. Багрова, яка вважає, що у сучасній науковій літературі зустрічається необґрунтоване ототожнення цих понять. Із позиції науковця, поняття «інтелект» є ширшим та становить першооснову людини, вроджені розумові властивості її свідомості (потенційно існуючі в ній ще до отримання будь-яких знань); він є тією платформою, на якій формується духовність, викристалізуються і проявляються різноманітні здібності та психологічні, індивідуально-типологічні якості особистості, розвиток усієї сукупності яких сприяє розвитку інтелекту, піднесенню людської сутності на вищий рівень. Учена наголошує, що інтелект доцільно розглядати як продукт удосконалення інтеграції і діалектичного розвитку розуму та психіки, які утворюються під час роботи мозку. Під розумом І. В. Багрова розуміє своєрідний прояв свідомості у вирішенні конкретних проблем, що виникають перед індивідумом; якість, що розвивається на основі здорового глузду та інтелекту, формується в процесі індивідуальної життєдіяльності і внаслідок набуття життєвого досвіду, і через опанування методик щодо опрацювання вже відомих у суспільстві відомостей [11, с. 12].

Погоджуємося з побудованою І. В. Багровою схемою реалізації потенціалу головного мозку, де на одному рівні знаходяться такі види діяльності головного мозку, як «інтелект – розум – розсуд – глузд», та які інтегруються з вродженими потенціями, задатками та здібностями індивіда [11, с. 12].

Одна з особливостей функціонування людського інтелекту, на думку М. Й. Варія, полягає в тому, що людина може засвоїти лише ту частину інформації, що надходить із зовнішнього середовища, яка відповідатиме її внутрішній структурі. Що ж до сутності поняття «інтелект», то автор зазначає: інтелект – це певний ступінь здатності людини розв'язувати завдання і проблеми відповідної складності, це здатність до мислення [27].

М. М. Біль досліджувала інтелект як домінуючу компоненту соціально-демографічного потенціалу, що детермінує його формування та ефективність використання. На думку дослідника, інтелект визначається рівнем розумового розвитку людини, який дає змогу розпізнавати навколишні явища природи і суспільства, самостійно пізнавати природні та суспільні закони, узагальнювати закономірності розвитку природних і суспільних процесів, створювати нові системи знань, виробництва, культури, побуту [21, с. 51–52].

Доволі неоднозначне тлумачення інтелекту наводять О. Мороз та Ю. Саєнко, які зазначають, що інтелект – це: просто розум, здоровий глузд; пізнання – нагромадження систематизованої інформації про навколишній світ; інноваційність – творення нового знання, предметів і різновидів діяльності; управління – здатність окреслити мету, завдання, знайти метод досягнення мети чи вирішення завдання і реалізувати задумане; прогнозування – на підставі досвіду і знань передбачити майбуття [173, с. 35].

Таку позицію слід визнати слушною лише частково, оскільки вважаємо, що такі риси інтелекту, як «інноваційність», «управління» та «прогнозування» характеризують послідовність певних дій, що є можливими за наявності інтелекту, а не визначають його глибинну сутність. Окрім цього,

«прогнозування» є складовою процесу «управління» і трактувати його як окремий атрибут інтелекту є недоцільно.

Узагальнюючи представлені у науковій літературі підходи щодо сутності «інтелекту» та його визначальних рис, наведемо власні міркування. По-перше, найбільш точно охарактеризувати це поняття можемо, беручи за основу його латинське походження – *intellectus, us, m*, що означає відчуття, сприйняття, розуміння, пізнання, поняття, зміст, значення.

По-друге, виокремлюючи визначальні риси інтелекту, слід акцентувати увагу на найбільш сутнісних його ознаках, а не на можливих формах прояву, наприклад, швидкість оцінювання ситуації, вибір правильних способів вирішення складного завдання, здатність прогнозування тощо.

По-третє, оскільки інтелект притаманний, з одного боку, людині як біологічній істоті, а з іншого, особі – Божому творінню, доповнимо класичне розуміння інтелекту атрибутами, що характеризують внутрішній духовний стан самої людини. Характерні риси інтелекту графічно наведені на рисунку 1.1.

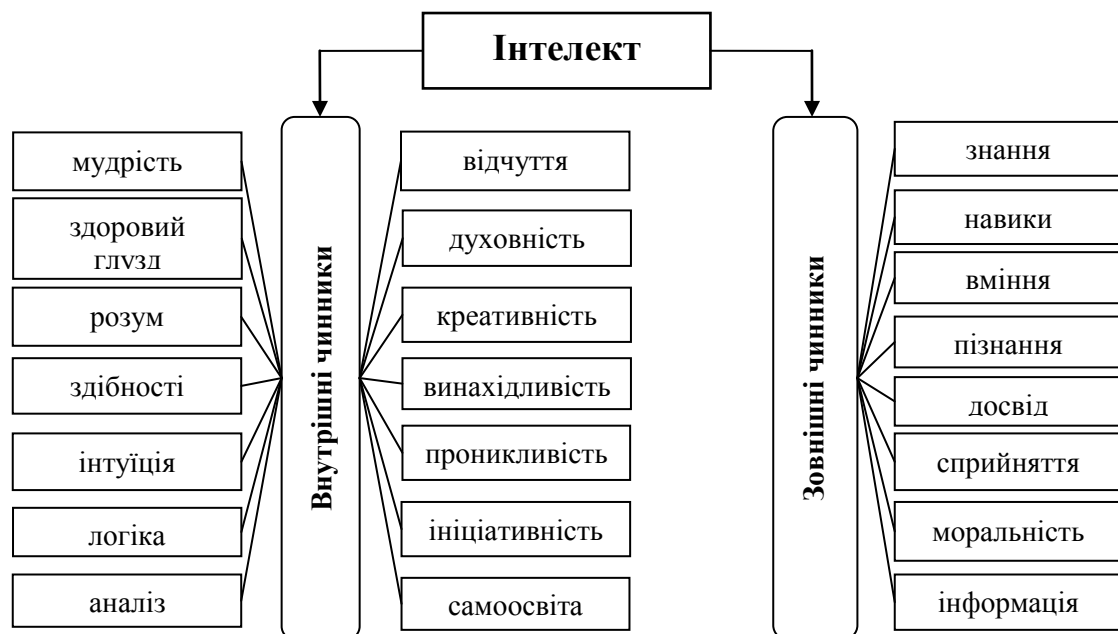

Рис. 1.1. Ознаки інтелекту, зумовлені внутрішніми і зовнішніми чинниками

Джерело: складено автором

Аналізуючи визначальні риси інтелекту, робимо висновок, що інтелект – це всеосяжний розум різностороннього людського світосприйняття, що на основі здібностей, досвіду, інтуїції та внутрішнього духовного стану людини відображає її здатність мислити, адекватно реагувати на виклики зовнішнього та внутрішнього середовища, швидко обирати правильні рішення та усвідомлювати відповідальність за їхні наслідки [267, с. 229–230].

Такий багатоаспектний підхід до розуміння поняття «інтелект» дає підстави стверджувати, що від рівня інтелекту окремої людини, тобто її можливостей, креативних здібностей, вмінь і бажань опановувати та систематизувати одержану інформацію, а потім трансформувати її у знання, залежить інтелектуальний рівень держави та всього суспільства.

Щодо поняття «потенціал» (від лат. дієслова *possum* – могли, вміти, володіти, бути здатним зробити), то в енциклопедичній та словниковій літературі знаходимо такі варіанти його трактування: приховані здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов [332, с. 477]; можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані [321, с. 166]; ступінь і потужності в якому-небудь відношенні, сукупність усіх засобів, можливостей, необхідних для чого-небудь [29, с. 859]; сукупність наявних засобів, можливостей в якій-небудь галузі, наприклад, економічній [24, с. 844]; наявні в економічного суб'єкта ресурси, їх оптимальна структура та вміння раціонально використати їх для досягнення поставленої мети [76, с. 13].

Викликає інтерес позиція В. М. Переверзева щодо розрізнення понять «потенціал об'єкта» та «потенціал суб'єкта». Під потенціалом об'єкта автор розуміє системне утворення ресурсів певного стану, що характеризується відповідними кількісними і якісними параметрами та відображає наявні в ньому можливості виконання об'єктом певної цілеспрямованої діяльності у заданих умовах, а під потенціалом суб'єкта – системне утворення ресурсів певного стану, що характеризується відповідними кількісними і якісними параметрами та відображають закладені в ньому можливості активного,

динамічного розвитку суб'єкта у процесі цілеспрямованої діяльності в умовах такого стану мінливого зовнішнього середовища [213, с. 213].

У сучасній економічній науці досі не сформована єдина термінологічна система понять щодо терміна «потенціал», хоч значна кількість наукових праць присвячена проблематиці потенціалу та його різновидів. Узагальнені підходи вітчизняних та зарубіжних учених щодо тлумачення модифікацій, або видів, потенціалу наведено у додатку А.

Вивчаючи феномен інтелектуального потенціалу, підсумовуємо, що нечіткість понятійного апарату з досліджуваної проблематики заохочує все більше науковців досліджувати відмінності між, здавалось би, на перший погляд, спорідненими поняттями. Спроба розмежувати поняття «інтелектуальний потенціал» і «науково-технічний потенціал» належить А. Кузьміну та О. Рогожину, на думку яких інтелектуальний потенціал є похідним від науково-технічного. Ця теза ґрунтується на тому, що науково-технічний потенціал охоплює три види забезпечення: інформаційне (бібліотеки і бази даних), кадрове (кваліфікований персонал) та техніко-інфраструктурне (оснащення, комунікації, зв'язок), а, отже, становить основу, на якій формується інтелектуальний потенціал [129, с. 34–35].

На наш погляд, інтелектуальний і науково-технічний потенціали мають різну етимологічну природу. Справді, науково-технічний потенціал представлений висококваліфікованим персоналом та сучасними техніко-комунікативними засобами, однак такі параметри, як естетичне світосприйняття, особисте духовно-культурне збагачення притаманні лише інтелектуальному потенціалові. З огляду на це, вважаємо, що інтелектуальний потенціал є ширшим поняттям та охоплює на рівні окремої людини здатність до саморозвитку та самореалізації, а на макрорівні – до перетворення на стратегічний ресурс економічної безпеки держави.

Водночас, на думку Л. Червінської, на розвиток вітчизняного науково-технічного потенціалу (інтелектуального) також впливає низка чинників, зокрема тенденції світової глобалізації, загальна інформатизація суспільного

життя, проголошений курс держави на створення національної інноваційної системи. Науковець збагачує сучасну наукову термінологію таким поняттям, як «інтелектуальний потенціал науки», що формується на основі знань, нагромадженого досвіду, професійних навичок, інформації, нових технологій, інтелекту тощо та значною мірою зумовлює конкурентоспроможність економіки, її місце у світовому глобальному ринку [353, с. 77]. Ю. Г. Орехівський інтелектуальний потенціал трактує як особливий нематеріальний фактор економіки, що охоплює сукупність гармонійних знань, навичок, досвіду, життєвої мудрості та інших рис інтелектуальної особистості, які акумулюються у здатності до творчої складної праці, матеріалізації її на самозростаючу вартість [196, с. 75]. В. І. Гунько зауважує, що інтелектуальний потенціал є елементом трудового потенціалу та водночас містить людський, клієнтський та структурний потенціали, які використовуються з метою створення інноваційної та інтелектуальної продукції й отримання економічної вигоди [55, с. 226]. Загалом автор, з одного боку, вибудовує логічний взаємозв'язок між поняттями «праця» → «людський потенціал» → «трудовий потенціал» → «інтелектуальний потенціал», вважаючи останній складовою усіх попередніх, а з іншого боку, зазначає, що людський потенціал є компонентом інтелектуального.

На нашу думку, інтелектуальний потенціал є структурним компонентом і трудового, і людського потенціалів, оскільки становить сукупні інтелектуальні здібності та акумульовані інтелектуальні ресурси певної спільноти (громади, підприємства, держави, суспільства). Трудовий потенціал охоплює все працездатне населення у сукупності з фізичними, розумовими, інтелектуальними та іншими здібностями, яке бере участь у створенні ВВП. Людський потенціал, на наш погляд, є ширшим поняттям, ніж трудовий, з огляду на те, що він представлений сукупністю знань, практичних навичок та різного роду здібностей усього населення держави накопичувати та трансформувати отримані знання, створювати інтелектуальні продукти, брати участь у суспільному житті тощо.

Дослідженню теоретичних і практичних аспектів формування інтелектуального потенціалу присвячено роботи багатьох вчених, зокрема У. Петті, А. Сміта, Дж. Мілля, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, С. Кузнеця, Т. Шульца, Г. Беккера, М. Блауга, А. Маршалла, Дж. Мінцера та ін. Для повного розуміння феномена інтелектуального потенціалу пропонуємо об'єднати різноманітні погляди та думки науковців, нестандартні та водночас варті уваги позиції дослідників інтелектуального потенціалу щодо тлумачення його сутності за певними науковими підходами, критеріями та ознаками.

По-перше, серед енциклопедичних досліджень найбільш деталізовано це поняття наведено у тритомній економічній енциклопедії під керівництвом Б. Д. Гаврилишина. На думку впорядників, потенціал інтелектуальний – це сукупність розумових здібностей людини до розумової діяльності зі засвоєння, усвідомлення інформації, її систематизації та перетворення на знання. Інтелектуальний потенціал виступає інтегрованим вираженням сукупної здатності людської спільноти до розумової діяльності та охоплює елементи, що характеризують рівень розвитку інтелекту та результати інтелектуальної діяльності [76, с. 13–14]. В економічному енциклопедичному словнику за редакцією М. С. Мочерного зазначено, що інтелектуальний потенціал – це сукупність розумових і творчих обдарувань людей і можливість їх збагачення, на основі яких формується їх здатність засвоювати нові знання та інформацію й використовувати їх для створення і впровадження нової техніки і технології, інших елементів продуктивних сил, а також усіх підсистем національної економічної системи [77, с. 142].

На наш погляд, зазначені автори наголошують здебільшого на наявності сукупності розумових здібностей, тоді як поза увагою залишаються такі риси інтелекту, як досвід, особисті навички, емоції, духовність. Фактично не приймаються уваги внутрішні відчуття та світосприйняття людини.

По-друге, значна кількість науковців є прихильниками ресурсного підходу, на думку яких інтелектуальний потенціал – це сукупність інтелектуальних ресурсів, зокрема людських здібностей, творчих обдарувань,

навичок, мотивацій, компетенції, освітнього, культурного, морально-етичного, кваліфікаційного рівнів, що сприяють підвищенню продуктивності праці та зростанню суспільного виробництва. На думку В. П. Семиноженка та Б. Є. Кваснюка, інтелектуальний потенціал має розглядатися як сукупність інтелектуальних ресурсів, що втілюють наукові здобутки суспільства, трудових ресурсів із притаманними інтелектуальними, освітніми та кваліфікаційними характеристиками, раціональне використання яких (в оптимальному співвідношенні з іншими економічними ресурсами) забезпечує досягнення нової якості економічного розвитку, що ґрунтується на знаннях [322, с. 194]. Вважаємо, що такий підхід не розкриває сутнісних характеристик інтелектуального потенціалу та є доволі обмеженим з огляду на його глибинну внутрішню природу, оскільки останній включає інтелектуальні ресурси.

По-третє, прихильники цільового підходу стосовно тлумачення інтелектуального потенціалу переконані, що завдяки ефективному його використанню можна досягнути поставленої мети. Словом, інтелектуальний потенціал є фактором досягнення стратегічних цілей, або це можливості, надані інтелектуальними ресурсами у певний час і в майбутньому, які створені людським і (або) машинним (штучним) інтелектом, можуть бути використані для досягнення певної мети, хоча такі можливості не завжди будуть реалізовані [316].

По-четверте, окремі автори дотримуються інноваційного підходу, акцентуючи увагу на безпосередній участі інтелектуального потенціалу в інноваційних процесах. Зокрема, Б. Маліцький та О. Попович у своїх дослідженнях акцентують увагу на необхідності впровадження в економічні процеси інноваційних механізмів, в основі яких є інтелектуальний потенціал. На їх думку, він охоплює спектр культурно-освітніх, науково-технологічних і креативних особливостей, що характеризують пізнавальні й творчі можливості людської спільноти – колективу, народу, країни, людства загалом. Характерною рисою інтелектуального потенціалу є здатність особи

усвідомлено приймати раціональні, обгрунтовані рішення, випішувати складні протиріччя у розвитку земної цивілізації тощо [149, с. 7].

Б. Данилишин і В. Куценко конкретизують сутність поняття «інтелектуальний потенціал», вважаючи його цілеспрямованою діючою сукупністю працівників із відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем, тобто з їх знаннями та навичками [56, с. 15]. Надаючи абсолютно прикладного значення цьому поняттю, автори переконані, що ефективне використання інтелектуального потенціалу може забезпечити сталий соціально-економічний розвиток національної економіки, що ґрунтується на відтворенні людського ресурсу.

По-п'яте, інтелектуальний потенціал трактують крізь призму духовності, що, на наш погляд, є цілком логічно та виправдано. С. Й. Вовканич вводить нове поняття – «духовно-інтелектуальний потенціал». Дослідник трактує духовно-інтелектуальний потенціал нації (групи, людини) як спроможність творити, нагромаджувати та використовувати нові знання, проекти, ідеї, тобто різноманітну семантичну інформацію як інтелектуальну власність для соціально-економічного, науково-технічного, духовно-культурного, морально-правового розвитку [36, с. 18]. Автор наголошує на тому, що сьогодні вагоме місце посідають такі ключові чинники суспільного виробництва, як наука, освіта, культура, духовність, комунікація [36, с. 12]. Взаємозв'язок між інтелектом і духовністю описує так: «коли інтелект не гармонізує з духовністю, не відбувається взаємозбагачення культур, мов, традицій, що не сприяє духовному, національному відродженню і розвитку, то він – не рушійна, а руйнівна сила» [36, с. 19].

Особливу увагу С. Й. Вовканич приділяє такому поняттю як інформаційна мобільність та пов'язаний із ним рух інформації (знань, досвіду). На його думку, інформація передається за допомогою вертикальної форми – від покоління до покоління (так формується історична пам'ять, національні свідомість, менталітет, традиції, культура, духовність тощо) та горизонтальної – на рівні окремої особи чи покоління (у такий спосіб створюється інтелектуальна

власність, наука, наукові школи, система інтелектуальних центрів, інноваційних організацій та ін.) [36, с. 62–63, 164–165].

Подібну позицію поділяє Н. А. Липовська, на думку якої інтелектуальний потенціал є частиною духовного потенціалу суспільства, спроможністю інтелектуальної системи за певного рівня розвитку у певних просторово-часових рамках реалізувати свої можливості за наявності необхідних ресурсів та з метою задоволення і власних потреб, і потреб соціальної системи, до якої вона належить як підсистема [142, с. 13].

Однак таке визначення інтелектуального потенціалу, вважаємо, є дещо звуженим, з огляду на те, що Н. А. Липовська не враховує властивих цьому поняттю сутнісних рис та ознак. Відтак інтелектуальний потенціал є набагато ширшим поняттям, а духовність – одна з найважливіших його складових.

По-шосте, в економічній літературі зустрічаємо наукові підходи, згідно з якими інтелектуальний потенціал прирівнюють до багатофункціональної системи (функціональний підхід). Скажімо, В. Л. Волкова та В. І. Стрельбицька вважають, що інтелектуальний потенціал – це здатність інтелектуальної системи до реалізації дослідно-пізнавальної та інтелектуальної діяльності за оптимальних умов її функціонування в інтересах досягнення поставлених цілей [38, с. 59].

По-сьоме, інтелектуальний потенціал досліджують із позиції його ролі у соціально-економічних системах (системний підхід). За визначенням В. П. Петренка, інтелектуальний потенціал – це прогнозована інтегральна здатність особи чи групи осіб до створення нових духовних та матеріальних цінностей [218, с. 72–73]. Водночас автор розглядає інтелектуальний потенціал як проміжну стадію послідовних поетапних трансформацій інтелекту в економічні результати. Оригінальною є думка дослідника щодо трактування логічних перетворень інтелекту окремої особи або групи осіб через процеси *інтелектокористування* (доцільні й оптимальні управлінські рішення та дії щодо інтелектуального потенціалу) створювати інтелектуальну продукцію, а відтак і інтелектуальну власність, що

трансформується в інтелектуальний капітал – основу конкурентоздатності в ринковому середовищі. Важливим, на думку науковця, є процес управління інтелектуальним капіталом, тобто вироблення і реалізація комплексу необхідних і доцільних управлінських рішень та дій із забезпечення ефективної і результативної комерційної реалізації об'єктів інтелектуальної власності. Наслідком такої діяльності є економічні результати, що завершують низку послідовних дій та означають кінцеву комерціалізацію інтелектуального капіталу з отриманням відповідних економічних результатів, що може бути забезпечено завдяки належній реалізації відповідними управлінськими структурами всіх необхідних функцій управління процесами інтелектокористування [218, с. 65–86].

Зацікавлення становить позиція автора щодо доповнення відомої в науковій літературі моделі соціальної мобільності таким поняттям, як інтелектуальна мобільність, під якою розуміють будь-який перехід особи або групи осіб з однієї інтелектуальної страти в іншу за рахунок ефективного використання їх інтелекту та інтелектуальних продуктів. Автор виокремлює два типи такої мобільності – горизонтальну та вертикальну, що, на наш погляд, співзвучне з формами інформаційної мобільності за С. Й. Вовканичем. Горизонтальна мобільність, вважає В. П. Петренко, охоплює незмінну економічну, професійну та політичну мобільність у територіальному, релігійному, сімейному чи громадському форматі, а вертикальна мобільність – низхідний та висхідний види з індивідуальними або колективними піднесеннями та спадами відповідно [218, с. 32].

Водночас дослідник застосовує таке поняття, як «інтелектуальна стратифікація» або диференціація осіб чи групи осіб за рівнем і результатами використання їх інтелекту. За рівнем інтелекту автор розрізняє носіїв ординарного, неординарного й елітного інтелекту та розташовує їх у формі піраміди [218, с. 23–24]. Погоджуємося із твердженням автора щодо ймовірного переміщення окремої особи чи групи осіб із нижчої у вищу інтелектуальну страту завдяки інтелектуальній мобільності, що досягається

за рахунок навчання, самоосвіти, отримання досвіду або, іншими словами, нарощування інтелектуального потенціалу.

По-восьме, інтелектуальний потенціал можемо розглядати за трансформаційним підходом. Ідеться про можливі форми його трансформації, зокрема перетворення в інтелектуальний капітал. Наприклад, В. П. Петренко розглядає такі форми трансформації інтелектуального потенціалу, як формування, зберігання, нагромадження та його використання. Водночас автор наголошує на тому, що найважливішою є стадія використання інтелектуального потенціалу [218].

Аналізуючи наукові підходи В. П. Петренка, вважаємо, що не менш важливими є ще такі форми трансформації, як розвиток, відтворення, накопичення та деградація інтелектуального потенціалу, про які йтиметься у наступних розділах. Окрім цього, слід наголосити, що внутрішньою природою інтелектуального потенціалу закладена висхідна тенденція його розвитку.

На трансформаційні властивості інтелектуального потенціалу вказує і О. О. Другов. На його думку, інтелектуальний потенціал – це здатність населення та влади країни до створення інтелектуального капіталу [67, с. 22]. Щодо тлумачення останнього, то автор поділяє точку зору таких науковців, як О. Бервено, І. Лапшина, які під інтелектуальним капіталом розуміють сукупність інтелектуальних активів фірми (нації), заснованих на інтелектуальних здібностях її співробітників, що реалізуються в процесі творчо-інноваційної діяльності і забезпечують досягнення цілей господарства як феномена культури [17, с. 6]; сукупність вродженого і розвиненого інтелектуального багатства людини у формі її інтелектуальної культури [135]. Дослідники пов'язують інтелектуальний капітал із внутрішнім інтелектуальним багатством людини у формі її інтелектуальної культури. О. В. Бервено вважає, що інтелектуальний капітал відображає суспільні, зокрема виробничі, відносини з приводу використання і відтворення інтелектуального потенціалу суспільства [17, с. 4].

На наш погляд, інтелектуальний капітал є результатом реалізації інтелектуального потенціалу та представлений у вигляді інтелектуальних продуктів та послуг, що мають вартісну оцінку та є джерелом додаткового доходу (для окремої особи та на мікрорівні) або економічного зростання (на мезо- та макрорівнях). Інтелектуальний потенціал є первинним поняттям і трактується як здатність особи (держави, суспільства) за сприятливих умов накопичувати та використовувати акумульовані знання, здібності (може тільки інтелект) з метою створення матеріальних і духовних цінностей та зміцнення економічної безпеки.

Л. І. Антошкіна та В. А. Висящев акцентують увагу на існуванні позитивного та негативного інтелектуального потенціалу, що виникає у результаті формування особистості під час набуття навиків, які можуть сприяти позитивному або негативному спрямуванню здібності людини. [89, с. 14–15]. На прикладі конкретних економічних явищ і процесів автори доводять управлінську роль інтелекту, від значення якого залежать усі, без винятку, події у розвитку людської цивілізації. Зокрема, позитивний інтелектуальний потенціал слугує процесам прогресивного поступу, негативний – є причиною фінансово-економічних криз, катаклізмів тощо. Допоки у суспільстві триватиме боротьба добра і зла, діятимуть моральні та аморальні закони, правитимуть конструктивні та деструктивні сили, доти актуальним буде питання акумулювання та використання позитивного чи негативного інтелектуального потенціалу у суспільстві. На переконання авторів, сьогодні для відновлення втраченої позитивної динаміки перед світовою спільнотою стоїть завдання створити механізми і стимули відтворення позитивного інтелектуального потенціалу, здатного обслуговувати інтереси прогресу [89, с. 15].

Слушними, на наш погляд, є висновки науковців, що рівень здобутої освіти окремої людини не завжди слугує позитивним змінам у суспільстві. Наприклад, корумпований чиновник, прагнучи швидкої наживи, забуває про інтереси пересічних громадян, чи бізнесмен, який намагається віднайти

законодавчі колізії чи нові способи ухилення від сплати податків та ін. Про превалювання морально-духовних та культурних цінностей у поведінці та діях індивідуумів свідчить той факт, що рівень духовності людини повинен перевищувати рівень знань, бо в протилежному випадку, навіть якщо особа є високоінтелектуальною, проте бездуховною, вона виступає деструктивним елементом суспільства. Як зазначає В. П. Петренко, це співвідношення має формалізований вигляд [218, с. 18]:

$$K_{ДЗ} = \frac{Д_Л}{З_Л} > 1, \quad (1.1)$$

де $K_{ДЗ}$ – коефіцієнт співвідношення духовності і знань людини; $Д_Л$ – духовність людини; $З_Л$ – знання людини.

Здатність інтелектуального потенціалу набувати природної форми досліджує В. А. Ткаченко. На його думку, людина, пізнаючи навколишній світ, збагачує свій природний інтелектуальний потенціал. Дослідник наголошує на необхідності вдосконалювати власний інтелектуальний рівень, оскільки рівень інтелектуального потенціалу кожного індивідуума віддзеркалюється в інтелектуальному потенціалі суспільства [330, с. 27–32]. Загалом рівень інтелектуального потенціалу окремої людини реалізовується в індивідуальній економічній діяльності, залежить від її здатності активізувати свої духовні та фізичні можливості, а також підпорядкувати власні знання, досвід та здібності поставленій меті і таким чином спрямувати нагромаджений інтелектуальний потенціал у трансформаційні процеси суспільства. Логічним постає такий висновок автора: що вищий рівень нової формації суспільства, то вищий ступінь суб'єктивної свободи та природний мотиваційний рівень, основою якого є інтелектуальний потенціал [330, с. 27–32].

По-девяте, у науковій літературі все більшої актуальності набуває багаторівневий підхід, згідно з яким інтелектуальний потенціал розглядається на різних ієрархічних рівнях. Зокрема, досліджуючи інтелектуальний потенціал на рівні особи, підприємства, регіону, держави та суспільства, ми розмежуємо етимологічні тонкощі між такими суміжними поняттями, як

«інтелектуальний потенціал держави» та «інтелектуальний потенціал нації», «інтелектуальний потенціал підприємства» та «інтелектуальний потенціал окремих структурних утворень» тощо. Схематично інтелектуальний потенціал у структурі ієрархічних рівнів наведено на рис. 1.2.

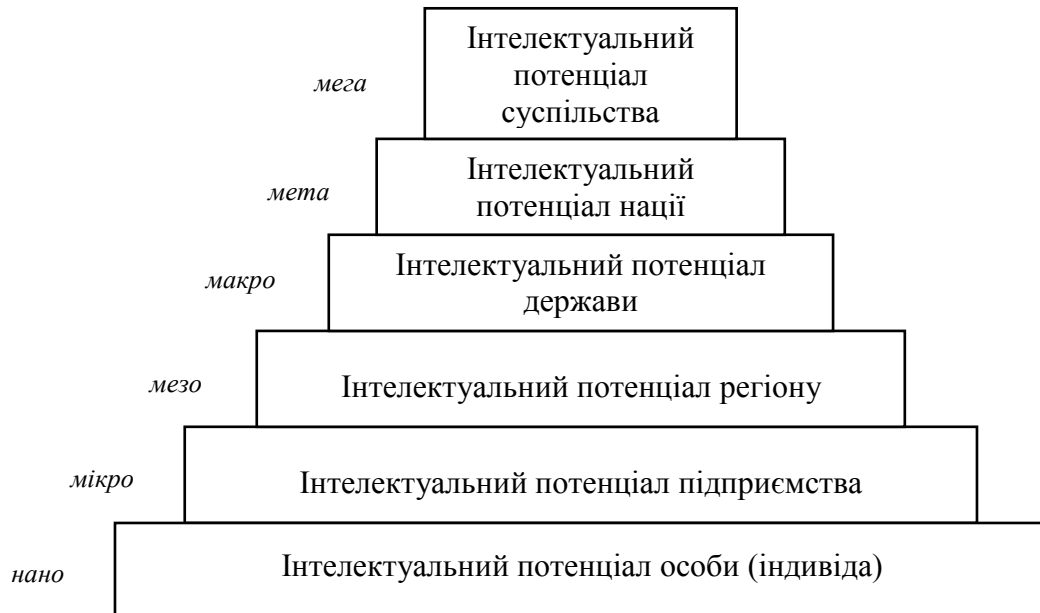

Рис. 1.2. Інтелектуальний потенціал у структурі ієрархічних рівнів

Джерело: складено автором

Нанорівень утворює *інтелектуальний потенціал особи*, що, на наш погляд, характеризує: гнучкість та оригінальність думки, вміння стисло і зрозуміло висловлювати власну позицію; швидкість оцінювання ситуації та вибір найоптимальніших шляхів розвитку; здатність до аналітичного мислення, постійного зіставлення та порівняння різних думок, поглядів; допитливість та інтуїтивність у створенні нових ідей; прагнення навчатися впродовж життя або займатися самоосвітою; здатність до самореалізації та прогнозування.

У книзі «Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття» автори акцентують увагу на інтелектуальному потенціалі людини, що впливає з пізнавальної та виховної функцій освіти. Виконання цих функцій є результатом нагромадження знань, набутих властивостей, умінь та навичок, тобто «живих знань» – інтелектуального потенціалу людини [184, с. 92].

Наступний ієрархічний рівень представлений *інтелектуальним потенціалом підприємства*. Досліджуючи питання формування та розвитку інтелектуального потенціалу *суб'єктів господарювання*, І. П. Мойсеєнко розглядає його як систему реалізації можливостей інтелектуальних ресурсів із властивими їм елементами (інтелектуальний капітал, система управління знаннями, ключові компетенції), структурою, зв'язками та ознаками (інноваційності, конкурентоспроможності, енергетико-інформаційності), а також відповідним забезпеченням (інформаційним, функціональним та організаційним) [170, с. 9]. Автор аргументує це тим, що інформаційні імпульси внутрішнього та/або зовнішнього характеру впливають на виникнення інтелектуальних потенціалів, до складу яких входить інтелектуальний капітал, ключові компетенції та система управління знаннями, а системно-синергетичне їх поєднання дає змогу досягти синергетичного ефекту. Оригінальним є трактування механізму управління інтелектуальним потенціалом суб'єкта господарювання як структури знань, що відображають закономірності реалізації видових проявів потенціалів, оцінку їх рівня та напрями використання залежно від системно-синергетичних принципів його формування [170, с. 26].

Така позиція автора, на наш погляд, демонструє науковий підхід, згідно з яким між суб'єктом господарювання та зовнішнім середовищем відбувається взаємозв'язок за допомогою енергетичних та інформаційних характеристик систем, а напрям між ними визначає різниця потенціалів (внутрішніх та зовнішніх).

Поділяємо наукове бачення О. В. Прокопенко та В. Ю. Школи, на думку яких сутність інтелектуального потенціалу підприємства як складової інноваційного потенціалу полягає в єднанні та синтезі інтелектуальних компонентів людської діяльності, які надають їй творчого інноваційного характеру, що дає змогу виходити за рамки напрацьованих автоматичних дій [252, с. 127].

Вартий уваги підхід Є. Панченка стосовно виокремлення на рівні підприємства (суб'єкта господарювання) корпоративного інноваційного потенціалу, до складу якого входять інтелектуальний та патентний потенціали. Щодо інтелектуального потенціалу, то автор під ним розуміє здатність працівників компанії пропонувати нові ідеї у різних сферах її діяльності: виробництві, дослідженнях, маркетингу, фінансах тощо, а патентний представлений об'єктами інтелектуальної власності та здатністю працівників компанії до творчої діяльності. Водночас інтелектуальний потенціал не піддається фінансовій оцінці, дотичний до процесу прийняття рішень і тому, на відміну від патентного, не обліковується у бухгалтерській звітності [208, с. 17].

Трактування інтелектуального потенціалу підприємства як «здатності трудових, матеріальних та інформаційних його ресурсів до виробництва продукції та надання послуг певної номенклатури та якості» [82, с. 45], на наш погляд, не можна вважати досконалим, оскільки йдеться лише про процес використання інтелектуального потенціалу у виробничому процесі підприємства, тоді як поза увагою залишаються умови його формування, нагромадження, відтворення тощо.

На думку Л. М. Диби, інтелектуальний потенціал підприємства – це певні можливості економічного суб'єкта створювати, накопичувати та ефективно використовувати інтелектуальні ресурси з метою забезпечення високого рівня його розвитку та конкурентоспроможності [57].

В. Г. Никифоренко охарактеризував інтелектуальний потенціал із позиції забезпечення відповідності стратегії розвитку підприємства та використання освітнього потенціалу його співпрацівників. Автор переконаний, що для якісних і кількісних змін у виробничому процесі необхідно використовувати останні досягнення освіти, адже від освітньої підготовки працівників залежатиме виробнича та соціальна ефективність [189, с. 197].

На нашу думку, поняття *«інтелектуальний потенціал підприємства»* означає сумарну (акумуляуючу) здатність усіх працівників підприємства (компанії) максимально ефективно використовувати власні здібності, вміння

та навики, набуті під час навчання, самонавчання, підвищення кваліфікації тощо для досягнення максимального фінансового та соціального ефекту.

На мезорівні ієрархічної піраміди розглядаємо *інтелектуальний потенціал регіону*. О. В. Моліна трактує інтелектуальний потенціал регіону як системну сукупність знань і креативних здібностей суб'єктів життєдіяльності регіону й умов їх реалізації, спрямованих на прискорення інноваційної динаміки регіону і зростання його стратегічної конкурентоспроможності з метою підвищення рівня та якості життя населення [171, с. 13]. Дослідник інтелектуальний потенціал розглядає як джерело та міру інноваційності.

О. М. Наумчук акцентує увагу на тому, що інтелектуальний потенціал регіону є узагальненою характеристикою інтелектуальних ресурсів відповідно до місця та часу; він характеризує можливості, надані інтелектуальними ресурсами у певний час і в майбутньому, які можуть бути використані для досягнення певної мети [185, с. 153].

І. Б. Чичкало-Кондрацька та Н. Б. Теницька вважають, що інтелектуальний потенціал регіону є складовою людського потенціалу і відображає створену і накопичену в суспільстві здатність до творчого створення нових знань, технологій, продуктів, яку можна виміряти за допомогою фізичного, освітнього, науково-інноваційного, інформаційно-комунікаційного та соціально-культурного потенціалів [356].

Деякі автори наголошують, що інтелектуальний потенціал регіону – це потенційні можливості регіону створювати, накопичувати та ефективно використовувати інтелектуальні ресурси задля забезпечення високого рівня його соціально-економічного розвитку. Він формується і використовується під впливом сукупності чинників, які визначають специфіку його відтворення, зокрема: соціальний, демографічний, фінансовий, інформаційно-комунікаційний, освітянський, науково-технологічний, інноваційний, інфраструктурний. Імовірно, що запропонований перелік складових елементів інтелектуального потенціалу не є вичерпним. Він може

бути розширений і через включення нових елементів (наприклад, організаційного потенціалу), і через подрібнення наявних складових (наприклад, виокремлення у складі соціального чинника політичного, етичного, медіа-капіталу та інших компонентів) [180, с. 130–131].

Наше трактування цього поняття полягає в тому, що *інтелектуальний потенціал регіону* – це нагромаджені інтелектуальні здібності населення регіону, які можуть бути використані не лише для створення продукції з високою часткою доданої вартості, забезпечення вищої його конкурентоспроможності, а й стати підґрунтям для національного стратегічного інтелектуального поступу.

На верхніх щаблях запропонованої багаторівневої піраміди знаходиться інтелектуальний потенціал держави, нації, суспільства, тлумачення яких в наукових джерелах є неоднозначними. Зокрема, *інтелектуальний потенціал держави*, на думку Г. М. Гузенко та Ю. О. Гайдученко, – це здатність держави досягати економічного зростання на основі застосування знань, вмінь, навичок, досвіду, пізнавальних та духовних здібностей економічно активних членів суспільства, що забезпечують динамічні темпи приросту ринкової вартості та капіталізацію суб'єктів господарювання та дасть змогу отримувати інтелектуальну ренту [52, с. 92]. Термін «держава» в енциклопедичних та тлумачних словниках трактується як встановлений спосіб організації суспільства або апарат політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою правових норм спільну діяльність людей й соціальних груп, захищає права та інтереси громадян [332; 24; 373]. Зокрема, дослідники пропонують такі визначення поняття «інтелектуальний потенціал держави»:

– інтелектуальний потенціал держави охоплює знання і творчі здібності населення, систему освіти, комп'ютерне забезпечення, системи зв'язку, бази даних (бібліотеки й електронні системи), систему науки, інтелектуальну власність (патенти, ліцензії, ноу-хау) тощо [155, с. 17];

– інтелектуальний потенціал країни¹ – це сукупність високопрофесійних кадрів у всіх сферах життєдіяльності суспільства, які здатні ефективно вирішувати інноваційні проблеми й практично-повсякденні завдання за сучасними методиками і технологіями [186, с. 35];

– держава – це свідомо форма руху матерії, а отже, її розвиток зумовлений потенціалом цієї свідомості – інтелектуальним потенціалом держави [25].

Водночас у науковій літературі зазвичай зустрічаємо поняття «інтелектуальний потенціал нації». Зокрема, в енциклопедичній літературі під інтелектом нації розуміють сукупність здібностей і творчих обдарувань людей, їх освітньо-кваліфікаційний рівень, на основі яких формується здатність народу засвоювати нові знання та інформацію і використовувати їх для розвитку науки, культури, мистецтва, створення і впровадження нової техніки, застосування прогресивних форм організації виробництва і праці, вироблення найоптимальніших рішень в усіх сферах суспільного життя [75, с. 671]. На думку інших дослідників, інтелект нації – це найважливіший стратегічний ресурс нації, її сукупний розум, який визначається освітнім та культурним рівнями, виражається у діяльності еліти та формується століттями [230, с. 26]; її духовно-освітянський стан, що забезпечує здатність народу до виконання актуальних суспільно-економічних завдань, створення необхідних умов всебічного розвитку молодого покоління на базі найвищих духовних цінностей нації [186].

Відтак спостерігаємо, що автори ототожнюють поняття «нація» та «народ», тоді як, на наш погляд, нація – це спільнота людей, об'єднаних єдиною мовою, спільними традиціями, глибокими культурними та духовними коренями, що, як правило, проживають на різних територіях, а народ – це населення певної держави, що проживає на єдиній території, пов'язане загальними економічними відносинами і не має спільних ментальних ознак. Загалом можемо стверджувати, що за сучасних умов державотворення термін «інтелект нації» укотре стає об'єктом досліджень

¹ Припускаємо, що у цьому контексті під поняттям «країни» розуміли «держави».

вітчизняних науковців [280, с. 64].

Отже, на нашу думку, *інтелектуальний потенціал держави* – це сукупність знань, інтелектуальних навиків та здібностей населення держави, що ґрунтується на висококультурному та духовному рівнях самосвідомості; розвинута система освіти та науки, інновацій та технологій, що здатні забезпечити поступальний розвиток національної економіки та гарантувати вищий рівень її економічної безпеки. *Інтелектуальний потенціал нації* – це сукупний інтелект спільноти людей, об'єднаних спільними культурно-духовними цінностями, спрямований на вирішення нагальних соціально-економічних (фінансових, політичних, екологічних тощо) проблем людства.

Щодо розуміння сутності *інтелектуального потенціалу суспільства*, то слушною є позиція В. М. Гейця, на думку якого інтелектуальний потенціал суспільства – це сукупність повсякденних і спеціалізованих знань, що наявні у свідомості людей та матеріалізовані в технологічних способах виробництва [336, с. 310].

Цей термін зустрічаємо у низці дисертаційних робіт. Зокрема В. В. Прошак зазначає, що інтелектуальний потенціал суспільства – це сукупність творчих здібностей індивідів та їх освітньо-кваліфікаційний рівень, які дають змогу, використовуючи уречевлені інтелектуальні засоби, засвоювати набуті та творити нові знання для ефективного соціально-економічного розвитку країни [254, с. 6]. К. М. Матусевич, розмежовуючи інтелектуальний потенціал суспільства на номінальний і реальний, обґрунтовує відмінності між ними так: «номінальний інтелектуальний потенціал характеризується системою соціо-економічних характеристик суспільства, які визначають сукупність здібностей людей, їх знань, кваліфікацію, освіту тощо, а реальний характеризується системою інтелектоспрямованих економічних відносин, інституціональних чинників, дія яких визначає механізм і ступінь використання інтелектуального ресурсу суспільства та створення інтелектуального продукту» [157, с. 6].

Авторський колектив під керівництвом Г. Н. Соколової, досліджуючи інтелектуальні ресурси білоруського суспільства, трактує інтелектуальний потенціал суспільства як інтегральне поняття, що відображене в активах людського капіталу та характеризує можливості держави, населення, соціальних груп стосовно розв'язання перспективних задач інноваційного розвитку економіки [88, с. 17–18]. Таке визначення, на нашу думку, має прикладний характер та конкретні форми реалізації, адже нагромадження інтелектуального потенціалу та його ефективного використання повинно слугувати цілям інноваційного розвитку національної економіки. Як зазначають білоруські дослідники, інтелектуальний потенціал містить використовувані та ще незадіяні джерела та засоби, сили і резерви, що існують сьогодні і можуть з'явитися в майбутньому у разі досягнення вищого рівня та якості життя. Розмір інтелектуального потенціалу залежить від стану розвитку науки й освіти в державі та в підсумку відображає ймовірні перспективи повного соціокультурного відтворення населення, окремих груп чи особистості [88, с. 18].

Цікавим та оригінальним, на нашу думку, є погляд К.Г. Михайлової, згідно з яким інтелектуальний потенціал суспільства – це інтегральна характеристика, що охоплює усі властивості соціальних суб'єктів – носіїв інтелектуального потенціалу та соціальних інститутів, які безпосередньо беруть участь у його формуванні [163, с. 80]. Автор наголошує на важливості запровадження безперервного навчання як принципу організації освітніх систем, що створюватиме належні соціальні умови, за яких реалізація знань та вмінь соціальних суб'єктів сприятиме нагромадженню інтелектуального потенціалу суспільства. Таким чином, автор пропонує аналізувати інтелектуальний потенціал із двох позицій – з боку носія інтелекту (інтелектуального потенціалу) та соціального середовища, в якому здійснюватиме свою життєдіяльність цей носій [163, с. 81]. Дещо подібну позицію має Ю. Канигін, на думку якого інтелектуальний потенціал суспільства є складовою соціального інтелекту в контексті загальної

соціалізації суспільства. Під соціальним інтелектом він розуміє здатність суспільства та його підсистем сприймати, зберігати, нагромаджувати знання, продукувати нові ідеї та використовувати їх заради прогресу [97].

Водночас багатьох учених турбують питання державотворення в Україні та обґрунтування ролі інтелектуального потенціалу в цьому процесі. Так, автори монографії «Науково-освітній потенціал нації» зазначають, що доля українського державотворення і розвитку культури залежатиме не тільки від вибору пріоритетів, а й від прискореного розвитку інтелектуального потенціалу в перші десятиліття XXI століття [183, с. 154].

Аналізуючи науково-технологічні зміни кінця, XX – початку XXI ст., процеси становлення інформаційного суспільства, робимо висновок, що створення сприятливих умов для трансферу знань, освоєння новітніх інформаційних технологій, випуск високотехнологічної продукції потребують високого рівня інтелектуальної підготовки молодого покоління з урахуванням надшвидкого розвитку інтелектуального потенціалу, попри динаміку збагачення будь-яких економічних ресурсів.

З огляду на означені тенденції, *інтелектуальний потенціал суспільства*, на наш погляд, – це нагромаджені впродовж тривалого періоду часу інтелектуальні здібності суспільства сприймати, зберігати, нагромаджувати, використовувати, відтворювати та продукувати знання, необхідні для вирішення актуальних суспільних проблем та прискореного соціально-економічного розвитку.

По-десяте, особливої уваги заслуговує структурний підхід, сутність якого полягає у виокремленні в системних об'єктах структурних елементів або компонентів. Цей підхід є своєрідним загальнонауковим способом пізнання, що ґрунтується на принципі структурності – закономірному зв'язку між виокремленими частинами цілого, що забезпечує єдність системи та зумовлює особливості її внутрішньої будови. У рамках цього підходу інтелектуальний потенціал містить кілька ключових складових, кожна з яких дає змогу інтегруватися решті у цілісну систему. Зокрема, Г. М. Гузенко та

Ю. О. Гайдученко структурно представляють інтелектуальний потенціал як єдність п'яти складових: кадрової, матеріально-технічної, результативної, соціоінформаційної та організаційно-правової [52, с. 89–90]. Натомість Н. Т. Рудь і Ю. М. Гаврилюк виокремлюють два великі блоки – матеріальні і нематеріальні активи та знання персоналу. До першої групи відносять різні види обладнання, спеціалізовані знаряддя та інформаційно-програмне забезпечення, а до другої – освітню, інформаційну, комунікативну підготовку та систему стимулювання науково-інноваційної діяльності [293, с. 285].

Такого роду підходи є не зовсім логічними, оскільки за своєю природою інтелектуальний потенціал виражає сукупність інтелектуальних здібностей, що можуть бути використані для розв'язання нестандартних та оригінальних задач, відтак їх носіями є особи. Переконані, що під час дослідження інтелектуального потенціалу акцентувати потрібно на людських, а не на матеріальних активах чи ресурсах.

О. М. Наумчук визначає структуру інтелектуального потенціалу регіону як сукупність освітнього, наукового, інноваційного та культурного потенціалів, наголошуючи водночас на чималому впливові НТП на процес формування внутрішньої будови інтелектуального потенціалу [185, с. 153].

Щодо трактування інтелектуального потенціалу, зокрема його внутрішньої природи й архітектоніки, дотримуватимемося системно-структурного та аксіологічного підходів. З позиції першого підходу інтелектуальний потенціал є комплексним структурним утворенням, що за внутрішньою будовою складається з освітнього, наукового, культурного та духовного компонентів, які взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного, а внаслідок тісної взаємодії зумовлюють синергетичний ефект. Таке тлумачення інтелектуального потенціалу у вузькому значенні характеризує авторське розуміння цієї категорії як невід'ємного фактора інтелектуального піднесення та культурно-духовного відродження Української держави. Розкриваючи зміст та внутрішню сутність інтелектуального потенціалу в наступних параграфах, акцентуватимемо увагу на таких основних моментах:

1) базовим компонентом інтелектуального потенціалу є освіта, що характеризується сукупністю систематизованих знань, вмінь та навиків, набутих у результаті навчання або за допомогою самоосвіти;

2) надбудовою інтелектуального потенціалу є наука – витвір людського розуму та секуляризована сфера людської діяльності, що розвивається за певними законами та стає продуктивною силою суспільства, а відтак і фактором нагромадження та зростання інтелектуального потенціалу;

3) інтелектуальний потенціал представлений культурою, що є носієм національної самосвідомості й імпульсом до виховання майбутніх поколінь на основі високоморальних та естетичних цінностей і, без сумніву, сприятиме його зростанню;

4) найвищу позицію інтелектуального потенціалу посідає духовність – вищий вияв самоорганізації та самопізнання людини та чинник, що безпосередньо знаходить своє відображення в людському інтелекті.

Така візуалізація внутрішньоструктурної будови інтелектуального потенціалу дала можливість сформулювати й обґрунтувати концепт «піраміди інтелектуального потенціалу» та відстежити ефект емерджентності, коли вищий рівень інтелектуального потенціалу держави досягається за умови синергії всіх внутрішньоструктурних компонентів (див. додаток Б). Зроблено висновок, що відповідно до системно-структурного підходу інтелектуальний потенціал держави є продуктивною силою суспільства, а носії інтелекту – якісною робочою силою в національному господарстві.

Відповідно до аксіологічного підходу (рис. 1.3) інтелектуальний потенціал є: джерелом нових знань, ідей та інформації, що використовуються в новітніх економічних процесах та сприяють підвищенню конкурентоспроможності національної економіки; сукупністю інтелектуальних здібностей і окремого індивіда, і суспільства загалом щодо ухвалення швидких та ефективних рішень під час вирішення складних нетипових завдань та досягнення позитивних кінцевих результатів; мірою

ефективності інноваційної економіки, що виявляється в її здатності до реалізації інтелектуальних можливостей усього населення; запасом економічної міцї держави, гарантом її економічної безпеки та стратегічним ресурсом у глобалізаційному вимірі [278, с. 144].

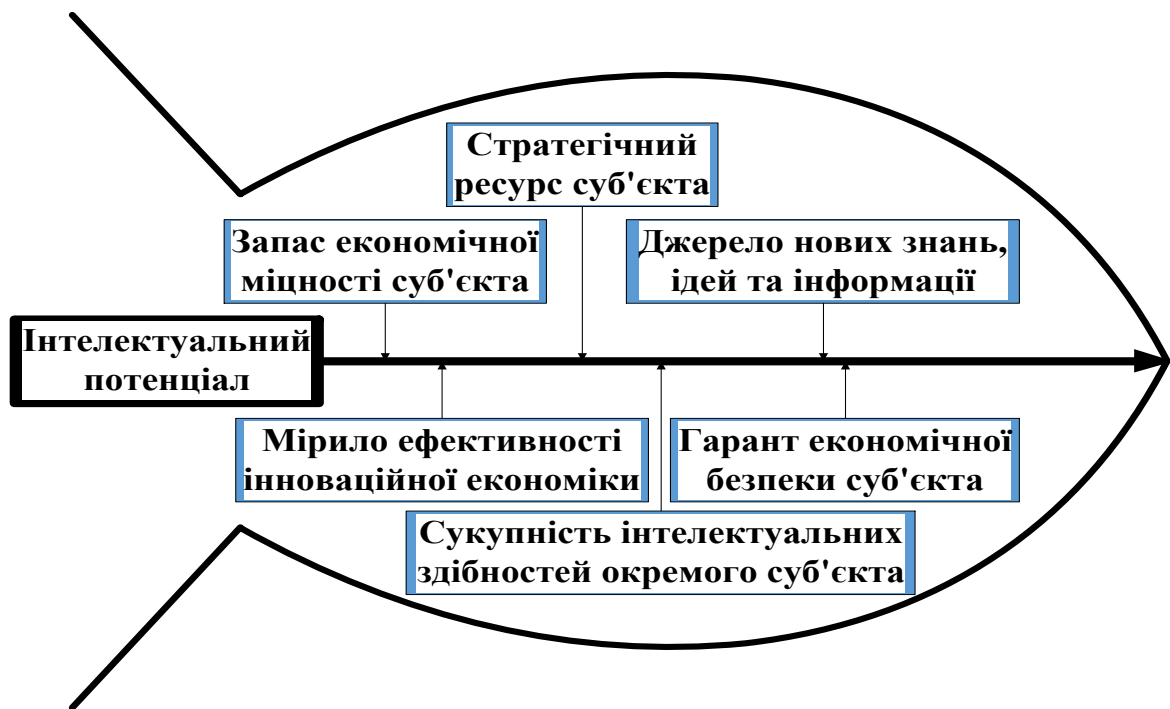

Рис. 1.3. Структура інтелектуального потенціалу суб'єкта із зазначенням напрямку розвитку (за аксіологічним підходом)

Джерело: складено автором

Підсумовуючи аналіз сучасних наукових підходів з питань дослідження сутності та економічного змісту інтелектуального потенціалу, можна стверджувати, що інтелектуальний потенціал, з одного боку, є продуктивною міццю суспільства, а носії інтелекту – якісною робочою силою, а з іншого, – виступає високоефективним і найціннішим ресурсом національної економіки, який здатний забезпечити надійні умови функціонування та розвитку економічної системи.

1.2. Структура та властивості системи економічної безпеки держави

За сучасних трансформаційних процесів центральне місце посідає проблема зміцнення економічної безпеки. Водночас розвиток будь-якої

національної економіки можливий за існування дієвої системи економічної безпеки держави. Створення та ефективне функціонування системи економічної безпеки держави є необхідною умовою забезпечення економічної безпеки загалом. Ґрунтовний аналіз системи економічної безпеки держави варто розпочати зі з'ясування понятійно-категоріального апарату теорії безпекознавства та семантичних коренів таких суміжних понять, як «економічна безпека», «економічна безпека держави», «система», «система безпеки», «структура системи» тощо.

Системні дослідження вихідних положень теорії безпекознавства розкривають зміст основних понять цієї науки. Це, зокрема, – *небезпека*, *загроза*, *безпека*. Водночас складність і різноманітність функціональних сфер, в яких відбувається розвиток параметрів безпеки, а також наявність системи взаємозв'язків між ними зумовлює необхідність ґрунтовних наукових розвідок. Спробуємо проаналізувати та систематизувати наведені поняття на основі аналізу стану економічної безпеки держави.

У теорії безпекознавства немає єдиних усталених визначень окреслених понять, ґрунтовного їх роз'яснення та тлумачення. Докорінних змін потребує і правова база, зокрема прийняття закону «Про економічну безпеку України». У наукових джерелах доволі часто зустрічаємо суперечливі та неоднозначні погляди, особливо щодо сутності понять «загроза» і «небезпека». Без сумніву, семантичне походження цих термінів вказує на таку спільну їх рису, як наявність потенційного джерела шкоди: *загроза* – можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для кого-, чого-небудь; *небезпека* – можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь катастрофи, шкоди і т. ін., або стан, коли кому-, чому-небудь щось загрожує [30, с. 387, 747].

Дослідники водночас тлумачать ці поняття по-різному. Зокрема, «небезпека» трактується як заподіяння шкоди важливим національним інтересам та національній безпеці у локальних масштабах [151, с. 7–17]; можливі чи реальні явища, події чи процеси, які здатні завдавати шкоди

людині, підприємству, банку, державі, зруйнувати матеріальні, духовні або природні цінності, заблокувати шлях до розвитку [376, с. 42]; об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на якесь явище, систему, механізм, соціальний організм, внаслідок чого йому може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо [79, с. 23].

Під загрозою науковці розуміють: безпосередню загрозу життєво важливим національним інтересам і національній безпеці, яка виходить за локальні межі і стосується таких національних цінностей, як суверенітет, державність, територіальна цілісність [151, с. 7–17]; небезпеку на стадії переходу із ймовірності до дійсності, тобто намір одних заподіяти шкоду іншим [376, с. 42]; конкретну і безпосередню форму небезпеки або сукупність негативних чинників чи умов [79, с. 23].

У Законі України «Про основи національної безпеки України» зазначено, що загрози національній безпеці – це наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України [242], поняття «небезпеки» законодавчо не визначене. Поділяємо позицію С. О. Галушка, що у наведеному законі, як і в інших нормативно-правових документах, загрози розглядаються не в динаміці, а у статиці, що є неприпустимим, з огляду на постійну еволюцію загроз. Дослідник переконаний, що раптова актуалізація будь-якої нової загрози не завжди сприятиме своєчасному адекватному реагуванню на неї. Тому доцільно, крім переліку загроз, законодавчо визначити їх можливі рівні і встановити (за прикладом розвинутих країн світу) систему загроз та відповідні ступені реагування на них з боку держави [41].

Варто наголосити, що чимало дослідників теорії безпекознавства виокремлюють такі деструктивні або дестабілізуючі чинники, як ризик і виклик [91, с. 91]. Однак обидва поняття включати до понятійно-категорійного апарату теорії безпекознавства, вважаємо, є недоцільно, з огляду на декілька причин. По-перше, смислове значення поняття «ризик» означає усвідомлену можливість небезпеки або можливість збитків чи

неуспіху в якійсь справі [30, с. 1221], що майже повністю співпадає зі сутністю понять «загроза» і «небезпека», щоправда, лише з однією відмінністю, що це «усвідомлена» можливість небезпеки. На наш погляд, поняття «ризик» більшою мірою стосується практично усіх сфер мікрорівня, таких видів діяльності, як виробнича, економічна, фінансова тощо. Поняття «виклик» означає вимогу, спонукання до будь-яких дій, відносин [30, с. 136], або, словом, є певним закликком до участі в якихось процесах. Такі дії, безумовно, не спричиняють жодних несприятливих обставин, а відтак термін «виклик» не можна вважати безпековою категорією. По-друге, за характером впливу (або реалізації) ці поняття належать до різних сфер людської діяльності. Зокрема, «ризик» як ступінь імовірності настання певної негативної події, що може відбутися в певний час за певних обставин, асоціюється з підприємницькою діяльністю, і проблема ризику як така є прогнозованою, а в багатьох випадках навіть виправданою. Окрім цього, за допомогою сучасного економіко-математичного інструментарію та інформаційних технологій можна з високою вірогідністю встановити розмір імовірних збитків. Водночас, ризик може виявитися прийнятним і забезпечити суб'єкту господарювання додаткову вигоду або нове джерело доходу. Виклик – це вимога, спонукання до певних дій, він передбачає виконання вимушених дій. Виклик можна прийняти або відхилити, тому сам по собі він не є небезпечним, попри те, що містить потенційну загрозу.

Економічне походження поняття «безпека» упродовж усієї історії людства зазнавала постійних змін, набуваючи все нових рис та ознак. Смысловое значення цього поняття викристалізовувалося зі значної кількості базових його елементів. Найсуттєвішими твердженнями, зокрема, є такі: безпека – це стан потенційної жертви, стан об'єкта безпеки; можливість об'єкта, явища, процесу зберегти свою сутність і основну характеристику в умовах цілеспрямованого, руйнівного впливу ззовні чи в самому об'єкті, явищі, процесі; умова (гарант) життєдіяльності особистості, суспільства, держави; властивість системи

зберігати свою стійкість і саморегуляцію, цілісність; відсутність небезпеки і загроз матеріальної й духовної сфери [162, с. 15].

За останні десятиріччя значення терміна «безпека» значно розширилося. Під безпекою, зокрема, розуміють найбільш бажаний стан, за якого інтенсивність дії негативних факторів впливу є мінімально доступною [188]. У тлумачних та енциклопедичних словниках термін «безпека» наводиться як попередження, усунення і захист від небезпеки; стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує [30, с. 70].

Авторське трактування наведених наукових понять є дещо іншим, тому детальніше проаналізуємо їх смислові значення. Безпека – це, з одного боку, природні та/або створені умови для ефективного функціонування та розвитку будь-якої системи, а з іншого, – стан захищеності усіх об'єктів системи від впливу деструктивних чинників та факторів. Безумовно, поняття «загроза» і «небезпека» не є синонімами, хоч етимологія цих безпекових категорій свідчить про їх спорідненість, спільне походження, корені та ознаки. Спробуємо розкрити «практично невидимі» відмінності між цими поняттями через форми їх прояву, або зони виникнення. Передусім зазначимо, що, на нашу думку, *загроза* – це потенційно можлива або реальна дія (умова), здатна завдати і матеріальної, і нематеріальної шкоди; *небезпека* – це конкретна і реальна форма розвитку та реалізації загрози. Загроза є вихідним, або початковим, ступенем розвитку небезпеки.

Сукупність загроз можна згрупувати за такими критеріями: джерело виникнення (внутрішні і зовнішні); ймовірність настання (реальні та потенційні); тривалість дії (постійні та тимчасові); сфера охоплення (національні, регіональні, локальні); розмір завданої шкоди (катастрофічні, зі значними збитками, з незначними труднощами); можливість прогнозування (прогнозовані, непрогнозовані); відношення до людської діяльності (суб'єктивні, об'єктивні) тощо.

Підсумовуючи, зазначимо, що будь-які деструктивні чинники, залежно від ступеня їх реалізації, проявляються у визначеній просторовій сфері,

утворюючи, так звані, зони – «зону загроз», «зону небезпеки», «зону втрат чи завданих збитків». Ситуація, за якої вплив негативних чинників практично відсутній і не загрожує ефективному функціонуванню об'єкта безпеки вважатимемо «зоною безпеки». «Зона загроз» – це ситуація, за якої ймовірність настання негативних подій є невисокою. Загалом в умовах поглиблення глобалізаційних викликів та соціально-економічних криз наявність реальних і потенційних загроз вважається нормальним явищем. Більше того, поява все нових і нових загроз спонукає суб'єктів безпеки, що є відповідальними за стан безпеки об'єкта(ів), тримати «руку на пульсі» і бути готовим до активних захисних дій. У такому разі наявність загроз можна вважати своєрідним мотивуючим чинником. «Зона небезпеки» характеризує настання загроз(и), або фактичної її реалізації, коли профілактичними заходами та засобами, що були в арсеналі суб'єкта безпеки, мінімізувати або нейтралізувати загрози практично не можливо. Найнебезпечнішою зоною, безумовно, є «зона втрат і завданих збитків», коли суб'єкти оцінюють розміри заподіяної шкоди і підраховують суми завданих матеріальних, фінансових та інших збитків. Така ситуація вимагає запровадження відновлюваних заходів.

Для чіткого розуміння відмінностей між наведеними поняттями подамо в умовній системі координат ці зони (рис. 1.4). Декомпозицію понять «безпека – загроза – небезпека» у трьохвимірній площині «зони – значення показників – заходи владного менеджменту» наведено у додатку В.

Приміром, умовною лінією розмежування «зони безпеки» та «зони загроз» може бути вертикальна пряма, що перетинає горизонтальну вісь у певній точці рівноваги або балансування, – *E* (від лат. слова *equilibrium* – рівновага). На горизонтальній осі відкладемо всі «зони», залежно від ступеня реалізації потенційних загроз та/або ймовірності заподіяння збитків чи одержання втрат.

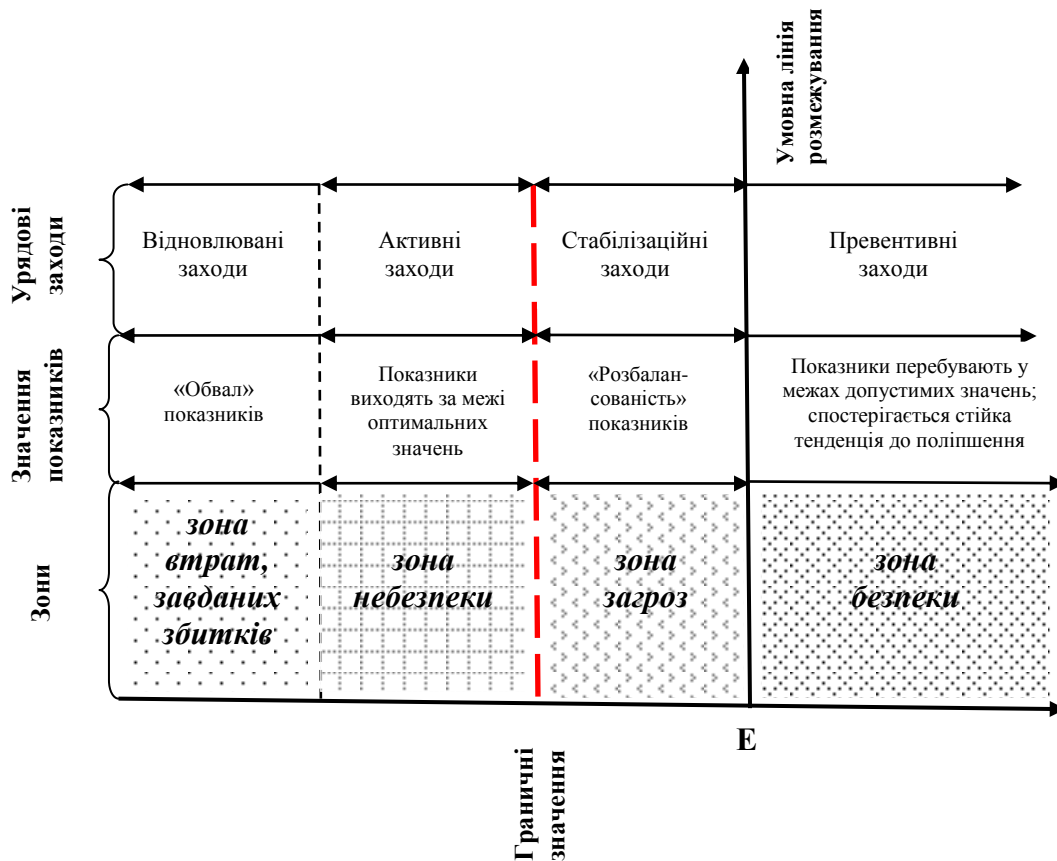

Рис. 1.4. Декомпозиція понять у площині «безпека – загроза – небезпека»

Джерело: складено автором

Праворуч від умовної лінії розмежування знаходиться «зона безпеки», що характеризується загальними позитивними тенденціями. Стан безпеки означає надійну захищеність життєво важливих інтересів, збереження і розвиток людського й інтелектуального потенціалу, підтримку соціально-економічного розвитку суспільства тощо. У цій зоні об'єктам безпеки не загрожують дестабілізуючі впливи, всі показники перебувають у межах допустимих значень та мають стійку тенденцію до поліпшення.

Першою зоною ліворуч від умовної лінії розмежування є «зона загроз», що вимагає найпильнішої уваги з боку суб'єктів безпеки, оскільки характер новітніх загроз має непередбачуваний асиметричний характер. Зона загроз відображає ступінь впливу загроз на стан безпеки загалом, що можуть виникнути у результаті цілеспрямованих або неусвідомлених дій суб'єктів, а також природних процесів. Саме у цій зоні потрібно провадити стабілізаційні

заходи, тобто урядові заходи, спрямовані на пом'якшення впливу дестабілізуючих чинників на об'єкти безпеки.

Граничною межею або індикатором, що сигналізує про перехід зі «зони загроз» до «зони небезпеки», є *граничні, або граничні, значення* усіх показників безпеки. На рис. 1.3. лінія розмежування цих зон зображена у вигляді штрихпунктирної лінії. Граничні значення індикаторів безпеки є кількісними параметрами, що окреслюють межу між зоною загроз і зоною небезпеки. «*Зона небезпеки*» є середовищем підвищеного ризику та формою прояву загроз, розвиток якої має ймовірну математичну інтерпретацію. Виникнення небезпеки спричиняє втрати, які підривають економічну чи будь-яку іншу систему, однак не має катастрофічних наслідків, а завдані збитки можна відшкодувати. За такої ситуації провадять заходи активних безпекових дій, що охоплюють комплекс організаційно-економічних і правових заходів, спрямованих на запобігання потенційним і реальним загрозам та протидію їм.

Крайня ліва зона на осі абсцис є «*зоною втрат або завданих збитків*», в якій потрібно вживати усіх можливих заходів із компенсації завданих збитків та/або заподіяної шкоди. У цій зоні провадяться відновлювані заходи, спрямовані на локалізацію впливу деструктивних чинників та відновлення попереднього стану об'єкта безпеки [284, с. 90-92].

Отже, вихідні положення науки про безпекознавство постають як підґрунтя для поглибленого вивчення інших суміжних понять, зокрема «*економічна безпека*» та «*економічна безпека держави*».

У сучасних бібліографічних джерелах зустрічаємо низку наукових підходів до визначення змісту поняття «*економічна безпека*». На думку одних дослідників, економічна безпека – це такий стан економіки, який забезпечує спроможність системи протистояти негативним впливам із зовнішнього середовища [128, с. 138], інші тлумачать економічну безпеку як таке поєднання економічних, політичних та правових умов, які можуть забезпечити довгострокове виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення найбільш ефективним способом [59, с. 35], або ж

найважливішу якісну характеристику економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами розвитку народного господарства, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів [33, с. 61-62]. Заслуговує на увагу позиція О.С. Власюка, на думку якого, економічна безпека – вертикально-інтегрована трирівнева система з розвинутими горизонтальними зв'язками, яка характеризується самодостатністю системи, забезпечує стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій і сприяє її поступальному розвитку [34, с. 36].

Авторське тлумачення цієї економічної категорії ґрунтується на таких постулатах. По-перше, в основі економічної безпеки є принцип антропоцентризму: людина, її потреби, інтереси та цілі – епіцентр економічного розвитку. По-друге, економічна безпека – історичне й динамічне явище. Аспекти економічної безпеки супроводжують людину впродовж усієї історії. Це підтверджує те, що розвиток цього явища тривалий час у різних країнах супроводжувався виокремленням загальних, інваріантних ознак економічної безпеки, зокрема поняття зазнавало змін і постійно еволюціонувало. По-третє, економічна безпека належить до внутрішньо суперечливих понять, навколо яких тривають гострі дискусії. Сьогодні ні в кого не викликає сумніву сутність поняття «національна безпека». Воно міцно закріпилося у житті сучасного суспільства в багатьох країнах світу і стало невід'ємною частиною їх внутрішньої та зовнішньої політики. Поняття «економічна безпека» як складова національної безпеки, особливо для країн пострадянського простору, в науковому та практичному житті є порівняно новим, а спроби віднайти єдиний науковий підхід до визначення сутності цієї економічної категорії досі зазнають поразки. По-четверте, економічна безпека є багаторівневим та багатоаспектним явищем із визначеною просторовою структурою. Застосовуючи системний підхід, економічну безпеку розглядаємо як сукупність взаємопов'язаних структурних елементів із вертикальними (мега-, макро-, мезо- та

мікрорівнями) та горизонтальними (зовнішньоекономічна, макроекономічна, виробнича, енергетична, фінансова, інвестиційна, інноваційна, продовольча, демографічна, соціальна та інтелектуальна безпека) рівнями [396].

Наукові підходи до тлумачення поняття «економічна безпека держави» наведено у додатку Д. На нашу думку, економічна безпека держави – це здатність національної економіки за допомогою автоматичних стабілізаторів та заходів спеціального впливу, з одного боку, зменшити негативний вплив деструктивних чинників та гарантувати її саморозвиток, а з іншого, – шляхом нагромадження інтелектуального потенціалу прискорити перехід національної економіки на інноваційний тип господарювання і, таким чином, досягти вищого рівня технологічного розвитку. Під автоматичними стабілізаторами розуміємо засоби та способи координації державного регулювання та саморегулювання суспільного життя як чинників розвитку інтелектуального потенціалу.

Наведене тлумачення сутності економічної безпеки держави ґрунтується на таких міркуваннях. По-перше, економічна безпека має визначатися насамперед ефективністю національної економіки, тобто, чим вищий ступінь економічного розвитку держави, тим міцніші позиції держави у сфері безпеки. По-друге, зміцнення економічної безпеки відбуватиметься через розгалужену мережу економічних, політико-правових, державних інститутів із відповідною функціональною інфраструктурою.

Дослідження у сфері системології, загальної теорії систем дають змогу виокремити наукові підходи до тлумачення сутності поняття «система». Умовно в системології вирізняють два основні підходи. Згідно з першим системологія розглядається як розширення та узагальнення теорії управління, про що свідчать праці М. Месаровича, А. Летова, К. Боулдінга та ін. Інший підхід отримав назву кібернетичного або структуралістського, в рамках якого особлива увага приділяється структурним характеристикам системи, а не характеристикам описуваних нею функцій, зокрема таких, як

лінійність чи стаціонарність. Прихильниками цього підходу були П. фон Берталанфі, У. Росс Ешбі, Н. Вінера, Дж. Клір та ін.

Системний аналіз, що виник у межах природничих та суспільних наук, сьогодні успішно імплементується в галузі технічних та гуманітарних наук, його використовують держслужбовці, керівники різних управлінських ланок та рівнів. Один із засновників загальної теорії систем П. фон Берталанфі визначав систему як комплекс елементів, що взаємодіють [19, с. 42]. Чимало науковців ще за часів радянської доби трактували систему як певний об'єкт або множину об'єктів. Прихильниками такого підходу були В.М. Садовський, І.В. Блауберг, Е.Г. Юдін, В.В. Тітов та ін.

На системі як будь-якій сукупності елементів (підсистем), об'єднаних між собою в єдине ціле процесами взаємодії (матеріально-інформаційного обміну) для реалізації спільної функції наголошує Л.Г. Мельник. Водночас науковець зазначає, що все, що може розвиватися, обов'язково є системою [159, с. 18].

На думку В.М. Садовського, система – це впорядкована певним чином множина елементів, які взаємопов'язані між собою та утворюють певну цілісність. Систему характеризують такі три концепти: впорядкованість, взаємозв'язок і цілісність [296, с. 173]. Дещо подібне визначення системи наводять А. Холл та Р. Фейджін: система – це множина об'єктів разом із взаємовідносинами між ними та їхніми атрибутами (властивостями). Основними системними принципами є: цілісність, структурність, ієрархічність, множинність опису, взаємозалежність системи і середовища [351, с. 261].

Однак у деяких наукових джерелах побутує думка, що система – це просто певний клас речей, елементи яких знаходяться у взаємодії, і такий клас речей існує поряд з іншими речами, що не є системами [335, с. 100], або ж система – це комплекс підсистем, елементів і компонентів та притаманних їм властивостей, взаємодія між якими та середовищем зумовлює якісно або сутнісно нову інтегративну цілісність [77, с. 312].

На двох основних властивостях будь-якої системи наголошує В.В. Тітов. По-перше, цілісність системи означає, що комплекс елементів,

який розглядається як система, наділений характерними якостями і поведінкою, причому властивості системи не дорівнюють сумі властивостей її елементів; по друге, про подільність системи свідчить те, що будь-який об'єкт можна подати як такий, що складається з елементів. Це означає, що будь-який об'єкт можна розглядати щонайменше у трьох аспектах: як щось цілісне (систему), як частину більш загальної системи (надсистеми) і як сукупність дрібніших частин (елементів, підсистем) [328].

На системі як комплексі взаємопов'язаних елементів, як складній динамічній системі зі зворотними зв'язками та наявністю нелінійних ефектів наголошує С.В. Онишко. На її думку, «система як об'єкт пізнання у найбільш загальному тлумаченні теорії систем характеризується такими атрибутивними ознаками, як ієрархія складових системи та ієрархія взаємозв'язків системи. Множина елементів системи та структура системи є ключовими логіко-методологічними категоріями системного підходу в аналізі» [195, с. 64].

Під час дослідження системи, зазначає О.І. Іляш, найперше виокремлюють структуру системи та механізм її функціонування. Структуру системи становлять суб'єкти та об'єкти, що є її елементами, а механізм функціонування – відповідний набір правил (процедур, функцій), що регламентують дії елементів системи у процесі її функціонування [91, с. 28].

Н. Таліб у науковий обіг вводить поняття «філостохастичної системи» – системи, що стає міцнішою за умови введення невеликої дози крихкості (ламкості) [402]. Поділяючи думку автора про стимулюючу дію помірної кількості стресорів, або гормезису, припускаємо, що будь-яка система стає стресостійкою або інфрагільною (неламкою).

Водночас фахівці з теорії безпекознавства, досліджуючи систему безпеки, акцентують увагу на таких її властивостях: стабільність, тобто тривале збереження певного незмінного стану або оптимального рівня безпеки; стійкість – здатність системи належно функціонувати та чинити опір дестабілізуючим чинникам; живучість, або спроможність діяти за

цілеспрямованого зовнішнього впливу, несприйнятливості до будь-яких факторів впливу; відносна самостійність – здатність системи функціонувати без сторонньої підтримки; цілісність, тобто відсутність окремих частин, сприйняття системного утворення як єдиного цілісного об'єкта [376].

Здійснений аналіз свідчить про те, що сьогодні майже усі галузі науки перебувають на етапі переосмислення одержаних результатів та упорядкування їх відповідно до системи. Відтак у багатьох випадках поняття «система» використовується на інтуїтивному рівні та слугує своєрідним виразником таких загальних понять, як множина, цілісність, складене із частин, порядок, що об'єднує безліч елементів тощо.

У нашому розумінні *система* у вузькому значенні – це порядок, зумовлений цілеспрямованим розміщенням усіх складових у певній ієрархії або логічному підпорядкуванні, а в розгорнутому – це динамічна, самоорганізуюча, багатофункціональна структура, всі компоненти якої взаємодіють та зумовлюють синергетичний ефект, спрямований на досягнення корисного (позитивного) результату.

Природу, структуру та властивості системи економічної безпеки у рамках нашого дослідження розглянемо з позиції системно-структурного підходу. Об'єктивна закономірність процесу її створення та функціонування охоплює декілька послідовних аспектів. По-перше, необхідно дослідити природу системи, з'ясувати її внутрішню сутність та тип (наприклад, закрита чи відкрита; абстрактна чи конкретна; статична чи динамічна; централізована чи децентралізована; сумативна чи активна). По-друге, визначити мету та основні завдання, розкрити функції, охарактеризувати порядок її функціонування та розвитку. По-третє, з'ясувати структурні компоненти системи, встановити відносини та взаємозв'язки між ними, визначити ієрархію рівнів тощо. По-четверте, охарактеризувати основні якості та властивості системи, зосередити увагу на таких її можливих формах прояву, як цілісність, сумісність, адаптація, еволюція, здатність до самоорганізації чи вдосконалення та ін. Схематично схема побудови будь-якої системи наведена на рис. 1.5.

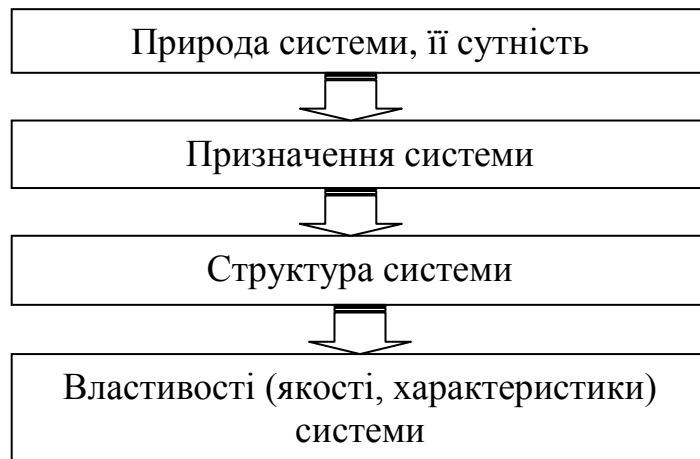

Рис. 1.5. Логічна послідовність структурно-функціональної побудови системи

Джерело: складено автором

Відповідно до запропонованої логічно-послідовної схеми побудови системи безпеки представимо систему економічної безпеки.

1. Система економічної безпеки є штучною, відкритою та динамічною системою, в якій відбувається постійний динамічний рух, відчувається надходження зовнішньої енергії у вигляді позитивних факторів та деструктивних імпульсів на кшталт загроз і небезпек. Водночас система економічної безпеки є активною, оскільки усі її елементи постійно взаємодіють між собою та сприяють появі нових інтегральних якостей. Слід також зауважити, що усі штучні системи є відкритими, тобто в них діють суб'єктивні закони, принципи та правила.

2. Система економічної безпеки здатна ефективно протидіяти негативним проявам і деструктивним чинникам та забезпечувати економічну безпеку, виконуючи інформаційну, превентивну, аналітико-прогностичну функції. Інформаційна функція полягає в отриманні суб'єктами економічної безпеки повної й достовірної інформації про стан об'єктів безпеки та ймовірність настання реальних і потенційних загроз з метою прийняття відповідних заходів. Превентивна функція пов'язана з використанням комплексу попереджувальних заходів, спрямованих на недопущення або мінімізацію економічних збитків внаслідок настання реальних загроз. Аналітико-прогностична функція спрямована на аналіз управлінської

інформації, визначення проблем, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, закономірностей і тенденцій розвитку системних негативних явищ, відображення об'єктивної ситуації, розробку наукового передбачення перспектив економічного розвитку. Розвиток (або аутопоезис) системи економічної безпеки передбачає її ймовірну якісну зміну та здатність генерувати нові якості, не властиві елементам системи, і таким чином набувати властивостей емерджентності. Емерджентність є результатом виникнення синергетичних зв'язків між компонентами системи, що забезпечують більший загальний ефект, ніж сума ефектів елементів системи.

3. Структурно система економічної безпеки представлена сукупністю взаємопов'язаних елементів, зокрема: об'єкта безпеки, суб'єкта безпеки, механізму зміцнення безпеки. Всі ці компоненти разом із цілями та принципами утворюють органічну єдність. Водночас усі елементи системи економічної безпеки пов'язані між собою прямими та зворотними відносинами, відтак домінують прямі. Структура системи економічної безпеки характеризується горизонтальними та вертикальними зв'язками. Водночас горизонтальні зв'язки притаманні однотипним елементам системи, вертикальні – різним рівням системи. Щодо рівнів ієрархії, то в системі економічної безпеки, як і в будь-якій іншій системі, можемо виокремити її підсистеми, про які йтиметься згодом.

4. Система економічної безпеки є цілісною, сумісною з іншими системами, наприклад, системою національної безпеки, адаптованою до навколишнього середовища, яке постійно «кидає» виклики її стійкості. Водночас система економічної безпеки є змінною щодо часу, бо згодом може набувати нових рис та ознак, змінювати пріоритети, цілі та завдання, виконувати функції, що будуть актуальними в конкретний проміжок часу [281, с. 263].

Ґрунтуючись на законах об'єктивної закономірності створення та функціонування системи економічної безпеки, ми дійшли до висновку, що систему економічної безпеки слід розглядати з двох позицій:

1) як підсистему, що функціонує в межах системи національної безпеки (або входить до складу СНБ) та разом з іншими видами безпеки утворює певний порядок;

2) як сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, які завдяки узгодженим діям здатні протидіяти загрозам та гарантувати безпечний розвиток національної економіки.

Згідно з першим підходом система економічної безпеки є своєрідною підсистемою, тобто невід'ємним елементом складніших систем, зокрема системи національної безпеки. Своєю чергою система національної безпеки є множиною елементів, або підсистем, що знаходяться у відносинах або зв'язках один із одним та утворюють певну цілісність.

Аналізуючи складові елементи національної безпеки, практично усі дослідники виокремлюють такі її підсистеми: економічну, політичну, соціальну, воєнну, екологічну, епідемічну, технологічну, інформаційну [188, с. 55–56]; економічну, демографічну, екологічну, продовольчу, військову, ресурсну, прісноводну, енергетичну, цінову, фінансово-грошову, політичну, соціальну, кримінальну, медичну, інформаційну, науково-інтелектуальну [212]. Деякі автори акцентують увагу на одній із найважливіших складових економічної безпеки – інтелектуальній [68; 221, с. 11; 174].

На наш погляд, система національної безпеки охоплює такі підсистеми: економічну, військову, гуманітарну, інформаційну, політичну, інституціональну та екологічну безпеку. Щодо підсистем нижчого рівня, то поряд із економічною безпекою її цілісність формують зовнішньоекономічна, виробнича, енергетична, соціальна, демографічна, продовольча, фінансова, інвестиційна, інноваційна та інтелектуальна безпека.

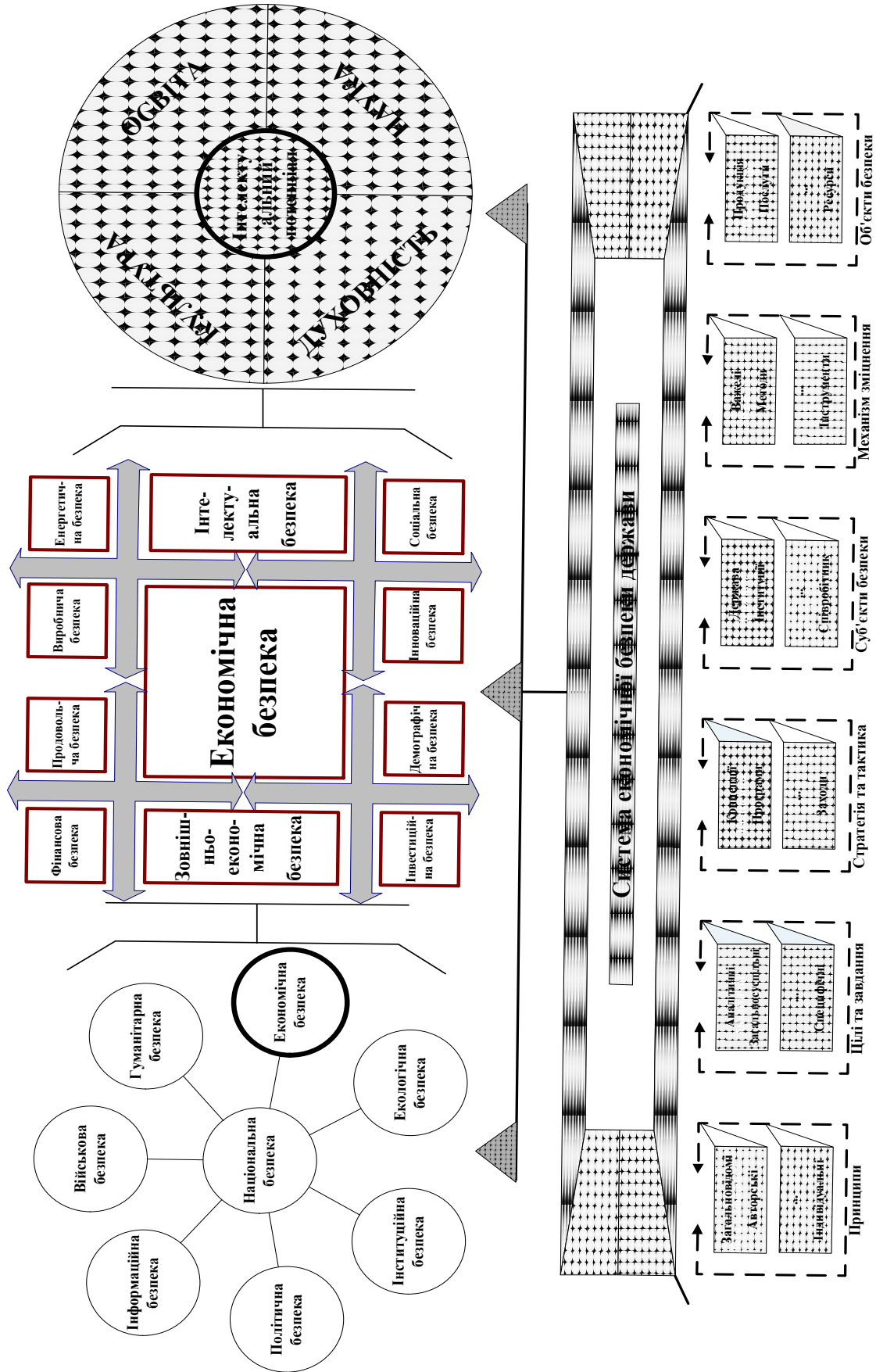
Відповідно до другого підходу система економічної безпеки є: системою відкритого типу, що взаємодіє з навколишнім середовищем та відчуває постійне надходження зовнішньої енергії та інформації (йдеться про постійні небезпеки та загрози, які до певної міри є стимуляторами, завдяки яким система набуває ознак інфрагільності); активною, органічно стабільною

і витривалою, якій властива циклічність; динамічною системою, яка постійно змінюється, особливо під впливом інституціонального середовища, і внаслідок таких змін набуває якісно нової форми або сутності; системою самоорганізованою, в основу якої закладено дію закону синергії – загального закону розвитку будь-якої організованої системи, що виражає внутрішньо необхідні, сталі зв'язки між її елементами. Поєднання усіх елементів системи зумовлює утворення якісно нових джерел розвитку та виникнення, так званого, системного ефекту – ефекту емерджентності [275, с. 298-302].

Концептуальна схема коллокації інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави (у взаємозв'язку з круговою, радіальною та закритою коловою структурами елементів системи) наведено на рис. 1.6.

Невід'ємними атрибутами системи економічної безпеки є вихідні положення або принципи узгодженості та взаємодії усіх елементів; окреслені цілі та завдання, що стоять перед системою, та нормативно-правова база, що слугує своєрідним підґрунтям для конкретних дій. Безумовно, повнота і дієвість системи економічної безпеки багато в чому залежить від наявності досконалої нормативно-правової бази, інтелектуальних, фінансових, матеріально-технічних ресурсів, розуміння кожним із суб'єктів безпеки важливості питання зміцнення економічної безпеки. Особливістю і складністю водночас функціонування системи економічної безпеки є те, що її ефективність значною мірою залежить від людського фактора.

До основних домінант функціонування системи економічної безпеки слід віднести принципи: законності, системності, комплексності, гласності, повноти, взаємодії, безперервності, економності, гнучкості, своєчасності. Принцип *законності* передбачає дії усіх суб'єктів СЕБ відповідно до прийнятих нормативно-правових актів, положень, інструкцій тощо. *Системність* СЕБ означає єдність та сумісність усіх складових СЕБ як багатофункціональної системи. Принцип *комплексності* передбачає максимально широке використання

Джерело: складено автором

Рис. 1.6. Концептуальна схема колокації інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки держави (у взаємозв'язку з круговою, радіальною та закритою коловою структурою елементами схеми)

різноманітних інструментів з метою надійного та повного захисту об'єктів безпеки від різного роду загроз та небезпек. Сутність принципу *гласності* полягає у необхідності безперешкодного руху інформаційних потоків у межах СЕБ. Принцип *повноти* – у виявленні та детальному вивченні всіх фактів, що містять ознаки або прояви небезпек чи загроз економічній безпеці. За принципу *взаємодії* всі учасники цієї системи мають взаємодіяти, а зусилля всіх задіяних осіб, служб, підрозділів бути скоординованими. Принцип *безперервності* передбачає постійний моніторинг внутрішнього і зовнішнього середовища з метою виявлення ймовірних загроз або небезпек. Принцип *гнучкості* створює можливість системного підходу до організації системи економічної безпеки загалом. Принцип *своєчасності* передбачає таку побудову системи економічної безпеки, яка б дала змогу на ранніх стадіях виявляти різноманітні деструктивні чинники і вживати адекватні заходи щодо запобігання негативним наслідкам та заподіяння шкоди об'єкту(ам) безпеки.

Концептуально метою процесу забезпечення економічної безпеки є досягнення такого стану національної економіки, за якого б створювалися сприятливі умови для розвитку й окремої особистості, і зміцнення економічної могутності держави загалом. Важливою передумовою ефективного функціонування системи економічної безпеки є визначення стратегічних пріоритетів та дотримання національних інтересів у всіх сферах національної економіки.

Метою створення системи економічної безпеки є формування цілісних орієнтирів дотримання національних інтересів у всіх сферах національної економіки та створення і реалізація умов щодо розвитку і використання інтелектуального потенціалу з метою забезпечення вищого ступеня економічної безпеки держави.

Основними завданнями системи економічної безпеки, на нашу думку, є: захист національних інтересів та законних (конституційних) прав усіх суб'єктів держави; збір, аналіз, оцінка даних та прогнозування розвитку

подій у внутрішньому та зовнішньому середовищі; своєчасне виявлення, аналіз та оцінювання реальних загроз; ухвалення рішень і виконання заходів щодо протидії загрозам та повернення системи економічної безпеки до рівноваги; запобігання кризовим ситуаціям, зокрема надзвичайним подіям, пов'язаних із діяльністю внутрішніх і зовнішніх агресорів; систематичний моніторинг індикаторів економічної безпеки та результативності заходів із ліквідації загроз та їх наслідків; контроль над ефективністю функціонування системи економічної безпеки, удосконалення функціонування її елементів.

Чільне місце у системі економічної безпеки безумовно посідає об'єкт безпеки, або керований елемент, який зазнає впливу найрізноманітніших деструктивних чинників і потребує постійного захисту з боку суб'єктів безпеки. Безпека об'єкта – це стан захищеності об'єкта від різноманітних загроз, за якого створені умови для його належного функціонування. Безпеку об'єкта гарантує і підтримує суб'єкт безпеки шляхом розробки та реалізації системи відповідних заходів. Досліджуючи систему економічної безпеки держави, можемо стверджувати, що вітчизняний інтелектуальний потенціал є, з одного боку, джерелом поповнення наукової і виробничої сфер висококваліфікованими кадрами, а з іншого – визначальним елементом у забезпеченні зростання вітчизняної економіки. Адже в основі інноваційної моделі національного розвитку мають бути інтелектуальний потенціал, науково-технологічна база та національний виробник, що утворюють замкнений «інноваційний трикутник». Від наявності високопродуктивних науковців, раціональної організації наукових фундаментальних, прикладних, науково-технічних досліджень чи розробок, розвиненої системи комерціалізації наукових ідей, сучасного інформаційного забезпечення та технологічного обладнання, здатного забезпечити випуск вітчизняної конкурентоспроможної продукції, залежатиме ступінь інтелектуальної, а, відтак, й економічної безпеки.

З огляду на такі закономірності, інтелектуальний потенціал як об'єкт безпеки макrorівня, по-перше, потребує постійного захисту з боку суб'єктів

безпеки, зокрема державних інституцій, а, по-друге, в ньому акумульовані інтелектуальні ресурси та невикористані можливості, що робить його тим фундаментом національної економіки, від раціонального використання якого залежать не лише позитивні зміни у процесах структурної трансформації національної економіки, а й високий ступінь забезпечення економічної безпеки.

Суб'єктами безпеки (як економічної, так й інтелектуальної), відповідно до передбачених вітчизняним законодавством гілок влади та суспільних інституцій, є: органи законодавчої влади, які визначають на рівні законів основні напрями й механізми зміцнення економічної безпеки; органи виконавчої влади, що визначають стратегію зміцнення економічної безпеки та її реалізацію на рівні економічної політики; правоохоронні органи, які забезпечують дотримання законів у цій сфері і правовий контроль за їх виконанням; державні інститути, які виконують адміністративно-правові функції; наукові колективи, які проводять дослідження проблем зміцнення економічної безпеки у теоретичній, методологічній і практичній площинах.

Загалом усі суб'єкти безпеки мають не лише бути наготові і здатні захищати національні інтереси, протидіяти різного роду загрозам, а й підтримувати соціально-економічну стабільність у державі та сприяти максимальній реалізації інтелектуального потенціалу з метою зміцнення економічної безпеки та побудови національної економіки інноваційного типу. Без сумніву, провідна роль має належати державі, яка зобов'язана встановити формат відносин між суб'єктами безпеки з питань зміцнення економічної безпеки, сприяти узгодженню інтересів між ними та забезпечувати належне функціонування системи економічної безпеки.

Суб'єкти безпеки, що забезпечують дотримання національних інтересів, повинні дбати про цілковиту безпеку усіх об'єктів (у нашому випадку – інтелектуального потенціалу), використовувати весь наявний арсенал, а відтак гарантувати економічну безпеку загалом.

Головне місце у системі економічної безпеки посідає механізм зміцнення економічної безпеки, структура якого представлена методами, важелями, інструментами та відповідним забезпеченням (правовим, нормативним, інформаційним, кадровим та фінансовим). Схематично загальну структуру механізму зміцнення економічної безпеки наведено на рис. 1.7.

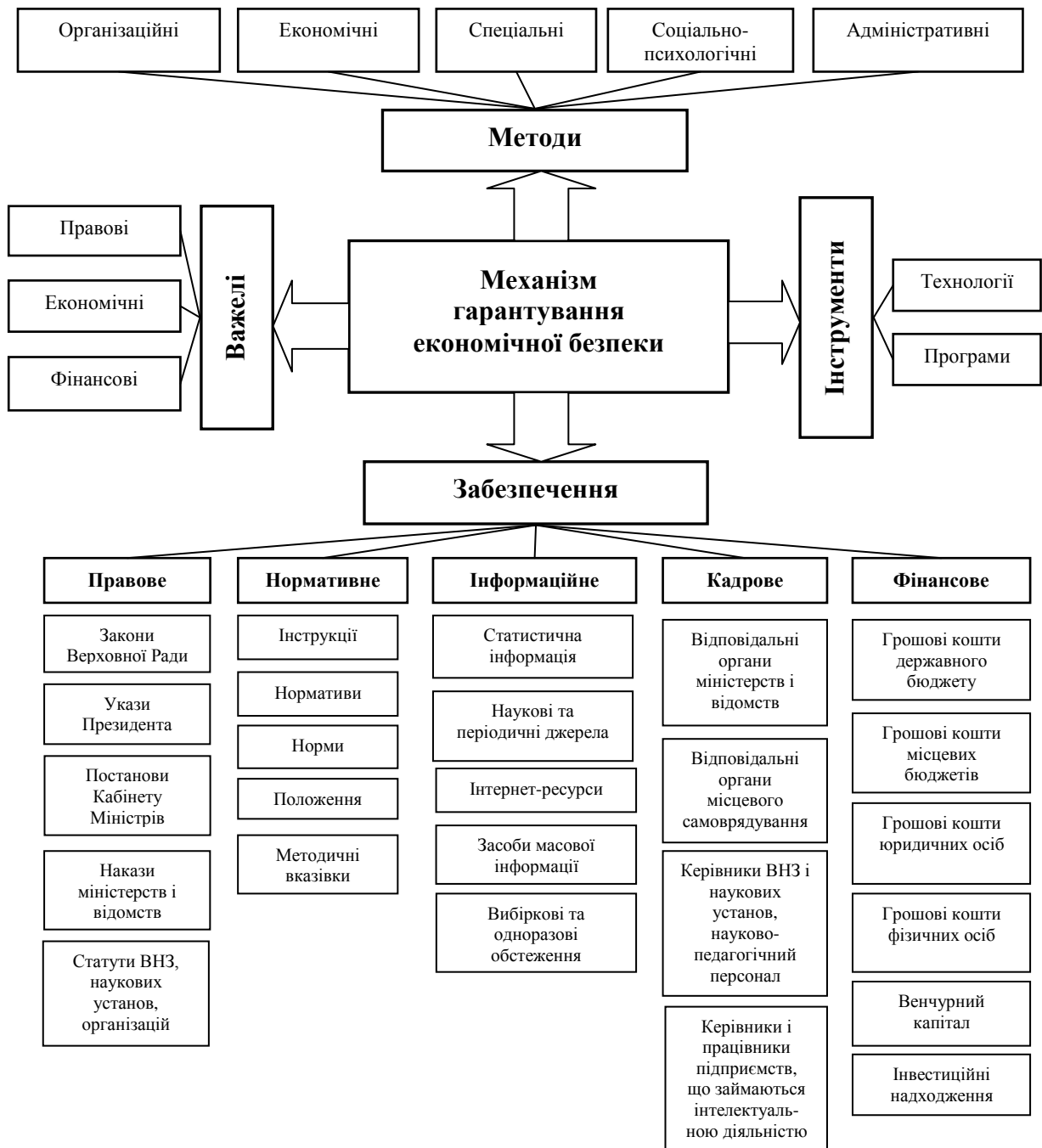

Рис. 1.7. Структурні елементи механізму зміцнення економічної безпеки

Джерело: складено автором

Цей механізм є своєрідним умонтованим пристроєм багатофункціонального призначення, за допомогою якого суб'єкти безпеки гарантують безпечний стан та розвиток усіх об'єктів безпеки. У контексті авторського дослідження дія механізму зміцнення економічної безпеки має бути спрямована на захист (збереження), розвиток та відтворення інтелектуального потенціалу як найважливішого стратегічного ресурсу держави.

Вагомими передумовами функціонування такого механізму є: обґрунтування стратегії та тактики зміцнення економічної безпеки; виокремлення найважливіших індикаторів економічної, зокрема інтелектуальної безпеки; моніторинг чинників, що становлять загрозу економічній безпеці держави; здійснення економічної діагностики; аналіз показників результативності заходів із забезпечення економічної безпеки держави.

Суб'єкти безпеки повинні здійснювати свою діяльність на основі визначеної стратегії та тактики. Стратегія економічної безпеки має відповідати інтересам та пріоритетам суспільства і держави та бути спрямованою на досягнення встановлених цілей. Стратегія передбачає чітке обґрунтування цілей та завдань, розробку довгострокової політики держави щодо виявлення, попередження та усунення загроз економічній безпеці держави. Окрім цього, стратегія повинна охоплювати комплекс заходів превентивного характеру, що здійснюється усіма суб'єктами безпеки, та систему заходів негайного реагування у разі миттєвої реалізації загроз. Варто наголосити, що реалізація стратегії здійснюється за допомогою використання інститутами влади системи конкретних економічних, правових, адміністративних та інших заходів. Тактика зміцнення економічної безпеки передбачає застосування визначених процедур та виконання конкретних дій з питань забезпечення економічної безпеки держави у найближчій перспективі. Загалом розроблені й прийняті стратегія та тактика зміцнення економічної безпеки повинні відповідати чітко визначеній меті та окресленим завданням системи економічної безпеки.

Водночас дієвість механізму зміцнення економічної безпеки необхідно розглядати на таких рівнях: стратегічному, що передбачає ухвалення концептуальних перспективних рішень щодо дотримання належного рівня економічної безпеки та безпекової дисципліни у державі; тактичному, що охоплює комплекс превентивних заходів та ліквідацію детермінованих загроз у конкретний проміжок часу.

У рамках системи економічної безпеки важливого значення набуває процес розробки державної галузевої політики, концепції, стратегії зміцнення економічної безпеки, прийняття відповідних нормативних документів, резолюцій тощо, адже за сучасних умов зростає необхідність проведення безперервної діяльності зі захисту національних інтересів та забезпечення економічної безпеки загалом.

Особливістю механізму зміцнення економічної безпеки є те, що він: по-перше, може розширювати арсенал застосовуваних інструментів відповідно до уточнених або змінених цілей та завдань, окресленої стратегії та тактики зміцнення економічної безпеки; по-друге, має адаптивний характер, тобто здатний адекватно відображати зміни, спричинені коригуванням стратегічних орієнтирів, національних пріоритетів, макроекономічної політики тощо.

На нашу думку, основне призначення механізму зміцнення економічної безпеки полягає у створенні та реалізації умов щодо нагромадження та використання інтелектуального потенціалу з метою забезпечення вищого ступеня економічної безпеки держави.

Важливими компонентами механізму зміцнення економічної безпеки є методи, важелі та інструменти, що становлять систему прийомів та засобів прямої та опосередкованої (непрямої) дії на об'єкт(и) безпеки. Методи – це специфічні способи впливу суб'єкта безпеки, зокрема держави, на об'єкт безпеки – інтелектуальний потенціал – з метою гарантування сприятливих умов його розвитку та використання відповідно до визначених мети та завдань. Найефективнішими *методами*, на нашу думку, є організаційні, економічні, спеціальні, соціально-психологічні та адміністративні.

Організаційні методи передбачають систему організаційних і розпорядчих впливів, спрямованих на досягнення поставленої мети. До них відносимо інструктаж, нормування, різні розпорядчі акти. *Економічні методи* пов'язані з вирішенням завдань щодо недопущення реалізації потенційних загроз та прогнозування макроекономічної ситуації. Ця група методів охоплює методи економічного планування, прогнозування економічної ситуації, діагностики кризових періодів, індикативні методи. *Спеціальні методи* характеризують особливості впливу суб'єктів політики на об'єкти та відображають специфіку протидії загрозам в інтелектуальній сфері. Такі методи є індивідуальними, оскільки враховують особливості поточної ситуації, стан показників інтелектуальної безпеки, тенденцію до зміни, стан чутливості об'єктів безпеки до впливу загроз. Спеціальні методи також враховують специфіку збору необхідної інформації, методи її обробки, аналітичну роботу, планові розрахунки і обґрунтування. *Соціально-психологічні методи* відображають способи здійснення управлінських дій, що ґрунтуються на засадах соціології та психології. До цієї групи відносимо методи формування суспільної свідомості про неприйнятність загроз та протидію загрозам соціального планування та соціального прогнозування. *Адміністративні методи* – це заходи держави, які передбачають заборони, дозвіл або примус (укази, розпорядження, ліцензування, встановлення фіксованих цін тощо) [350, с. 43]. Їх використовують у випадках, коли поточна ситуація вимагає прийняття жорстких адміністративних рішень. Ці методи мають застосовуватися тоді, коли ймовірність трансформації потенційних загроз у небезпеки є доволі високою або об'єктам безпеки завдано серйозних збитків. Адміністративні методи є обов'язковими до виконання та представлені комплексом вимог і розпоряджень, розроблених суб'єктами державної політики. Вони є ефективними, оскільки починають діяти негайно і охоплюють усі суб'єкти, залучені у відповідні економічні процеси.

Невід'ємним елементом механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України є *важелі*, або засоби, якими можна

надати дії, або поживавити діяльність кого-, чого-небудь. Важелі призначені для підсилення протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу, запобігання їм або недопущення їх руйнівної сили. Прискореної дії запропонованому механізму можуть надати правові, економічні та фінансові важелі. *Правові важелі* призначені для регулювання правових норм та закріплюють цілі, основні завдання та напрями діяльності держави в інтелектуальній сфері [215, с. 176]. *Економічні важелі* використовуються для регулювання процесів, що відбуваються в інтелектуальній сфері, щодо моніторингу потенційних загроз та нейтралізації реальних. Саме завдяки *фінансовим важелям* держава забезпечує фінансове регулювання, формування грошових фондів для ймовірного відшкодування збитків, спричинених реалізацією загроз.

Повноцінним структурним компонентом механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України є *інструменти* – практичні підходи, які використовують суб'єкти державної політики для протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України. Пропонуємо за реальних умов використовувати два найефективніші інструменти – технології та програми: інформаційні технології передбачають автоматизоване управління збором інформації, яка надходить від різноманітних зовнішніх і внутрішніх джерел, із подальшим її зберіганням й обробкою; прикладні програми спеціального призначення використовуються для виконання конкретних завдань, що пов'язані зі статистичною обробкою даних, ранжуванням спеціальної інформації, підтримкою управлінських процесів діагностики загроз, застосуванням методів протидії загрозам тощо.

Дія механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України має ґрунтуватися на правовому, нормативному, інформаційному, кадровому та фінансовому забезпеченні. Елементами *правового забезпечення* є: Закони України; Укази Президента; Постанови Верховної Ради; Постанови Кабінету Міністрів; накази міністерств і відомств; статuti вищих навчальних закладів, наукових установ та організацій. Організаційну роботу з виконання

діючого законодавства провадять відповідні компетентні органи: Міністерство освіти і науки України, Міністерство фінансів України, Міністерство економічного розвитку та торгівлі, органи місцевого самоврядування – обласні державні адміністрації, обласні ради, міські ради, інші компетентні органи влади. До *нормативного забезпечення* відносимо інструкції, нормативи, норми, положення, методичні вказівки. Варто зауважити, що вітчизняна нормативна база з питань протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України є практично несформованою. Потребують законодавчого врегулювання такі невідкладні питання, як: розробка Стратегії розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу України; внесення до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [235] такого виду безпеки, як інтелектуальна, що давно набуло надзвичайної актуальності та продиктоване вимогами часу; встановлення нормативів, тобто граничних значень для показників інтелектуальної безпеки України. Вважаємо, що правове та нормативне забезпечення механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України має бути динамічним, як і сам механізм.

Інформаційне забезпечення охоплює всю доступну статистичну інформацію, погруповану у тематичних статистичних збірниках та представлену у мережі Інтернет; відомчі матеріали, результати вибіркового та одноразового обстежень; наукові та періодичні джерела; інформацію зі ЗМІ; звітно-аналітичну інформацію наукових інституцій тощо. *Фінансове забезпечення* механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України полягає у виділенні необхідної суми фінансових ресурсів для здійснення відповідних заходів активного, профілактичного, ліквідаційного характеру. Акумуляція необхідних грошових коштів має здійснюватися з різних джерел, зокрема надходжень із державного та місцевих бюджетів, коштів юридичних осіб, що зацікавлені у розвитку освіти та науки в Україні, коштів підприємств, які займаються інтелектуальною та

інноваційною діяльністю, добровільних внесків населення, венчурного капіталу, інвестиційних надходжень на розвиток вітчизняної освіти і науки.

Особливу роль у механізмі протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України виконує *кадрове забезпечення*. Кадрова політика у рамках державного управління має на меті забезпечити всі структурні підрозділи управлінської вертикалі достатньо кваліфікованими працівниками і створити у них мотивацію до ефективної праці. Кадровий потенціал, задіяний до копіткої та надзвичайно відповідальної роботи щодо виявлення, ідентифікації та відвернення загроз розвитку інтелектуального потенціалу, потребує особливих умов праці та можливості постійного підвищення рівня кваліфікації. Очевидно, що чимало загроз розвитку інтелектуального потенціалу мають латентний характер, їх можуть вчиняти інтелектуали-деструктиви, тобто особи, здатні використати власний інтелект всупереч інтересам суспільства та держави. Відтак кадрове забезпечення механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України є одним із ключових його елементів, від якого залежить прийняття правильних рішень та своєчасне реагування на зміну поставлених завдань.

Прикладне значення механізму зміцнення економічної безпеки держави розкривається через функції, які він виконує. Безумовно, функція – це не що інше, як дія, діяльність, звершення чи виконання певних операцій, що відбувається відповідно до зазначеного плану, алгоритму, припису тощо, тобто має чітко виражену траєкторію та сферу застосування. До основних функцій цього механізму, на нашу думку, можна віднести: нормативно-методичну, контрольну, практичну, регулюючу. Нормативно-методична функція передбачає розробку та дотримання вимог нормативно-методичного забезпечення, зокрема документів методичного, організаційно-методичного, організаційно-технічного, економічного, техніко-економічного характеру, інструкцій тощо суб'єктами забезпечення економічної безпеки. Контрольна функція механізму виявляється у контролі суб'єктів економічної безпеки за правильністю застосовування інструментів, пов'язаних із захистом

національних інтересів та запобіганням потенційним загрозам. Практична функція механізму зводиться до наукового обґрунтування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу, розробки рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання та підвищення рівня економічної безпеки. Регулююча функція полягає у посиленні взаємозв'язків між елементами механізму зміцнення економічної безпеки щодо протидії потенційним і реальним загрозам, його здатності виконувати роль засобу впливу суб'єктів безпеки на недоторканість та захист власних національних інтересів, національних цінностей від внутрішніх та зовнішніх посягань [274, с. 245–246].

Отже, механізм зміцнення економічної безпеки характеризується сукупністю ефективного взаємоузгодженого інструментарію, що використовується для підвищення рівня економічної безпеки та гарантування на цій основі сприятливих умов для економічного і соціального розвитку, підвищення конкурентоспроможності національної економіки та зростання добробуту громадян. Застосування механізму зміцнення економічної безпеки зводиться до того, що держава намагається забезпечити його найбільш повну відповідність вимогам макроекономічної політики конкретного періоду, що передують повній реалізації її цілей і завдань.

На основі відповідних досліджень можна зробити висновок про те, що інтенсивність використання інструментарію механізму зміцнення економічної безпеки значною мірою залежить від загальних умов та середовища, що сформувалися в державі, тобто від ступеня розвитку економічної системи, інституціонального середовища, рівня інноваційності підприємницького сектора, соціально-політичного клімату тощо. Адже від того, наскільки коректно і правильно обраний інструментарій для зміцнення економічної безпеки в конкретних умовах, залежатиме ефективність функціонування системи економічної безпеки загалом.

Отже, у період загострення внутрішніх та зовнішніх протиріч неабиякої актуальності набуває питання щодо створення системи економічної безпеки.

Ефективна та дієва система економічної безпеки є гарантом захисту національних економічних інтересів та економічної системи загалом від реальних та потенційних загроз. Становлення та розвиток системи економічної безпеки – процес складний, має свою логіку та етапи впровадження, функціонує відповідно до сучасних потреб з урахуванням наявних економічних можливостей та існуючих вимог. Водночас об'єктивний процес зміцнення економічної безпеки держави зумовлює використання системного підходу до відстеження усіх можливих загроз економічній безпеці та оперативного реагування на їх прояви за допомогою цілісного складного механізму зміцнення економічної безпеки держави.

1.3. Сутнісні характеристики інтелектуальної безпеки в системі економічної безпеки держави

Надійний розвиток та збагачення вітчизняного інтелектуального потенціалу ймовірні за умови забезпечення високого рівня інтелектуальної безпеки. Актуальність проблеми дослідження інтелектуальної безпеки у системі економічної безпеки держави, на нашу думку, зумовлена: по-перше, відсутністю дієвих організаційно-правових та економічних механізмів, спрямованих на захист об'єктів інтелектуальної власності та продуктів інтелектуальної діяльності; по-друге, нестачею стимулів до підвищення престижності розумової праці та зацікавленості носіїв інтелекту до плідної праці; по-третє, недієвістю організаційно-економічних заходів із питань відтворення інтелектуального потенціалу держави та його поступового зростання; по-четверте, високою ймовірністю виникнення інтелектуальної кризи внаслідок критичного відставання України від провідних країн світу щодо залучення приватного бізнесу у фінансування науки та НДДКР та переходу вітчизняної економіки на вищі технологічні уклади; по-п'яте, певною девальвацією морально-духовних цінностей і відсутністю пропагування високоморальних принципів та утвердження культурно-духовних й інтелектуальних цінностей у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання інтелектуальної безпеки є предметом сучасних наукових дискусій вітчизняних та зарубіжних учених. Окремі її положення стають об'єктом правових відносин на законодавчому рівні. Серед дослідників інтелектуальної безпеки держави варто назвати С. Мосова, А. Жарінову, І. Дубровіна, Є. Дубровіна, Х. Марутян, Т. Черницьку, Г. Чернявського, С. Петраченка, Л. Левченко та ін.

Тлумачення сутності інтелектуальної безпеки є неоднозначним. На думку одних дослідників, інтелектуальна безпека – це захист продуктів інтелектуальної діяльності; інші прирівнюють її до інтелектуальної власності та механізмів її захисту. Є такі, що відносять до інтелектуальної безпеки не лише захист продуктів інтелектуальної праці, а й раціональне використання, відтворення й підвищення якості розумових здібностей людей, які визначають їх діяльність [137; 221; 355].

Водночас у науковій літературі зустрічаємо такі визначення інтелектуальної безпеки: це захищеність інтелектуальних ресурсів соціально-економічного розвитку, їх продукування, обміну, використання на макро- та макрорівнях [154, с. 278]; стан внутрішніх і зовнішніх умов існування чи діяльності будь-якої особи (фізичної чи юридичної), за якого унеможлиблюється погіршення умов існування й втрати носіїв інтелекту та об'єктів інтелектуальної власності [174]. Зокрема, В.П. Мосов зазначає, що за зростаючого усвідомлення світовою спільнотою прихованої цінності інтелектуальної власності компаній актуалізуються питання щодо зміцнення інтелектуальної безпеки.

І.Р. Дубровін та Є.Р. Дубровін аргументовано доводять, що інтелектуальна безпека є невіддільною складовою національної безпеки та, водночас, багаторівневою системою, що містить власні підсистеми, в основі яких – інтелектуальні інтереси, інтелектуальні загрози та інтелектуальний захист [68].

На нашу думку, поява цього поняття в сучасному науковому лексиконі є наслідком поступового усвідомлення суспільством важливості інтелекту для

гармонійного розвитку держави та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Інтелектуальна безпека є структурно відокремленим елементом економічної безпеки, що: виявляє інтелектуальні інтереси особи, суспільства та держави; створює належні передумови для зміни економічного вектору в бік інтелектуального поступу із наступним формуванням національної економіки інноваційного типу; є важливим чинником збереження та збагачення інтелекту нації (інтелектуального потенціалу); гарантує недопущення інтелектуальної кризи, яка може виявитися надзвичайно небезпечною, порівняно зі соціальною чи військовою, і подолання якої затягнеться на десятиліття або й століття [265, с. 85].

Вважаємо, що багатоаспектність проблеми збереження та розвитку інтелектуального потенціалу свідчить про те, що питання про посилення інтелектуальної безпеки постає як найактуальніша проблема сьогодення. Звісно, інтелектуальна безпека передбачає створення необхідних умов для формування, використання та відтворення інтелектуального потенціалу, що відображає освітньо-наукове та культурно-духовне надбання нації (держави), гарантує безпеку інтелектуального розвитку людини, захищає знання як найцінніший інтелектуальний ресурс та його носія – людину, яка створює інтелектуальні продукти. Інтелектуальна безпека є не менш важливою для успішного розвитку будь-якого соціуму, особливо в період державотворення.

Відтак нехтування інтелектуальною безпекою сьогодні може спричинити спотворення не лише політичного, а й суспільного простору, а недооцінювання її ролі – призвести до наслідків, усувати які доведеться титанічними зусиллями не одному поколінню українців.

Основу інтелектуальної безпеки становить інтелектуальний потенціал, що, на нашу думку, є інтегрованою динамічною сукупністю взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих складових – освіти, науки, культури та духовності, взаємодія між якими зумовлює синергетичний ефект, який повинен бути спрямований на зміцнення економічної безпеки держави.

Будь-яка нація, яка не хоче бути самознищеною або підкореною сильнішою, на думку В. Врублевського, О. Мороза, Ю. Наєнка, має передусім дбати про інтелектуальну безпеку, що охоплює: інформаційний самозахист; психологічну «оборону»; фізичний захист (беруться до уваги фізичні чинники, які визначають інтелектуальне здоров'я народу) [39].

Проблему забезпечення інтелектуальної безпеки України науковці та практики мають розглядати як першочерговий стратегічний напрям подолання технологічного відставання України від розвинутих країн, щоб не потрапити до категорії країн, які вже втратили шанс наздогнати економічно розвинені держави світу.

Переконані, інтелектуальна безпека, з одного боку, здатна надто швидко підвищити рівень гарантування екосистейту, або економічної безпеки держави через трансфер технологій, впровадження винаходів, застосування новітніх технологій тощо, а з іншого – потребує значних фінансових затрат для підготовки висококваліфікованих фахівців задля подальшого їх залучення до новітніх інноваційних процесів. Інтелектуальна безпека визначається сукупністю соціокультурних, духовних, морально-психологічних, економічних, демографічних, екологічних та інших факторів, які здійснюють відповідний вплив на інтелект нації і кожного громадянина зокрема, формуючи певний світогляд, індивідуальну і суспільну культуру поведінки [264, с. 70].

Інтелектуальна безпека є відокремленим елементом системи економічної безпеки України, з огляду на певні аргументи. Так, у розроблених Міністерством економічного розвитку і торгівлі України Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки у 2007 та 2013 роках серед структурних складових фахівці з економічної безпеки виокремили *науково-технологічну та інвестиційно-інноваційну безпеку* [161; 235], залишивши поза увагою освітню галузь. На нашу думку, саме інтелектуальна безпека найперше відображає ступінь захищеності освітньої, а відтак наукової сфери національної економіки від впливу дестабілізуючих чинників, або загроз. Адже вишколу майбутніх науковців

передусе високоякісна освітня підготовка, що повинна забезпечити перехід суспільства від навчання на все життя до навчання впродовж усього життя. Без сумніву, інтелектуальна безпека залежатиме від ступеня розвиненості інституціональної системи, залучення високоосвічених людей до високотехнологічних сфер національної економіки.

Водночас інтеграція вищої школи та академічної науки є не лише основою інтенсивного розвитку високотехнологічного сектора, становлення національної інноваційної системи, а й чинником зміцнення інтелектуальної безпеки держави. Новітній розвиток національної економіки вимагає впровадження у діяльність наукових та освітніх закладів інноваційних технологій, які б забезпечили підготовку фахівців високої якості, а з їх участю – створення конкурентоспроможної продукції. Нині актуальною постає проблема продукування нових знань, а відтак – упровадження новітніх технологій у виробничу діяльність. Одним із основних продуцентів знань, що слугують базою для інноваційного розвитку країни, є академічна наука, взаємозв'язок якої з реальною економікою сприятиме впровадженню інноваційних механізмів господарювання.

Ще одним аргументом на користь виокремлення інтелектуальної безпеки України в системі економічної безпеки держави є потреба захисту єдиного науково-освітнього простору на основі об'єднання багатоцільових інформаційно-комунікаційних систем національного рівня, системи ефективного державного управління. Окрім цього, інтелектуальна безпека є джерелом конкурентних переваг на основі динамічного розвитку інновацій та підприємництва, освіти та науки, інфраструктури інформації та поширення знань. Як вважає І.Г. Бабець, з точки зору побудови знанневоорієнтованої економіки базовою складовою економічної безпеки є науково-технологічна, оцінка стану й динаміки якої дозволяє визначити рівень розвитку інтелектуального потенціалу та ступінь його відповідності критеріальним обмеженням безпеки [10, с. 182].

Із упевненістю можемо стверджувати, що інтелектуальна безпека є первинною порівняно з інноваційною та/або технологічною безпекою, оскільки

відповідає за підвищення загального рівня освіченості населення, зростання якості надання освітніх послуг, активізацію наукових досліджень, зміцнення зв'язку між освітою, наукою та виробництвом тощо. Інтелектуальна безпека є своєрідним гарантом переходу вітчизняної економіки на вищий технологічний рівень та утворення підвалин більш прогресивного типу економіки – економіки знань, в якій зростає частка високотехнологічного сектору та доданої вартості за рахунок інтелектуальної складової.

Таким чином, інтелектуальна безпека є невід'ємним елементом системи економічної безпеки держави, яка відповідає за такий стан відносин в інтелектуальній сфері, за якого створюються умови, необхідні для збереження, розвитку та ефективного використання інтелектуального потенціалу, що підтверджує її органічну єдність з економічною безпекою держави за допомогою теорії множин та логіки:

$$\begin{cases} IS \subseteq NS \\ ES \subseteq NS \end{cases} \quad | \quad \forall NS = \{ns_i\} \stackrel{\text{def}}{=} IS \subseteq ES \stackrel{\text{def}}{=} IS \cup ES \equiv S \quad (1.2)$$

де $NS = \{ns_i\}$, $ES = \{es_j\}$, $IS = \{is_m\}$ – множини елементів (індикаторів) у сферах національної, економічної та інтелектуальної безпеки відповідно; S – безпека.

Множинну модель взаємозв'язку національної, економічної й інтелектуальної безпеки подано на рис. 1.8.

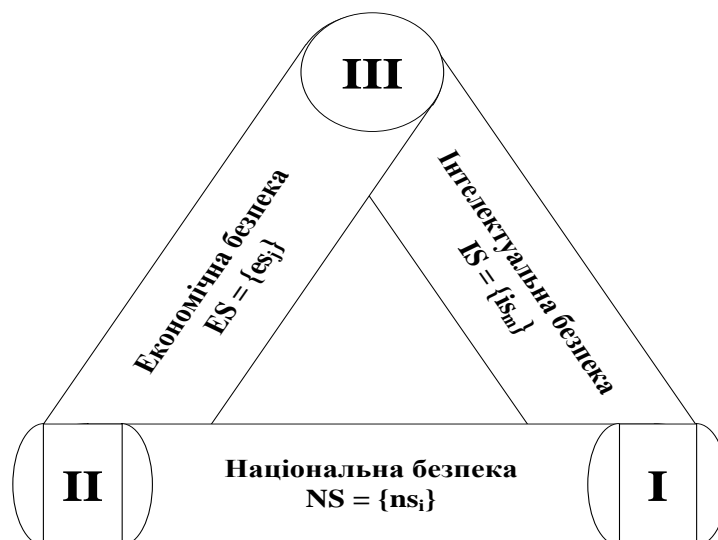

Рис. 1.8. Пересічна модель взаємозв'язку множин національної, економічної та інтелектуальної безпеки

Джерело: складено автором

I: інтелектуальна безпека є частиною національної безпеки [68], тобто

$$\mathbf{IS} \cup \mathbf{NS} \equiv \mathbf{S} \text{ (безпека)} \Rightarrow \mathbf{IS} \subseteq \mathbf{NS} \quad (1.3)$$

II: економічна безпека є частиною національної безпеки [242], тобто

$$\mathbf{ES} \cup \mathbf{NS} \equiv \mathbf{S} \text{ (безпека)} \Rightarrow \mathbf{ES} \subseteq \mathbf{NS}, \text{ то} \quad (1.4)$$

III: інтелектуальна безпека є частиною економічної безпеки:

$$\left\{ \begin{array}{l} \mathbf{IS} \subseteq \mathbf{NS} \\ \mathbf{ES} \subseteq \mathbf{NS} \end{array} \right. \left| \forall \mathbf{NS} = \mathbf{S}_i \stackrel{\text{def}}{=} \left\{ \begin{array}{l} \mathbf{IS} \stackrel{\text{def}}{=} \mathbf{IS} \cup \mathbf{ES} \cup \mathbf{NS} \equiv \mathbf{S}, \end{array} \right. \quad (1.5)$$

Сутнісні характеристики інтелектуальної безпеки у системі економічної безпеки держави, на наш погляд, найширше розкриваються у правовому, інформаційно-аналітичному, організаційному, інституціональному, фінансовому та соціальному аспектах [276, с. 108–112].

Правове підґрунтя для виокремлення інтелектуальної безпеки України як самостійного елемента системи економічної безпеки становлять: Конституція України, закони України, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, відомчі нормативні акти, міжнародні договори. Зокрема, у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 № 964-IV зазначено, що національними інтересами є життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні; у ст. 6 до пріоритетів національних інтересів віднесено розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу. 3-поміж загроз національним інтересам, що прописані у ст. 7 Закону, найнебезпечнішими, на нашу думку, є: в економічній сфері – зниження науково-технічного та технологічного потенціалу; у науково-технологічній сфері – зниження внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств; незадовільний рівень оплати науково-технічної праці, падіння її престижу, недосконалість механізмів захисту прав інтелектуальної власності; вплив учених, фахівців, кваліфікованої робочої сили за межі України; наростаюче науково-технологічне відставання України

від розвинутих країн; нерозвиненість внутрішнього ринку високотехнологічної продукції та відсутність його ефективного захисту від іноземної технічної і технологічної експансії; у соціально-гуманітарній сфері – зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; прояви моральної та духовної деградації суспільства. У ст. 8 передбачені основні напрями державної політики з питань національної безпеки у провідних сферах, зокрема: стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв; посилення державної підтримки розвитку пріоритетних напрямів науки і техніки як основи створення високих технологій; поетапне збільшення обсягів бюджетних видатків на розвиток освіти і науки, створення умов для широкого залучення в науково-технічну сферу позабюджетних асигнувань; створення економічних і суспільно-політичних умов для підвищення соціального статусу наукової та технічної інтелігенції; забезпечення необхідних умов для реалізації прав інтелектуальної власності [242].

В Указі Президента «Про Стратегію національної безпеки України» від 08.06.2012 № 389/2012 зазначено, що нагальними завданнями політики національної безпеки є захист життєво важливих національних інтересів України, серед яких створення умов для вільного розвитку людини, реалізації її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації, збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства. У внутрішньому безпековому середовищі наявні такі проблеми, як недостатньо ефективне використання науково-технологічного потенціалу, використання іноземних науково-технологічних розробок замість вітчизняних, недостатній розвиток національної інноваційної системи. Провідними завданнями політики національної безпеки у внутрішній сфері є: стимулювання підвищення технологічного рівня української економіки, розвитку національної інноваційної системи та інноваційної активності підприємств, забезпечення відповідності національного ринку освітніх послуг перспективним потребам суспільства і держави у трудових ресурсах необхідної кваліфікації [247].

Розробка засад і механізмів забезпечення інтелектуальної безпеки в державі передбачена у Національній стратегії розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період до 2020 року. Одним із стратегічних напрямів розвитку інтелектуальної сфери в Україні визнано забезпечення високого рівня інтелектуальної безпеки для надійного розвитку і збереження українського інтелектуального потенціалу [187].

Правовий аспект інтелектуальної безпеки також представлений низкою нормативно-правових документів, що регламентують правові відносини між суб'єктами інтелектуальної діяльності та правовідносинами у сфері інтелектуальної власності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 41 Конституції України передбачено право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної та творчої діяльності. Згідно з чч. 1 і 2 ст. 54 Конституції громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; кожен громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Ч. 3 цієї ж статті передбачає, що держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством [112].

Цивільний кодекс України визначає поняття «право інтелектуальної власності», відображає його співвідношення з правом власності на річ, визначає об'єкти, суб'єкти права, зміст майнових і особистих немайнових прав інтелектуальної власності, підстави їх виникнення, умови використання об'єктів інтелектуальної власності і передачі прав на них, встановлює наслідки порушення права інтелектуальної власності і способи судового захисту. У кодексі також наведено перелік об'єктів права інтелектуальної власності [352]. Закон «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 № 3792-ХІІ охороняє особисті немайнові і майнові права авторів і їх правонаступників, пов'язані зі створенням і використанням творів науки,

літератури і мистецтва (авторське право), та права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення (суміжні права) [232].

Міжнародні договори про наукове, науково-технічне співробітництво, підписані Кабінетом Міністрів України, Національною академією наук України, іншими академіями наук України, вищими навчальними закладами та низкою зарубіжних держав, свідчать про надзвичайну актуальність наукових досліджень у рамках дво- чи багатосторонньої співпраці, використання результатів спільних досліджень на основі принципів рівноправності та взаємної вигоди. У рамках такої співпраці питання зміцнення інтелектуальної безпеки України набуває особливого значення через поглиблення міжнародної наукової міграції, яка, окрім позитивних моментів, містить низку загроз, пов'язаних з еміграцією науковців.

З огляду на відсутність єдиного правового документа, який би регламентував правові засади зміцнення інтелектуальної безпеки України, вважаємо за необхідне прийняття *Стратегії інтелектуальної безпеки України* з урахуванням сучасних глобалізаційних викликів.

Отже, у правовому аспекті інтелектуальна безпека держави – це здатність держави у межах правового поля протидіяти загрозам в інтелектуальній сфері та гарантувати безпечні умови для збагачення інтелектуального потенціалу, розвитку вітчизняної освіти, науки, новітніх технологій, культури, духовності тощо.

Перехід до інформаційного суспільства вимагає запровадження новітніх інформаційних технологій у всі сфери життя суспільства. Технологічний розвиток має супроводжуватися розбудовою національної інформаційної інфраструктури, удосконаленням системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності, розробкою наукомісткої високотехнологічної продукції, створенням сприятливих умов праці для науковців та захистом пріоритетних національних інтересів, зокрема збереженням і зміцненням інтелектуального потенціалу та утвердженням інноваційної моделі розвитку вітчизняної економіки.

Результати аналізу досвіду провідних держав світу підтверджують, що стан інтелектуальної безпеки держави значною мірою залежить від рівня інформатизації суспільства. Інформаційно-аналітичний аспект інтелектуальної безпеки охоплює діагностику потенційних і реальних загроз інтелектуальній безпеці держави, здійснення моніторингу з метою своєчасного виявлення відхилень фактичних показників безпеки від оптимальних, граничних значень. Чималої значущості набувають процеси розробки і виконання заходів щодо протидії загрозам. Моніторинг охоплює три етапи проведення: науково-дослідний, організаційний та аналітичний [300, с. 555]. На першому етапі відбувається вибір сфери чи напряму наукового дослідження, обґрунтування загальної проблематики та висунення гіпотези. Другий етап має організаційний характер і передбачає вибір системи показників, алгоритм їх розрахунку, аналіз та оцінку з наступною інтерпретацією отриманих даних. На цьому етапі відбувається зіставлення фактичних даних із граничними значеннями, аналізуються причини імовірних відхилень. Метою третього етапу є підготовка звіту про результати моніторингу та розробка рекомендацій щодо підвищення рівня інтелектуальної безпеки держави. Кінцевий результат моніторингу – формування гнучкої системи реагування на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, створення інформаційно-аналітичних систем підтримки управлінських рішень із питань інтелектуальної безпеки.

Варто зауважити, що Україна не залишається осторонь світових досягнень новітніх інформаційних технологій, хоч незначний обсяг власних обчислювальних ресурсів суттєво стримує вітчизняний науково-технологічний розвиток. Відчувається нагальна потреба у використанні комп'ютерних мереж для вирішення завдань, які потребують особливо значних обчислювальних можливостей. Частково усунути цю проблему можна за допомогою ґрід-технологій, впровадження яких дасть змогу ефективніше використовувати комп'ютерні ресурси та сприяти науково-

технічній, інтелектуальній та соціальній інтеграції України до європейського та світового інформаційного простору.

Нормативно-правовим документом, який передбачає впровадження і застосування грід-технологій, є Державна цільова науково-технічна програма [234]. Метою Програми є створення національної грід-інфраструктури та умов широкого впровадження грід-технологій, а очікуваними результатами – задоволення потреб науки, промисловості, фінансової та соціальної сфери в обчислювальних ресурсах; розробка спеціалізованого грідівського та адаптація існуючого програмного забезпечення до впровадження грід-технологій; забезпечення доступу вітчизняних користувачів до міжнародних проектів і обчислювальних ресурсів; активізація міжнародного наукового та науково-технічного співробітництва шляхом залучення користувачів національної грід-інфраструктури до міжнародних віртуальних співтовариств. Попри те, що виконання Програми розраховане на 2009-2013 роки, з огляду на стратегію соціально-економічного розвитку регіонів, стану та перспектив розвитку інформаційних і телекомунікаційних технологій, новітніх досягнень в інформаційній сфері, однак вона не втратила ні юридичної сили, ані актуальності.

Отже, в *інформаційно-аналітичному аспекті* інтелектуальна безпека розкривається як спроможність суб'єктів зміцнення безпеки за допомогою новітніх технологій обробляти значні масиви інформації та розробляти ефективні заходи протидії загрозам.

Організаційний аспект інтелектуальної безпеки України передбачає розробку дієвих механізмів зміцнення інтелектуальної безпеки держави. Варто наголосити, що організаційні механізми визначають комплекс заходів активного та пасивного захисту. Пасивний захист інтелектуальної безпеки містить заходи із попередження та/або профілактики недопущення реалізації загроз інтелектуальній безпеці. Це, насамперед, заходи нормативно-правового характеру, зокрема розробка та прийняття відповідної концепції та/або стратегії інтелектуальної безпеки держави, законодавчих актів із

питань стимулювання розвитку науки та освіти, реалізація безпекової політики у сфері інтелектуальної безпеки, прийняття сучасних вимог до рівня наукової кваліфікації здобувачів наукових ступенів, атестації наукових кадрів тощо. Активний захист інтелектуальної безпеки передбачає конкретні кроки державних інститутів та усіх зацікавлених сторін долучатися до практичної реалізації інтелектуальних можливостей і окремої особи, і суспільства загалом, здійснювати захист продуктів інтелектуальної, творчої праці, сприяти підвищенню стимулів серед молоді займатися науковою роботою, гарантувати соціальний захист працівникам інтелектуальної сфери.

Зміцнення інтелектуальної безпеки ймовірно за умови консолідації інтелектуалів нації та ефективного державного управління. Загалом державне управління інтелектуальною безпекою повинно виконувати такі основні функції: аналізувати загрози і передбачати наслідки нових викликів, тобто фактори безпеки з усіх складових внутрішньої і зовнішньої політики; розробляти напрями забезпечення безпеки, тобто критерій безпеки повинен стати основним під час розробки стратегії розвитку держави і при формуванні внутрішньої і зовнішньої політики; створювати механізми недопущення або амортизації можливої небезпеки, а у разі настання або неминучості заподіяння шкоди – застосовувати заходи, що компенсують збиток за рахунок відновлення та посилення прямого або непрямого державного управління безпекою у цьому напрямі [87, с. 81].

Інтелектуальна безпека держави в *організаційному аспекті* репрезентує широкий комплекс управлінських заходів, спрямованих на захист об'єктів безпеки та/або протидію реальним і потенційним загрозам.

Інституціональний аспект інтелектуальної безпеки України виявляється в діях інститутів влади, що визначають зовнішню і внутрішню політику захисту національних інтересів України в інтелектуальній сфері. Інституціональне середовище інтелектуальної безпеки України представлене: на макрорівні – РНБО України, ВРУ, КМУ; на регіональному рівні – ОДА, обласною та міською радами. Безумовно, від виваженої на злагодженої

політики інститутів усіх рівнів значною мірою залежить стан інтелектуальної безпеки України. Інституціональний аспект інтелектуальної безпеки також представлений сектором безпеки, або суб'єктами безпеки, залежно від їх функціонального призначення.

В умовах загострення соціально-економічних протиріч інтелектуальна безпека повинна протидіяти інституціональним пасткам, які виникають внаслідок проведення регуляторних реформ. Інституціональні пастки можуть мати економічне (обмеження, пов'язані з державною політикою), адміністративне (ліцензування окремих видів діяльності, квотування), інфраструктурне (відсутність засобів комунікації, транспортних вузлів) та інші підгрунття. У неоінституціональній теорії інституціональна пастка – це неефективна стійка норма (неефективний інститут), що має здатність до самопідтримки [226, с. 11].

Інтелектуальна безпека з позиції *інституціонального аспекту* – це система збалансованих відносин між суб'єктами зміцнення інтелектуальної безпеки на різних рівнях управлінської ієрархії щодо готовності і здатності державних інститутів за допомогою відповідних механізмів (засобів) протидіяти реальним і потенційним загрозам.

Фінансовий аспект інтелектуальної безпеки України пов'язаний із залученням і державних, і приватних фінансових ресурсів до процесів реформування освітньої та наукової сфери. Домінування державного фінансування і пасивність бізнесу інвестувати в національний інтелект є наслідком затяжних та неефективних реформ перехідного періоду. Роль держави в інтелектуальній сфері має бути змінена, зокрема стати локомотивом активізації приватного капіталу для новітніх технологічних розробок, переходу до інноваційного типу господарювання, вищого технологічного укладу тощо. З упевненістю можемо стверджувати, що фінансова й матеріальна недооцінка державою праці вчених і спеціалістів з вищою освітою та залишковий принцип фінансування науки спричинили її практично повну деградацію, коли найталановитіші особи залишають

батьківщину, працюючи на економіку країни-реципієнта. Переконані, допоки в українського керівництва не буде усвідомлення того, що найприбутковіші інвестиції – це інвестиції в людський інтелект із солідною віддачею у майбутньому, доти визначальними будуть питання забезпечення інтелектуальної безпеки України. Фінансове забезпечення інтелектуальної безпеки передбачає виконання норми фінансування НДДКР на рівні 1,7 % ВВП, залучення коштів приватного сектора у реформування науково-освітнього сектора вітчизняної економіки. Фінансовий механізм освіти за сучасних умов потребує подальшого вдосконалення щодо підвищення її ефективності, розширення джерел фінансування, нормативного визначення обсягів фінансування, системи міжбюджетних відносин [96, с. 221].

Безумовно, *фінансовий аспект* інтелектуальної безпеки України виявляється у дотриманні стану збалансованості фінансових ресурсів, необхідних для забезпечення національного інтелектуального відтворення, нагромадження інтелектуального потенціалу та протидії потенційним загрозам.

Соціальний аспект інтелектуальної безпеки України актуалізує питання відродження соціальної важливості та особливого значення освітян і науковців як продуктивної сили суспільства. Позитивні зрушення у рамках державної політики соціального захисту населення повинні стосуватися підвищення заробітної плати та соціальних гарантій працівникам освіти і науки, мотивації до праці, відродження позитивного іміджу науковця тощо. Ефективна соціальна політика має вирішити проблему соціального розшарування населення, щоб освітяни і науковці, які становлять еліту суспільства, належали до його середнього класу.

Варто наголосити на тому, що освітні та наукові заклади як інститути суспільства є центрами, що акумулюють довкола себе інтелектуальні, наукові, культурні, благодійні та інші ресурси, повинні забезпечувати інтелектуальне відтворення українського соціуму. Окрім цього, інтелектуальна сфера є виробником наукомісткої продукції та послуг, сприяє

підвищенню людського капіталу, розвитку творчої праці, поширенню новітніх технологій, утвердженню високих стандартів якості освіти та науки. Інтелектуальна безпека відповідає за захист національних інтересів в інтелектуальній сфері та створення сприятливих умов для якнайповнішого розкриття умінь, навиків, талантів носіїв інтелекту та спрямування накопичених знань у визначені державою стратегічні пріоритети науково-технологічного та інноваційного розвитку.

Соціальний аспект інтелектуальної безпеки потребує виваженого розуміння з боку держави та застосування дієвих механізмів державного регулювання. На нашу думку, основними напрямками впливу держави на підвищення рівня інтелектуальної безпеки можуть бути: створення сприятливих умов для перетворення сфери вищої освіти на високопродуктивну галузь національної економіки, подолання корупції у вищій школі, зміцнення взаємозв'язку між рівнем кваліфікації та розміром заробітної плати працівників інтелектуальної сфери, збільшення державних інвестицій у розвиток соціальної сфери тощо. Інтелектуальна безпека представляє стабільність і збалансованість системи суспільних відносин, що забезпечують єдність і взаємообумовленість системи інтересів у суспільстві.

Грунтовний аналіз аргументів на користь інтелектуальної безпеки як невід'ємної складової економічної безпеки держави, дає можливість зробити висновок, що інтелектуальна безпека держава: по перше, відповідає за стан захищеності інтелектуальних інтересів особи (індивіда), суспільства і держави та розробку наукового забезпечення (супроводу) процесів розвитку національної економіки в цілому; по друге, включає систему ефективних заходів щодо захисту носіїв інтелекту, результатів їх розумової праці та решти об'єктів інтелектуальної безпеки; по третє, визначає стратегічний вектор розвитку національної економіки з поступовим утвердженням інноваційного типу господарювання та переходом до економіки нового типу – економіки знань.

Відтак можемо стверджувати, що інтелектуальна безпека України посідає гідне місце з-поміж інших видів економічної безпеки у системі

економічної безпеки держави та найповніше розкривається через правовий, інформаційно-аналітичний, інституціональний, організаційний, фінансовий та соціальний аспекти. Місце інтелектуальної безпеки в системі економічної безпеки України визначається її здатністю самостійно відповідати за стан інтелектуальної сфери держави та впливати на стратегічні макроекономічні процеси. Інтелектуальна безпека, на наш погляд, характеризується сукупністю внутрішньоструктурних чинників, спрямованих на захист інтелектуального потенціалу держави та його поступове зростання.

Висновки до розділу 1

1. Дослідження етимології поняття «інтелект» вказує на те, що воно споріднене з такими термінами, як «розум», «мислення», «здоровий глузд», «свідомість» тощо і характеризує процеси, пов'язані з розумовою діяльністю людини. Із філософської точки зору, інтелект – вища пізнавальна здатність мислення, що відрізняється творчим, активним характером від пасивно-чуттєвих форм пізнання. Призначення інтелекту – створювати порядок з хаосу через приведення у відповідність до індивідуальних і суспільних потреб об'єктивних параметрів реальності. Від рівня інтелекту окремої людини – її можливостей, креативних здібностей, вмінь і бажань опанувати та систематизувати одержану інформацію, а потім трансформувати її у знання – залежить інтелектуальний рівень держави та всього суспільства.

2. Головним чинником та пріоритетом розвитку національної економіки є інтелектуальний потенціал як сукупність знань, інтелектуальних навиків та здібностей населення держави, що ґрунтується на висококультурному та духовному рівнях самосвідомості. У роботі інтелектуальний потенціал досліджено з позиції ресурсного, цільового, інноваційного, інформаційного, функціонального, системного, трансформаційного, багаторівневого, структурного підходів та обґрунтовано, що економічна природа і внутрішня архітектоніка цього поняття найповніше розкривається крізь призму

системно-структурного (як інтегрована динамічна сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих складових – освіти, науки, культури та духовності, взаємодія між якими зумовлює синергетичний ефект, дія якого за умови розвиненої інституціональної інфраструктури спрямована на зміцнення економічної безпеки держави) та аксіологічного (як джерело нових знань, ідей та інформації; сукупність інтелектуальних здібностей усіх членів суспільства; чинник інноваційності національної економіки; запас економічної міцності держави; гарант економічної безпеки та стратегічний ресурс у глобалізаційному вимірі) підходів.

3. Центральне місце в сучасній економічній системі посідає проблема забезпечення економічної безпеки держави. Запропоновано розглядати такі базові категорії теорії безпекознавства, як «безпека», «загроза», «небезпека» у трьохвимірній площині «зони – значення показників – заходи владного менеджменту». Грунтуючись на законах об'єктивної закономірності створення та функціонування системи економічної безпеки, ми дійшли до висновку, що систему економічної безпеки слід розглядати з двох позицій: як підсистему, що функціонує в межах системи національної безпеки (або входить до складу СНБ) та разом з іншими видами безпеки утворює певний порядок; як сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, які завдяки узгодженим діям здатні протидіяти загрозам та гарантувати безпечний розвиток національної економіки.

4. Уточнення дефініцій «інтелектуальний потенціал» і «система економічної безпеки» дозволило встановити взаємозв'язки між цими поняттями та викласти подальшу логіку дослідження з урахуванням дуалістичного позиціонування інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки, зокрема: інтелектуальний потенціал, з одного боку – стратегічний ресурс, або гарант безпеки (інструмент впливу на національну економіку), а з іншого – об'єкт безпеки, що потребує надійного захисту.

5. Стан, динаміка та ефективне використання інтелектуального потенціалу в значній мірі залежать від рівня інтелектуальної безпеки

держави. У роботі зазначено, що поява цього поняття в сучасному науковому лексиконі є наслідком поступового усвідомлення суспільством важливості інтелекту для гармонійного розвитку держави та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Автором обґрунтовано, що інтелектуальна безпека є невід'ємним елементом системи економічної безпеки, що виявляє інтелектуальні інтереси особи, суспільства та держави; створює належні передумови для зміни економічного вектору в бік інтелектуального поступу; виступає джерелом конкурентних переваг на основі динамічного розвитку освіти, науки, інновацій та підприємництва; гарантує недопущення інтелектуальної кризи, яка може виявитися надзвичайно небезпечною, порівняно зі соціальною чи військовою, і подолання якої затягнеться на десятиліття або й століття.

б. Доведено, що інтелектуальна безпека є первинною порівняно з інноваційною та/або технологічною, оскільки відповідає за підвищення загального рівня освіченості населення, зростання якості надання освітніх послуг, активізацію наукових досліджень, зміцнення зв'язку між освітою, наукою та виробництвом тощо. З використанням теорії множин і логіки побудовано множинну (пересічну) модель взаємозв'язку національної, економічної й інтелектуальної безпеки. Сутнісні характеристики та багатоаспектність інтелектуальної безпеки держави розкрито у правовій, інформаційно-аналітичній, організаційній, інституціональній, фінансовій та соціальній площинах.

Основні результати розділу опубліковано в наукових працях автора [264; 265; 269; 274–276; 278; 280; 281; 284; 396]

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

2.1. Структурно-функціональні параметри інтелектуального потенціалу держави

Новітні тенденції світового економічного розвитку свідчать, що конкурентоспроможність будь-якої національної економіки залежить від кількісних та якісних параметрів наявного інтелектуального потенціалу. Фінансово-економічні стреси останніх років змусили переосмислити роль інтелектуального потенціалу у житті суспільства і розставити акценти на освітньо-науковій та культурно-духовній його складових. Загалом інтелектуальний потенціал є сукупністю нагромаджених інтелектуальних можливостей і ресурсів держави та визначається рівнем розвитку освітньої і наукової сфер, станом культурної та духовної спадщини. Він ґрунтується на природній здатності акумулювати нові знання, генерувати нові ідеї, що стають основним джерелом економічного зростання.

Структурно інтелектуальний потенціал представлений такими компонентами, як освіта, наука, культура та духовність. Авторське розуміння внутрішньої структури інтелектуального потенціалу ґрунтується на таких припущеннях. По-перше, кожен структурний елемент інтелектуального потенціалу містить низку спільних ознак, як, наприклад, пізнання, розум, проникливість, креативність, що робить його визначальним фактором економічного зростання та конкурентним чинником у міжнародній конкурентній боротьбі. По-друге, всі компоненти інтелектуального потенціалу за своїми функціональними характеристиками не лише доповнюють один одного, а поступово долучаються до процесу його формування, а відтак сприяють його зростанню [282, с. 53–61]. Схематично процес формування інтелектуального потенціалу держави із послідовним залученням усіх компонентів наведено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Внутрішня структура інтелектуального потенціалу

Джерело: складено автором

На нашу думку, базовою компонентою інтелектуального потенціалу є освіта, яка бере участь у формуванні інтелекту, надаючи людині-носію інтелекту здатність мислити, набувати знань, вмінь, навиків, займатися вихованням та самоосвітою. Сферою, що надалі розвиває та зміцнює інтелектуальний потенціал є наука, основне завдання якої – продукувати нові знання, розвивати усі види наукових досліджень та пропонувати національній економіці сучасні підходи до вирішення складних та неординарних завдань. За наукою знаходиться культура, що є особливою формою вияву людської свідомості та своєрідною сферою реалізації розумових, творчих та інтелектуальних здібностей. Культура збагачує інтелектуальний потенціал і надає йому ознак творчості, винахідливості, креативності тощо. Витонченою та водночас надзвичайно важливою складовою інтелектуального потенціалу є духовність, яка у непомітний спосіб позитивно впливає на здатність людини мислити, творити, збагачувати свій внутрішній світ, а відтак, і примножувати інтелектуальний потенціал.

Така візуалізація внутрішньоструктурної будови інтелектуального потенціалу дала можливість сформулювати й обґрунтувати концепт «піраміди інтелектуального потенціалу» та відстежити ефект емерджентності, коли вищий рівень інтелектуального потенціалу держави досягається за умови синергії всіх внутрішньоструктурних компонентів.

Аналіз структурно-функціональних параметрів інтелектуального потенціалу розпочнімо з освітньої компоненти, що, без сумніву, є

фундаментом інтелектуального потенціалу, адже ставлення суспільства до освіти є найпершим показником його освіченості, розвиненості, духовності, здатності до розвитку і самовдосконалення.

У вітчизняній та зарубіжній літературі існує чимало фундаментальних праць, присвячених вивченню освітнього потенціалу та значущості освіти у науково-технологічному та інноваційному розвитку національної економіки. Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили Д. Бел, В. Ростоу, Т. Шульц, Л. Туроу, М. Блауг, Ф. Махлуп, А. Тофлер, Т. Стюарт та ін. Серед вітчизняних дослідників цієї проблеми слід назвати Ю. Канигіна, О. Созінова, В. Гейця, І. Каленюк, В. Куценко, М. Згуровського, Б. Каліцького, І. Лукінова, Л. Федулову, О. Комарову, В. Удовиченко та чимало інших.

На думку багатьох дослідників, освіту слід сприймати у комплексному, широкому соціальному аспекті. А реформи, що об'єктивно необхідні та сьогодні вже відбуваються в системі освіти, мають бути підпорядковані головній меті – збереженню та зростанню духовного багатства української держави [95, с. 73]. Теоретико-методологічні підходи до з'ясування сутності освітньої складової, а також тлумачення освіти як продуктивної галузі економіки розглядає О. Комарова. Учена зазначає, що прогресивність суспільного розвитку залежить від потенційних можливостей освітньої сфери відтворювати якісно нову робочу силу, здатну ефективно та творчо вирішувати завдання господарської діяльності [108, с. 2]. Освіту як фактор стабільності та національної безпеки України розглядає В. Куценко, зазначаючи, що у більшості високорозвинутих країн перші особи беруть під особистий контроль розвиток освіти – важливого гаранта збереження і зростання інтелектуального потенціалу суспільства, отже, і суверенітету держави [133, с. 12].

Сьогодні освітній комплекс як загально-цивілізаційний механізм, що забезпечує перехід від постіндустріальної економіки до економіки знань, переживає період самовизначення. Освіта є феноменальним елементом соціокультурної реальності, який має величезні потенційні можливості щодо

збереження та нагромадження знань, культурних цінностей та норм. Освіта, з одного боку, виконує провідну роль в ідентифікації суспільства загалом і кожної особистості зокрема, а з іншого – є рушієм розвитку інтелектуального потенціалу і на особистісному, і на суспільному рівнях.

Очевидна вигода від освіти, стверджують фахівці, для кожного з батьків чи учня менша, аніж користь від неї для держави загалом. У ХХІ ст., вважають експерти ООН, соціально-економічний розвиток країн залежатиме не від матеріальних і, навіть, не від фінансових ресурсів, а від кваліфікації робочої сили, тобто від рівня її освітнього потенціалу [98]. Сутність освіти досліджував Г.І. Ханін, акцентуючи увагу на виконанні нею трьох фундаментальних завдань: 1) формування наукових ідей; 2) підготовка кадрів найвищої кваліфікації у всіх сферах життя суспільства носіями цих ідей; 3) формування під час навчання у ВНЗ моральних цінностей. У разі вирішення цих завдань суспільство поповнюється спеціалістами з високими професійними і моральними якостями, а з найкращих випускників вузів формується еліта суспільства. Автор наголошує, що окреслені завдання мають вирішуватись одночасно, провідну роль відтак виконує висока кваліфікація, моральне обличчя та науковий авторитет професорів вузу [348, с. 75].

Поділяємо думку Г.І. Ханіна, адже якісна освіта передбачає, щоб дипломований спеціаліст був здатним до постійної інтелектуальної праці, гнучкої зміни спеціалізації, подальшого навчання впродовж усього життя. Водночас із набутими фаховими знаннями випускник має дбати про власні внутрішні цінності, зокрема мораль та духовність, збагачувати успадковані національні традиції, культуру, етичні якості тощо. Освіта є також процесом формування вмінь і навичок, виховання культури мислення і пізнання, здатності до самонавчання та самовиховання.

Сучасне трактування сутності освітнього потенціалу є дещо відмінним. Зокрема, на думку О. Комарової, поняття «освітній потенціал» потребує уточнення, з уваги на його неречові та якісні характеристики. Виявлення таких характеристик доцільно здійснювати у чотирьох аспектах:

інтелектуального та людського капіталів, а також людських фактору і потенціалу [109, с. 2]. І. Каленюк вважає, що роль освіти в розвитку суспільства не зводиться просто до необхідності нагромадження професійних знань і навичок, дедалі більше зростає розуміння того, що моральні цінності як складові освіти мають найвище значення [95, с. 67].

Тривалий час освіту розглядали як самостійну галузь із функціями систематичного навчання та виховання членів суспільства, орієнтованими на оволодіння певними знаннями, моральними цінностями, вміннями, навичками, формами поведінки [107]. Однак духовна основа, орієнтація на найвищі людські цінності завжди визначали розвиток нашої освіти, навіть незважаючи на її заідеологізованість, замкнутість щодо інновацій світового НТП. Саме тому реформи, які об'єктивно необхідні і сьогодні вже відбуваються в системі освіти, мають бути підпорядковані основній меті – збереженню та примноженню інтелектуального потенціалу нашої держави.

Процес побудови інноваційної економіки, зумовлений тенденцією надшвидкого розвитку людини, порівняно з техніко-технологічною основою виробництва, актуалізують роль освітнього комплексу у зростанні інтелектуального потенціалу. Освіта сьогодні розглядається як цілеспрямований процес виховання і навчання в інтересах людини, суспільства, держави, як одна із основних цінностей, без яких неможливий подальший розвиток суспільства.

Згідно із Законом України «Про освіту» метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, забезпечення економіки кваліфікованими працівниками. Крім освіти, освітній комплекс передбачає професійну підготовку – цілеспрямований процес навчання реальних та потенційних працівників професійних знань та умінь з метою набуття навичок, необхідних для виконання певних видів робіт. Такі знання можна здобути й у закладах професійної підготовки, і безпосередньо у процесі виробництва.

Освіта та професійна підготовка становлять багатофункціональну систему зі складною структурою (див. рис. 2.2).

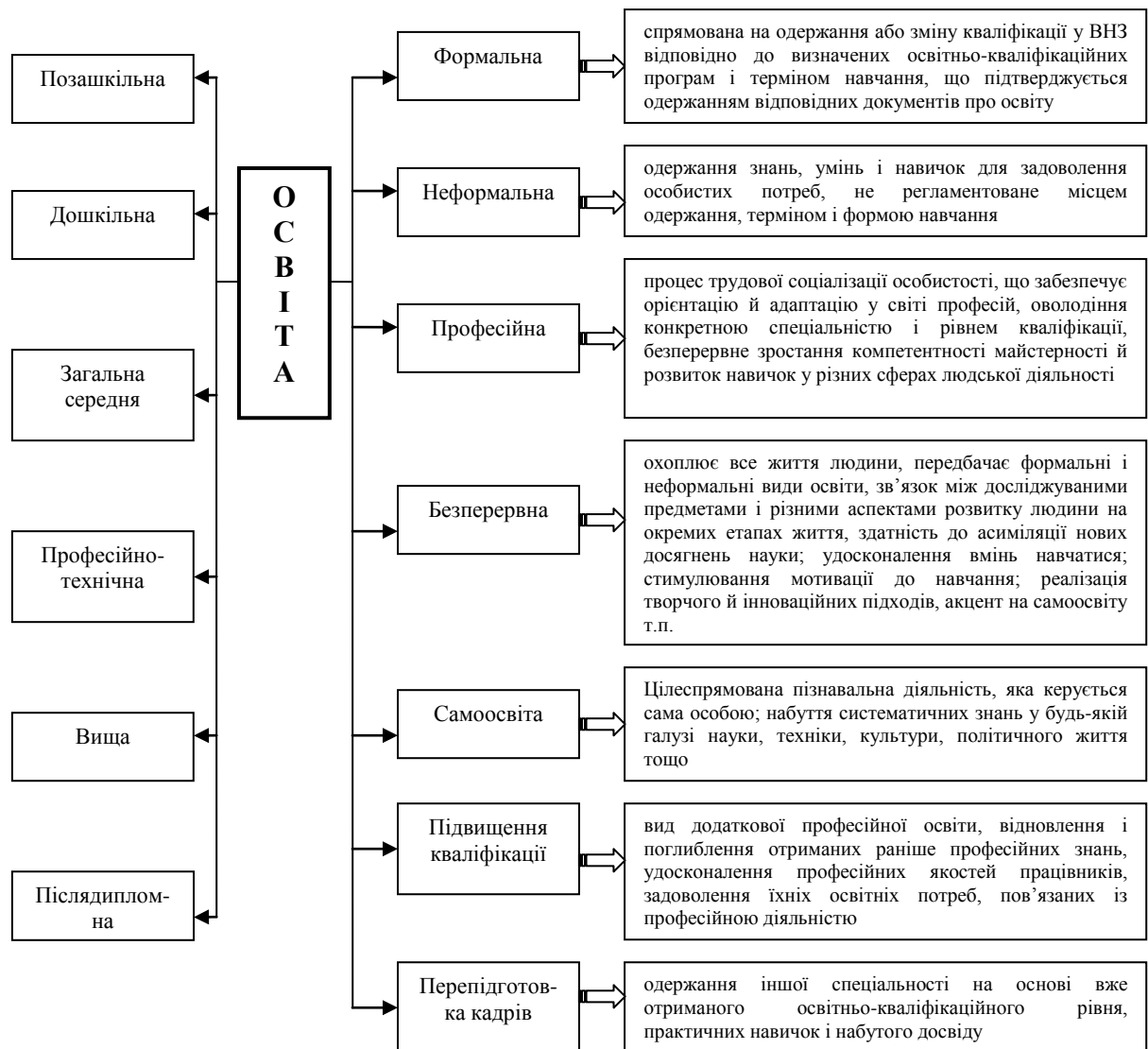

Рис. 2.2. Структурна побудова освітньої компоненти інтелектуального потенціалу держави

Джерело: складено автором за [287]

Вплив цієї системи на життя суспільства доволі широкий: у дошкільних закладах і загальноосвітній школі розпочинається процес формування особи, індивідуальної і суспільної свідомості людини, що триває і в системі професійної підготовки. Нині зростає роль системи освіти як інституту духовного виховання особи, збагачення її інтелектуального потенціалу, поліпшення її якостей як суб'єкта виробничих відносин. Ця діяльність освітніх закладів, будучи своєрідною організацією потреби

держави і громадян в освітніх послугах, потребує особливої уваги з боку держави. Система освіти має формувати таку сукупність знань і навичок членів суспільства, яка максимально сприяла б підвищенню інтелектуального потенціалу та зміцненню економічної безпеки держави.

Розглядаючи освітню компоненту, що сприяє збагаченню інтелектуального потенціалу, а відтак, і зміцненню економічної безпеки, слід враховувати вплив держави на формування змісту та структури освіти, визначення стратегічних напрямів її розвитку. Втілення в життя державної стратегії розвитку вищої освіти має бути спрямоване на перетворення цієї галузі у реальний сектор сталого економічного та соціального розвитку. Тому рівень розвитку освітньої складової інтелектуального потенціалу – запорука економічного добробуту громадянина та держави загалом.

Умови трансформаційного періоду вимагають від системи вищої освіти вирішення складних завдань, пов'язаних із інтелектуальним забезпеченням розвитку економіки і новітніх технологій, виходом на вищий рівень кваліфікаційного забезпечення. Особливого значення для підвищення ефективності прогнозування підготовки спеціалістів набуває посилення гнучкості вищої освіти. Сучасна ситуація вимагає від вищих навчальних закладів швидкого реагування на потреби галузей вітчизняної економіки, адаптації освітніх програм до європейських стандартів.

Безперечно, освіта має пристосовуватися до ринкових умов, готувати фахівців за перспективними спеціальностями, надавати такі освітні послуги, які б забезпечили можливість швидко змінити сферу діяльності і адаптуватись до жорстких вимог швидкозмінного ринку праці. Сучасна виробнича сфера потребує високого рівня освіти, знань, професійної майстерності, вміння працювати на сучасному високотехнологічному обладнанні. Тому найперше постає питання підвищеного опанування знаннями та творчих здібностей. Відтак зростають вимоги щодо якісної підготовки фахівців і у теоретичному аспекті, і щодо професійної спрямованості на конкретні виробничо-технологічні процеси. А це, своєю

чергою, стимулює кожного індивіда збагачувати освітній, а отже, й інтелектуальний потенціал.

Як суспільна інституція освіта, зокрема вища, виконує роль активного чинника людського розвитку – центру науки, культури, що задовольняє культурні потреби населення, здійснює підготовку кваліфікованої робочої сили, провадить наукові дослідження та впроваджує нові знання [96, с. 44]. Освіта є одним із найефективніших способів пізнання культурних та духовних надбань нації, механізмом формування суспільного життя людини та сферою духовного виробництва.

На нашу думку, освітня складова інтелектуального потенціалу не лише відображає кількісний стан нагромадження фонду освіти, а й визначає такі чинники, що зумовлюють її спорідненість із інтелектуальним потенціалом. Найважливішими з-поміж них є такі:

- володіння основними носіями сьогодення – знаннями та інформацією – зумовлює появу та зростання сучасної ролі класу інтелектуалів;
- належність до продуктивної сфери національної економіки, оскільки основний результат праці в освітній сфері – надання відповідних послуг, які за своєю внутрішньою природою зумовлюють корисний ефект. Освіта продукує висококваліфіковані кадри та є своєрідним ресурсом для створення інтелектомісткої продукції;
- освіта формує інтелект людини, що здатна творчо й оригінально мислити, приймати нестандартні рішення та бути готовою відповідати за їх виконання;
- освіта є осередком не лише освітніх, а й наукових, духовних та культурних цінностей, що збагачують інтелектуальну скарбницю кожної держави.

Отже, специфічні характеристики освіти як виду і сфери людської діяльності вимагають особливого ставлення з боку громадян та держави загалом. Подальший розвиток освітньої галузі, перспективи її якісного оновлення залежать від цілеспрямованого підвищення якісних освітніх

параметрів, які будемо досліджувати у наступних розділах. Саме тому державна освітня політика повинна бути спрямована на відтворення продуктивного характеру освітньої праці та її здатності збагачувати інтелектуальний потенціал держави загалом.

Домінуюча роль у структурі інтелектуального потенціалу повинна належати науці як продуктивному сектору виробництва перспективних наукомістких технологій та інтелектуальних продуктів, що дедалі більше визначатимуть інноваційність розвитку кожної держави. Переконані, що усвідомлення науки як відкритої системи створення нових знань, підготовка якісних фахівців вищої кваліфікації мають стати вектором трансформаційних перетворень національної економіки у найближчі десятиліття.

На наш погляд, розвиток науки як джерела економічного зростання та надійного чинника зміцнення економічної безпеки – це пріоритетне завдання державної політики та умова для формування й реалізації інтелектуального потенціалу держави. Наука як сукупність людських знань, що розвивається за певними об'єктивними законами, стає продуктивною силою національної економіки та долучається до створення національного багатства поряд з іншими економічними ресурсами – капіталом, працею та підприємницьким хистом. Усвідомлення значущої ролі науки у процесах накопичення нових знань, збільшення інтелектуального потенціалу, формування інформаційно-економічного простору, розвитку суспільства є необхідною умовою зміцнення економічної безпеки держави.

В енциклопедичних та наукових джерелах науку трактують як систему знань про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення [29, с. 617]; одну з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу [332, с. 341]; спеціалізований та спеціально організований вид пізнавальної діяльності, який виник історично тоді, коли усвідомлюється значущість та ефективність достовірних знань [219, с. 107]. На думку засновника теорії відносності А. Ейнштейна, наука – це свідомо діяльність людини, спрямована на одержання позитивних, раціонально представлених і

систематизованих знань про навколишнє середовище. Вона є витвором людського розуму з його вільними винахідницькими ідеями та поняттями, а не колекцією законів чи незв'язаних фактів [369, с. 541]. У прикладному значенні науку прийнято вважати секуляризованою сферою людської діяльності, функцією якої є напрацювання і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність, що передбачає верифікацію теоретичної роботи та емпіричної практики [207, с. 30]. Про органічну єдність суспільство- і природознавства наголошував І. Франко, підкреслюючи невід'ємну роль науки, зокрема природничої у розвитку демократичного світу та пізнанні життя людей у доквіллі [345, с. 79–83].

Ґрунтовне системне дослідження науки як багатогранного суспільного явища здійснив Дж. Бернал 1954 р., який прирівняв її до інституту, методу, суми накопичених знань, важливого фактору підтримання і розвитку виробництва, одного з найсильніших чинників, що формують переконання і ставлення до світу і людства [18, с. 18]. Про домінуючу роль науки у структурі інтелектуального потенціалу свідчить той факт, що завдяки українським науковцям нині реалізуються складні та наукомісткі проекти, що ймовірно тільки з використанням потужної науково-технічної бази найбільш індустріально розвинених країн світу [150, с. 64]. Окрім цього, Україна традиційно вважається державою з розвиненою мережею наукових закладів, визнаними у світі науковими школами, розгалуженою системою підготовки наукових кадрів.

У нашому дослідженні науку трактуємо як діяльність з отримання нових знань у результаті теоретичних, експериментальних, прикладних та інших видів досліджень із метою подальшої їх апробації у сферах національної економіки. Наука є зміцнюючим елементом, що впливає на пізнання природи шляхом систематизованої логічної взаємодії людського інтелекту, природи та суспільства. Наука у структурі інтелектуального потенціалу, на нашу думку, представлена: фундаментальними дослідженнями – це наукова теоретична та (або) експериментальна

діяльність, спрямована на одержування нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку, без будь-якої конкретної мети, пов'язаної з використанням цих знань; прикладними дослідженнями – це роботи, спрямовані на одержування нових знань із метою практичного їх використання, а також для розроблення технічних нововведень; експериментальними розробками – це систематична діяльність, яка спирається на наявні знання, придбані в результаті досліджень і/чи практичного досвіду, спрямована на виробництво нових матеріалів, продуктів чи пристроїв, впровадження нових процесів, систем та послуг чи значне удосконалення тих, що вже випускалися або були введені в дію [102].

До наукової сфери ми не долучаємо науково-технічні послуги, які класично є структурним елементом наукових та науково-технічних робіт, оскільки такі види послуг задіяні у процесах збору та обробки науково-технічної інформації, отримання патентів, ліцензій тощо, а, отже, безпосередньо беруть участь у технічних, виробничих чи інноваційних процесах.

Ще однією особливістю нашого дослідження є те, що ми чітко розмежуємо синонімічний ряд понять «наукова» і «науково-технічна» діяльність, «наукові» і «науково-технічні» результати, «наукові» та «науково-технічні» роботи тощо, акцентуючи увагу на тому, що «наукова», а не «науково-технічна» компонента є однією з найвагоміших (найсуттєвіших, найвизначніших) складових інтелектуального потенціалу. Наука як своєрідна діяльність людей охоплює такі процеси: формування знань, що відбувається внаслідок спеціально організованих наукових досліджень; передавання знань, що виникає внаслідок комунікацій учених та осіб, зайнятих науковою діяльністю; відтворення знань, що полягає у підготовці наукових кадрів, підвищенні їх кваліфікації, формуванні наукових шкіл; накопичення знань, що проявляється у нових винаходах, ноу хау, промислових зразках тощо.

Характерною рисою наукових знань є їх послідовність та систематичність, а також здатність створювати нові поняття, закони, теорії, що будуть застосовані у високопродуктивній людській або господарській

діяльності. Наука є визначальним джерелом економічного піднесення, чинником реалізації національних інтересів у науково-технологічній сфері та особливим стратегічним ресурсом у міжнародній співпраці.

В Україні наука організаційно поділяється на п'ять взаємопов'язаних секторів (див. рис. 2.3).

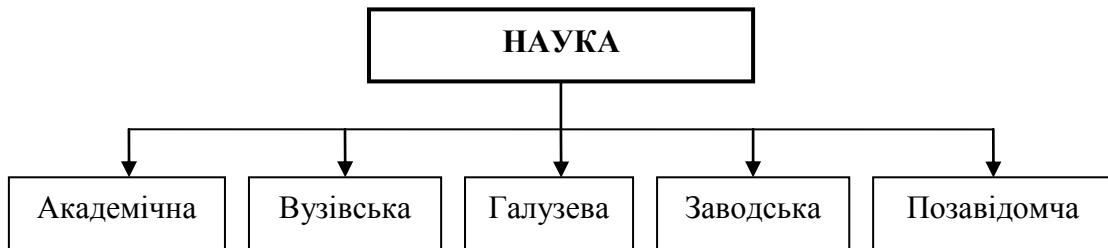

Рис. 2.3. Організаційна структура науки в Україні

Джерело: складено автором

Академічна сфера вітчизняної науки забезпечує організацію та координацію наукових досліджень із фундаментальних і прикладних проблем природничих, технічних, медичних, суспільних, гуманітарних та інших галузей наук. Наприклад, концепція розвитку Національної академії наук України на 2014–2023 рр. передбачає підвищення рівня фундаментальних і прикладних досліджень, посилення їх міждисциплінарного характеру, активізацію досліджень та розробок, спрямованих на підвищення наукоємності та конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, зміцнення кадрового потенціалу, підтримки провідних наукових шкіл, залучення до академічних установ талановитої молоді. З-поміж основних статутних завдань Академії вирізнено сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір [116]. За словами Л.І. Федулової, академічний сектор виконує понад 70% усіх фундаментальних досліджень в Україні [340, с. 4]. Загалом фундаментальна наука розвивається відповідно до притаманних тільки їй властивостей та закономірностей на основі пізнання об'єктивних законів розвитку природи, суспільства і людини. Вона продукує новітні наукові

знання, збагачує загальний рівень науки і освіти в державі, окреслює нові можливості і напрями науково-технологічного розвитку.

Академічна наука, на думку Б.А. Маліцького, ґрунтується винятково на науковому світогляді, передусім на проведенні фундаментальних досліджень. Вона відповідальна за те, щоб інноваційний розвиток здійснювався на світовому рівні наукових знань, бо без наукового світогляду ми не побудуємо економіки, заснованої на знаннях [148, с. 14]. Подібну тезу озвучила віцепрезидент із досліджень Академії Фінляндії М. Макаров на конференції «*European Research on the Move*» у Вроцлаві. Зокрема, зазначила, якщо керівництво держави та політики, які приймають рішення, прагнуть побудувати економіку, засновану на знаннях, необхідно забезпечувати відповідну підтримку фундаментальним дослідженням. Продумана наукова політика сприяє індивідуальній творчості дослідників, які ґрунтовно формулюють пріоритети, що відображають інтереси суспільства [389].

Науково-дослідні установи Національної академії наук України зосереджені на розвитку фундаментальної науки з подальшим доведенням до практичного використання. Вузівська наука теж є ключовим сегментом науки, що визначає якість підготовки висококваліфікованих фахівців та поєднує фундаментальні дослідження з прикладними. Наукові школи, що створюються в рамках вузівської освіти, певною мірою забезпечують і визначають стратегічні орієнтири, за якими повинна розвиватися національна економіка. Вони є тими осередками, де формуються та загартовуються молоді науковці у тісній співпраці з досвідченими наставниками. Галузевий, особливо заводський, сектори науки зорієнтовані на прикладні, зокрема проектно-конструкторські, розробки та їх впровадження у виробництво. Загалом галузеві інститути повинні забезпечувати науково-технічний прогрес та поступовий перехід на інноваційний тип національної економіки. Позавідомчу освіту здебільшого формують недержавні підприємства та організації, або агломерації наукоємних виробництв, що об'єднуються навколо науково-дослідних інститутів. В. Кравчук наголошує, що основним

гальмом у співпраці виробників з науковцями є те, що віддача на вкладений капітал приходить через декілька років, натомість пошуки тривають десятиліттями. А вкладення в науку – це ті ж капіталовкладення, пов'язані, крім іншого, з великими ризиками [124, с. 9].

Одним із дієвих інфраструктурних елементів позавідомчої освіти, що розраховані на наукову співпрацю у довгостроковому періоді, є бізнес-центри та бізнес-інкубатори. Ці бізнес-структури спрямовані на надання комплексної підтримки новоствореному суб'єктові підприємницької діяльності щодо надання чи розроблення комплексу науково-дослідних та експериментальних розробок, а також прискорення його виходу на ринок новітніх технологій.

Вважаємо, що наука як найважливіший визначник науково-технічного, а відтак, й інноваційного розвитку національної економіки посідає чільне місце у структурі інтелектуального потенціалу держави. Сьогодні наука, як один із ключових суспільних інститутів, що забезпечує інтелектуально-інноваційний розвиток країни та її регіонів, має чітко виражену інституціональну структуру. Водночас, як інститут суспільства, наука та наукові інституції відчують вплив глобалізаційних процесів, що потребує створення інститутів економіки знань для вирішення найважливішого завдання – переходу від експортно-орієнтованого до інвестиційно-інноваційного типу розвитку [94, с. 13].

Наука – це сфера з величезними ринковими можливостями, котра потребує постійної уваги та підтримки з боку держави. З цього приводу слушно зауважує В. Семиноженко: «сьогодні наука перестала бути інтелектуальним штабом держави і головним експертним центром, перестала визначати стратегію розвитку і, як наслідок, випала з неї як сфера та орієнтир» [297, с. 29]. Однак, на нашу думку, лише держава має стати розробником пріоритетних напрямів економічного розвитку та захисту національних економічних інтересів, безпосереднім замовником та організатором наукових досліджень та розробок у конкурентоспроможних галузях економіки, провідником інноваційних процесів.

На нашу думку, наука як складова інтелектуального потенціалу представлена сукупністю наукових організацій та установ, науково-дослідних інститутів та центрів, її генераторами є науковці, які виправдано вважаються найпродуктивнішою силою суспільства та сповна долучаються до процесу нагромадження інтелектуального потенціалу держави. Беззаперечний взаємозв'язок між наукою та інтелектуальним потенціалом зумовлений такими аспектами:

- по-перше, особливим статусом науки як високопродуктивної сфери національної економіки, що бере безпосередню участь у створенні високотехнологічної інтелектомісткої продукції;

- по-друге, наука як відкрита система створення нових знань має стати основою національного інтелектуального поступу та подальшого впровадження сучасних ефективних методів господарювання;

- по-третє, наука підвищує інтелект людини, оскільки ґрунтується на науковому світогляді, що відповідає за процеси постійного оновлення існуючих та безупинного продукування нових знань;

- по-четверте, розвиток науки як джерела економічного зростання має стати пріоритетом державної політики й умовою для реалізації інтелектуального потенціалу та становлення інноваційної економіки.

Невід'ємною складовою інтелектуального потенціалу, на наш погляд, є культура як належний рівень розвитку людини, держави і суспільства, що характеризується наявністю особистісних і соціальних цінностей, відповідних знань, умінь та навичок.

У класичному розумінні термін «культура» походить від латинського слова *cultūra*, що означає виховання, освіта, розвиток. Сучасні тлумачні словники української мови трактують це поняття як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом історії [29, с. 483], або все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній і розумовій праці людей, на відміну від явищ природи [119, с. 251]. У дещо ширшому аспекті термін «культура» розглядається як освіченість та

вихованість, або як ступінь досконалості якої-небудь галузі господарської чи розумової діяльності [332, с. 286]. Окремі ж наукові історичні джерела констатують, що культуру можна розглядати як сукупність яскраво виражених ознак – духовних і матеріальних, інтелектуальних та емоційних, які характеризують суспільство [169, с. 199]. Заглиблюючись в етимологію цього поняття, розуміємо, що феномен культури полягає в тому, що вона стосується не лише процесу виховання освічених та високоморальних особистостей, а й виконує важливу роль у всіх, без винятку, сферах людського життя – від дозвілля до професійної діяльності.

За визначеннями міжнародної організації ЮНЕСКО, культура – це комплекс особливих духовних, матеріальних, інтелектуальних та емоційних характеристик суспільства або соціальної групи, які охоплюють не тільки мистецтво і літературу, але і стиль життя, устрій спільного проживання, систему цінностей, традицій та вірування [302, с. 9].

Якщо досліджувати історичні корені культури з позиції економічної науки, чітко простежується, що на початкових етапах розвитку людства термін «культура» ототожнювався з основним видом діяльності – землеробством. Відтак тісно пов'язані поняття «культура землеробства», «культура обробітку землі», «культура ведення господарства» та інші свідчать про те, що будь-який вид людської діяльності має здійснюватися відповідно до встановлених правил та у структурно-логічній послідовності. Це, на наш погляд, означає, що первинно культурі притаманні такі ж риси, як і будь-якому виду економічної діяльності.

Однак внаслідок суспільного поділу праці відбувся процес розмежування між матеріально-виробничою та невиробничою сферами діяльності, що відокремило культуру від традиційних сфер виробничого призначення. Згодом культура набула ознак духовного характеру та трактувалася як один із проявів духовного життя суспільства, а починаючи з епохи Відродження, культура та економіка цілковито відокремилися та стали самостійними видами діяльності. Ситуація загострилася в середині ХХ ст.,

коли виникла, так звана, «культурна індустрія», тобто створення і розподіл культурних благ, і таким чином культура набула статусу відокремленого сектора економіки. Результатами впливу такої політики на суспільне життя стало виникнення масової культури, яка зайняла панівні позиції та витіснила високу культуру і справжнє мистецтво як менш значущі. Поширення культури постмодернізму, яке спостерігаємо наприкінці ХХ ст., за своєю природою є багатомірним відбитком духовного повороту в самосвідомості людей, що проявилось насамперед у сфері мистецтва й філософії, а згодом і у різних сферах людської діяльності.

Упродовж останніх десятиліть культура все більше набуває ознак, характерних для економічних видів діяльності. Зокрема, з'являється термін «економічна культура», який у найбільш загальному трактуванні означає сукупність матеріально-духовних здобутків людей у різних сферах соціально-економічної діяльності, або ж сукупність матеріальних і духовних соціально напрацьованих засобів діяльності, за допомогою яких провадиться матеріально-виробниче життя людей [121, с. 123; 131].

В офіційних виданнях Інституту статистики ЮНЕСКО виокремлено дві сфери культури: економічну (виробництво товарів і послуг) та соціальну (участь у культурному житті) [302, с. 10]. На думку В.І. Куценко, культура є складовою соціально-економічної системи, розвиток якої визначається функціонуванням двох структур – матеріально-уречевленої (приміщення, обладнання, споруди) і особистісної (робоча сила) [134, с. 270]. Як зазначає О.В. Барабаш, взаємозв'язок культури й економіки не є проблемою новою, новим є сприйняття та проблема врахування культурних чинників в економіці як науці [13, с. 115]. Про значну роль культури у процесі суспільного розвитку свідчить той факт, що з-поміж її основних функцій дослідники виокремлюють безпосереднє задоволення потреб населення в послугах, насамперед духовного характеру. Економічні функції культури проявляються у підвищенні продуктивності праці та збалансованості суспільного виробництва, соціальні –

у забезпеченні гармонійного розвитку особистості та формуванні інтелектуального потенціалу нації [134, с. 269–270].

У нашому розумінні культура є особливою формою вияву людської свідомості та специфічною сферою реалізації інтелектуальних здібностей, що спонукає людину до активної творчої діяльності у будь-якій сфері суспільного життя та сприяє становленню її як активного суб'єкта соціально-економічних процесів. Культура визначає рівень духовного і морального стану суспільства, є важливим ресурсом економічного та соціального розвитку, одним із основних чинників ефективності національної економіки, а відтак сприяє зростанню національного конкурентоспроможного чинника у світовому масштабі – інтелектуального потенціалу.

На нашу думку, культура є невід'ємною складовою інтелектуального потенціалу, з огляду на такі ключові аргументи. По-перше, культура, як і інтелект людини, первинно визначається рівнем освіти, а засвоєння знань, системи цінностей і норм поведінки формують культурні якості людини, зокрема креативність, творчість, компетентність, відповідальність. Наявність культурних якостей є підґрунтям інтелекту окремої людини, її здатності не лише модифікувати та вдосконалювати вже відоме, а створювати принципово нове. По-друге, культура як певна форма існування людських цінностей та моральної свідомості вносить свою лепту у формування інтелектуального потенціалу, оскільки має здатність проникати в усі сфери людського життя та позитивно впливати на всі суспільні та соціально-економічні процеси. По-третє, класичний поділ культури на такі складові елементи, як традиційна (або народна), масова та елітарна культура дає змогу розглядати останній її різновид як культуру, що ґрунтується на існуванні специфічних форм мистецтва, зрозумілих лише невеликій категорії людей, що наділені високим рівнем інтелекту та здатні адекватно реагувати на певні суспільні виклики та духовні запити. Відтак культура є не лише сукупністю яскраво виражених особистісних рис (емоційних, духовних); вона визначає рівень інтелектуального розвитку кожної особистості зокрема. По-четверте,

культура – носій національної самосвідомості, а, отже, є рушієм та спонукальним засобом до активізації процесів, пов'язаних із формуванням та нагромадженням інтелектуального потенціалу. Національна культура та національна самосвідомість є своєрідними ідентифікаторами кожної нації, відтак наявність механізмів, здатних підсилити їх взаємний вплив, сприятиме швидшому відродженню національної гідності та самобутності. Окрім цього, культура є критерієм національної зрілості та виразником здатності держави вирішувати найскладніші соціально-економічні завдання.

Культура як компонента інтелектуального потенціалу проявляється на усіх ієрархічних рівнях, зокрема: на індивідуальному – як особистий світогляд, норми поведінки та індивідуальні цінності; на колективному – корпоративні цінності, професійна етика та майстерність, колективна свідомість та мораль; на суспільному – нагромаджений досвід попередніх поколінь, національні традиції та суспільні цінності; на державному – матеріально-духовні цінності, створені у сфері економічної діяльності, що представлена широкою мережею культурних інституцій. Аналіз низки літературних джерел та наукових видань дав змогу зробити висновок, що найповніше внутрішня структура культури наведена у Системі статистики культури, що запропонована міжнародною організацією ЮНЕСКО (рис. 2.4).

На думку авторитетних фахівців цієї установи, запропонована схема внутрішньої будови культури стала результатом численних досліджень у царині функцій та цінностей культурної творчості і практики. Науковці переконані, що види культурної діяльності, які увійшли до першого блоку, пов'язані з культурною і природною спадщиною разом з управлінням територіями та зібранням творів історичного, естетичного, культурного та суспільного значення. Другий блок представлений структурованими даними про процеси архівування та зберігання творів і зразків культурного та природного надбання, освітніми процесами, які стосуються лише способів передання культурних цінностей та звичаїв з покоління в покоління, а також супутніми матеріалами, або інструментами (комп'ютерними, інформаційними

технологіями), за допомогою яких створюється та поширюється різноманітна культурна продукція, а також розвиваються інтерактивні засоби комунікацій.

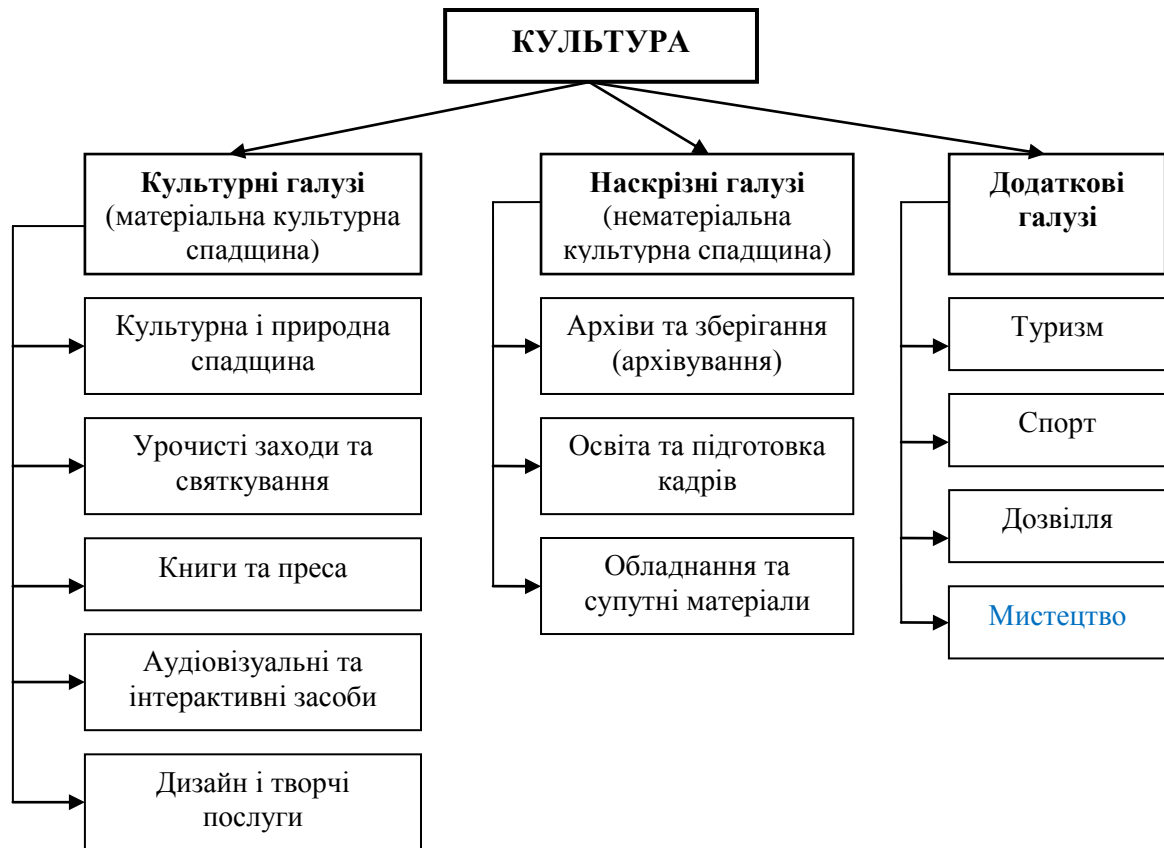

Рис. 2.4. Внутрішня будова культури

Джерело: складено автором за [302, с. 24-33]

До третього блоку відносять допоміжні елементи культури (туризм, спорт, дозвілля), які безпосередньо не є структурними її компонентами, однак задовольняють зростаючі потреби населення. Отже, культура як самоцінність та найвищий вияв людської моралі природно переплітається з такими рисами інтелекту, як практична спрямованість розуму, здатність до креативного пошуку та винахідливості, ініціативності, а, отже, доповнює та збагачує інтелектуальний потенціал.

Важливою складовою інтелектуального потенціалу, що дотична до внутрішнього, невидимого на перший погляд, стану людини та проявляється у її здатності збагачувати і розвивати свій інтелект, є духовність. Вплив духовності на інтелектуальний потенціал, на наш погляд, не викликає жодних сумнівів, оскільки вищий рівень духовності сигналізує про наявність

у людини таких достоїнств та чеснот, як відповідальність, моральність, гуманізм, любов, довіра. Усе це, безперечно, позитивно впливає на здатність людини креативно мислити, продукувати нові конструктивні ідеї, а, отже, примножувати власний інтелектуальний потенціал.

Поняття «духовність» репрезентоване у тлумачних словниках як стан, що пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, її інтелектуальною природою, моральним світом (на протигагу її фізичній, тілесній сутності) [29, с. 262; 332, с. 177]; як нематеріальний стан, пов'язаний із психічним життям, сферою ідей, що стосується релігійного культу [119, с. 139]. У педагогічному словнику духовність трактується як індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти для «інших». Із цією категорією співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу та призначення свого життя [45, с. 106].

Духовність є об'єктом досліджень багатьох відомих іноземних та вітчизняних філософів та психологів, зокрема Ж.М. Юзвак, В.І. Абрамова, М. Савчина та ін. Так, на думку Ж.М. Юзвак, духовність – це творча здатність людини до самореалізації та самовдосконалення, зумовлена когнітивно-інтелектуальними, чуттєво-емоційними та волевими характеристиками, що сприяють формуванню та реалізації загальнолюдських етичних та естетичних цінностей людини, усвідомленню єдності внутрішнього світу людини та Всесвіту [372, с. 141]. Слушною є позиція В.М. Шердакова, що духовність – це щось безумовно позитивне, це пріоритет вищих, духовних інтересів над матеріальними, відтак людина, що має розум та волю, є істотою духовною [361, с. 27].

П. А. Кравченко наводить порівняння між земним буттям і божественним світом, між мінливим та постійним перебуванням, між матеріальним та ідеальним світом, наголошуючи водночас на тому, що лише у сфері духу, незалежно від часових координат, людина потрапляє у світ духовний, тобто у площину між дійсністю та духом [123, с. 155]. Дещо

подібне трактування наводить А. А. Симоненко, на думку якого духовність – це активність, що веде людську істоту вгору – від матерії до душі та духу, від нижчої до вищої форми розвитку. Духовність віддзеркалює стан душі людини, її здатність жити за законами добра, істини та краси [299, с. 142]. Духовність, на думку В.І. Абрамова, є способом існування людини та принципом її самобудови, виходом до вищих цінностей, конструювання особистості та її ментальності, закликом до звершення того, що не здійснюється природним способом [2, с. 20].

Вивчаючи ідеальний світ людини, Ю.М. Білодід поділяє його на дві складових – свідомість та духовність, трактуючи останню як певне ставлення людини до ідеального буття, а відтак, і до матеріального світу. Автор пропонує структурну будову духовності, вважаючи базовим і раціональним за походженням елементом духовності світорозуміння, яке складається з раціонального та ірраціонального. Основою духовності виступають знання – раціонально здобуті істини різного рівня та значення. Вони є першим інформаційним компонентом духовності, а процеси накопичення інформації породили поняття «архіву», тобто необхідності нагромаджувати інформаційний матеріал і таким чином розширювати сферу духовності [20, с. 98–99].

Актуальними та водночас взаємопов'язаними, на думку А.І. Корецької, є поняття «духовність суспільства» та «духовність особистості». Духовність суспільства охоплює політичну свободу, громадянську рівність, розквіт освіти і культури, створення соціуму з глибокими принципами моралі, тоді як духовність особистості є синтетичним поняттям, що охоплює гармонію особистого, суспільного і природного, високі моральні принципи, справжню інтелігентність, душевну щедрість, готовність до співчуття та особистісну відповідальність за перетворення в економічному, соціально-політичному та духовному житті [118, с. 52].

Психологічні погляди на сутність духовності в особистому, суспільному та загально цивілізаційному житті ґрунтовно наводить М. Савчин: духовний потенціал людини – це сукупність її духовних, душевних (психічних) і

фізичних сил та властивостей, що визначають її стосунки з Богом, людьми, світом та її життям [295, с. 287]. Очевидно, автор апелює до живого ставлення до Бога, встановлення зв'язку між Богом і людиною як невід'ємних умов удосконалення духовного стану людини. Сила зверненості людини до Бога є її духовним потенціалом, відтак як нагальні постають такі напрями духовного розвитку людини, як творче начало, ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, особливості її самосвідомості тощо. В інтелектуальній сфері духовність людини, або Я-духовне, проявляється у світлих станах свідомості, зокрема: ясний розум, широта та глибина усвідомлення внутрішнього і зовнішнього світу; володіння необхідними знаннями; раціональність та усвідомленість власної поведінки, довіра до власної інтуїції, особистісна та діяльнісна рефлексія, цілісна я-концепція (внутрішня гармонія, впевненість у собі та власних силах, внутрішній спокій, високий рівень самооцінки тощо); творча інтуїція; постійне самопізнання; оптимальний інтелектуальний стиль та ін. [295, с. 454–455].

Поділяємо наукову точку зору Н.В. Караульної, що «духовність не може бути зведена до наслідку суспільного чи індивідуального культурного розвитку, не може набувати форм статичних точок у життєдіяльності людини (як то: духовний вчинок, подвиг, катарсис), які слугують критерієм для оцінки людини з позиції абсолютної духовності; а витлумачується як безперервний процес, в якому не вдається фіксувати початок та кінець, в якому не існує дискретності» [99, с. 13]. Справді, духовність є вищим проявом самоорганізації та самопізнання людини, чинником, що безпосередньо знаходить своє віддзеркалення в людському інтелекті.

На нашу думку, духовна сфера є якісним станом суспільної й індивідуальної свідомості населення, що сприяє підвищенню інтелектуального потенціалу загалом та відображає його здатність пропагувати вищі духовні цінності, відстоювати життєво важливі національні інтереси, сприяти утвердженню інтелектуально проривних стратегій економічного зростання.

На тісний зв'язок між духовністю та інтелектом вказує О.В. Сухомлинська, на думку якої духовність – це виховання високих інтелектуально-моральних інтересів і запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань, а відтак створення умов, які сприяли б розвитку моральної активності та спрямованості психологічної діяльності [319, с. 15–16]. Однак найхарактернішою ознакою духовності можна вважати визнання її як ціннісної форми свідомості, що відображає сутнісно життєві екзистенційні проблеми людини. Духовність не залишає поза увагою знань, раціональності та інтелекту, тоді як прогрес пізнання має значний вплив на духовну сферу, або ж вирішення багатьох життєвих проблем залежить від рівня й обсягу знань, якими володіє певна особа. У духовній сфері знання не є визначальними, вони виконують другорядну роль [103].

Окрім цього, у сучасній економічній теорії чимало науковців стикаються з проблемою неадекватності теоретичних моделей їх практичній апробації. Як вважає В.М. Полтерович, у багатьох випадках емпіричні дослідження не сприяють встановленню фундаментальних законів, які стали б базовими для побудови теоретичних моделей. Низка закономірностей, які протягом десятиліть вважалися емпірично доведеними, згодом були відкинуті [227]. Причина такої невідповідності, на думку О.В. Пилипенко та Ю.В. Баталова, полягає у відсутності певної сполучної ланки між теоретичною гіпотезою та побудованими моделями. І найголовніше завдання, яке постало перед економічною наукою, – віднайти ту відсутню ланку, щоб перейти від неповних моделей до повних [220, с. 10]. Науковці переконані, що таким з'єднуючим елементом є духовне виробництво, ігнорування провідної ролі якого у дослідницьких процесах «робили» початкові моделі неповними, а результати дослідження – неуніверсальними. Поділяємо тезу, що матеріальне виробництво завжди є вторинним щодо духовного, оскільки втілює раніше створені у духовному виробництві образи та ідеї.

Іншу позицію відстоює І.О. Шутко, на думку якого матеріальне виробництво обумовлює зміст і засоби задоволення духовного виробництва.

Автор переконаний, що духовне виробництво є відносно самостійним та визначає потреби цілісного суспільного виробництва, які фокусуються у функціональних зв'язках його галузей, зокрема соціально-культурному середовищі, кристалізованому в мові та духовних цінностях [364].

Питання ролі релігії у духовному та соціально-економічному житті суспільства є предметом досліджень багатьох науковців. Так, О. Грабовець стверджує, що релігійний чинник є одним із визначальних при конструюванні соціально-економічної поведінки. Економічна поведінка суб'єктів трактується як соціально-економічна, оскільки залежить від низки соціокультурних чинників, що сформувалися у процесі еволюції людського універсуму [48]. Зважати на психологічно-духовні чинники під час індивідуального спілкування радить І. Гундаров, оскільки саме вони є джерелом людської волі до активної приватної ініціативи і впливовими регуляторами соціально-трудової активності, цілеспрямованої професійної мобільності, людської діяльності загалом [54, с. 60–63]. Духовно-моральні принципи мають бути закладені в основу сучасного економічного життя суспільства, оскільки такі чинники, як духовність і мораль регулюють усі, без винятку, сфери життєдіяльності людини. О. Романенко наголошує на потребі розробки певних етичних норм у сфері підприємництва, які б ґрунтувалися на християнських ідеях людяності, добра, поваги до інших [289, с. 48, 51]. Цілковито погоджуємося з автором, що позитивні зрушення не лише у бізнес-середовищі, а й в економіці загалом можливі за умови пропагування і дотримання високих морально-духовних принципів справедливості, порядності, чесності, соціальної відповідальності, солідарності тощо.

Вплив духовних чинників на зростання інтелектуального потенціалу держави підтверджує досвід розвинених держав світу. В економіках, де духовні цінності є превалюючими, зростає соціальна відповідальність бізнесу, довіра до держави, дотримання встановлених правил ведення бізнесу, повага між членами суспільства, суттєво зменшується рівень корупції та тіньової економіки.

Про провідну роль релігії і церкви у духовному житті України наголошував духовний батько всіх українців митрополит Андрей Шептицький. Він був переконаний, що українцям потрібно піднятися до рівня світової культури та шукати вирішення побутових, соціально-економічних проблем на основі загальнолюдських цінностей та християнської моралі. У розбудові держави церква має довершувати особливу місію, адже «Церква виховує народи, вона прищеплює в душу дитини ті християнські чесноти, які зроблять із неї доброго патріота і мудрого громадянина» [360].

Актуальним на початку XXI ст. стає новий напрям в економічній науці під назвою «духовна економіка», в основі якої – синергетична співпраця між усіма учасниками економічних відносин. Рушійною силою в економіці нового типу має стати людська свідомість, а головними рисами – самовіддача, взаємопідтримка, відповідальність за себе та інших. Подібну наукову гіпотезу висуває В.А. Ткаченко, ініціюючи особливе філософське дослідження ініціативної творчої економічної діяльності суб'єктів суспільної формації як природного феномена життєтворення і базису до зростання інтелектуального потенціалу суспільства [331, с. 405].

Історики Б. Кістяковський та В. Антонович вважають, що духовність – це поетапний творчий процес, що здійснюється зусиллями численних індивідів, а згодом набуває раціональної форми завдяки інтелектуальним зусиллям еліти. На думку М. Максимовича, духовність – це, з одного боку, поезія і мова, що є вродженою якістю людського духу та формують духовне середовище для власного самовизначення, а з іншого, – віра та релігія, що сягають глибинних рівнів життя суспільства та закладають підвалини суспільного світогляду [70, с. 325–326].

Аналізуючи економічні та філософські наукові джерела мимоволі постає дилема, що є первинним: духовність, духовний потенціал, духовне виробництво чи інтелект, інтелектуальний потенціал, інтелектуальне виробництво. Робимо висновок, що такі специфічні риси, як розум, свідомість, ініціативність,

здоровий глузд тощо характерні для обох категорій. Однак серед дослідників немає одностайної думки, яке поняття є ширшим – духовний чи інтелектуальний потенціал. Окремі науковці, наприклад, А.Я Кузнецова, схиляються до думки, що ширшим є поняття духовного потенціалу, а інтелектуальний потенціал є лише його складовою. Зокрема, автор вважає, що починаючи з ХХ ст. і до сьогодні духовний потенціал формується під впливом духовної енергії людства, що спрямована на природнонаукове пізнання світу. Внаслідок такого впливу духовний потенціал суспільства доповнився інтелектуальним, а характерною рисою сучасної людини став її інтелектуальний розвиток, що дає змогу усвідомити та розкрити духовний світ людини, управляти та координувати власним саморозвитком [127].

Підсумовуючи, наголосимо на таких важливих моментах. По-перше, в наукових джерелах питання духовності набувають релігійної та світської інтерпретації, оскільки традиційно сформувалося два найбільш поширені підходи. Заглиблюючись у релігійне трактування цього поняття, можемо констатувати, що духовність проявляється лише щодо Бога, наближення людини до ідеалу, яким є Бог (Творець), свободи від усього, що відбувається, наповнення власного життя вищим, божественним смислом [16, с. 406]. Тільки звертаючись до Бога і через тісні відносини з ним можна вирішити духовні та моральні проблеми, пропагувати добро. Якщо ж Бога немає, все дозволено, то духовність зникає [103]. Поряд із релігійним підходом існує світське трактування духовності, в основі якого – питання гуманізму, утвердження добра і справедливості, тобто все те, що не пов'язане з релігійними почуттями і переживаннями. Сутність духовності полягає в самовдосконаленні, відкритті власного духовного начала без втручання божественних сил [327, с. 287]; властивість особистості робити вільний вибір серед ієрархії цінностей (матеріальних і духовних), який, своєю чергою, обумовлює свободу орієнтації на ідеал, смисл побудови власного життя [359, с. 6].

На нашу думку, духовні цінності можуть трансформуватися у продукти духовного призначення – віру, надію, любов; продукти суспільного

характеру – моральні цінності, етичні норми, принципи та правила, які в сукупності формують частину інтелектуального потенціалу. Загалом духовна компонента інтелектуального потенціалу має кількісні та якісні форми вияву; водночас її не можна розглядати як сукупність особистої духовності, моральних принципів та етичних норм поведінки його носіїв. Вона набуває змісту лише у разі трансформації всіх цих якостей у суспільно духовні продукти. Словом, носії духовних цінностей повинні не лише самовдосконалюватися, а й активно долучатися до державотворчих процесів та соціально-економічного життя суспільства.

Отже, духовність як невід’ємна складова інтелектуального потенціалу відповідає за конструктивні процеси, що мають відбуватися і всередині окремої особи, і на рівні держави, оскільки інтелект без духовності може стати загрозою у глобальному масштабі. Роль духовності у збагаченні інтелектуального потенціалу, на наш погляд, є беззаперечною, оскільки такі риси людського характеру як добропорядність, висока моральність, віра у вищі духовні ідеали стають основою для ефективної суспільної праці, а отже, сприяють спрямуванню національного інтелектуального потенціалу в усі, без винятку, сфери національної економіки.

Внутрішня природа інтелектуального потенціалу найповніше розкривається через функції, які він виконує. Найважливішими функціями інтелектуального потенціалу, на нашу думку, є: теоретико-пізнавальна (або гносеологічна), естетично-просвітницька, світоглядно-виховна, соціально-стимулююча, практично-аналітична, стратегічно-захисна (рис. 2.5) [285, с. 20–21]. Математична формалізація (опис) моделі функціоналу інтелектуального потенціалу виглядає таким чином:

$$IP_F = \bigcup_{i=1}^{n=6} F_i = SS \cup SZ \cup SV \cup PA \cup EP \cup TP ,$$

де *SS* – соціально-стимулююча, *SZ* – стратегічно-захисна, *SV* – світоглядно-виховна, *PA* – практично-аналітична, *EP* – естетично-просвітницька, *TP* – теоретико-пізнавальна функції інтелектуального потенціалу держави.

Рис. 2.5. Функціональна структура інтелектуального потенціалу держави

Джерело: складено автором

$$IP_F = \bigcup_{i=1}^{n=6} F_i = \begin{cases} SS = F_1 = \{ss_{a=1,4}\}; \\ SZ = F_2 = \{sz_{b=1,3}\}; \\ SV = F_3 = \{sv_{c=1,4}\}; \\ PA = F_4 = \{pa_{d=1,4}\}; \\ EP = F_5 = \{ep_{e=1,3}\}; \\ TP = F_6 = \{tp_{g=1,3}\}; \end{cases}$$

Реалізація зазначених функцій дасть можливість активізувати державну політику в сфері вищої освіти і науки, пришвидшити інтеграцію наукових знань й технологічних рішень, сформувати розгалужену інноваційну інфраструктуру та перейти до надшвидкої фази накопичення інтелектуального потенціалу, а відтак до економічного зростання та забезпечення високого рівня економічної безпеки держави.

Отже, ґрунтовний аналіз внутрішньої структурно-функціональної характеристики інтелектуального потенціалу дав змогу зробити висновок, що

інтелектуальний потенціал – це інтегрована динамічна сукупність взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих компонентів – освіти, науки, культури та духовності, взаємодія між якими зумовлює певний (синергетичний) ефект, який має бути спрямований на зміцнення економічної безпеки держави.

2.2. Методологічні засади дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки

Ефективність трансформаційних процесів, адаптація вітчизняного господарства до сучасних вимог інноваційної економіки значною мірою залежать від характеру процесів нагромадження та розвитку інтелектуального потенціалу держави. Інтелектуалізація національної економіки визначається чинниками, що сприяють зростанню економічної активності суб'єктів господарювання, підсилюють процеси залучення та використання інтелектуального потенціалу у сфері виробництва, забезпечують гармонізацію відносин між суспільством та державою. Водночас практична реалізація стратегічних прагнень України до прискорення інноваційних процесів та забезпечення економічної безпеки держави потребують розробки відповідної методології дослідження.

Окреслена проблематика перебуває в полі зору й іноземних, і вітчизняних науковців. З-поміж численних публікацій слід виокремити праці Л.А. Янковської, С.Й. Вовканича, М.Н. Руткевича, В.К. Левашова, Т.В. Бауліної, І.Ф. Радіонової, В.І. Усик, В.М. Порохні та ін. Ефективність залучення інтелектуального потенціалу до макроекономічних процесів є об'єктом аналізу провідних міжнародних організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО, ВЕФ (Всесвітній економічний форум). Водночас спеціалізовані дослідження проблеми оцінювання інтелектуального потенціалу на макро- чи мезорівнях є поодинокими і зазвичай фрагментарно й однобічно висвітлюють глибинні процеси трансформації інтелектуального потенціалу.

Інтелект, інтелектуальний потенціал, інтелектуальні ресурси, інтелектуальний капітал – це ті суміжні поняття, що формують цілісну систему знань про сучасний світогляд людини та потребують ґрунтового вивчення у межах певної методології наукових досліджень. Загалом основою будь-якого наукового дослідження є процес пізнання, що вимагає концептуального підходу відповідно до запропонованої методології. Одержання необхідного результату безпосередньо залежить від вихідної теоретичної позиції, принципового підходу до постановки проблеми та визначення траєкторії наукового пошуку. Питання організації процесу пізнання, вибір конкретних методів наукового пізнання знаходяться у площині теоретичного і практичного сприйняття реальності – методології наукового дослідження.

Довкола сутності поняття «методологія» серед науковців і досі тривають гострі дискусії. Ґрунтовні дослідження у цій царині належать відомим теоретикам-методологам, зокрема Богданову О.О., Новікову О.М., Новікову Д.О., Краєвському В.В., Крилову Г.Г., Хромченку М.С., Садовському В.М., Кохановському В.П., Щедровицькому Г.П., Щедровицькому П.Г., Юдіну Е.Г та ін. Неоднозначність трактування цього поняття як в енциклопедичних джерелах, так і спеціалізованій літературі, дає підстави для подальшого вивчення цього феномена у рамках кожного наукового дослідження.

Аналіз великої кількості наукових джерел дав змогу дійти висновку, що методологію науки або наукового дослідження можемо тлумачити у вузькому та широкому значенні. Особливістю такого різнопланового (багатоформатного) представлення глибинної сутності методології та предмета її дослідження є те, що кожен дослідник «вибудовує» власне бачення або алгоритм процесу пізнання, а відтак створення нового знання.

Найчастіше у науковій та професійній літературі поняття «методологія наукового дослідження» зустрічається у вузькому значенні, і трактується як: сукупність методів пізнання; система принципів наукового дослідження; вчення про правила мислення при створенні теорії науки; система

основоположних ідей; система певних правил, принципів і операцій, що застосовуються у певній сфері дослідження; наука про структуру, логічну організацію, методи і засоби дослідження; вчення про організацію діяльності; схема, план вирішення поставлених завдань наукового дослідження тощо. У ширшому значенні під методологією розуміють комплекс теоретичних положень, концептуальних ідей, логічний виклад мети і змісту дослідження, підбір методів, прийомів і форм організації та проведення наукового пізнання поставленої проблеми. Основне призначення методології – виявити та осмислити рушійні сили, передумови та закономірності розвитку наукового знання, забезпечити використання нових знань у практичній діяльності [122].

Методологія наукового пізнання є своєрідним ученням про систему апробованих принципів, норм і методів науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру та функції наукового пізнання і передбачає розробку методів, прийомів і способів дослідження у конкретній галузі знань. Оригінальним, на нашу думку, є трактування методології як типу раціонально-рефлексивної свідомості, що спрямована на вивчення, вдосконалення та конструювання методів [197, с. 25]. Узагальнено найбільш вживані підходи до трактування сутності поняття «методологія» подано на рис. 2.6.

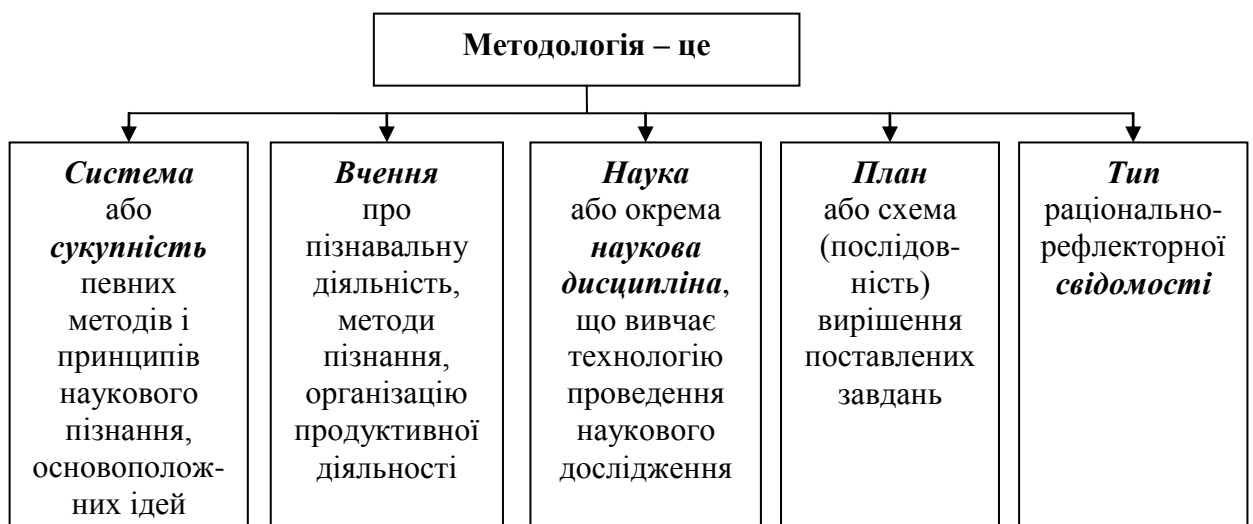

Рис. 2.6. Наукові підходи до визначення сутності поняття «методологія»

Джерело: складено автором

У своєму дослідженні ми дотримуємося широкоформатного підходу, за якого методологія наукового дослідження – це сукупність наукових положень, обґрунтування понятійно-категоріальної основи дослідження, системи принципів і методів пізнання, засобів та прийомів проведення дослідження, які забезпечують отримання якнайповнішої систематизованої інформації про досліджувані процеси чи явища. Найважливішим для методології наукового дослідження, на нашу думку, є вивчення проблеми, підбір інструментарію дослідження, опис наукової теорії, перевірка істинності отриманих результатів.

Про прикладний (а не лише теоретико-філософський) характер методології наукового дослідження вказує факт виконання нею (методологією) низки функцій, найважливішими з яких є: визначення способу отримання нових знань про процеси і явища; систематизація наукової термінології та обґрунтування введення у наукову лексику неологізмів; створення системи наукової інформації на основі емпіричного та теоретичного пізнання; формулювання логіко-аналітичного інструментарію наукового пізнання тощо.

Отже, головна мета методології наукового дослідження – це вивчення, вдалий підбір і аналіз інструментарію дослідження (методів, засобів, прийомів), за допомогою якого отримують нові знання як на емпіричному, так і теоретичному рівнях пізнання [273, с. 22]. Процес наукового пізнання розпочинається із визначення об'єкта дослідження, вивчення його властивостей, проведення зовнішнього опису, спостереження, збору та обробки даних, проведення експериментів тощо. Досліджуючи систему економічної безпеки на емпіричному етапі пізнання ми з'ясували глибинну сутність, характерні риси, якості та властивості системи, її внутрішню будову, зв'язки із зовнішнім середовищем тощо.

Теоретичний рівень пізнання – це процес осмисленого відображення дійсності через виведення нових законів, формулювання нової наукової теорії, представлення логічних результатів. На цьому рівні пізнання знання

отримуються шляхом абстрактного мислення. Дослідженням такого типу присвячені наступні розділи дисертації.

Варто зауважити, що між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання встановлюється діалектична єдність, хоч наукою доведено, що емпіричний рівень є первинним. Це означає, що емпіричні дослідження, результатом яких є виявлення нових фактів, стимулюють розвиток теоретичних знань, тоді як новітні теоретичні дослідження потребують експериментального підтвердження. Таким чином, ці обидва рівні нероздільно пов'язані між собою, взаємообумовлюють один одного та демонструють єдність наукової теорії та науково-дослідницької практики.

Одночасно між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання виникає «умовний простір», який для науковця є найважливішим під час наукового дослідження для з'ясування того, що є невідомим або незрозумілим та потребує обов'язкового доведення. Іншими словами, своєрідним містком між емпіричним і теоретичним рівнями стає так званий проміжний етап – етап формулювання проблем(и), постановки задач(и), а відтак висунення гіпотез, ідей, що потребують доведення упродовж усього процесу дослідження.

Науковими гіпотезами, що підлягають принциповій перевірці та потребують доведення у межах нашого дослідження, є такі: припущення про дуалістичний зв'язок між інтелектуальним потенціалом та системою економічної безпеки держави; твердження про пряму залежність рівня економічної безпеки держави від величини інтелектуального потенціалу держави; теза про взаємовплив інтелектуального потенціалу та системи економічної безпеки держави (ІП ↔ СЕБД).

Якщо під час доведення гіпотези узгоджуються або логічно зіставляються факти або виникають нові, то вона трансформується у нову теорію. Емпіричний рівень передбачає спостереження і дослідження конкретних явищ, процесів, експериментів, а також їх групування, класифікацію та опис результатів дослідження. Зокрема, на етапі спостереження за стадіями трансформації інтелектуального потенціалу

ймовірні такі важливі форми його перетворення, як *формування, збереження, нагромадження, розвиток, відтворення, використання, занепад* (деградація), *збагачення* (нарощування) [268, с. 107]. У наступних розділах детальніше зупинимось на етапах розвитку та збагачення інтелектуального потенціалу. Коротко охарактеризуємо кожну з них.

Формування інтелектуального потенціалу передбачає здатність інтелектуальних і розумових здібностей населення держави продукувати нові ідеї та знання, а відтак спрямовувати їх на соціально-економічний розвиток.

Збереження інтелектуального потенціалу означає подолання причин його руйнування, запобігання виникненню загроз його розвитку та стабілізацію його позитивних кількісно-якісних характеристик.

Нагромадження інтелектуального потенціалу характеризує процес накопичення у суспільстві результатів розумової та творчої праці, що можуть набувати статусу об'єктів інтелектуальної власності та сприяють прискореному економічному піднесенню та зміцненню національної економічної безпеки.

Розвиток інтелектуального потенціалу – це процес переходу до більш досконалого стану, який забезпечує його якісне і кількісне зростання, найповнішу реалізацію й ефективне використання. Цей процес передбачає освітній, науковий та культурно-духовний розвиток населення, без чого неможлива успішна реалізація стратегії соціально-економічного розвитку та зміцнення економічної безпеки держави. Визначення та забезпечення розвитку інтелектуального потенціалу, на нашу думку, має бути пріоритетним завданням державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України.

Відтворення інтелектуального потенціалу означає відновлення інтелектуальних ресурсів суспільства (держави) внаслідок створення сприятливих для цього умов, активізації ендогенних та екзогенних чинників, інтенсивного залучення продуктивних сил суспільства до соціально-економічних процесів.

Використання інтелектуального потенціалу передбачає максимальне залучення носіїв інтелекту до соціально-економічних процесів та ефективне використання наявної інтелектуальної інфраструктури.

Занепад, або деградація інтелектуального потенціалу – це процес поступового згортання науково-освітніх програм, культурно-духовний занепад населення держави, що супроводжується зниженням інноваційної активності, руйнуванням моральних цінностей, стагнаційним станом національної економіки загалом. Занепаду інтелектуального потенціалу сприяє низка чинників внутрішнього та зовнішнього характеру, з-поміж яких зниження обсягів фінансування вітчизняної освіти і науки, трансфер застарілих технологій, девальвація морально-духовних цінностей, експансія іноземних культур тощо.

Збагачення інтелектуального потенціалу передбачає випереджаючі темпи його зростання через активізацію механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу під час проведення державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу.

На основі аналізу наукових джерел з'ясовано, що стадіями трансформації інтелектуального потенціалу є формування, збереження, нагромадження, розвиток, відтворення, використання, збагачення, руйнування (деградація). Застосування контент-аналізу наукових публікацій (близько 30 тис. за останні 20 років) дало можливість виявити найбільш досліджувані функціонально-трансформаційні стадії: формування (22,38%); розвиток (20,26%); використання (19,10%); збереження (19,07%); нагромадження (9,28%); відтворення, у тому числі самовідтворення (5,43%); збагачення (4,43%); деградація (0,05%) (рис. 2.7).

Теоретичний рівень дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки передбачає розробку нової наукової теорії, що ґрунтується на ідеї нарощування інтелектуального потенціалу задля зміцнення економічної безпеки держави.

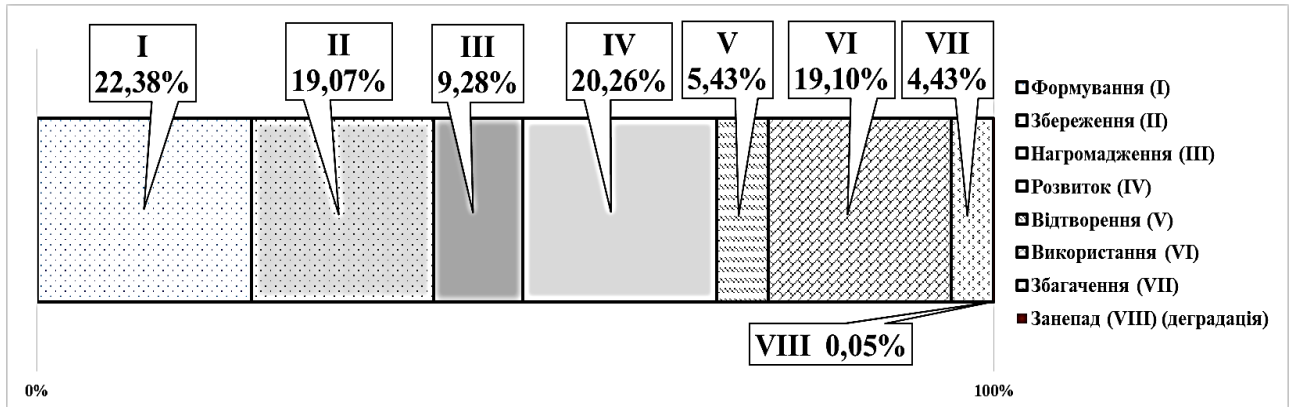

Рис. 2.7. Частка наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених щодо форм трансформації інтелектуального потенціалу, %
Джерело: складено автором

Сучасна система наукових досліджень представлена фундаментальною або філософською, загальнонауковою та конкретно-науковою технологічною методологіями. Фундаментальна методологія вважається вищим ступенем загальної методології науки, що визначає цілісну стратегію побудови процесу пізнання. Вона застосовується у всіх галузях наук та на всіх етапах пізнавального процесу. Її основне завдання – віднайти нові світоглядні орієнтири шляхом критичного аналізу реальності та формулювання нових підходів до вирішення проблеми світосприйняття. Загальнонаукову методологію, що ґрунтується на теоретичних концепціях, використовують усі, без винятку, галузі наук. Її особливістю є те, що в своєму арсеналі вона має загальнонаукові методи пізнання та застосовується на певних етапах пізнавального процесу для розкриття окремих аспектів чи властивостей предмета дослідження. Конкретно наукова методологія виконує синтетичну функцію всередині конкретних наук за умови їх взаємодії. Особливого значення вона набуває у разі виконання дослідження на міждисциплінарному рівні. А.М. Новиков виокремлює технологічний (четвертий) рівень методології, що передбачає розробку конкретних методик і техніки дослідження [191, с. 32–40]. Вважаємо, що будь-яке наукове дослідження має враховувати вимоги філософської (загальної) методології й опиратися на

конкретно-наукову методологію, в основі якої закладено принципи та закони конкретних наук та спеціальні методи дослідження.

У контексті нашого дослідження методологія охоплює певну сукупність теоретичних положень про принципи формування та методи оцінювання інтелектуального потенціалу держави у системі економічної безпеки. Внаслідок цього встановлюється система певних правил, принципів та операцій щодо процесів формування, розвитку та збагачення інтелектуального потенціалу. На основі узагальнення теоретичних джерел зроблено висновок, що дослідження впливу інтелектуального потенціалу на стан економічної безпеки ґрунтується на методології кількох підходів, зокрема структурного, системного, структурно-функціонального, ієрархічного тощо, оскільки: функціонування системи економічної безпеки відбувається за певної невизначеності та мінливості; невизначеність ситуації зумовлена постійною дією чинників, які не піддаються чіткій формалізації та кількісній оцінці; проблема має багатоаспектний та міждисциплінарний характер.

Отже, дотримуючись багатоаспектного трактування методології під *методологією дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки* розуміємо сукупність теоретичних положень, понятійно-категоріальну основу дослідження (актуальність, постановка проблеми, формулювання мети та завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, евристична цінність, наукова новизна, теоретична і практична значущість), наукові принципи, методи, засоби, прийоми наукового дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, повної, систематизованої інформації про стан системи економічної безпеки, її будову і структуру, а також визначення впливу інтелектуального потенціалу, а відтак інтелектуальної безпеки на рівень економічної безпеки держави.

Схематично модель методології дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки наведено на рисунку 2.8.

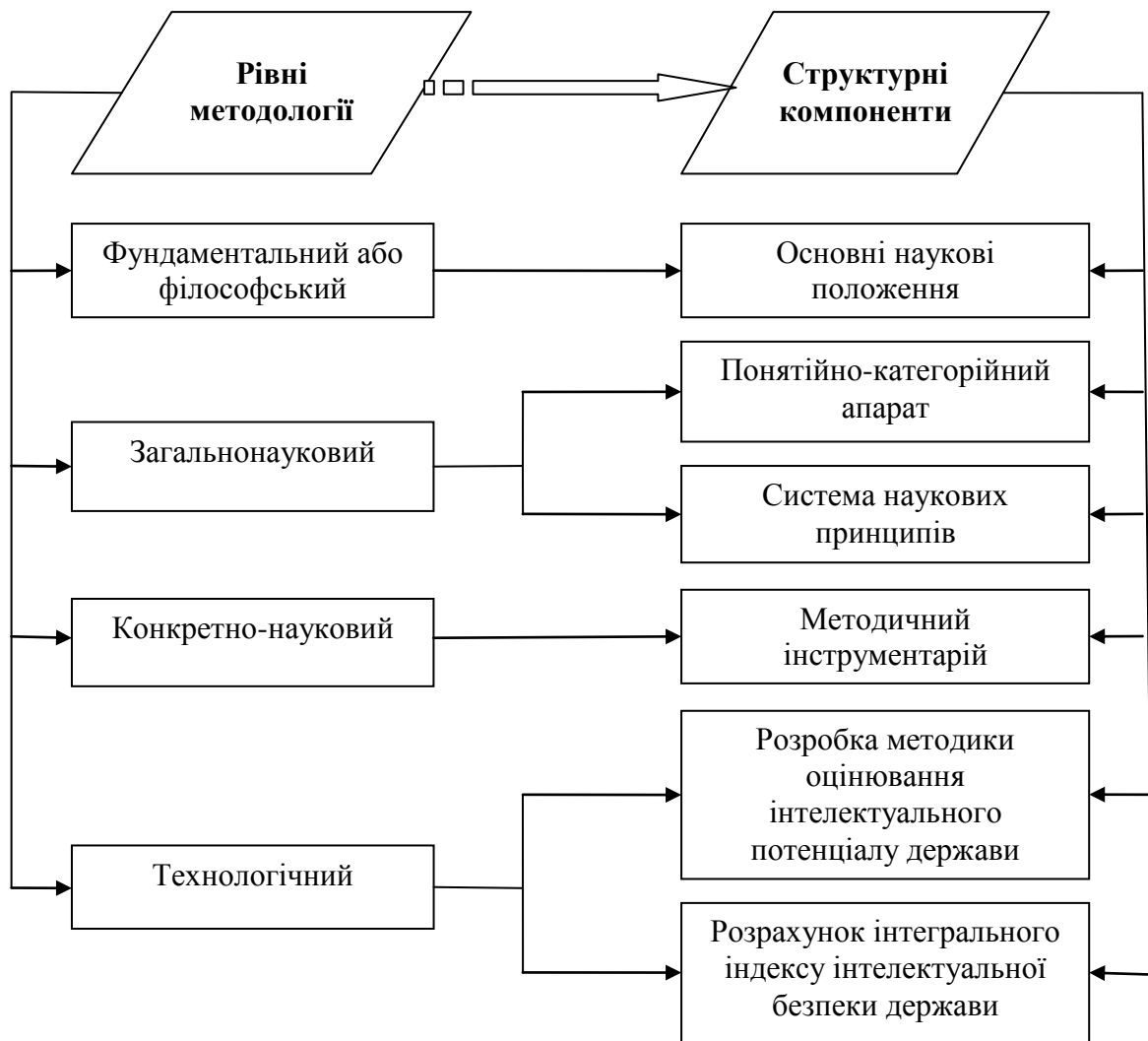

Рис. 2.8. Рівні та компоненти методології дослідження інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки
Джерело: складено автором

Основні наукові положення та понятійно-категоріальний апарат викладено у вступі та першому розділі дисертації. Зокрема, проаналізовано наукові підходи до тлумачення таких понять, як «інтелект», «потенціал», «інтелектуальний потенціал», визначено характерні ознаки інтелекту та інтелектуального потенціалу, обґрунтовано авторську позицію щодо трактування відмінностей між поняттями інтелектуального потенціалу суспільства, держави та нації. Нами, зокрема, наведено структурно-функціональну характеристику алгоритму побудови системи економічної безпеки, окреслено її основні завдання і функції. Відтак, використовуючи системний підхід, запропоновано розглядати систему економічної безпеки з

двох позицій: як підсистему, що функціонує в межах системи національної безпеки та разом з іншими видами безпеки утворює певний порядок; як сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, які завдяки узгодженим діям здатні протидіяти загрозам та гарантувати безпечний розвиток національної економіки. Обґрунтовано сутнісні характеристики інтелектуальної безпеки у системі економічної безпеки держави з позиції правового, інформаційно-аналітичного, організаційного, інституціонального, фінансового та соціального аспектів.

Загалом наукове дослідження проводимо з урахуванням двох важливих аспектів. По-перше, інтелектуальний потенціал виступає стратегічним ресурсом національної економіки та потребує рішучих кроків держави щодо його збереження, нарощування та ефективного використання. У цьому контексті маємо на меті запропонувати нову методіку оцінювання інтелектуального потенціалу та рекомендації щодо якнайшвидшого його накопичення. По-друге, інтелектуальний потенціал в системі економічної безпеки є об'єктом захисту (або об'єктом безпеки), що вимагає від держави розробки та прийняття відповідних заходів щодо недопущення реалізації цілої низки загроз. У зв'язку з цим проведемо систематизацію загроз розвитку інтелектуального потенціалу та обґрунтуємо вихідні положення державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України.

Методологія дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки ґрунтується на певних принципах, зокрема:

- принцип *системності* – передбачає встановлення між структурними елементами системи економічної безпеки зв'язків, які забезпечують цілісність її функціонування. Цей принцип передбачає аналіз системи через її взаємодію зі зовнішнім та внутрішнім середовищем. Особливе місце посідають системоутворюючі внутрішні зв'язки, що впливають на формування структури системи, її організацію та забезпечують загальну впорядкованість. Принцип системності водночас проявляється у тому, що будь-яка складна динамічна система, з одного боку, є системою серед собі

подібних, а з іншого боку, може бути підсистемою складнішої системи. Відповідно до цього принципу під час проектування і дослідження складних систем мають враховуватися не лише взаємозв'язки між елементами всередині системи, а й зв'язки з іншими системами, що формують зовнішнє середовище;

- принцип *комплексності* – характеризує ґрунтовне дослідження причинно-наслідкових залежностей, комплексну оцінку вхідних параметрів, їх зміну та розвиток у межах досліджуваного об'єкта у просторі і часі. Зокрема, оцінювання інтелектуального потенціалу охоплює чотири групи індикаторів: показники освітньої сфери (державні видатки на освіту у відсотках до ВВП, частка осіб, що має вищу освіту, результативність роботи аспірантури і докторантури), показники наукової сфери (частка видатків державного бюджету на освіту, частка виконаних наукових і науково-технічних робіт у % до ВВП, коефіцієнт винахідницької активності), індикатори культури (видатки зведеного бюджету України на культуру і мистецтво, коефіцієнт бібліотечної насиченості, коефіцієнти театральної та музейної активності) та індикатори духовності (частка видатків зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток у % до ВВП). Принцип комплексності тісно пов'язаний із принципом системності і певною мірою його доповнює та розширює;

- принцип *єдності теорії і практики* – передбачає взаємообумовлене поєднання теоретичних напрацювань та їх апробацію у реальному житті. Вивчаючи внутрішню будову інтелектуального потенціалу, акцентуємо увагу на прикладних аспектах, пов'язаних із процесами його збереження, нагромадження, ефективного використання тощо. Дотримання принципу єдності теорії і практики дає змогу ґрунтовно пізнати сутність процесу комерціалізації ідей, необхідність розробки нових форм інтеграції ресурсів, зокрема інтелектуальних, не лише на стадіях технологічного впровадження, а й на етапах пошукових і фундаментальних досліджень. Адже складність, комплексність та міждисциплінарний характер сучасних наукових

досліджень вимагають від їх виконавців не лише відповідних знань та навиків, а й швидкого реагування на виклики, зумовлені несанкціонованим доступом до інформації, порушенням прав захисту об'єктів інтелектуальної власності тощо;

- принцип *об'єктивності* – передбачає різноманітні чинники, що породжують певне явище, підбір адекватних наукових підходів та засобів, що дають змогу отримати істинне знання про об'єкт дослідження. У нашому контексті це стосується обґрунтованості вихідних даних, які б чітко описували процеси трансформації інтелектуального потенціалу, проведення моніторингу внутрішнього і зовнішнього середовища системи економічної безпеки з метою запобігання прояву різних загроз та небезпек. Цей принцип вимагає дотримання єдності та несуперечності дослідницьких дій, їх послідовності і на основі достовірних фактів формулювання правдивих висновків. Ефективність принципу об'єктивності залежить від того, наскільки всебічно досліднику вдалося обґрунтувати ймовірні варіанти вирішення поставленої проблеми, з'ясувати альтернативні підходи до оцінки та аналізу процесів, що вивчаються;

- принцип *розвитку* – характеризує кількісні та якісні зміни об'єкта дослідження, ймовірні варіанти його позитивних змін та трансформацій. Цей принцип полягає в тому, що будь-яка система, зокрема система економічної безпеки, створюється з урахуванням можливості постійного розвитку та динамізму, а також здатності генерувати в собі нові якості, що впливатимуть на її стійкість та ефективність. Передбачається, що система економічної безпеки має нарощувати свої внутрішні захисні можливості, її суб'єкти повинні застосувати ефективний інструментарій із метою запобігання, нейтралізації, або ліквідації загроз, оснащуватися новими технічними й програмними засобами та досягати вищого рівня економічної безпеки держави. Принцип розвитку в контексті об'єкта нашого дослідження також може проявлятися у нагромадженні інтелектуального потенціалу з метою зміцнення економічної безпеки держави; створенні ефективної національної

інноваційної системи; відродженні престижу та міжнародного авторитету української науки в світі; реалізації низки пілотних проектів; здійсненні інтелектуального прориву на основі розвитку вітчизняного інноваційного бізнесу; поширенні венчурного фінансування; проведенні регіональних програм соціально-економічних реформ з урахуванням інтелектуального потенціалу кожного регіону тощо. Принцип розвитку, на нашу думку, є одним із найважливіших, оскільки визначає подальшу траєкторію економічного розвитку держави, кон'юнктуру ринку інтелектуальних послуг, динаміку стану економічної безпеки тощо;

- принцип *абстрагування* – полягає в уявному виокремленні істотних та абстрагуванні від несуттєвих проявів властивостей досліджуваних явищ і процесів. Принцип реалізується як певна смислова операція, філософський і логічний метод «відволікання», який дає змогу переходити від конкретних предметів до загальних понять і законів розвитку. Простежити його дію можемо на прикладі функціонування системи безперервної відкритої освіти, зокрема на основі вітчизняної освітньої системи і забезпечення через це переходу суспільства від навчання на все життя до навчання впродовж усього життя. Принцип абстрагування передбачає представлення проблеми в зручному для аналізу й проектування вигляді з акцентом на найважливіші моменти та сутнісні характеристики;

- принцип *декомпозиції* – полягає у поділі загальної проблеми на частини, виокремленні певних видів робіт для створення умов ефективного аналізу та вирішення детермінованих та/чи стохастичних задач. Як приклад можемо назвати порядок оцінювання інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки, що вимагає не лише поетапного аналізу та оцінки компонентів інтелектуального потенціалу, а й врахування взаємозв'язку із системою економічної безпеки.

Враховуючи дуалістичний характер інтелектуального потенціалу у контексті економічної безпеки держави, висуваємо принцип *контрверсійності* як методологічний інструмент дослідження впливу

інтелектуального потенціалу на рівень економічної безпеки держави, з одного боку, та створення інституціональних умов для його ефективного використання і розвитку – з іншого.

Специфіка наукової діяльності значною мірою визначається методами, або конкретними способами досягнення позитивного результату. Грецьке походження терміна «метод» (*μέθοδος*) вказує на шлях дослідження чи пізнання, спосіб організації теоретичного практичного пізнання дійсності, сукупність певних правил, способів, прийомів, норм пізнання та дії.

У спеціальній науковій літературі існують різні підходи до оцінки впливу інтелектуального потенціалу на економічну безпеку держави. Методичну базу авторського наукового дослідження становитимуть такі групи методів (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Методична база дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки України

Група методів	Назва методу	Сфера (напрямок) застосування у дослідженні
Теоретичні	Наукової абстракції	Формулювання наукових положень і уточнення термінологічного апарату теорії безпекознавства
	Індукції та дедукції	
	Аналізу й синтезу	
	Історичний	
	Логічний	
	Порівняльний	Співставлення наукових підходів щодо розуміння понять «інтелектуальний потенціал», «інтелектуальна безпека держави»
	Ієрархічний	
	Системно-структурний	Визначення внутрішньої архітектури інтелектуального потенціалу та взаємозв'язку між структурними елементами
	Аксіологічний	
	Теоретичного узагальнення	Оцінювання інтелектуального потенціалу, загроз розвитку інтелектуального потенціалу України
Систематизації		
Групування		
Емпіричні	Спостереження	Ідентифікація загроз розвитку інтелектуального потенціалу України
	Діагностування	
	Праксиметричний	Визначення організаційно-функціонального статусу суб'єктів безпеки
	Контент-аналіз	Дослідження функціонально-трансформаційних стадій інтелектуального потенціалу

Продовження табл. 2.1

Економетричні	Економіко-статистичні методи збору та обробки інформації, порівняння, узагальнення	Оцінювання рівня інтелектуального потенціалу України
	Лінійного програмування	
	Теорії множин	
	Математичної логіки	
	Огортаючих даних	Визначення ефективності використання інтелектуального потенціалу
	Нечіткої логіки	Виявлення впливу системних загроз на рівень економічної безпеки держави
	Системно-динамічного моделювання	Встановлення причинно-наслідкових зв'язків між чинниками і факторами ефективного використання інтелектуального потенціалу
Побудови інтегральних індикаторів	Порівняння з еталонним значенням	Нормування значень статистичних показників інтелектуальної безпеки держави
	Головних компонент	Визначення вагових коефіцієнтів показників інтелектуальної безпеки держави
	<i>t</i> -критерію	Розрахунок та обґрунтування граничних значень індикаторів інтелектуальної безпеки держави
	Інтегрального оцінювання та теорії факторного аналізу	Побудова інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України
Комбіновані	Компаративний	Порівняння тенденцій в освітній і науковій сферах високорозвинених країн, країн Східної Європи та України
	Графічно-картографічний	Наочне зображення результатів оцінювання інтелектуального потенціалу та інтелектуальної безпеки України
	Абстрактно-логічний	Узагальнення результатів і підведення підсумків
Експертні	Мозкового штурму	Розробка конкретних заходів щодо протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу під час проведення державної політики розвитку і використання інтелектуальному потенціалу України
Прогностичні	Моделювання	Встановлення функціональних взаємозв'язків між елементами внутрішньої будови інтелектуального потенціалу – освіти, науки, культури і духовності; виокремити ієрархічні рівні інтелектуального потенціалу; визначити поелементні зв'язки системи економічної безпеки із зовнішнім середовищем

Джерело: складено автором

Заключним етапом авторської методології є розробка концептуальних положень політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу та напрямів нарощування інтелектуального потенціалу України.

Алгоритм дослідження інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки держави наведено на рисунку 2.9.

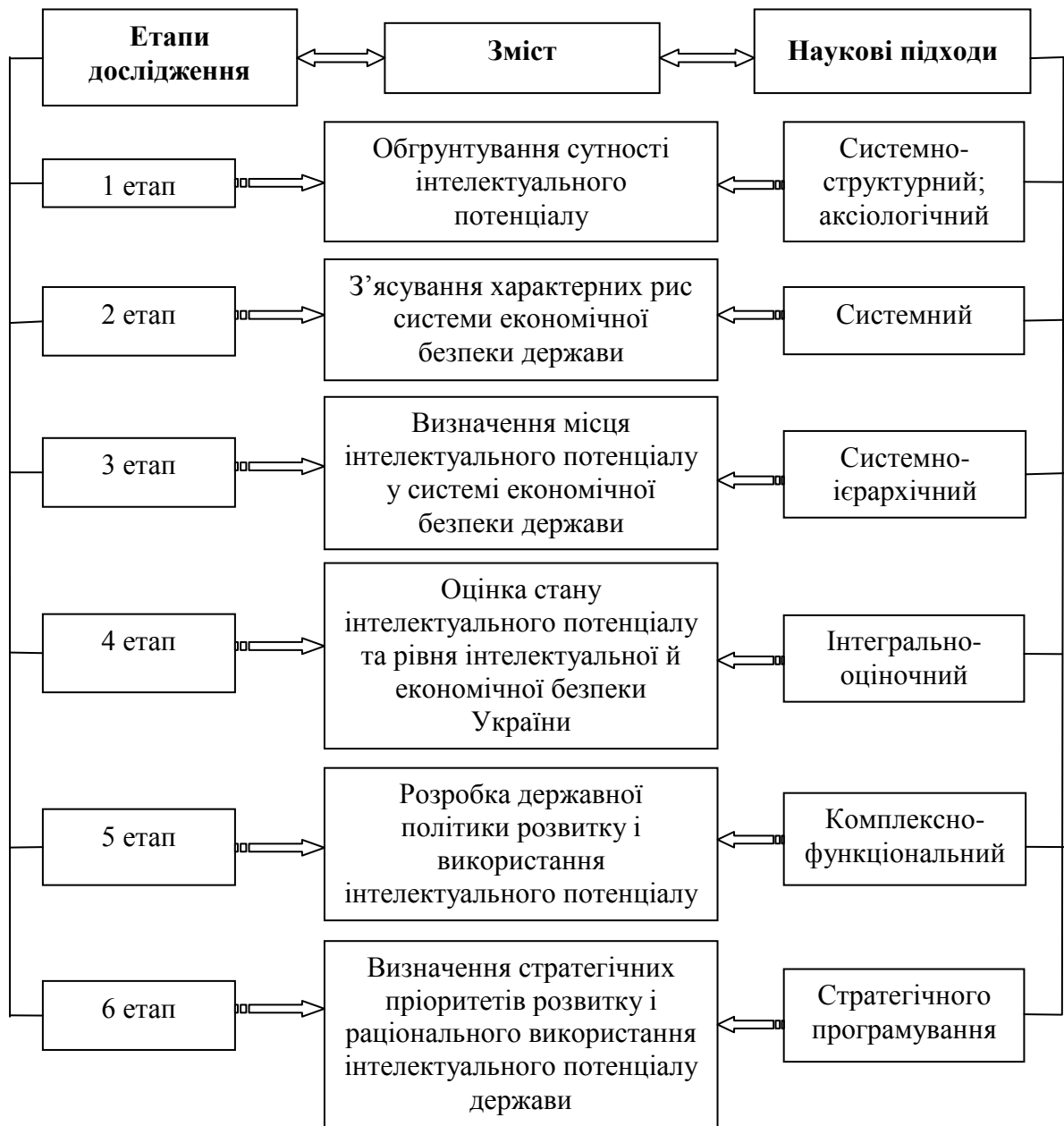

Рис. 2.9. Етапи дослідження інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки держави

Джерело: складено автором

На нашу думку, важливим напрямом підвищення інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки є перехід національної економіки

на соціально-безпековий шлях розвитку. Такий перехід передбачає трансформацію методологічних підходів до формування нових цілей соціально-безпекової політики і ґрунтується на: комплексності, паритетності соціальних та безпекових цілей; пріоритетності критеріїв соціально-безпекової ефективності для державного фінансування науково-технічних та безпекових програм; гнучкості соціально-безпекових цілей, їх мобільності та мінливості залежно від змінюваних соціально-безпекових проблем держави. Для реалізації поставлених завдань необхідно реформувати державну політику, спрямовану на активізацію процесів розвитку та раціонального використання інтелектуального потенціалу, забезпечення єдності соціально-економічного простору України, зміцнення економічної безпеки держави.

Отже, методологія дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки є сукупністю теоретичних положень, викладених у певній логічній послідовності, що забезпечують конкретність, поетапність та обґрунтованість наукового дослідження. На основі загальнонаукових та специфічних принципів авторська методологія розкриває сутнісні характеристики низки наукових підходів до виявлення взаємовпливу інтелектуального потенціалу та системи економічної безпеки.

2.3. Методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу держави

Проблематика методики розрахунку та оцінки інтелектуального потенціалу держави перебуває у полі зору й іноземних, і вітчизняних науковців. З-поміж численних публікацій слід виокремити наукові праці Л.А. Янковської, С.Й. Вовканича, М.Н. Руткевича, В.К. Левашова, Т.В. Бауліної, І.Ф. Радіонової, В.І. Усик, В.М. Порохні та ін. Питанням розвитку інтелектуального потенціалу на макрорівні присвячена низка наукових доповідей, звітів міжнародних організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО, ВЕФ (Всесвітній економічний форум). Водночас спеціалізовані дослідження оцінювання інтелектуального потенціалу на макро- чи,

принаймні, мезорівні є поодинокими і зазвичай фрагментарно й однобічно висвітлюють питання формування, оцінювання чи розрахунку інтелектуального потенціалу.

Пропонуємо умовно погрупувати методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу за: аналогією розрахунку Індексу розвитку людського потенціалу (М.Н. Руткевич, К.В. Левашов, А.Д. Докторович та ін.); функціональною структурою або компонентами інтелектуального потенціалу (Г.В. Леонідова, А.Є. Никифоров, В.В. Мурашко та ін.); процесним підходом, що передбачає визначення вхідних параметрів інтелектуального потенціалу, показників, що відображають інтелектуальні процеси під час дослідження, та вихідних параметрів, що репрезентують кінцеві результати (І.О. Кіршіна, О.В. Вашуріна, М.М. Овчиніков); поетапним підходом, що ґрунтується на поетапному оцінюванні інтелектуального потенціалу (О.В. Веретеннікова, Н.О. Крикун та ін.) [272, с. 215].

Щодо першої групи слід навести результати наукових досліджень, присвячених цій проблемі, авторитетних міжнародних організацій та об'єднань. Експерти програми розвитку ООН розробили індекс розвитку інтелектуального потенціалу на основі п'яти показників: 1) середня тривалість навчання зайнятого населення (індикатор здобутої освіти); 2) повнота охоплення початковою, середньою та вищою освітою (поточний індикатор освіти); 3) кількість аспірантів у розрахунку на 100 тис. зайнятого населення (індикатор цілеспрямованої підготовки наукових кадрів); 4) кількість осіб, зайнятих дослідженнями та розробками, у розрахунку на 100 тис. зайнятих (індикатор масштабів зайнятості науковими дослідженнями); 5) частка внутрішніх витрат (видатків) на дослідження і розробки у % від ВРП (індикатор інтенсивності наукових досліджень) [61, с. 107–108]. Цей індекс розраховується як середнє арифметичне індексів п'яти наведених показників, кожен із яких обчислюється за стандартною формулою індексів окремих показників людського розвитку.

Значна частина науковців для розрахунку інтегрального індексу інтелектуального потенціалу використовує показники освітнього, наукового, творчого, когнітивного, культурного та інших потенціалів. Розробниками індексу розвитку інтелектуального потенціалу на основі показників освітнього та наукового потенціалів є М.Н. Руткевич та В.К. Левашов. Учені узагальнили кількісний вираз низки показників, що характеризують інтелектуальний розвиток держави, однак не дають змоги прогнозувати його динаміку на близьку перспективу чи порівнювати зі світовими тенденціями. Зростання інтелектуального потенціалу, на думку авторів, визначається можливостями держави щодо забезпечення вітчизняної науки сучасним обладнанням, а також підготовки достатньої кількості висококваліфікованих науковців, інженерів, техніків та управлінців високого рівня.

Інтегральний індекс інтелектуального потенціалу (ІІП) обчислюють як середньоарифметичне двох агрегованих індексів – потенціалу освіти та потенціалу науки, відтак агреговані індекси розраховують за тією ж формулою простої середньоарифметичної:

$$IIIP = \frac{EP + ES}{2}, \quad (2.1)$$

де EP – агрегований індекс освітнього потенціалу; ES – агрегований індекс наукового потенціалу.

До складу освітнього потенціалу включено такі показники: 1) кількість років навчання населення у віці понад 20 років (індекс загальної освіченості), e_1 ; 2) кількість студентів на 10 тис. населення (індекс чисельності студентів), e_2 ; 3) рівень (частка) видатків на освіту, % від ВВП (індекс видатків на освіту), e_3 .

Потенціал науки представлено показниками: 1) частка зайнятих у сфері науки та наукового обслуговування, % від зайнятого населення (індекс зайнятих у науці), s_1 ; 2) видатки на науку з держбюджету та інших джерел, % від ВВП (індекс видатків на науку), s_2 [138; 139].

Для розрахунку індексів e_1 , e_2 , e_3 , s_1 , s_2 використовується загальноприйнятий спосіб масштабної лінеаризації:

$$\text{Індекс} = \frac{\text{фактичне} \cdot \text{значення} - \text{мінімальне} \cdot \text{значення}}{\text{максимальне} \cdot \text{значення} - \text{мінімальне} \cdot \text{значення}} \quad (2.2)$$

Мінімальні та максимальні значення показників рекомендовані експертами ООН у щорічних доповідях про людський розвиток, або запропоновані провідними вітчизняними науковцями, які досліджують цю галузь. Цей підхід, на нашу думку, є доволі простим для розрахунку та опирається лише на статистичні дані, тоді як поза увагою залишаються якісні параметри інтелектуального потенціалу – культура та духовність, що є структурними елементами інтелектуального потенціалу. Окрім цього, запропонована методика не дає об'єктивної оцінки, оскільки використовувані показники не можуть однозначно характеризувати інтелектуальний потенціал держави.

У подальших дослідження В.К. Левашов зазначає, що індекс розвитку інтелектуального потенціалу суспільства (ІРП) є важливим компонентом показника вищого рівня – індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який розраховується за ініціативою ООН з 1990 року. Автор наголошує, що динаміка ІРП знаходиться у кореляційній залежності від двох із чотирьох показників ІРЛП, зокрема: рівня грамотності населення (% населення у віці від 15 років і старше) і сукупного коефіцієнта охоплення населення середньою та вищою освітою. Інші два показники ІРЛП – очікувана тривалість життя при народженні та ВВП на душу населення – суттєвого впливу на ІРП не зумовлюють².

Конкретизує та доповнює методику оцінки інтелектуального потенціалу А.Д. Докторович [63, с. 4–10]. На його думку, важливим завданням, що постало перед дослідниками інтелектуального потенціалу є має самостійний теоретичний інтерес для багатьох галузей знань, є проблема формалізації

² Починаючи з 2011 року, ІРЛП розраховується на основі трьох рівнозначних компонентів: 1) доходу, що визначається показником ВВП за ПКС в доларах США; 2) освіти, який характеризується показниками грамотності (2/3) і часткою осіб, що навчаються, віком від 6 до 23 років (1/3); 3) довголіття – очікуваною тривалістю життя при народженні [62, с. 144]

основних складових інтелектуального потенціалу та розробка адекватної моделі його оцінювання. Дослідник зазначає, що інтелектуальний потенціал є спеціалізованим інтегральним поняттям, аналізуючи який до уваги необхідно брати дві взаємопов'язані галузі інтелектуальної активності – освіту та науку. Беручи за основу методичку оцінки ІРП М.Н. Руткевича та В.К. Левашова, А.Д. Докторович пропонує інтегрувати дві групи показників – освіту та науку. Формула для розрахунку індексу потенціалу освіти набуває такого вигляду:

$$EP = \beta_1 I_e^1 + \beta_2 I_e^2, \quad (2.3)$$

де I_e^1 – індекс досягнутого рівня освіти (3); I_e^2 – індекс витрат на освіту (частка витрат на освіту у % до ВВП).

Індекс розвитку потенціалу освіти I_e^1 має обчислюватися за формулою:

$$I_e^1 = \frac{2I_{e1} + I_{e2}}{3}, \quad (2.4)$$

де I_{e1} – індекс, що характеризує рівень грамотності дорослого населення країни і визначається часткою таких громадян у загальній чисельності населення; I_{e2} – індекс, що встановлює ступінь охоплення населення освітою (він фіксує частку осіб, що навчаються, віком від 7 до 24 років).

Другою продуктивною силою економіки знань виступає наука, основне завдання якої – підготовка високоякісних фахівців у пріоритетних галузях національної економіки. Індекс наукового потенціалу, на думку А.Д. Докторовича, розраховується як функція трьох змінних: індексу зайнятих у сфері наукових досліджень, розробок і наукового обслуговування (кількість дослідників на 10 тис. зайнятих в економіці), I_s^1 ; індексу винахідницької активності (загальна кількість патентних заявок, поданих вітчизняними винахідниками на 10 тис. населення), I_s^2 ; індексу інвестицій на розвиток наукових досліджень і розробок (до уваги беруться усі джерела); дорівнює частці внутрішніх витрат на дослідження і розробки у % до ВВП, I_s^3 .

Враховуючи наведені показники, індекс наукового потенціалу (SP) дорівнює:

$$SP = \lambda_1 I_s^1 + \lambda_2 I_s^2 + \lambda_3 I_s^3, \quad (2.5)$$

де λ_1 – коефіцієнт значущості зайнятих у сфері наукових досліджень, розробок і наукового обслуговування; λ_2 – коефіцієнт значущості винахідницької активності; λ_3 – коефіцієнт значущості інвестицій у розвиток наукових досліджень і розробок.

Надскладним залишається обчислення коефіцієнтів значущості λ , оскільки за сучасних умов соціально-економічного розвитку та інтелектуалізації національної економіки гіпотеза про їх рівнозначність є неприйнятною. Автор пропонує: по-перше, прирівняти коефіцієнти значущості λ_1 та λ_2 , тобто $\lambda_1 = \lambda_2$; по-друге, припустити, що сумарна значущість першого і другого факторів приблизно дорівнює значущості фактора інвестицій у розвиток наукових досліджень і розробок, тобто $\lambda_1 + \lambda_2 = \lambda_3$. Тому індекс наукового потенціалу розраховується так:

$$SP = 0,25I_s^1 + 0,25I_s^2 + 0,5I_s^3 \quad (2.6)$$

Отже, систему аналітичних співвідношень, що визначають індекс розвитку інтелектуального потенціалу, можна представити так:

$$IPII = \alpha_1 EP + \alpha_2 SP, \quad (2.7)$$

де EP – індекс, що оцінює потенціал освіти; SP – індекс, що визначає науковий потенціал; α_1 – коефіцієнт значущості потенціалу освіти у структурі розвитку інтелектуального потенціалу; α_2 – коефіцієнт значущості потенціалу науки у структурі розвитку інтелектуального потенціалу.

Перевагами методики А.Д. Докторовича є те, що вона адаптована до баз вітчизняних статистичних показників, може використовуватися для поглибленого аналізу тенденцій розвитку інтелектуального потенціалу в системі міжнародних аналітичних порівнянь, дає змогу здійснювати порівняльний аналіз розвитку людського та інтелектуального потенціалу. Вважаємо, що запропонований алгоритм розрахунку ІРІІ не потребує додаткових уточнень та особливих пояснень, є доволі логічним, однак ґрунтується лише на кількісних показниках, що не дає змоги оцінити якісний

стан інтелектуального потенціалу з урахуванням культурно-духовних параметрів.

Натомість Г.В. Леонідова запропонувала інший науковий підхід до оцінювання інтелектуального потенціалу. На її думку, інтелектуальний потенціал є узагальненим показником, що комплексно характеризує такі його структурні елементи, як освітній, науковий (або науково-освітній) та культурний індекси. Інтелектуальний потенціал вимірюється на основі освітнього (частка студентства в населенні, частка витрат на освіту у ВВП), наукового або науково-інноваційного (частка персоналу, що займається дослідженнями і розробками, кількість аспірантів у складі населення, частка витрат на НДДКР на душу населення) і культурного (кількість відвідувачів театрів, музеїв; затрати на сферу культури) потенціалів [141, с. 24]. Автор аналізує традиційні для оцінки інтелектуального потенціалу показники освітнього та наукового потенціалу, однак доповнює їх показниками культурного потенціалу. Г.В. Леонідова переконана, що інтелектуальний потенціал як складова людського потенціалу активізується за наявності та розвитку національних культурних традицій, що є ознакою нагромадженого позитивного досвіду населення. Відповідно, культурний потенціал є характерною ознакою не лише людського, а й інтелектуального потенціалу.

Методику вимірювання загальнонаціонального інтелектуального потенціалу з урахуванням світового досвіду запропонував А.Є. Никифоров. Дослідник сформулював методологічні підходи, що передбачають поетапне дослідження складових елементів інтелектуального потенціалу, зокрема людського інтелекту, штучного інтелекту та інтелектуальних продуктів. В основу моделі покладено такі постулати: субстанціональною основою інтелектуального потенціалу країни є загальнонаціональні інтелектуальні ресурси; ці ресурси є системою, між компонентами якої існують зв'язки і взаємозалежності; інтелектуальні ресурси складаються з людського інтелекту, штучного інтелекту та інтелектуальних продуктів; мобілізація

інтелектуальних ресурсів здійснюється на основі мотивації інноваційної праці під впливом ринку та держави [190, с. 76].

Модель вимірювання загальнонаціонального інтелектуального потенціалу передбачає розрахунок відповідних індексів з використанням загальновідомої формули нормалізованого індексу з подальшим розрахунком агрегованих індексів. Так, вплив чинників людського інтелекту пропонується вимірювати за допомогою таких показників: середня очікувана тривалість життя; частка здорового населення; загальний рівень освіченості дорослого населення; частка населення з повною вищою освітою; чисельність осіб із науковими ступенями (на 100 тис. дорослого населення); частка витрат на освіту у ВВП; відвідування музеїв (на 100 тис. населення).

Штучний інтелект як процес машинного відтворення деяких інтелектуальних функцій людини вимірюється показниками: кількість персональних комп'ютерів (на 100 населення); кількість користувачів Інтернет (на 100 населення); кількість абонентів мобільного зв'язку; кількість патентів програмного продукту; книжковий фонд бібліотек (примірників) (на 100 населення). Інтелектуальні продукти, що зумовлені розвитком освіти та науки, рівнем фінансування та станом технологій у країні, вимірюються такими індексами: частка виробництв IV-V технологічних рівнів у промисловості; частка витрат на науку у ВВП; кількість наукових публікацій (на 100 наукових працівників); кількість виданих Держпатентом України охоронних документів на ОПВ; кількість високотехнологічних патентів, зареєстрованих у ЄС, США, Японії, Китаї [190, с. 77].

Методика А.Є. Никифорова визначає основні параметри об'єкта та відповідний інструментарій оцінювання, а серед методів, які використовуються, заслуговує на увагу метод порівнянь. Автор переконаний, що за допомогою порівнянь визначається загальне і специфічне в економічних явищах, встановлюються закономірності розвитку та причини, що їх обумовлюють.

Поділяємо позицію, що важливою методичною проблемою під час обчислення нормалізованих індексів є визначення максимальної та мінімальної величин кожного індикатора, оскільки встановлених стандартів чи нормативів сьогодні не існує. До уваги варто брати рекомендації авторитетних міжнародних організацій або напрацювання вітчизняних чи зарубіжних фахівців. Наступним кроком у запропонованій методиці є розрахунок агрегованих індексів усіх трьох складових інтелектуального потенціалу, а на їх основі – агрегованого індексу інтелектуальних ресурсів.

Особливістю цієї методики є те, що при вимірюванні інтелектуального потенціалу країни автор визначає вплив держави та ринку на процеси мобілізації загальнонаціонального інтелектуального потенціалу. Відтак розраховують агрегований індекс впливу держави на основі таких показників, як середньомісячна зарплата у сфері досліджень і розробок та середньомісячна зарплата у промисловості, а також індекс впливу держави з урахуванням частки виконавців ННТР з науковими ступенями у загальній чисельності такої категорії осіб.

Загальний індекс загальнонаціонального інтелектуального потенціалу I розраховується за формулою:

$$I = \frac{I_r + r_v \cdot G_v + r_m \cdot M}{3}, \quad (2.8)$$

де, I_r – агрегований індекс інтелектуальних ресурсів; G_v – агрегований індекс впливу держави; M – індекс впливу ринку на формування загальнонаціонального інтелектуального потенціалу; r_v та r_m – вагові коефіцієнти впливу держави та ринку на величину загальнонаціонального інтелектуального потенціалу.

До переваг запропонованої А.Є. Никифоровим методики вимірювання загальнонаціонального інтелектуального потенціалу можна віднести: врахування інституціональних особливостей інноваційної сфери України; визначення впливу держави та ринку на формування та мобілізацію загальнонаціонального інтелектуального потенціалу; застосування методу

порівняння, особливо з метою компаративного вимірювання інтелектуального потенціалу двох чи більше країн, одна з яких може слугувати певною нормою чи стандартом. Дослідник для порівняння обрав Польщу, яка за багатьма критеріями є найбільш репрезентативною, а за ментальними ознаками наближеною до України [190, с. 82].

Водночас слід наголосити на дискусійних моментах, що актуалізуються в процесі застосування цієї методики. По-перше, внутрішня структура інтелектуального потенціалу викликає певні застереження, оскільки, на нашу думку, інтелектуальні продукти є результатом розумової чи інтелектуальної праці та невід'ємним елементом нематеріальних активів, утворених інтелектуальною власністю, тоді як інтелектуальний потенціал – це можливість реалізувати набуті знання, досвід тощо у певній сфері чи виді діяльності. По-друге, автор доволі часто здійснює підміну понять, називаючи показники індексами [190, с. 77] (ототожнює поняття «показник» та «індекс»), тоді як індекс – це відносна величина, що вказує місце досліджуваного елемента у певній сукупності або характеризує стан деякої системи, а показник – це наочне вираження результатів чи досягнень чиєїсь праці. Попри те, окремого пояснення потребує класифікація показників, запропонованих автором як базові для розрахунку агрегованих індексів. По-третє, важко погодитись із автором стосовно необхідності виокремлення такого чинника впливу на формування та мобілізацію інтелектуального потенціалу, а відтак і на його вимірювання, як роль держави та ринку. Адже держава апріорі впливає на всі процеси, пов'язані з інтелектуалізацією національної економіки, а стосовно ринку – потребує уточнення вид ринку, що безпосередньо впливає на інтелектуальний потенціал, зокрема – ринок праці, освіти, науки, об'єктів інтелектуальної власності тощо.

Хоч ця методика була апробована на статистичних даних України та Польщі, однак потребують додаткового обґрунтування такі питання, як неврахування основних показників культурної складової інтелектуального потенціалу (кількість відвідувань театрів та концертів за рік тощо),

віднесення автором індекса «книжковий фонд бібліотек на 100 населення» до параметрів штучного інтелекту та ін.

Теоретико-методичне підґрунтя дослідження інтелектуального потенціалу за умов трансформаційної економіки вивчала Г.В. Чумаченко. На її думку, інтелектуальний потенціал складається з двох частин: реалізованого потенціалу, що містить систему знань на рівні теоретичних, прикладних та експериментальних досліджень, та нереалізованого, який представлений системою інтелектуальних здібностей особистості (розумових, творчих, інтуїтивних). Як вважає науковець, інтелект суспільства є визначальним чинником духовного виробництва та науково-технічного прогресу, а процес підготовки та проведення поточної ділової оцінки особи повинен бути технічно та організаційно відпрацьованим [357].

К.М. Матусевич систематизував прямі та опосередковані показники кількісної оцінки інтелектуального потенціалу суспільства. Автор робить висновок, що окремі інтелектоутворюючі складові, зокрема евристичні потенції, духовність, вплив деяких науково-теоретичних здобутків, виміряти дуже складно. І хоч автор пропонує розраховувати інтелектуальний потенціал як середньоарифметичне значення індексів освітнього та наукового потенціалів, і надалі залишаються недослідженими питання нормування окремих показників та ранжування країн за кількісними показниками інтелектуального потенціалу та спорідненими інтегральними індикаторами, наприклад, індикаторами розвитку інноваційності економіки, індексом конкурентоспроможності, індексом розвитку людського потенціалу тощо [158].

Варте уваги дослідження В.В. Мурашко, у межах якого для розрахунку інтегрального показника інтелектуального потенціалу систематизовано та формалізовано сукупність показників (30 показників), що об'єднані у декілька груп, зокрема: освіта, наука, інформаційні ресурси, матеріалізовані здобутки, інтелектуальна власність, інноваційна діяльність, матеріальний добробут населення. Окрім цього, здійснено групування регіонів України із урахуванням їх диференціації за рівнем інтегрального показника наявного інтелектуального

потенціалу (низький, помірний, середній та високий рівень), що сприятиме реалізації принципу селективності при обґрунтуванні управлінських рішень щодо регулювання інтелектуального потенціалу [179, с. 9–10].

Третій підхід до оцінювання інтелектуального потенціалу наводять І.О. Кіршін, О.В. Вашуріна та М.М. Овчинніков, які обґрунтували необхідність застосування нових підходів до оцінки інтелектуального потенціалу країни та регіону. Науковці розробили методику побудови *Інтегрального індекса інтелектуалізації економіки (ІІЕ)*, що враховує якісні характеристики конкурентоспроможності національної економіки [105]. Запропонована методика передбачає розв'язання двох взаємопов'язаних задач: визначення вихідних показників, що відображають різні аспекти інтелектуалізації економічної діяльності національної економіки з позиції *потенційних можливостей, процесу та результату*; обґрунтування способу розрахунку часткових показників та формування раціональної структури *ІІЕ*.

Особливістю цієї методики є те, що показники *потенційних можливостей* (1 – кількість дослідників на 10 тис. зайнятих; 2 – кількість персональних комп'ютерів на 1 тис. населення; 3 – кількість користувачів Інтернет на 1 тис. населення; 4 – кількість студентів на 1 тис. населення; 5 – частка осіб із різним ступенем третинної освіти у загальній чисельності населення віком від 25 до 64 роки) та *процесу* (6 – видатки на дослідження та розробки у % до ВВП; 7 – видатки на освіту у % до ВВП) характеризують екстенсивні параметри інтелектуалізації економічної діяльності, а показники *результату* (8 – експорт технологій; 9 – кількість патентних заявок на винаходи; 10 – частка освіти, охорони здоров'я, соціальних послуг у % до ВВП) – якісні.

При розв'язанні першої задачі обчислюють ступінь кореляції вихідних показників інтелектуалізації економічної діяльності і формування на цій основі раціональної структури *ІІЕ*. У результаті розрахунку коефіцієнтів парної кореляції та побудови кореляційної матриці з'ясовано, що найтісніше корелюють між собою показники групи *потенціалу* інтелектуалізації

економічної діяльності та показник «Видатки на дослідження та розробки у % до ВВП». Для обґрунтування способу розрахунку часткових показників використовують підхід, що застосовується при розрахунку ІРЛП. Відтак окремі індекси розраховують за стандартною формулою природного нормування з використанням лінійних шкал.

Загалом за підрахунками авторів використання методу природного нормування може призвести до викривлених результатів, коли $ШЕ = 0$, що апріорі є неможливим. У запропонованому способі цей недолік усунений, про що свідчать результати ранжування окремих країн за тими ж даними [105]. Формула для розрахунку $ШЕ$ з урахуванням індексів екстенсивного (розрахований для перших шести вихідних показників із однаковими ваговими коефіцієнтами – $ШЕ^1_{екс}$ і сьомого – $ШЕ^2_{екс}$) та інтенсивного (обчислений на основі трьох останніх показників – $ШЕ^i_{инт}$) типів має такий вигляд:

$$ШЕ = \sqrt[5]{ШЕ^1_{екс} \cdot ШЕ^2_{екс} \cdot \prod_{i=1}^3 ШЕ^i_{инт}} \quad (2.9)$$

У запропонованій формулі при відборі вихідних показників допускається певний ступінь варіативності їх складу. З метою перевірки чутливості результатів розрахунку $ШЕ$ до зміни складу вихідних показників проведено заміну показника «Частка осіб із різним ступенем третинної освіти у загальній чисельності населення віком від 25 до 64 роки» на показник «Частка організацій, що використовують персональні комп'ютери (у % від загальної кількості організацій)». Кінцеві результати виявились практично аналогічними, що свідчить про ефективність розробленого методу.

На наш погляд, запропонований метод «відношення середніх» є досконалішим, ніж відомий метод розрахунку часткових індексів, який використовує більшість дослідників, про що свідчать здійснені розрахунки. Алгоритм розрахунку передбачає групування вихідних показників інтелектуальної діяльності на три логічні групи, зокрема: показники «на вході», показники «процесу» та показники «на виході», що є абсолютно

виправданим із позиції системного підходу. Окрім цього, науковці акцентують увагу не лише на кількісних, а й на якісних показниках інтелектуалізації економічної діяльності. Недоліком цієї методики є прив'язка до підходу, що застосовується при розрахунку інтегрального індекса розвитку людського потенціалу, що, наш погляд, звужує набір відповідних методів, способів та прийомів, які необхідно застосувати при обчисленні ІРП.

Представники четвертого підходу (О.В. Веретенникова, Н.О. Крикун) намагалися розробити методику оцінки інтелектуального потенціалу регіону на основі кількісних та якісних показників [31, с. 131–140]. За основу розробки автори взяли алгоритм розрахунку інтелектуального потенціалу регіону, що складається з десяти послідовних етапів. Перший етап передбачає формування сукупності кількісних і якісних показників, зокрема шість груп показників – демографічну, освітню, інфраструктурну, інноваційну, фінансову, науково-технологічну. Два наступні етапи мають на меті оцінити рівень впливу якісних умов відтворення інтелектуального потенціалу регіону на основі експертного методу, зокрема індивідуального опитування, та проранжувати ці групи за ступенем їх вагомості. Найвищий ранг повинна отримати та група якісних умов відтворення інтелектуального потенціалу, середня арифметична оцінка якої буде найвищою. Далі – стандартна процедура розрахунку вагомості груп та розрахунок значень кількісних показників розвитку інтелектуального потенціалу регіону. Особливу увагу привертає шостий етап, що передбачає визначення надійних показників шляхом відкидання ненадійних. Для цього зазначені науковці використовують коефіцієнти Кадера-Ричадсона, альфа-Кронбаха та лямбда-Гутмана, за допомогою яких можна встановити надійність або узгодженість між показниками.

Найважливішими, на наш погляд, є два останні етапи запропонованого алгоритму розрахунку інтелектуального потенціалу регіону, зокрема: розрахунок інтегрального показника інтелектуального потенціалу

регіону та його ранжування з виокремленням груп ефективності. Відтак, інтегральний показник обчислюється за формулою:

$$IPR = \sum_{i=1}^n p_i z_i, \quad (2.10)$$

де n – загальна кількість показників; i – індекс окремого показника для загальної кількості n ; p_i – значущість показника; z_i – середній рівень за кожним із показників.

$$z_i = \sum_{j=1}^M a_j \gamma_{ij}, \quad (2.11)$$

де M – загальна кількість рівнів підмножини B_{in} ; j – індекс рівня показника для загальної кількості рівнів M ; a_j – абсциси максимумів функцій приналежності терма-множини лінгвістичної змінної; γ_{ij} – ранг i -го показника за j -им рівнем.

Етап ранжування інтегрального показника інтелектуального потенціалу регіону ґрунтується на застосуванні рівномірного розподілу інтегральних значень. Відповідно, автори виокремлюють п'ять рівнів ефективності з інтервалом від 0 до 1 та кроком 0,2, тобто ранжування рівня інтелектуального потенціалу регіону здійснено від дуже низького рівня інтелектуального потенціалу (1 група) до дуже високого (5 група). Дослідники зробили висновок, що результати такої оцінки можуть бути основою для прийняття рішень під час створення стратегії національного розвитку [31, с. 140].

Попри те, що розроблена О.В. Веретенниковою та Н.О. Крикун методика оцінки інтелектуального потенціалу регіону є цікавим оригінальним дослідженням, однак не позбавлена певних недоліків. Зокрема, у постановці задачі автори наголошують на тому, що «з метою одержання інформації про зміну впливу зовнішніх факторів на ефективність використання інтелектуального потенціалу мають бути додані і якісні показники, що відобразатимуть характер і напрям впливу на кількісний показник» [31, с. 132], однак надалі апелюють до якісних умов відтворення

інтелектуального потенціалу. Ймовірно, автори ототожнюють поняття «якісні показники» та «якісні умови», тоді як поза увагою залишається питання врахування якісних умов на етапах формування, зростання та використання інтелектуального потенціалу. Дискусійним є питання переліку показників за шістьма групами, адже не враховані показники культурного та духовного характеру, що, без сумніву, позитивно впливає на процеси відтворення та нагромадження інтелектуального потенціалу.

Запропонована І.Ф. Радіоною та В.І. Усик методика оцінювання інтелектуального потенціалу ґрунтується на гіпотезі про необхідність розмежування понять «інтелектуальний капітал» та «інтелектуальний потенціал». Особливістю такого дослідження є те, що у показниках оцінювання враховується двоякість стану інтелектуального капіталу, зокрема як *запасу*, тобто особливої форми національного багатства, та як *процесу* – змінюваної під впливом певних чинників економічної субстанції. Інтелектуальний потенціал автори трактують як здатність інтелектуального капіталу впливати на зміни загального доходу, або як здатність загального доходу реагувати на зміни інтелектуального капіталу [256, с. 61].

Алгоритм розрахунку показника інтелектуального потенціалу IP складається з чотирьох поетапних кроків. На першому етапі здійснюються відбір конкретних показників для визначення індексів складових частин інтелектуального капіталу як запасу (I_{As}) та процесу (I_I), далі розраховуються ці індекси як середнє арифметичне за формулами:

$$I_{As} = \frac{I_{AsH} + I_{AsS} + I_{AsR}}{3}; \quad I_I = \frac{I_{IH} + I_{IS} + I_{IR}}{3}, \quad (2.12)$$

де I_{AsH} , I_{AsS} , I_{AsR} – індекси оцінювання складників інтелектуального капіталу як запасу, відповідно, для людського, структурного та релятивного капіталу; I_{IH} , I_{IS} , I_{IR} – індекси оцінювання складників інтелектуального капіталу як процесу для людського, структурного та релятивного капіталу відповідно.

Третій етап передбачає розрахунок інтегрального індексу:

$$I_{IK} = I_{As} \cdot I_I \quad (2.13)$$

На завершальній стадії інтелектуальний потенціал економіки визначається як співвідношення змін створеного продукту та інтелектуального капіталу:

$$IP = \frac{\Delta Y}{\Delta I_{IK}}, \quad (2.14)$$

де ΔY – показник зміни загального доходу; ΔI_{IK} – показник інтелектуального капіталу, визначений через інтегральний індекс [256, с. 62].

Результати оцінювання інтелектуального капіталу та інтелектуального потенціалу економіки демонструють, що, по-перше, показники інтелектуального капіталу та інтелектуального потенціалу можуть відрізнятися кількісними значеннями, а в окремі періоди можуть зближатися; по-друге, частка індексів інтелектуального капіталу як запасу та як процесу, зазвичай, є різною; по-третє, вплив валового доходу на зміни інтелектуального капіталу виявився найбільшим у той період, коли частка інтелектуального капіталу як запасу суттєво перевищувала значення інтелектуального капіталу як процесу в інтегральному індексі інтелектуального потенціалу.

Аналізуючи наукове дослідження І.Ф. Радіонової та В.І. Усик варто зазначити, що запропонована методика не позбавлена недоліків. Зокрема, сумнівним постає авторський підхід до тлумачення понять «інтелектуальний капітал» та «інтелектуальний потенціал», оскільки, на наш погляд, інтелектуальний потенціал є ширшим поняттям, а інтелектуальний капітал – лише частина реалізованого інтелектуального потенціалу. Не погоджуємося з позицією авторів щодо внутрішнього поділу інтелектуального капіталу на людський, структурний і релятивний, оскільки поза увагою залишається низка питань наукового та культурно-духовного значення. Вважаємо, що перелік показників, які входять до складу відповідних компонентів інтелектуального капіталу, є доволі обмеженим та потребує істотного доповнення. Окрім цього, автори не конкретизують, які методи використовувались для розрахунку таких показників, як рівень довіри до

уряду, вітчизняних підприємств, індекс економічної свободи. Графічна інтерпретація результатів оцінювання індексів інтелектуального капіталу та показника інтелектуального потенціалу свідчить про набагато нижчі показники останнього, що, на нашу думку, є не зовсім коректним та викликає певні сумніви. Формалізовані методи оцінювання інтелектуального потенціалу держави (регіону) наведено у додатку Е.

Авторську методику оцінки рівня інтелектуального потенціалу держави представлено у вигляді задачі лінійного програмування.

Для визначення рівня інтелектуального потенціалу держави було розроблено методику оцінювання рівня інтелектуального потенціалу (методика *РІІІ*), ідея якої походить від індикативно-геометричного методу [387], що використовується для визначення ступеня значущості певного об'єкта. Оригінальністю та водночас простотою запропонованої методики є те, що рівень інтелектуального потенціалу держави визначатиметься розміром площі багатокутника, яка розраховується на основі нормованих значень досліджуваної множини показників.

Зазначимо, що методика *РІІІ* представлено у вигляді задачі лінійного програмування, що передбачає: по-перше, визначення загального напрямку оптимізації функціонала – максимізації (досягнення вищого рівня інтелектуального потенціалу); по-друге, встановлення обмежень або умов, що накладаються на можливі розв'язки задачі. Варто наголосити, що формалізована задача лінійного програмування може бути розв'язана різними математичними методами. Окрім цього при формалізації задачі у математичному вигляді були використані теорії множин та математичної логіки. Постановка задачі передбачає встановлення кількох обмежень.

Обмеження 1. Зважаючи, що була сформульована задача вибору кращого варіанта, для якого показники повинні мати максимальні значення, будемо керуватися введемо таке правилом: «чим більше значення показника,

тим краще для об'єкта», що відповідає логіці судження, або «чим менше значення показника, тим краще для об'єкта»³.

$$F \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \equiv opt \rightarrow \langle min|max \rangle, \forall i = \overline{1,n}, j = \overline{1,m} \quad (2.15)$$

Обмеження 2. Для показників, що підпадають під дію правила «чим менше значення показника, тим краще для об'єкта» проведемо процедуру коригування за такою схемою «1 – Значення показника». Цей крок є необхідним для формування єдиного напрямку оптимізації, у протилежному випадку при збільшенні (покращенні) одного показника, буде зменшуватися (погіршуватися) інший. Відповідно досягнемо загального та єдиного напрямку оптимізації функціонала – максимізації (у випадку формалізованої задачі), оскільки, як відомо, $MAX = 1 - MIN$.

$$X_{i,j}^C = 1 - X_{i,j}^N, \forall i = \overline{1,n}, j = \overline{1,m} \quad (2.16)$$

Обмеження 3. Значення усіх показників необхідно нормувати, щоб привести їх до єдиної системи вимірювання. Цей крок також є необхідним, бо у іншому випадку відбудеться порівняння, наприклад, одних одиниць виміру (%) з іншими (грн.), що є не припустимим. У результаті нормування отримаємо систему коефіцієнтів, з якою будемо виконувати всі подальші дії. В економіці така система відома як *Key Performance Indicators, KPI*. Таким чином, можна констатувати, що послідовність вказаних кроків є механізмом отримання або формування *KPI*. Процедуру нормування здійснюємо за формулою:

$$X_{i,j}^N = \frac{X_{i,j}}{\sum_{i=1}^n X_{i,j}}, \forall i = \overline{1,n} \quad (2.17)$$

Обмеження 4. Усі без винятку показники повинні мати єдиний напрям оптимізації, тобто слідувати одному з правил «чим більше значення, тим краще» або «чим менше значення, тим краще». Таким чином, означені обмеження дозволяють сформулювати або формалізувати задачу як для випадку

³ Показники, для яких діє правило «чим більше значення, тим краще для об'єкта» будемо називати показниками-стимуляторами, а показники, для яких виконується умова «чим менше значення, тим краще для об'єкта» – показниками-дестимуляторами

максимізації, так й для мінімізації, причому можлива зворотна трансформація, коли з одного напрямку отримується інший та навпаки.

$$F \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \rightarrow \left\langle \min_{i,j} \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \mid \max_{i,j} \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \right\rangle, \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m} \quad (2.18)$$

Обмеження 5. Кожен досліджуваний об'єкт O_j має однакову або різну кількість показників I_i , при цьому, якщо i – кількість індикаторів, а j – кількість об'єктів, тоді

$$O_j(I_i) = O_{j+1}(I_i), \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m} \quad (2.19)$$

Отже, математична модель (1-4) методики РІП зведена до задачі лінійного програмування, оскільки дотримані всі необхідні умови, зокрема визначено функціонал з напрямом оптимізації (максимумом) та встановлено низку обмежень.

Логічна послідовність оцінювання рівня інтелектуального потенціалу.

1. Формування (вибір і обґрунтування) множини показників, за якими будемо оцінювати інтелектуальний потенціал держави. Ключові показники ефективності подано у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Ключові показники ефективності

Індикатори Об'єкти	I_1	I_2	I_2^N	...	I_n	I_n^N	I_n^C
O_1	X_{11}	X_{12}	X_{12}^N	...	X_{1n}	X_{1n}^N	X_{1n}^C
O_2	X_{21}	X_{22}	X_{22}^N	...	X_{2n}	X_{2n}^N	X_{2n}^C
O_3	X_{31}	X_{32}	X_{32}^N	...	X_{3n}	X_{3n}^N	X_{3n}^C
...
O_m	X_{m1}	X_{m2}	X_{m2}^N	...	X_{mn}	X_{mn}^N	X_{mn}^C

Джерело: складено автором

2. Нормування значень усіх вхідних показників з метою приведення їх до єдиної співвимірної величини в межах від 0 до 1. Іншими словами, перетворення фактичних значень показників у безрозмірні коефіцієнти

$$\forall \{X_{i,j}\} \Rightarrow \exists \{X_{i,j}^N\}, \{X_{i,j}^N\} \equiv \{X_{i,j}\}, \{X_{i,j}^N\} \subseteq \{X_{i,j}\}, \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m} \quad (2.20)$$

3. Коригування здійснюємо для показників, логічна спрямованість яких не співпадає із загальним напрямом оптимізації функціонала, тобто для показників-дестимуляторів

$$X_{i,j}^C = \frac{(1 - X_{i,j}^N)}{m - 1} \left| \text{opt}\{X_{i,j}^N\} \neq \text{opt} F\{X_{i,j}^N\} \Rightarrow F\{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \equiv F\{X_{i,j}^N\}, \right. \quad (2.21)$$

$$\forall \{X_{i,j}^N\} \Rightarrow \exists \{X_{i,j}^C\}, \{X_{i,j}^C\} \equiv \{X_{i,j}^N\}, \{X_{i,j}^C\} \subseteq \{X_{i,j}^N\},$$

$$\{X_{i,j}^N\} \cup \{X_{i,j}^C\} \subseteq \{X_{i,j}\}, \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m}$$

При чому

$$\sum_{j=1}^m X_{i,j}^C = 1, \sum_{j=1}^m X_{i,j}^N = 1, X_{i,j}^N = \overline{0,1}, X_{i,j}^C = \overline{0,1}. \quad (2.22)$$

4. Побудова пелюсткових діаграм для кожної множини розрахованих показників на основі нормованих і/або коригованих значень проміжних показників, тобто тих, які були отримані під час проміжних кроків методики. Зазначимо, що діаграми такого типу мають форму багатокутника, у якому кількість кутів відповідає кількості індикаторів (параметрів) вимірювання. Пелюсткові діаграми можна розкласти на певну кількість трикутників та застосувати відомі геометричні формули. Приклад пелюсткової діаграми наведено на рис. 2.10.

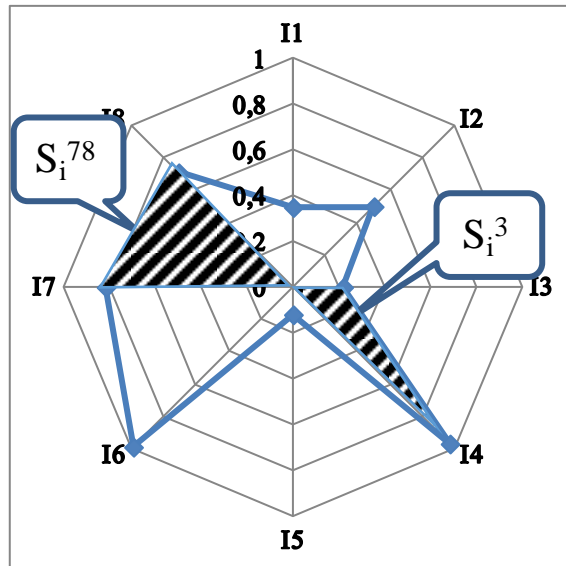

Рис. 2.10. Пелюсткова діаграма

Джерело: складено автором

5. Для отриманих діаграм необхідно розрахувати площу багатокутника, більше значення котрого і визначатиме вибір «кращого» об'єкта. При цьому площа j -го багатокутника дорівнює сумі площ i -х трикутників – $S_{i,j}^{\Delta}$, що його утворюють (рис. 2.11). Зауважимо, що кількість трикутників дорівнює кількості

показників. Відтак розраховані площі багатокутників відобразатимуть рівень інтелектуального потенціалу держави, оскільки він буде виражений в умовних одиницях. Зауважимо, що підвищення значень багатокутників свідчатиме про зростання інтелектуального потенціалу і навпаки. Розрахунок площини трикутника здійснюється за наступною формулою:

$$S_{i,j}^{\Delta} = \frac{1}{2} \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \times \{X_{i+1,j}^N | X_{i+1,j}^C\} \times \sin \frac{360^{\circ}}{n}, \forall i = \overline{1, n}, j = \text{const.} \quad (2.23)$$

Винятком є останній трикутник, оскільки одна з його сторін є відображенням першого показника, який вже був задіяний для розрахунку першого трикутника, тому цей момент треба скорегувати. Площу цього трикутника визначатимемо за формулою:

$$S_{n,j}^{\Delta} = \frac{1}{2} \{X_{n,j}^N | X_{n,j}^C\} \times \{X_{1,j}^N | X_{1,j}^C\} \times \sin \frac{360^{\circ}}{n}, j = \text{const.} \quad (2.24)$$

Відповідно площа j -го багатокутника (рис. 2.9) буде дорівнювати:

$$S_j^P = \sum_{i=1}^{n-1} \left(\frac{1}{2} \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \times \{X_{i+1,j}^N | X_{i+1,j}^C\} \times \sin \frac{360^{\circ}}{n} \right) + \frac{1}{2} \{X_{i,j}^N | X_{i,j}^C\} \times \{X_{1,j}^N | X_{1,j}^C\} \times \sin \frac{360^{\circ}}{n}, \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m} \quad (2.25)$$

6. Отримана множина $\{S_j^P\}$ сортується залежно від вибраного напрямку оптимізації: для показників-стимуляторів застосовуємо сортування за зменшенням, а для показників-дестимуляторів – за зростанням. Таким чином, отримуємо наступне правило:

$$S_j^P = \begin{cases} \text{opt} \rightarrow \max | S_j^P \geq S_{j+1}^P \\ \text{opt} \rightarrow \min | S_j^P < S_{j+1}^P \end{cases} \equiv \begin{cases} \text{opt} \rightarrow \max | S_j^P > S_{j+1}^P, \forall j = \overline{1, m} \\ \text{opt} \rightarrow \min | S_j^P \leq S_{j+1}^P \end{cases} \quad (2.26)$$

Відтак розраховані площі багатокутників відобразатимуть рівень інтелектуального потенціалу держави, оскільки виражені в умовних одиницях. Зауважимо, що підвищення їх значень свідчатиме про зростання інтелектуального потенціалу і навпаки. Далі оцінюватимемо рівень інтелектуального потенціалу держави за аналізований період та побудуємо трендові моделі з прогнозом на найближчі кілька років. Алгоритм реалізації запропонованої моделі подано на рис. 2.11.

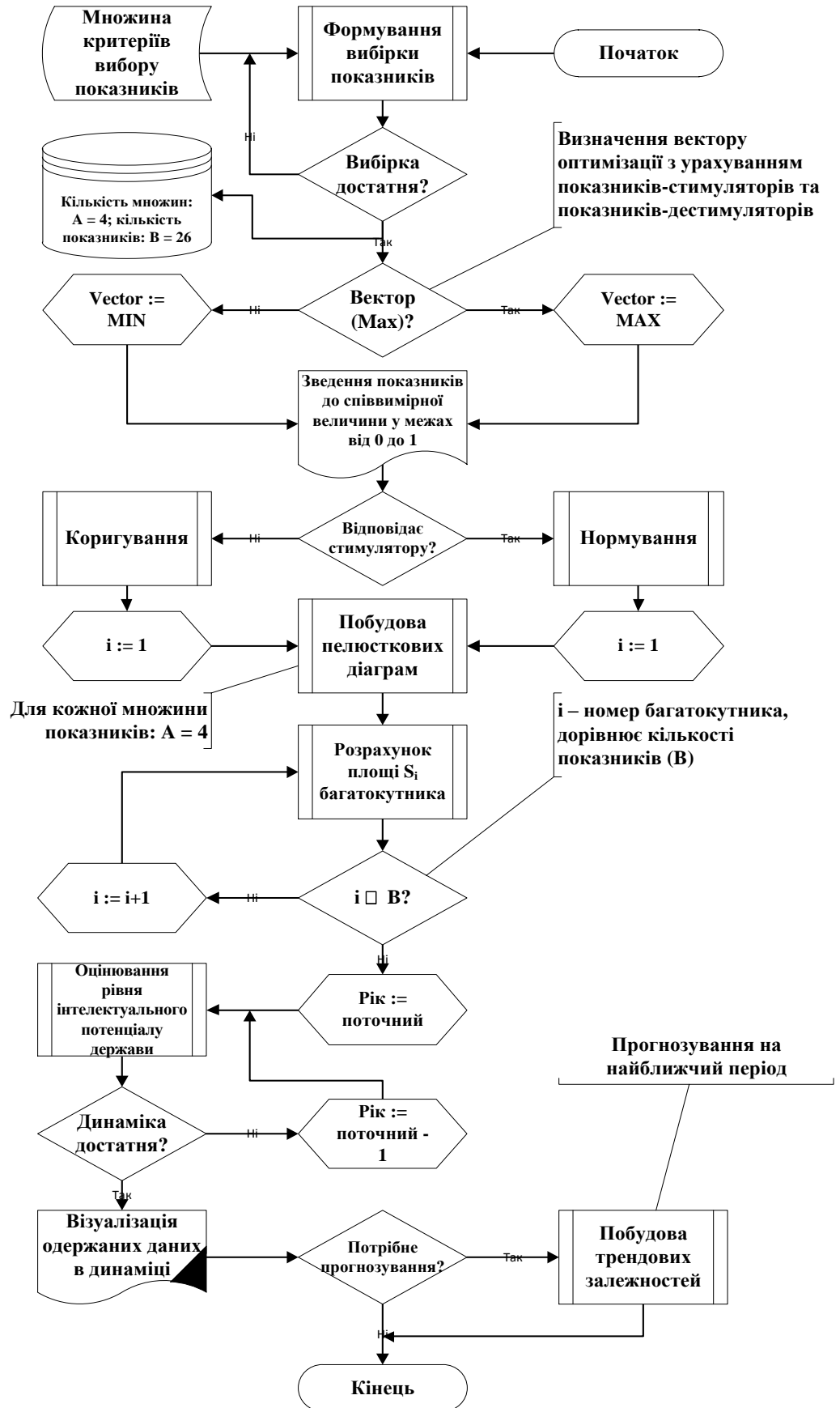

Рис. 2.11. Логічна послідовність оцінювання рівня інтелектуального потенціалу держави

Джерело: складено автором

Практичне застосування даної методики дасть можливість: по-перше, оцінити фактичний рівень інтелектуального потенціалу держави за досліджуваний період та точно спрогнозувати його тенденцію на найближчі кілька років; по-друге, провести глибокий аналіз динаміки (циклічності) коливань розрахованого індикатора рівня інтелектуального потенціалу з метою виявлення можливих резервів його зростання; виявити, систематизувати й проаналізувати чинники впливу, зокрема деструктивні, та ідентифікувати системні загрози; по-третє, розробити концептуальні положення державної безпекової політики залежно від поточної ситуації та одержаних прогнозів.

Отже, в наукових джерелах існує чимало методичних підходів до оцінювання інтелектуального потенціалу держави. Утім відсутність загальноприйнятої методики спричиняє чималі дискусії серед науковців та актуалізує питання апробації запропонованої методики оцінювання рівня інтелектуального потенціалу держави з урахуванням внутрішньоструктурних його компонентів.

Висновки до розділу 2

1. Сформульовано й обґрунтовано «концепт піраміди інтелектуального потенціалу», в основі якого закладена ідея, що інтелектуальний потенціал – це чотирирівневе утворення, базовим компонентом якого є *освіта*, що характеризується сукупністю систематизованих знань, вмінь та навиків, набутих у результаті навчання або за допомогою самоосвіти; надбудовою – *наука* – витвір людського розуму та секуляризована сфера людської діяльності, що розвивається за певними законами та стає продуктивною силою суспільства; вищим рівнем виступає *культура* – носій національної самосвідомості й імпульс до виховання майбутніх поколінь на основі високоморальних та естетичних цінностей; і найвищим – *духовність* – вищий вияв самоорганізації, самопізнання й самореалізації людини та чинник, що невимушено знаходить своє відображення в людському інтелекті.

2. Внутрішня природа інтелектуального потенціалу найповніше розкривається через функції, які він виконує. Найважливішими функціями інтелектуального потенціалу, на нашу думку, є: теоретико-пізнавальна (або гносеологічна), естетично-просвітницька, світоглядно-виховна, соціально-стимулююча, практично-аналітична, стратегічно-захисна. Реалізація зазначених функцій дасть можливість активізувати державну політику в сфері вищої освіти і науки, пришвидшити інтеграцію наукових знань й технологічних рішень, сформувати розгалужену інноваційну інфраструктуру та перейти до надшвидкої фази накопичення інтелектуального потенціалу, а відтак до економічного зростання та забезпечення високого рівня економічної безпеки держави.

3. Методологія наукового пізнання є своєрідним ученням про систему апробованих принципів, норм і методів науково-пізнавальної діяльності, про форми, структуру та функції наукового пізнання і передбачає розробку методів, прийомів і способів дослідження у конкретній галузі знань. Головна мета методології наукового дослідження – це вивчення, вдалий підбір і аналіз інструментарію дослідження (методів, засобів, прийомів), за допомогою якого отримують нові знання як на емпіричному, так і теоретичному рівнях пізнання.

4. Під методологією дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки розуміємо сукупність теоретичних положень, понятійно-категорійну основу дослідження (актуальність, постановка проблеми, формулювання мети та завдань, визначення об'єкта і предмета дослідження, евристична цінність, наукова новизна, теоретична і практична значущість), наукові принципи, методи, засоби, прийоми наукового дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, повної, систематизованої інформації про стан системи економічної безпеки, її будову і структуру, а також визначення впливу інтелектуального потенціалу на рівень економічної безпеки держави.

5. Враховуючи дуалістичний характер інтелектуального потенціалу у

контексті економічної безпеки держави, запропоновано принцип контроверсійності як методологічний інструмент дослідження впливу інтелектуального потенціалу на рівень економічної безпеки держави, з одного боку, та створення інституціональних умов для його ефективного використання і розвитку – з іншого.

6. Методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу систематизовано й проаналізовано за такими критеріями (підходами): 1) за аналогією розрахунку Індексу розвитку людського потенціалу; 2) за функціональною структурою або компонентами інтелектуального потенціалу; 3) за процесним підходом, що передбачає визначення вхідних параметрів інтелектуального потенціалу, показників, що відображають інтелектуальні процеси під час дослідження, та вихідних параметрів, що репрезентують кінцеві результати; 4) за поетапним підходом, що ґрунтується на покроковому оцінюванні інтелектуального потенціалу.

7. Авторська методика оцінки рівня інтелектуального потенціалу держави представлена у вигляді задачі лінійного програмування, що передбачає: формування вибірки показників, за якими оцінюватимемо рівень інтелектуального потенціалу; визначення вектора оптимізації для кожного показника або досягнення єдиного напрямку оптимізації з урахуванням показників-стимуляторів та показників-дестимуляторів; зведення всіх показників до співвимірної величини у межах від 0 до 1 за такою процедурою: для показників-стимуляторів здійснюємо нормування, для показників-дестимуляторів – коригування; побудова пелюсткових діаграм для кожної множини показників; розрахунок площі багатокутників для кожної із чотирьох визначених множин; оцінювання рівня інтелектуального потенціалу держави за аналізований період та побудова трендових моделей.

Основні результати розділу опубліковано в наукових працях автора [268; 269; 272; 273; 277; 282; 285]

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

3.1. Роль вищої освіти у формуванні інтелектуального потенціалу України

Сучасні високорозвинуті держави світу переконливо демонструють, наскільки важливою є система вищої освіти для структурних перетворень та інноваційного розвитку. Освіта як феномен соціокультурної реальності має величезні потенційні можливості задля збереження та накопичення знань, духовних цінностей та надбань національної культури; вона виконує провідну роль в ідентифікації суспільства та є рушієм розвитку будь-якої держави. Держава, в якій високоосвічені громадяни становлять переважну частку, може гарантувати кожному з них свободу самореалізації та самовдосконалення, матеріальні блага, задоволення зростаючих потреб, соціальний захист тощо. Найважливіше завдання вищої освіти – підготовка висококваліфікованих кадрів, здатних у майбутньому забезпечувати стійкий соціально-економічний розвиток та конкурентні переваги держави на світовому ринку.

Україні як державі слід переосмислити значущість освіти, особливо за умов переходу на інноваційний шлях розвитку та побудови високоефективної та конкурентоспроможної економіки. Адже, як зазначив фундатор національної науки В.І. Вернадський, порятунок України – у розвитку освіти й наукових знань, що є умовою не лише для суспільного прогресу, а й саморефлексії, стабільності у державі, її національної безпеки [32].

Найважливіші проблеми, з якими стикається вітчизняна система вищої освіти як основа формування інтелектуального потенціалу будь-якої держави, стануть предметом наукового аналізу й оцінки у цьому підрозділі. Переконані, вища освіта є не лише носієм інтелектуального потенціалу, а й високопродуктивною силою у суспільстві, що потребує постійної уваги з боку держави та належної фінансової підтримки. Дослідники освітньої сфери довели, що співвідношення між витратами на освіту й економічним ефектом

від неї становить 1:4. Показники України у світових освітніх рейтингах за період із 2005 р. до 2013 р. наведено у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Освітні показники України у світових рейтингах за 2005–2014 рр.

№ з/п	Показники	Роки									
		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Охоплення вищою освітою, %	66	68	72,8	76,4	79,4	79,4	79,5	81,7	79,7	79,0
	<i>позиція України у світовому рейтингу</i>	14	14	14	9	8	7	10	10	13	14
2.	Якість системи освіти	3,9	3,9	4,2	3,9	3,9	3,8	3,6	3,6	3,7	4,0
	<i>позиція України у світовому рейтингу</i>	47	46	40	49	56	62	70	79	72	54
3.	Вища освіта і професійна підготовка	4,4	4,5	4,5	4,4	4,6	4,6	4,7	4,7	4,9	5,0
	<i>позиція України у світовому рейтингу</i>	48	47	43	46	46	51	47	43	40	34
4.	Індекс освіти	0,765	0,772	0,776	0,779	0,783	0,784	0,79	0,796	0,796	0,799
5.	ВВП у розрахунку на одну особу за ПКС 2011 р., дол. США	7276	7860	8532	8776	7510	7857	8295	8332	7423	8178

Джерело: складено автором за [401]

Аналізуючи дані таблиці 3.1 можемо зробити висновок, що в Україні склалася певна невідповідність між порівняно високими показниками освітньої діяльності (наприклад, рівень освіти дорослого населення у віці від 15 до 70 років, індекс освіти) та надто низькими макропоказниками (ВВП на душу населення). Суттєвих коливань зазнає показник якості системи освіти, адже позиція України у світовому рейтингу стрімко змінюється: зі 40 місця у 2007 р. до 72 – у 2013 р. та 54 – у 2014 р. Така ситуація сигналізує про неефективність використання людських, матеріальних та фінансових ресурсів в освітній сфері, гальмування процесів нагромадження інтелектуального потенціалу. Цей висновок підсилюмо даними, наведеними на рис. 3.1, які характеризують структурні компоненти Індексу людського

розвитку та показник, що визначає рівень достатку в державі – валовий національний дохід у розрахунку на одну особу.

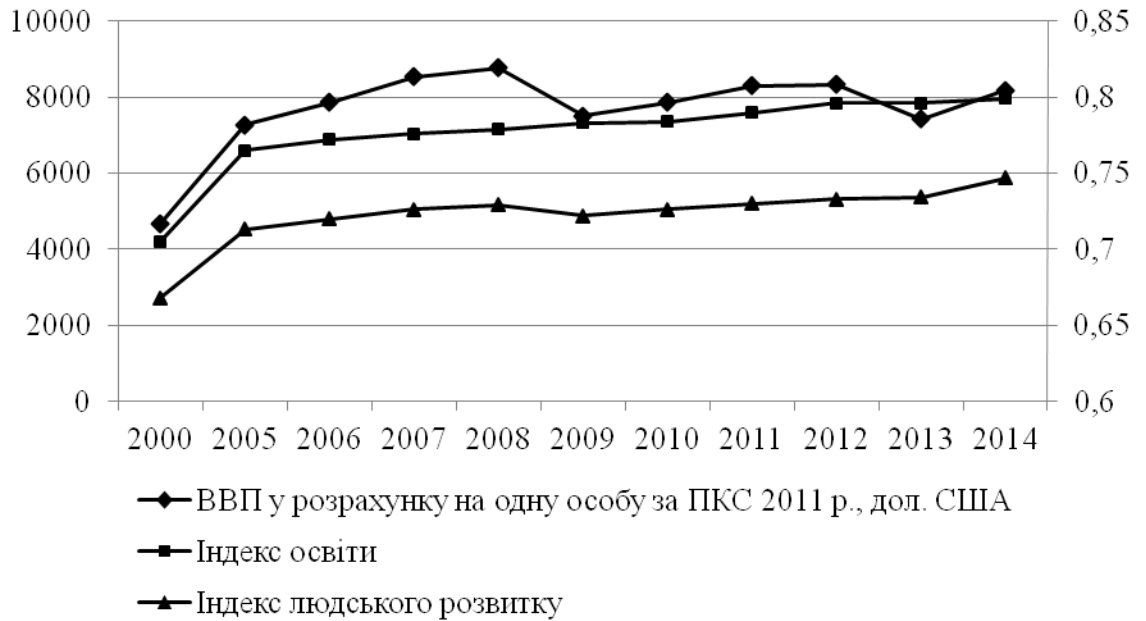

Рис. 3.1. Динаміка окремих показників людського та макроекономічного розвитку в Україні

Джерело: складено автором за [401]

Наведені дані наочно підтверджують поступове економічне зростання, що розпочалося з 2000 р. З усіх наявних показників динамічне зростання демонструє вітчизняний індекс освіти, що, без сумніву, є сигналом позитивних зрушень у збагаченні і людського, й інтелектуального потенціалу (із 0,705 у 2005 р. до 0,799 – у 2014 р.). Загалом за Індексом людського розвитку Україна потрапляє до категорії країн із високим його значенням та посідає 81 позицію (0,747 у 2014 р.).

Аналіз багатьох світових рейтингів дав змогу зробити такі висновки: за рівнем писемності дорослого населення Україна є однією з перших у світі; за кількістю вчених – серед перших 25 відсотків; проте за рівнем добробуту – з-поміж останніх 40 відсотків країн; за часткою високотехнологічного експорту – майже останньою. За оцінками західних експертів, Україна має яскраво виражену конкурентну перевагу – високий рівень освіти, науки і загальної культури населення. Відповідно до рейтингових порівнянь Світового економічного форуму українська освітянська система визнана

кращою, ніж німецька, російська, польська, італійська, китайська та турецька. Таке високе місце в рейтингу зумовлене порівняно високою якістю вищої технічної та математичної освіти. Україна серед 144 країн посідає 30 місце, випереджаючи низку розвинених держав – США, Великобританію, Швецію, Італію, а також такі країни із трансформаційною економікою, як Польщу, Китай та Туреччину. Ще одним сильним аспектом вітчизняної освітньої системи є те, що за кількістю сертифікованих програмістів Україна на 4-ому місці у світі, а щороку вітчизняні вузи випускають близько 50 тис. дипломованих ІТ-фахівців. Результати оцінювання 144 країн за окремими складовими глобального індексу конкурентоспроможності у 2014–2015 рр. засвідчили, що Україна посіла за рівнем вищої освіти та професійної підготовки 40 місце, технологічною готовністю – 85, за інноваціями – 81 [401]. Загалом, Україна поліпшила свої позиції на 8 пунктів та посіла 76 місце, попри 84 у 2013–2014 рр. За сумарним інноваційним індексом (*SII*) Україна потрапляє до останньої четвертої групи країн-аутсайдерів – країн, що втратили шанси наздогнати країни-лідери (Фінляндію, Швецію, Данію, Швейцарію, Німеччину, США та Японію).

Переконані, що освіта є продуктивною силою суспільства, а отже, безпосередньо долучається до процесів формування та розвитку інтелектуального потенціалу. Вища освіта – вирішальний фактор інноваційного поштовху та інтелектуального прориву, оскільки глобальна економіка, до якої прагне ввійти Україна, вимагає якісно нового рівня освіти та постійного оновлення знань і навичок упродовж усього життя. Провідна система освіти сприяє ймовірному поштовху практично у всіх сферах життя суспільства та є важливим чинником стабільності та національної економічної безпеки держави.

Передумовою ґрунтовного аналізу вітчизняного освітнього сектору, на нашу думку, є оцінка законодавчого поля через прийняті нормативно-правові документи. Безумовно, в Україні поступово створюється ефективна законодавча база, адекватна міжнародним нормам у сфері освіти. Так, новий

Закон України «Про вищу освіту» встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, визначає умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з вищими навчальними закладами (ВНЗ) на принципах автономії останніх, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях [233]. Стратегічним документом у сфері освіти є Національна доктрина розвитку освіти, у загальних положеннях якої зазначено, що освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства, є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені [241]. Освіта – невід’ємна складова суспільства та основа розвитку особистості; вона має бути визнана реальним пріоритетом державної політики, головно, через пріоритетність її державного фінансування.

Основними завданнями ВНЗ в Україні є: провадження освітньої та наукової діяльності для забезпечення здобуття особами вищої освіти відповідного ступеня за обраними спеціальностями і проведення наукових досліджень; забезпечення творчої діяльності учасників освітнього процесу; підготовка кадрів вищої кваліфікації; участь у суспільному та економічному житті держави з метою формування людського капіталу; патріотичне, правове й екологічне виховання молоді тощо [233].

Насамперед розглянемо концептуальні підходи, за яких формувалася сучасна система вищої освіти України. Для України, що майже 70 років входила до складу СРСР, панівною була державна система освіти. І лише з початку 90-х років ХХ ст. таку монополію зруйновано. Сьогодні практично не існує ВНЗ, які б повністю фінансувала держава. Сучасну систему вищої освіти України представляють державні та приватні ВНЗ, що функціонують за рахунок плати за навчання юридичних та фізичних осіб. Проблема поділу

ВНЗ в Україні на державні і недержавні привертає увагу багатьох вчених. На думку О. Соскіна, державні ВНЗ потрібно реорганізувати у ВНЗ змішаної або приватної форми власності, оскільки вони, «проїдаючи» мільярди гривень із державного бюджету, продукують фахівців із низьким рівнем знань [305]. Абсолютно протилежну думку висловлюють Б. Данилишин та В. Куценко, які вважають, що в Україні необхідна така модель фінансування освіти, яка б головним чином базувалась лише на державній підтримці [56]. Позиція В. Гейця ґрунтується на тому, що Україна не повинна орієнтуватись на Західну Європу, відтак запровадити навчання приватне, платне, бо це не є найкращим варіантом [42]. Вважаємо, досвід жодної держави не можна запозичити та перенести на освітній ґрунт України, а лише виважений підхід з урахуванням української ментальності, соціально-економічних умов та багатьох інших чинників дасть змогу віднайти оптимальне рішення цього питання.

Існування приватної освіти нарівні з державною є виправданим з огляду на те, що Україна досі не досягла гідного рівня національного достатку, який, за оцінками ЮНЕСКО, вважається таким тільки тоді, коли частка осіб працездатного віку з вищою освітою понад 50 %. На жаль, аналіз структури працездатного населення підтверджує, що в Україні серед економічно активного населення у віці 15–70 років повну вищу освіту мали: у 2005 р. – 21%; 2010 – 25,8%; 2013 р. – 27,8% [286], що є недостатнім для активізації широкомасштабних інвестиційно-інноваційних проектів. Очевидно, в Україні утворилася велика кадрова ніша, яку має заповнити система вищої освіти, здатна підготувати висококваліфікованих фахівців та поповнити кадровий резерв, що стане підґрунтям для збагачення інтелектуального потенціалу.

Сучасну систему вищої освіти в Україні становлять: ВНЗ усіх форм власності; рівні та ступені (кваліфікації) вищої освіти; галузі знань і спеціальності; освітні та наукові програми; стандарти освітньої діяльності та стандарти вищої освіти; органи, що здійснюють управління у сфері вищої

освіти; учасники освітнього процесу [233]. Хоч діюча в Україні система вищої освіти є розгалуженою, характеризується відкритістю та різними формами навчання і залишається конкурентоздатною у світовому освітньому просторі, однак сформована мережа державних та приватних ВНЗ викликає занепокоєння насамперед щодо якості наданих освітніх послуг. Так, за аналізований період спостерігалось поступове зростання кількості ВНЗ приватної форми власності, хоча значну частку (майже 70%) завжди становили державні. Найбільшу кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації приватної форми власності зафіксовано на початку 2007/08 навчального року – 115 (32,8%) ВНЗ попри 236 вузів державної форми власності. Варто зауважити, що така ситуація була об'єктивною, оскільки чисельність абітурієнтів із початку 90-х років ХХ ст. щорічно зростала. Однак так тривало до 2010 р., після чого розпочалися зворотні процеси: зменшення кількості вступників у ВНЗ, зумовлене демографічним спадом у 1993–1999 рр.; ліквідація дрібних приватних вузів; поглиблення фінансово-економічної кризи тощо. Тенденції основних показників освітньої сфери України наведено у таблиці 3.2.

За роки незалежності України, починаючи з 1990 р., кількість ВНЗ в Україні зросла у 2,4 рази – із 149 до 353 у 2009 р. [198]. Хоч останніми роками спостерігалася стала тенденція до скорочення мережі ВНЗ, однак їх кількість, порівняно з європейською освітньою системою, є надто великою. Спостерігається також зменшення контингенту студентів. Так, на початку 2015/16 навчального року у вузах різних форм власності налічувалося понад 1,4 млн. студентів, зокрема за денною формою навчання – 938 тис. осіб, що на 500 тис. осіб менше, ніж на початок 2005/06 н.р., а в розрахунку на 10 тис. населення у 2015/16 н.р. навчалось 322 студентів попри 470 у 2005/06 н.р.

Дані таблиці 3.2 свідчать про зростання питомої ваги студентів, які навчаються за рахунок державного бюджету (із 34% у 2005/06 н.р. до 47,2% у 2015/16 н.р.), та поступове скорочення частки студентів, оплату за навчання яких здійснюють фізичні особи (із 64,3% до 51,0% за аналогічний період).

Таблиця 3.2

**Показники освітньої сфери України за період з 2005/2006 по
2015/2016 навчальні роки***

Освітні показники	Навчальні роки										
	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16
ВНЗ III-IV рівня акредитації всього	345	350	351	353	350	349	345	334	325	277	288
у т.ч. державної та комунальної власності	232	236	236	240	242	243	238	231	229	197	208
приватної власності	113	114	115	113	108	106	107	103	96	80	80
Кількість студентів у ВНЗ III-IV рівня акредитації, тис.	2204	2319	2372	2365	2245	2130	1955	1825	1724	1438	1375
Темпи приросту до попереднього навчального року	0,09	0,05	0,02	-0,003	-0,05	-0,05	-0,08	-0,07	-0,06	-0,17	-0,04
Кількість студентів у ВНЗ III-IV рівня акредитації на 10 тис. населення	470	497	511	512	488	465	428	401	380	335	322
Випущено фахівців із ВНЗ III-IV рівня акредитації, тис.	372,4	413,6	468,4	505,2	527,3	543,7	529,8	520,7	485,1	484,5	447,4
Темпи приросту до попереднього навчального року	0,21	0,11	0,13	0,08	0,06	0,03	-0,03	-0,02	-0,07	0,00	-0,08
Частка студентів (%), які навчалися за рахунок											
державного бюджету	34,0	34,0	34,1	35	36,5	38,3	39,8	42,1	43,5	46,1	47,2
місцевих бюджетів	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0	0,9	1,0	1,1	0,9	1,1
органів державної влади, юридичних осіб	0,9	1,1	0,5	0,6	0,4	0,4	0,5	0,3	0,5	0,7	0,7
фізичних осіб	64,3	64,1	64,6	63,5	62,1	60,3	58,8	56,6	54,9	52,3	51,0

Джерело: розраховано автором за [198]

Отже, загальні спадні тенденції, які спостерігаємо в освітній сфері, на наш погляд, мають і негативні, і позитивні наслідки. До позитивних слід віднести поступове скорочення кількості ВНЗ, що, вірогідно, підвищить якість освіти, адже питання якості освітніх послуг в Україні загострилося через ліквідацію державного розподілу випускників вузів, нестійкий попит на фахівців із боку працедавців, недостатнє бюджетне фінансування тощо. Негативні наслідки значною мірою стосуються науково-педагогічного персоналу вузів, оскільки за скорочення, реорганізацію чи укрупнення ВНЗ

порушуються певні організаційно-штатні пропорції, що зрештою призводить до скорочення кваліфікованих кадрів. На ринку праці з'являється категорія «дипломованих спеціалістів», незатребуваних вітчизняною економікою. Ще одним негативним проявом такої ситуації сьогодні можна вважати практичну неможливість освітянам-науковцям працювати за сумісництвом, що масово спостерігалось в Україні впродовж 2004–2009 рр. На жаль, темпи зниження приросту чисельності студентів та випускників-фахівців ВНЗ не дають змоги у найближчому майбутньому створити той кадровий резерв, який збагатить інтелектуальний потенціал держави та здійснить інтелектуальний поштовх.

Особливої уваги, на нашу думку, потребує аналіз якості освітніх послуг, що надають державні і приватні ВНЗ. Спробуємо проаналізувати й оцінити кадровий потенціал ВНЗ за такими критеріями: якісний викладацький склад (частка штатних працівників і сумісників; наявність наукових ступенів та вчених звань у викладачів ВНЗ); співвідношення штатних працівників і студентів. Порівняльну характеристику кадрового забезпечення державних і приватних ВНЗ на початок 2013/14 та 2015/2016 навчальних років наведено у таблиці 3.3.

Аналіз даних таблиці 3.3. дав змогу зробити такі висновки: основний персонал ВНЗ вищих рівнів акредитації за аналізований період зменшився на 17,6 тис. осіб із 138,3 тис. викладачів на початок 2013/14 н.р. до 117,7 тис. на початок 2015/16 н.р. Окрім того, у ВНЗ працює понад 16 тис. сумісників. Співвідношення кількості професорсько-викладацького складу і студентів у ВНЗ державної та приватної форм власності майже не відрізняється, хоч якісний науково-педагогічний склад у державних ВНЗ є дещо більшим. Рівень забезпечення державних ВНЗ викладачами основного персоналу є вищим, однак значна частка сумісників у приватних вузах зумовлює порівняно вищу мобільність професорсько-викладацького складу. Загалом дані порівняльної таблиці свідчать про майже однаковий якісний склад основного персоналу державних та приватних ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Відтак можна стверджувати, що українські виші різних форм власності здатні забезпечувати майже однакову якість освіти [260, с. 136].

Таблиця 3.3

Порівняльна характеристика кадрового забезпечення державних і приватних ВНЗ на початок 2013/14 та 2015/2016 навчального року

Параметри оцінювання		2013/14 н.р.				2015/2016 н.р.			
		Державні ВНЗ		Приватні ВНЗ		Державні ВНЗ		Приватні ВНЗ	
		Чисельність, осіб	%	Чисельність, осіб	%	Чисельність, осіб	%	Чисельність, осіб	%
Викладацький склад ВНЗ	Штатні працівники	128487	88,6	9843	73,2	111219	89,3	6531	67,6
	Сумісники	16584	11,4	3607	26,8	13357	10,7	3124	32,4
Наукові ступені та вчені звання викладацького складу ВНЗ	Кандидата наук	70354	48,5	5875	51,2	57420	48,5	4239	49,8
	Доктора наук	14298	9,9	1169	10,2	11486	9,7	984	11,6
	Доцента	47680	32,9	3491	30,4	39098	33,1	2537	29,8
	Професора	12633	8,7	950	8,3	10299	8,7	750	8,8
Чисельність студентів, осіб		1565385		158300		1259265		115895	
Співвідношення штатних працівників і студентів	Всього	1:12		1:16		1:11		1:18	
	Професорів	1:124		1:167		1:122		1:154	
	Доцентів	1:33		1:45		1:32		1:46	

Джерело: розраховано автором за [198]

Поділяємо думку Т. Лукіної та О. Ляшенка про те, що якість освіти безпосередньо залежить від інтелектуального рівня та духовної культури суспільства [143, с. 133]. Якість вищої освіти має на меті: забезпечення відмінного управління навчально-виховним процесом у кожному ВНЗ; здійснення науково-методичної роботи відповідно до сучасних вимог; впровадження системи стимулювання праці професорсько-викладацького складу; забезпечення результативності освітнього процесу; креативність викладацького персоналу та студентів тощо [214, с. 78].

Сучасна вітчизняна освіта наразі позбавлена ефективного використання бюджетних коштів для забезпечення високої якості освітніх послуг. Наявний рівень бюджетного фінансування освітньої сфери не має інвестиційного характеру, не забезпечує надійного розвитку та модернізації освіти. На нашу думку, держава повинна створити належні умови для ефективної діяльності навчального закладу, максимально зосередити бюджетні ресурси на

пріоритетних напрямках розвитку освіти. Усвідомивши пряму залежність економічного добробуту держави від загального освітнього рівня населення, фінансування системи вищої освіти розвинуті країни світу розглядають як інвестиції у людський капітал. Варто наголосити, що майже 55 % української освіти фінансується за рахунок приватних коштів, і лише понад відсоток – за рахунок фінансових ресурсів промислових підприємств [311]. Вітчизняні бізнес-структури, на жаль, ще не зрозуміли, що інвестування в освіту є однією з найприбутковіших сфер вкладення капіталу, яка забезпечує швидкий ріст доходів і конкурентоспроможність створюваних товарів.

У структурі державного фінансування відбувається поступове зменшення обсягів фінансування, що є недостатніми для реального оновлення освітньої сфери. Так, загальні видатки зведеного бюджету у 2013 р. становили 105,5 млрд. грн., або 20,9% від загальної суми видатків, що на 22%, або 19,3 млрд. грн., більше, ніж у 2011 р. У 2015 р. на потреби освітньої галузі виділено 75,9 млрд. грн., або 17,5% від загальної суми видатків [251]. Частка видатків на освіту у відсотках до ВВП зростала до 2013 року (7,3% від ВВП), що на 1,9 в.п. було більше ніж у 2005 р. (див. рис. 3.2).

Рис. 3.2. Видатки зведеного бюджету України на освіту за 2005–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [311]

Однак несприятливі економіко-політичні події, анексія АР Крим та тимчасова окупація частини Донецької й Луганської областей вплинули на значне зниження державних видатків на освіту в 2015 р. – до 5,5% від обсягу ВВП. Обсяг державних видатків на освіту в країнах ЄС-28 у 2014 р. становив 4,9% від обсягу ВВП, при цьому найвища частка спостерігалася в Ісландії (7,7% ВВП), Данії (7,8% ВВП), Фінляндії (6,4%), Бельгії (6,3%), найнижча – у Румунії (3,0%) [383].

Однією з нагальних проблем сьогодення є деформація структури освітньої системи, спричинена проблемами всередині самої системи. Так, некерованим став процес реорганізації ВНЗ та їх філій, комерціалізація системи освіти, відкриття нових спеціальностей. Це спричинило ситуацію, коли вища освіта, позбавлена належної державної фінансової підтримки і намагаючись вижити, не реагує на потреби сучасного ринку праці. Внаслідок цього збільшується підготовка одних фахівців, тоді як у суспільстві гостро відчувається нестача інших. Сьогодні не вистачає кваліфікованих працівників інженерних спеціальностей, водночас є надлишок правників та економістів. Викликає занепокоєння надмірна гуманізація вищої освіти – переважання спеціальностей гуманітарного профілю. Гуманітарні факультети, за винятком випускників педагогічних інститутів, які особливо не прагнуть працювати у школах, готують величезну кількість фахівців, знання і вміння яких взагалі не затребувані у суспільстві [294, с. 109]. Інформацію про підготовку фахівців у ВНЗ за галузями знань наведено у додатку Ж.

Вважаємо, що Україні як державі, що прагне увійти до європейського освітнього простору, необхідно переорієнтуватися на спеціальності природничого характеру з орієнтацією на сучасні комп'ютерні науки та інформаційні технології. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій є одним із найважливіших факторів інтелектуального прориву та економічного зростання. Беззаперечно, Україна володіє унікальним кадровим ресурсом для розвитку інформаційної сфери та посідає одне з провідних місць у світі за кількістю сертифікованих програмістів. У нас є всі

передумови для того, аби пропонувати інтелектуальні продукти та послуги на міжнародний ринок і таким чином примножити не лише вітчизняний, а й світовий інтелектуальний потенціал.

За твердженнями спеціалістів, серед працездатного населення зростає частка некваліфікованих працівників, оскільки для висококваліфікованих – робочі місця просто не створюються. Науковці та практики довели прямий зв'язок між рівнем освіченості населення та рівнем економічного розвитку країни. Очевидно, що освітній рівень – це перш за все здатність сприймати і засвоювати нові ідеї та опановувати нові технології. Саме вища освіта визначає рівень розвитку продуктивних сил суспільства, добробут та якість життя людей, а це, безумовно, підвищує значущість вищої освіти у суспільстві.

Безперечні процеси нарощування інтелектуального потенціалу в Україні висувають перед вищою освітою нові вимоги, зокрема: готувати кадри вищої кваліфікації; охоплювати населення системою безперервної освіти; підвищувати рівень професійної освіти; формувати та розвивати інфраструктуру освітніх закладів; виводити на якісно новий рівень знань інноваторів (бізнесменів, менеджерів, працівників), розробників знаннємістких товарів і послуг (учених, винахідників, інженерів) та споживачів освітніх послуг тощо.

Важливим аспектом ефективного функціонування освітньої сфери є підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів. У системі вищої освіти створюється цілісна система такої підготовки. Міністерство освіти і науки України запроваджує нову концепцію розвитку системи підготовки кандидатів і докторів наук, спрямовану на підвищення якості й ефективності підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів. Загалом в Україні третина фахівців вищої кваліфікації, які займаються науково-технічною діяльністю, працює у ВНЗ; п'ята частина – в установах академічного профілю; 6,2 відсотка – у галузевих наукових організаціях; 0,2 відсотка – у заводському секторі [182]. Упродовж 2013 р. дипломи доктора і кандидата наук отримали 5,7 тис. осіб, зокрема 46,0% – у галузі суспільних наук (40% з яких – у галузі економічних,

16,0% – технічних, 12,4% – природничих, 11,5% – медичних, 3,2% – сільськогосподарських і 10,8% – гуманітарних наук). Дві третини загальної кількості нових фахівців вищої кваліфікації – це викладачі вищих та інших навчальних закладів, доценти, професори кафедр, асистенти; 14% – наукові співробітники, учені секретарі; 13% – керівники підприємств, установ, організацій та керівники різних виробничих підрозділів [182]. Проте особливе занепокоєння викликають процеси, що погіршують склад науково-педагогічних кадрів, перш за все їх старіння. На сьогодні половина докторів наук, які працюють у вищій школі, – це особи віком 60 і більше років; кожен четвертий доктор наук віком понад 65 років; лише 14 відсотків докторів віком від 40 до 50 років. Кандидатів наук у віці від 60 років і більше майже третина; така ж частка кандидатів наук віком 40–49 років; до 40 років – кожен п'ятий. На кінець 2013 р. частка фахівців із науковими ступенями понад 50 років порівняно з кінцем 2012 р. зменшилась на 1,8 в.п. і становила 47,6%, фахівців віком до 40 років включно – зросла на 1,2 в.п. (32,9%). Водночас середній вік усіх спеціалістів із науковими ступенями не змінився і становив майже 50 років (жінок – 45,6; чоловіків – 53,8 років) [182]. Беззаперечно, якісний склад науково-педагогічних працівників ВНЗ України за аналізований період динамічно змінювався, про що свідчать дані таблиці 3.4.

Очевидно, друга половина першого десятиліття XXI ст. характеризується сталою тенденцією до зростання обсягів підготовки фахівців вищої кваліфікації. Частка підготовлених аспірантів із загальної кількості прийнятих починає зростати, особливо протягом останніх трьох років (82,8% – у 2011р., 84,7% – 2012 та 99,6% – 2014 р.). Однак, за результатами досліджень, 30-40 % із тих, хто йде навчатися до аспірантури, не мають інтересу до наукової праці. Мотиваціями тут є прагнення осісти у місті, уникнути служби у війську, можливість за час перебування в аспірантурі знайти більш вигідне заняття [339, с. 93]. Водночас слід зазначити, що впродовж останніх п'яти років спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги осіб, які закінчили аспірантуру (докторантуру) із захистом дисертації: кандидатської – із 20,26% –

у 2005 р. до 28,9% – у 2013 р., докторської з 14,73% до 37,0% відповідно. Правда, у 2014 р. цей показник дещо знизився – до 27,11% при підготовці кандидатів наук та 30,12% – докторів наук.

Таблиця 3.4

**Підготовка фахівців вищої кваліфікації у ВНЗ України
у 2005–2014рр.**

Роки	Частка випусників-фахівців вищої кваліфікації із захистом дисертації зі загальної кількості випусників, %		Співвідношення підготовлених фахівців вищої кваліфікації до прийнятих, %		Приріст фахівців вищої кваліфікації, %	
	з аспірантури	з докторантури	в аспірантурі	у докторантурі	кандидатів наук	докторів наук
2005	20,26	14,73	64,57	77,04	4,76	2,71
2006	23,58	22,08	65,21	78,08	5,27	3,95
2007	23,82	22,71	67,87	84,12	3,20	2,86
2008	24,76	24,96	70,35	96,57	4,81	4,50
2009	25,43	27,48	74,94	98,49	4,38	3,30
2010	26,0	31,61	76,57	73,99	3,49	3,98
2011	26,52	29,04	82,84	80,49	1,17	3,31
2012	27,69	38,37	84,67	63,78	3,62	4,68
2013	28,9	37,0	95,87	94,65	2,33	5,50
2014	27,11	30,12	99,60	89,66	-4,31	-2,19

Джерело: розраховано автором за [182]

Загалом удосконалення потребує не лише система підготовки аспірантів та докторантів, а й система відбору претендентів на навчання у системі післядипломної освіти. Зокрема, у деякі роки не виконується державне замовлення на прийом до докторантури, знижується її ефективність (захищається в установленій термін лише кожен десятий докторант); випускники аспірантури зазвичай не поповнюють штатні посади кафедр вищих навчальних закладів [182].

Незважаючи на вельми позитивну динаміку підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, кадровий потенціал вузівської науки та науки загалом перебуває під загрозою. Рівень престижності праці в науково-освітній сфері падає. Викладацька діяльність у ВНЗ перестала бути достатнім джерелом матеріального забезпечення, що змушує значну частину викладацької еліти шукати додаткову роботу, зокрема за кордоном.

Відтак, вища освіта повинна більш активно впливати на розвиток усієї системи освіти через удосконалення педагогічної освіти, розробку інтегрованих навчальних програм і відповідних новітніх технологій навчання, проведення наукових досліджень у цій сфері. Реалізація системи «наука – освіта – практика» у навчально-виховному процесі потребує посилення процесів інтеграції між наукою, освітою та виробництвом, що сприятиме підвищенню ефективності та якості професійно-практичної підготовки.

У системі вищої освіти, як основи формування інтелектуального потенціалу держави, особливе місце відведено науці, що має споріднені корені з освітою – інтелектуальну спрямованість та тісний діалектичний взаємозв'язок. Єдність науки та освіти випливає зі самої природи вищих навчальних закладів, адже університети є осередками підготовки висококваліфікованих фахівців, які в майбутньому становитимуть інтелектуальну еліту суспільства. Як зазначено у Законі України «Про вищу освіту», наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність у ВНЗ є обов'язковою та невід'ємною складовою освітньої діяльності і провадиться з метою інтеграції наукової, освітньої і виробничої діяльності в системі вищої освіти [233].

Сьогодні в Україні, на жаль, відсутній прогрес у розвитку науки як важливої складової функціонування вищої освіти. Адже саме наукова робота є якісним показником стану не лише ВНЗ, а й рівня їх випускників. Науковий сектор вищої освіти за період із 1991 року зазнав суттєвих змін. За даними Держкомстату, чисельність науковців, які виконували наукові дослідження, скоротилася майже втричі – із 26,1 тис. до 9,6 тис. Це призвело до того, що наукові дослідження високого рівня провадяться менше, ніж у 50% вузів; окремі університети здійснюють науково-дослідні роботи на низькому рівні, не впроваджуючи у навчальний процес, без апробацій у відповідних лабораторіях, використання у виробничому, технологічному чи інших процесах. Ефективність наукової роботи професорсько-викладацького складу ВНЗ вищих рівнів акредитації, на нашу думку, може визначатися: публікаціями у просторових наукових журналах; членством у Національній

академії наук та інших галузевих або відомчих академіях; кількістю отриманих патентів у Державній службі інтелектуальної власності України або іноземних патентних відомствах; включенням у перелік авторів, які отримали світові або вагомні наукові результати тощо. Рейтинг ВНЗ України за показниками наукометричної бази даних *Scopus* наведено у додатку 3.

Особлива увага в системі вищої освіти України, на наш погляд, має приділятися створенню дослідницьких університетів, що здатні забезпечити надшвидкий розвиток держави у певній галузі знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій. Хоч вимоги до такого університету надзвичайно високі, а критерії, за якими надається статус дослідницького університету, передбачають міждисциплінарність освіти і науки, пріоритетність фундаментальних досліджень, функціонування провідних наукових шкіл, наявність розгалуженої інфраструктури та матеріально-технічної бази тощо, однак майбутнє вітчизняної освітянської науки належить саме таким ВНЗ.

Поступового розвитку в системі вищої школи набуває така форма організації науки, як створення технологічних парків. Позитивні результати у цьому аспекті демонструє Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», на базі якого створено Технологічний парк «Київська політехніка». Пріоритетними напрямками діяльності технопарку є: комп'ютерні й телекомунікаційні технології для навчання, наукових досліджень, мікроелектроніки й нанотехнології; нові й нетрадиційні технології енерго- та ресурсозбереження, технології ефективного використання низькосортних паливних; охорона навколишнього середовища, інженерні й біотехнічні розробки екологічних проблем; удосконалення хімічних технологій промислового призначення, одержання матеріалів із новими функціональними можливостями; сучасні технічні комплекси й системи, зокрема спеціального призначення. Згідно з Законом України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999 № 991-XIV в Україні налічується шістнадцять технологічних парків, із яких дійсно працюють вісім. За минулий період виконано 116

інноваційних проектів, державна підтримка становить 0,48 млрд. грн. Загальний обсяг реалізованої інноваційної продукції – 12,3 млрд. грн., на зовнішньому ринку – 1,7 млрд. грн.; перераховано до бюджетів та державних цільових фондів 0,9 млрд. грн., створено 3551 нове робоче місце [326].

Слід зазначити, що заклади МОН України вирізняються найвищою винахідницькою активністю. Відтак подано понад 27% від загальної кількості заявок від юридичних осіб, зокрема 25% від загальної кількості заявок, на 20-річні патенти. Зростає частка сектора вищої освіти України зі загальної кількості виконаних наукових та науково-технічних робіт – із 14,1% у 2006 р. до 22,3% – у 2013 р., що в абсолютних показниках становить 8,3 тис. одиниць та 10,7 тис. одиниць відповідно [182]. «Лева» частка (понад 74%) поданих заявок на видачу охоронних документів у Державній службі інтелектуальної власності України та отриманих охоронних документів теж припадало на ВНЗ України. Хоч протягом 2012–2013 років винахідницька діяльність в Україні дещо сповільнилась, однак високою залишалася активність винахідників у секторі вищої освіти: у 2013 р. із 8,3 тис. поданих заявок 6,2 тис. належало освітянам. У 2014 р. найбільша частка переданих технологій припадала на МОН України – 7 технологій із 9 на суму 977,40 тис. грн. або 78,5% [309].

Отже, такі беззаперечні факти свідчать про те, що вища освіта здатна не лише відтворювати, а й збагачувати інтелектуальний потенціал держави. Українська університетська освіта має забезпечувати нерозривний зв'язок професійної підготовки із конкурентоспроможними науковими дослідженнями і розробками. Ефективність системи освіти насамперед залежить від впровадження у навчальний процес унікальних, інноваційних та креативних винаходів чи розробок. Таке можливо, якщо система вищої освіти опиратиметься на результати наукових досліджень, що, без сумніву, можна вважати двигуном вищої освіти. Тісна співпраця між освітніми та науковими установами повинна забезпечити: по-перше, зростаючий попит на освітні і наукові продукти та послуги з боку національної економіки; по-друге,

залучення бізнес-партнерів до освітньо-наукового процесу; по-третє, міжнародну конкурентоспроможність і престиж випускників українських ВНЗ.

З метою активізації інтелектуального розвитку потрібно поступово наближувати університетську та академічну науку, посилити роль Міністерства освіти і науки та Національної академії наук України у координації фундаментальних наукових досліджень, виробленні та реалізації державної політики у сфері науки, поєднанні зусиль їхніх учених у проведенні спільних досліджень та комерціалізації їх результатів. Нині варто шукати, апробувати та впроваджувати різноманітні форми плідної співпраці, реалізувати модель відносин «освіта – наука – бізнес – держава» [255, с. 308–309].

Водночас негативним аспектом розвитку вузівської науки є комерціалізація наукового обслуговування. Зменшення кількості наукових видань, оплата за наукові публікації, високі організаційні внески за участь у науково-практичних заходах призводять до зниження рівня обміну інформацією та апробації наукових результатів, ускладнюють обмін науковими ідеями та інноваціями.

Набуває актуальності процес підвищення кваліфікації населення за допомогою системи безперервної освіти. Це, без сумніву, сприяє оптимізації професійно-кваліфікаційної структури робочої сили, підвищує рівень її конкурентоспроможності. Нині в системі вищої освіти робляться певні кроки у цьому напрямі: здійснюється перенавчання кадрів із питань банкрутства, конкурентоспроможності, охорони інтелектуальної власності, корпоративного управління, фахівців для роботи з цінними паперами, аварійних комісарів, арбітражних керуючих. Актуалізуються й інші напрями професійної діяльності. Організовується навчання державних службовців, керівників підприємств, військовослужбовців, які звільнені у запас, митників тощо. Відкрито нові спеціалізації напрямів перепідготовки для роботи у нових господарських структурах і сфері малого підприємництва та бізнесу, банківській та страховій діяльності. Система післядипломної освіти створює

умови для здобуття особою освіти упродовж життя із набуттям таких базових компетенцій, як: уміння працювати у колективі, готовність поєднувати ділову кар'єру із продовженням навчання, вправність самостійно опрацьовувати отриману інформацію, здатність приймати відповідальні рішення тощо.

Питання рівня доступності вищої освіти теж доволі актуальне у процесі реформування системи вищої освіти. Аналіз структури населення в Україні свідчить, що за часів незалежності України зріс рівень доступності освіти. Загалом рівень доступності освіти визначається за двома показниками: фізичною доступністю закладів освіти та фінансовою доступністю освітніх послуг для більшості населення [249, с. 21]. На рівні вищої освіти фізична доступність освітніх закладів не має суттєвої ролі, оскільки мережа освітніх закладів є достатньо розгалуженою та спостерігається підвищена мобільність самого контингенту. Проблемою залишається фінансова доступність освітніх послуг, що залежить від статусу вузу, його престижності, місця розташування, обраної спеціальності.

Висновок про рівень фінансової доступності вищої освіти можна зробити на підставі порівнянь вартості навчання за місяць та розміру середньомісячної заробітної плати. Така практика застосовується у багатьох європейських країнах та США. Високий рівень доступності освіти сприяє підвищенню питомої ваги осіб серед економічно активного населення, що здобувають вищу освіту, водночас частка осіб, які мають початкову загальну або не мають освіти взагалі, в Україні з 2005 р. скоротилася майже у 6 разів: із 237,3 тис. осіб у 2005 р. до 40,4 тис. – у 2013 р. [286].

Беззаперечним завданням вищої освіти є якнайшвидше досягнення прогресу у реформуванні національної системи освіти з метою одержання кожним індивідом нових знань, навичок, компетенцій, які будуть використані у науковій, освітній, технологічній, виробничій та іншій діяльності. Оцінюючи якість системи освіти України за рейтинговими показниками, констатуємо істотне відставання нашої держави від країн-лідерів освітньо-інноваційного розвитку (див. додаток II).

За аналізований період місце України у світовому освітньому рейтингу практично не змінилося. Надалі спостерігаємо високий рівень охоплення населення вищою освітою та провідні місця України у секторі природничих та математичних наук. Невиправдано низьким, на наш погляд, видається значення коефіцієнта охоплення середньою освітою та, відповідно, невисокі місця у світовому рейтингу – 41 у 2014 р. попри 50 у 2008 р. Позитивні тенденції демонструє показник доступу до Інтернету, значення якого зросло на 0,7 пункти за аналогічний період. Водночас чимале занепокоєння викликає різке падіння показника якості вищої освіти та зниження рейтингу України на 32 позиції – із 40 на 72 місце. Це, на нашу думку, зумовлено низкою причин внутрішньосистемного характеру, зокрема: брак фінансової та академічної автономії, що спостерігається ще за радянських часів, адже централізована система управління вищою освітою передбачала складну бюрократичну процедуру для зміни навчальних планів, реалізації освітніх інновацій, розподілу бюджетних коштів та ін. Принципи організації і менеджменту освітньої діяльності теж залишилися адміністративними, що не відповідають соціальній активності суспільства, інформаційним викликам часу, потребам ринку праці, гнучкій диверсифікації постачальників освітніх послуг, зростаючій студентській мобільності; відсутність мотивації до навчання у студентів та підвищення якості надання освітніх послуг у викладачів. На жаль, немає прямого зв'язку між обсягами фінансування, зокрема преміюванням та продуктивністю праці науково-педагогічного персоналу; негнучкість системи вищої освіти, внаслідок чого рівень знань випускників не відповідає очікуванням роботодавців; підготовка фахівців за спеціальностями, що не відповідають реальним потребам ринку праці; низька персоналізації освіти, що блокує особистий розвиток та самореалізацію осіб, які навчаються; непрозорість проведення процедур із питань забезпечення якості вищої освіти (залучення громадськості, провідних або міжнародних експертів); невідповідність вітчизняної системи забезпечення якості вищої освіти європейським стандартам.

Для повного пізнання проблеми забезпечення якості вищої освіти звернемося до результатів соціологічних опитувань. За даними центру Разумкова, понад 50,6% респондентів вважають, що сучасна українська освітня система забезпечує середній рівень освіти, 16% – високий, 21,5% – низький. Майже половина опитаних (45,5%) стверджують, що за часів незалежності вітчизняна система освіти погіршилася, а для 77,4% респондентів якісна вища освіта є практично недоступною [307].

Проблема якості вищої освіти України закладена у фундаментальних засадах її функціонування. Умовами розвитку вітчизняної системи освіти тривалий період слугувала адміністративна система з характерними їй директивними підходами і методами, тоді як європейська система освіти побудована на принципах конкуренції та вільного ринку. Аналіз відмінностей у формуванні вітчизняної та європейської систем забезпечення якості освіти зображений у додатку К.

Отже, питання забезпечення якості вищої освіти повинні бути з-поміж нагальних для новоствореного Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, до компетенції якого також входить: формування вимог до системи забезпечення якості вищої освіти, розроблення положення про акредитацію освітніх програм; аналіз якості освітньої діяльності ВНЗ України; здійснення ліцензійних експертиз; формування єдиної бази даних запроваджених вищими навчальними закладами спеціалізацій, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти на кожному рівні вищої освіти тощо [233].

Зміни, пов'язані зі зростанням ролі знань та інтелекту у суспільстві, виникнення глобального ринку праці, соціально-політичні трансформації суттєво вплинули на роль, функції та способи функціонування системи вищої освіти у всьому світі, зокрема в Україні. Як відповідь на світові тенденції розвитку в Україні відбуваються кардинальні зміни в системі вищої освіти, зокрема змін зазнає структура фінансування і управління, створено систему

оцінки і акредитації навчальних закладів, удосконалюється нормативно-правова база, відбувається реформування навчальних програм.

Отже, у сучасній вітчизняній освіті, яка, на наш погляд, є основою формування інтелектуального потенціалу України, спостерігаються такі тенденції:

- створення ефективної законодавчої бази, адекватної міжнародним нормам. Прийняття Закону України «Про вищу освіту» у новій редакції надає більші можливості щодо співпраці ВНЗ із виробничими структурами, органами державної влади, розширює умови фінансової автономії вітчизняних вузів, забезпечує підготовку висококваліфікованих фахівців, що ґрунтується на самореалізації особистості, розкритті творчих, наукових талантів;

- позитивна динаміка охоплення вищою освітою населення України – із 66% у 2005 р. до 79,7% – 2013 р. За рівнем вищої освіти та професійної підготовки Україна посіла 40 місце у світовому рейтингу;

- функціонування розгалуженої системи закладів освіти, що характеризується відкритістю та гнучкістю до різних форм навчання. Зокрема, авторські дослідження дають підставу зробити висновок про забезпечення однакової якості освіти українськими ВНЗ різних форм власності;

- поступове збільшення обсягів бюджетного фінансування та питомої частки державних видатків на освіту у відсотках до ВВП у поєднанні з низькою активністю бізнес-структур у фінансуванні вітчизняної освіти. На жаль, частка фінансових ресурсів промислових підприємств, спрямованих на освітній сектор, заледве перевищує один відсоток;

- часткова деформація структури освітньої системи, зумовлена надмірною гуманізацією вищої освіти, нестачею фахівців природничих спеціальностей;

- запровадження нової концепції підготовки фахівців вищої кваліфікації, що спрямована на підвищення якості й ефективності підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів;
- посилення взаємодії освіти з наукою через активізацію наукової роботи професорсько-викладацького складу, залучення студентів до наукової діяльності, підвищення винахідницької активності, створення дослідницьких університетів, технологічних парків, консорціумів тощо;
- зростання фізичної доступності закладів освіти з одночасним обмеженням фінансових можливостей абітурієнтів навчатися у престижних вишах чи за обраною спеціальністю;
- поступова адаптація вітчизняної системи вищої освіти до європейської шляхом усвідомлення беззаперечної тези про те, що основними споживачами освіти є студенти і роботодавці.

Безумовно, роль вищої освіти у формуванні інтелектуального потенціалу України є очевидною. Намагання вищого керівництва МОН України розробити нові стандарти якості вищої освіти та втілити їх у життя – це конкретні дії у процесі переходу вітчизняної освіти до європейської системи забезпечення якості освіти. Активною повинна бути і громадянська позиція населення України щодо пропагування навчання впродовж життя, переходу до системи безперервної освіти, що в поєднанні із принциповою позицією ВНЗ стануть підґрунтям для нових позитивних зрушень і в економічному житті держави, і в зростанні загального добробуту населення.

3.2. Активізація наукової діяльності як передумова розвитку інтелектуального потенціалу

Початок ХХІ століття для вітчизняної науки, на жаль, характеризується значним технологічним відставанням, недостатнім фінансуванням, збільшенням закордонних замовлень на виконання наукових розробок вітчизняними науковцями в окремих високотехнологічних галузях науки, зростаючими настроями фахівців вищої кваліфікації іммігрувати з України

тощо. Провідні держави світу давно усвідомили, що наука як сукупність людських знань, що розвивається за певними об'єктивними законами, стає продуктивною силою суспільства та долучається до створення національного багатства поряд з іншими економічними ресурсами – капіталом, працею та підприємницьким хистом. Усвідомлення значущої ролі науки у процесах накопичення нових знань, зростання інтелектуального потенціалу, формування інформаційно-економічного простору, на нашу думку, є необхідною умовою зміцнення економічної безпеки України.

Найважливішою умовою для нарощування інтелектуального потенціалу в державі є створення сприятливих умов для розвитку пріоритетних галузей і сегментів вітчизняної науки та концентрація необхідних ресурсів для їх реалізації. Діагностика реального стану вітчизняної науки передбачає ґрунтовний аналіз нагальних проблем стосовно низького рівня використання реальним сектором національної економіки сучасних наукових досліджень та пов'язане з цим падіння престижності праці науковців, а також оцінку ймовірних напрямів активізації наукової діяльності загалом. Переконані, авторитет наукової праці значною мірою залежить від належної оцінки державою ролі науки в економічному житті суспільства та усвідомлення важливості науки як чинника нагромадження інтелектуального потенціалу.

Сучасні інтеграційні процеси мають відбуватися у рамках академічної й університетської науки, без яких неможливий подальший розвиток вітчизняної прогресивної науки та прорив у світовий науковий простір. Істинна наука, на наш погляд, починається з вищої освіти й розробки таких освітніх програм, в яких передбачене залучення талановитої молоді до майбутньої наукової діяльності. Натомість, українська університетська освіта повинна підтримувати органічний зв'язок із новітніми конкурентоспроможними науковими дослідженнями і розробками, оскільки ефективність системи освіти передусім залежить від впровадження в навчальний процес унікальних, інноваційних та креативних наукових досягнень.

Як свідчить світовий досвід, університети є головною ланкою між виробництвом нових знань та їх подальшою апробацією. Збільшення обсягів наукової співпраці загалом сприяє підвищенню рівня професійної освіти, посиленню інтеграції освіти та науки, а відтак використанню отриманих результатів в економічних цілях. Тісна співпраця між освітніми та науковими установами, на нашу думку, повинна забезпечити: по-перше, зростаючий попит на освітні і наукові продукти та послуги з боку національної економіки; по-друге, залучення бізнес-партнерів до освітньо-наукового процесу; по-третє, міжнародну конкурентоспроможність і престиж випускників українських вузів.

Новітній розвиток національної економіки вимагає впровадження у діяльність наукових та освітніх закладів інноваційних технологій, які б забезпечили підготовку фахівців високої якості, а з їх участю – створення конкурентоспроможної продукції. Одним із головних продуцентів знань, що слугують базою для нарощування інтелектуального потенціалу держави, є академічна наука, взаємозв'язок якої з реальною економікою сприятиме впровадженню інноваційних механізмів господарювання. Безперечно, інтеграція вищих навчальних закладів, академічних і галузевих секторів науки, промисловості та бізнесу є визначальним чинником активізації процесів збагачення інтелектуального потенціалу в Україні.

На жаль, на державному рівні до сьогодні не розроблено чіткої національної стратегії розвитку наукового сектора, вітчизняна наука характеризується низьким рівнем інноваційної активності та повільним впровадження сучасних організаційних форм і методів. Саме це зумовлює впровадження ефективної практичної моделі наукової освіти, що відповідає вимогам загальноєвропейського наукового простору, результатом якої має стати інноваційна пілотна модель підготовки науковців та поширення такого досвіду на академічне середовище в Україні.

Важливим законодавчим документом, що регламентує правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку науково-технічної сфери, є Закон України «Про наукову і науково-технічну

діяльність» від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. У документі зазначено, що розвиток науки і техніки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання. Закон передбачає необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу громадян України [240]. Водночас правові та організаційні засади цілісної системи формування та реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні задекларовані у Законі України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 № 2623-III. Цей нормативно-правовий акт визначає пріоритетні напрями розвитку науки і техніки на період до 2020 року, зокрема: 1) фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави; 2) інформаційні та комунікаційні технології; 3) енергетика та енергоефективність; 4) раціональне природокористування; 5) науки про життя, нові технології профілактики та лікування найпоширеніших захворювань; 6) нові речовини і матеріали [245].

Реалізацію зазначених пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки забезпечує Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України через Український інститут науково-технічної і економічної інформації. Агентство, зокрема, щороку оприлюднює отримані результати у вигляді аналітичної довідки. Довідки містять інформацію про стан фінансового забезпечення досліджень і розробок (ДіР), зокрема обсяги державних видатків на ДіР, їх розподіл за розпорядниками бюджетних коштів; результативність ДіР, наприклад, розподіл наукових робіт за напрямами бюджетного фінансування і пріоритетними напрямами, розподіл створеної і впровадженої науково-технічної продукції; стан реалізації кожного пріоритетного напрямку. У головних розпорядників (виконавців) виникають труднощі з віднесенням наукових і науково-технічних робіт до

того чи іншого пріоритетного напрямку, оскільки зі шести визначених законом напрямів один встановлено як вид або етап наукового процесу (фундаментальні наукові дослідження), решта класифікуються за тематичною спрямованістю прикладних досліджень і розробок. Такого типу неточності унеможливають якісне здійснення моніторингу реалізації пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки [205].

Дискусійним залишається питання про економічну значущість науки, тобто за яких обставин результати наукових досліджень набувають не суспільного, а економічного характеру. На нашу думку, відповідь на це питання знаходимо у самій природі поняття «наука», коли під наукою розуміємо творчу діяльність людини, спрямовану на одержання позитивних, раціонально представлених і систематизованих знань про процеси і явища. Економічного характеру наука набуває в тому разі, коли результати досліджень можуть бути використані для вибору оптимального варіанту розв'язання певної практичної задачі. Відтак актуалізується проблема виконання наукою притаманної їй економічної функції, яка, на наш погляд, є найважливішою. Світова практика загалом довела, що залежно від частки ВВП, що виділяється на проведення наукових досліджень, наука може виконувати три функції: соціокультурну – за умови, коли показник наукоємності ВВП не перевищує 0,4%, пізнавальну – від 0,4 до 0,9% та економічну – за перевищення позначки 0,9%. Це означає, що результати наукових досягнень матимуть вплив на розвиток національної економіки тоді, коли частка видатків на наукові дослідження і розробки у відсотках до ВВП буде більшою, ніж 0,9% [258].

Зважаючи на це, дослідимо за допомогою рис. 3.3 динаміку питомої ваги витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт, часток видатків державного бюджету на науку у ВВП та обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт в Україні за 1996-2015 рр. Для того, щоб побачити це наглядно, розраховані трендові залежності з прогнозом на найближчий період часу та з визначенням величини достовірності апроксимації (R^2).

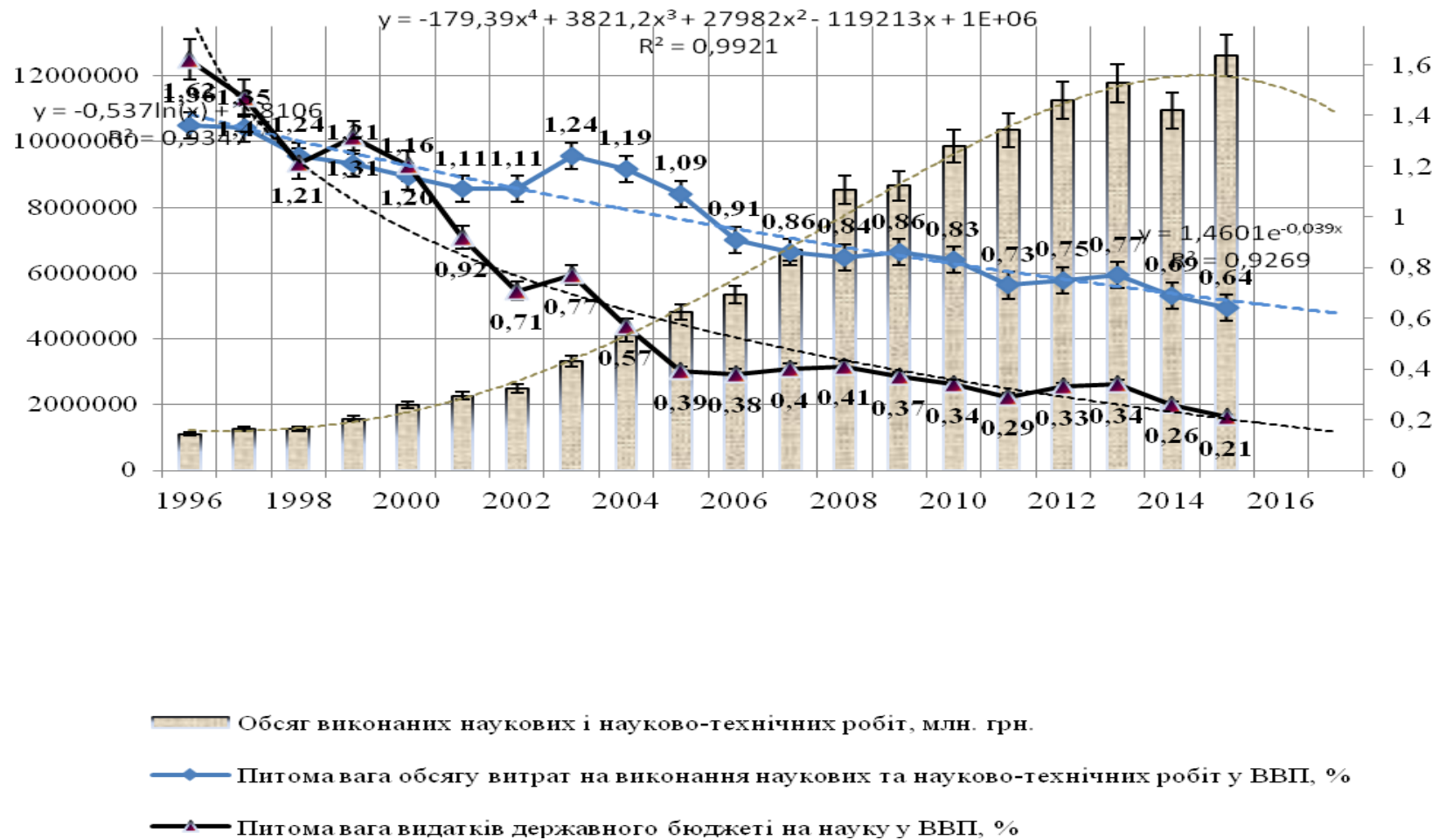

Рис. 3.3. Динаміка обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП та питомої ваги видатків державного бюджету на науку у ВВП в Україні за 1996-2015 рр.

Джерело: розраховано автором [182]

Відповідні рівняння трендових функцій одержані для кожної кривої. Так, трендова функція (табл. 3.5) для обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт має вигляд полінома 4-го ступеня, трендова функція для питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП – вигляд експонентійної залежності, трендова функція для питомої ваги видатків державного бюджету на науку у ВВП – вигляд логарифмічної залежності.

Таблиця 3.5

Трендові функції обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, питомої ваги обсягу витрат на їх виконання у ВВП та питомої ваги видатків державного бюджету на науку у ВВП

Показники	Вид залежності (функція тренду)	Вид функції	Достовірність апроксимації, R^2
Обсяг виконаних наукових і науково-технічних робіт	Поліноміальна	$y = -179,39x^4 + 3821,2x^3 + 27982x^2 - 119213x + 1E+06$	$R^2 = 0,9921$
Частка обсягу витрат на виконання наук. та наук.-техн. робіт у ВВП	Експоненційна	$y = 1,4601e^{-0,039x}$	$R^2 = 0,9269$
Частка видатків державного бюджету на науку у ВВП	Логарифмічна	$y = -0,537\ln(x) + 1,8106$	$R^2 = 0,9347$

Джерело: складено автором

Аналіз динаміки згаданих вище показників за період 1996-2015 рр. дає підстави зробити такі висновки. По-перше, інтенсивність росту обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у період з 1996 р. по 2003 р. була невисокою, про що свідчить невисоке значення відносної похибки, яка відображає відносне значення досліджуваних показників. Із 2004 р. по 2013 р. спостерігаємо інтенсивне зростання цього показника, а, отже, й збільшення величини похибки. По-друге, темп росту/падіння питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП відображав стрибкоподібну тенденцію з різким періодом зростання у 2003 р. на 111,7% ($1,24/1,11 \cdot 100\%$) порівняно з 2001 р. та наступним падінням на 73,4% ($0,91/1,24 \cdot 100\%$) у 2006 р. У 2006-2015 рр. констатуємо рівномірне

падіння цього показника – темп падіння становить 70,3% ($0,64/0,91 \cdot 100\%$). По-третє, динаміка показника частка видатків державного бюджету на науку у ВВП за аналізований період теж характеризувалася стрімкими та рівномірними падіннями із стрибкоподібним зростанням у 1999 та 2003 роках. Різкий спад відзначаємо у такі періоди – 1996–1998 рр. (74,7%), 1999–2002 рр. (54,2%), 2003–2005 рр. (50,6%), незначне зростання частки державних видатків на науку у відсотках до обсягу ВВП зафіксоване у період з 2006–2008 рр. та 2011–2013 рр. на 107,9% та 117,2% відповідно.

Загалом спадні тенденції у динаміці основних показників, що характеризують стан наукової сфери України, є свідченням не лише байдужого ставлення держави до наболілих проблем вітчизняної науки, а й пасивного відношення підприємницького сектора до процесів нарощування обсягу наукових та науково-технічних робіт з метою активізації інноваційних процесів у національній економіці. На основі трендових залежностей можемо зробити прогнози значень аналізованих показників на 2017 рік. Так, обсяги виконаних наукових і науково-технічних робіт, очевидно, скоротяться до 11 млрд. грн., частка обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП знизиться до 0,61%, частка видатків державного бюджету на науку – до 0,18% від обсягу ВВП. Представлена на рисунку 3.4 динаміка показника наукомісткості ВВП в окремих країнах Центрально-Східної Європи дає змогу зробити певні висновки: по-перше, спостерігається позитивна тенденція зростання частки витрат на науку у ВВП у країнах ЦСЄ⁴; по-друге, надшвидкі темпи зростання демонструє Чеська республіка, показник наукоємності ВВП якої за останні декілька років майже дорівнює середньоєвропейському значенню; по-третє, з усіх Східноєвропейських держав найнижчі значення має Україна: падіння цього показника з 0,91% у 2006 р. до 0,75% у 2012 р. На жаль, за таких обставин марно сподіватися на позитивні зрушення загалом, а в інноваційному середовищі зокрема.

⁴ Автор вибірково наводить дані про питому вагу витрат на наукові та науково-технічні роботи у відсотках до ВВП в окремих країнах ЦСЄ, оскільки аналогічна динаміка простежується у всіх країнах цього регіону Європи

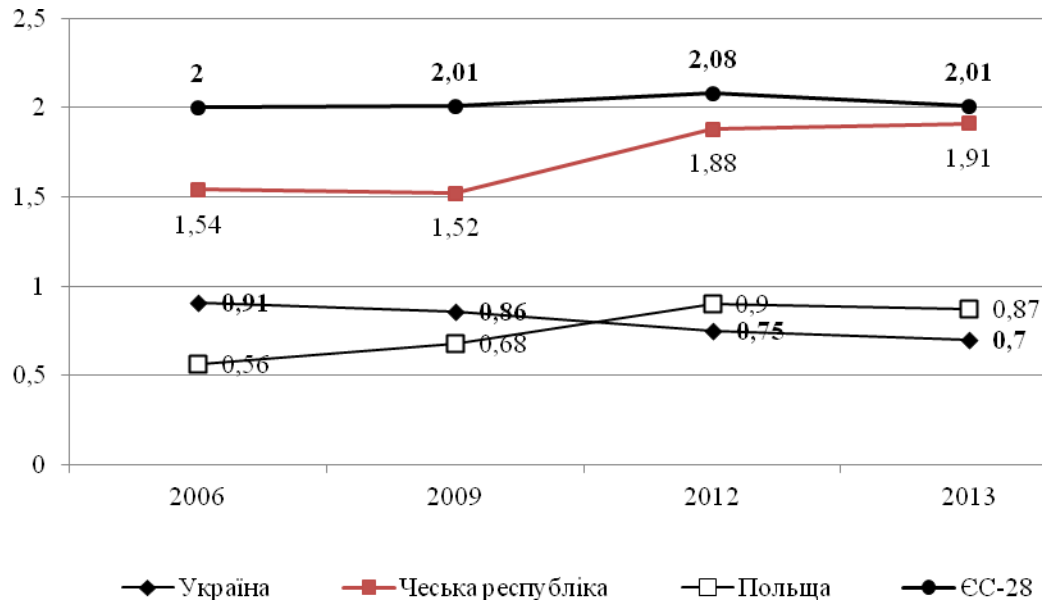

Рис. 3.4. Динаміка зміни питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП, %

Джерело: побудовано автором за [182]

За показником питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у ВВП Україна випереджає окремі країни Центрально-східної Європи, зокрема Латвію, Болгарію, Румунію, однак щороку частка витрат на наукові та науково-технічні роботи є нижчою, ніж офіційно встановлений рівень 1,7% ВВП, а досягнення показника 1990 р. (3,11% ВВП) є практично нереальним. Українське обмежене фінансування науки є причиною низької частки України на світових ринках наукомісткої продукції, яка становить менше одного відсотка. Окрім цього, запропоновані наукові результати світового рівня не застосовуються у національній економіці через недостатнє сприйняття підприємницьким сектором відповідних інновацій.

Відтак, все більш нагальними постають питання недофінансування науки в Україні, тоді як фінансування силових структур помітно зростає. Тільки за останні декілька років видатки із держбюджету на функціонування органів прокуратури зросли із 1216,36 млн. грн. у 2010 р. до 2476,4 млн. грн.

у 2012 р., тобто практично на 104%, а СБУ – на 35% – із 2322,01 до 3129,12 млн. грн. Водночас структурні підрозділи НАН України фінансуються лише на 65% від задекларованих мінімальних потреб [367, с. 44].

Будучи позбавленою належної фінансової підтримки, Україна, на жаль, залишається з-поміж країн, шанси яких наздогнати високотехнологічні держави є малоімовірними. Подолання зазначеного дисбалансу ймовірне, на наш погляд, за умови вирішення певних проблем: формування чіткого уявлення про поточні та перспективні потреби вітчизняної економіки із відповідною підготовкою фахівців за рахунок бюджетних та приватних джерел фінансування; прийняття національної стратегії підвищення якості та доступності вищої освіти, створення високоефективної системи професійної орієнтації та відновлення престижу наукової праці за умов достатньої державної фінансової підтримки; серед форм і методів державного регулювання у сфері науково-технічної діяльності провідне місце має посідати бюджетне фінансування з поступовим збільшенням щорічних витрат (досягнення у найближчому майбутньому законодавчо задекларованих 1,7% від обсягу ВВП); використання інтелектуального потенціалу винятково в національних економічних інтересах та з метою формування високоморального, духовного і культурного суспільства.

Взаємозв'язок між індикаторами використання наукового потенціалу та основними макроекономічними показниками можна простежити на рисунку 3.5. Для отриманої динаміки показників також розраховано трендові залежності з визначенням величини достовірності апроксимації (R^2). Причому трендові функції для питомої ваги обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП та питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП, а також для темпів приросту ВВП і темпів приросту ВВП на одну особу повністю збігаються. Розраховані коефіцієнти кореляції – відповідно 0,944158125 та 0,999667939 – підтверджують високу позитивну кореляцію, тобто є повний взаємозв'язок цих залежностей:

$y = 0,0329x^6 - 397,11x^5 + 2E+06x^4 - 5E+09x^3 + 8E+12x^2 - 6E+15x + 2E+18$,
 $R^2 = 0,7258$ (для питомої ваги обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП та питомої ваги обсягу витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП);

$y = 0,0001x^5 - 1,2869x^4 + 5167,3x^3 - 1E+07x^2 + 1E+10x - 4E+12$, $R^2 = 0,906$
(для темпів приросту ВВП і темпів приросту ВВП на одну особу) [283, с. 71].

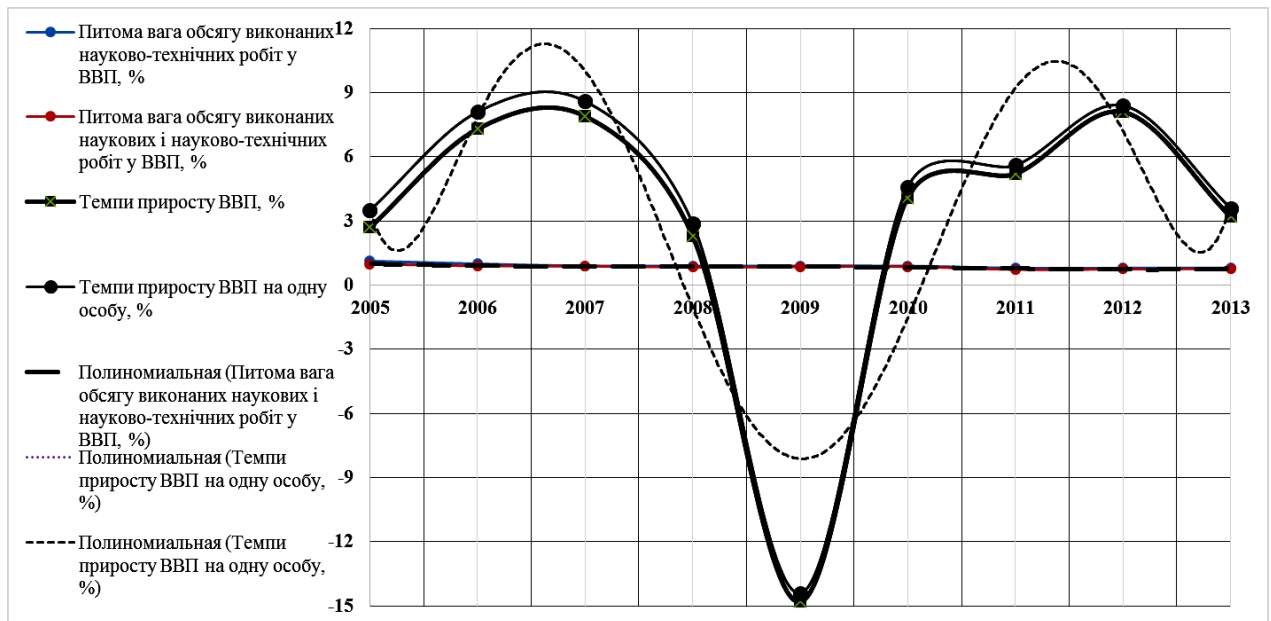

Рис. 3.5. Динаміка показників обсягів витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт (НТР), виконаних НТР і темпів приросту ВВП

Джерело: побудовано автором за [182]

Дані рисунка 3.5 свідчать про сталу тенденцію до зменшення питомої ваги обсягу витрат на наукові та науково-технічні роботи у ВВП, що призводить до скорочення інтенсивності наукової та науково-технічної активності. Цей показник характеризує рівень фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) та інновацій і за умов позитивної динаміки стає визначальним чинником зростання обсягу високотехнологічної продукції та послуг [277, с. 309]. На жаль, відповідних зрушень у структурі ВВП у напрямі збільшення наукомістких виробництв досі немає, а темпи розвитку науково-технічної сфери не відповідають попиту на новітні технології з боку національної економіки.

І хоча протягом останніх років у країнах ОЕСР цей показник мав

тенденцію до скорочення – 2,2% від ВВП у 2007 р. та 2,08% у 2012 р., однак країни-лідери у секторі високих технологій фінансують науково-технічні роботи на рівні 3,55% (Фінляндія) та 3,41% (Швеція) у 2012 р. [182]. Водночас варто наголосити, що частка витрат на виконання досліджень і розробок у відсотках до ВВП в європейських країнах почала зменшуватися після фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Так, незмінні лідери у цій сфері у 2009 р. спрямовували на розвиток науки 3,96% (Фінляндія) та 3,62% (Швеція) від обсягу ВВП.

За аналізований період темпи приросту ВВП та ВВП на душу населення змінюються дещо стрибкоподібно: найвищі значення зафіксовані у 2012 р. – 8,1% та 8,4% відповідно, а найнижчі – у 2009 р. – -14,8% та -14,4%, що є ознакою нестабільної макроекономічної ситуації в державі. З рисунка 3.5 очевидно, що взаємозв'язки між обсягами виконаних науково-технічних робіт та темпами економічного зростання є надто слабкими. Наочно це підтверджує ситуація 2009 р., коли загальне падіння обсягу ВВП було не співвимірне із практично незмінною часткою обсягу витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП та питомою вагою такого типу робіт у структурі ВВП. Загалом спостерігаємо суттєві коливання основних макроекономічних показників та доволі стійку спадну тенденцію зміни питомої ваги обсягу виконаних наукових робіт та витрат на їх виконання.

З-поміж галузей вітчизняної економіки, що останніми роками забезпечують економічне зростання (металургія, хімічна промисловість, машинобудування), найперспективнішою, з позиції технологічного розвитку та взаємодії з академічною наукою, є машинобудування, оскільки у цій галузі не зменшується кількість інноваційно активних підприємств, зростають інноваційні витрати, порівняно високою є частка інноваційно активних підприємств, що витрачали кошти на дослідження та розробки. Проте, незважаючи на наявність галузей, в яких наука залишається домінуючою (наприклад, у хімічній промисловості, де кількість підприємств, що витрачають кошти на НДДКР, – понад 50 %), загалом в Україні система використання знань

функціонує відокремлено від системи генерації знань. Це, без сумніву, спричиняє потребу держави акцентувати увагу на інших науково-технологічних напрямках, здатних забезпечувати вищі темпи економічного зростання [49, с. 12].

Загальний рівень фінансування науки вважається одним із головних критеріїв інтелектуалізації національної економіки. Згідно з рекомендаціями ЮНЕСКО для ефективного розвитку науки держава повинна щорічно виділяти на НДДКР не менше 1% від ВВП, а у прийнятій на Лісабонському саміті 2000 р. стратегії рекомендовано витрати на наукові дослідження та розробки збільшити до 3% ВВП. Високий рівень асигнувань на науку і найбільш ефективно їх використання – невід’ємна умова конкурентоспроможності держави у світі, а для України – умова зростання інтелектуального потенціалу.

Активний розвиток вітчизняної науки ймовірний не лише за суттєвої державної підтримки, а й за зростаючого попиту на наукову продукцію з боку вітчизняних підприємств. Відтак особливого значення набуває питання розподілу обсягів фінансування наукових та науково-технічних робіт за джерелами фінансування. Наведена на рисунку 3.6 секторальна діаграма розподілу фінансових ресурсів за джерелами їх походження у 2005 та 2013 роках відображає такі тенденції: 1) зростання обсягів фінансування наукових та науково-технічних робіт понад 3 млн. грн., або у 2,8 рази; 2) розширення бази фінансування за рахунок власних джерел – у 4,3 рази; 3) збільшення замовлень на виконання наукових та науково-технічних робіт від підприємств та організацій України – в 1,4 рази. Загалом за аналізований період обсяг фінансування наукових та науково-технічних робіт зріс у 2,2 рази із 5160 до 11161 млн. грн. [182]. Отже, найважливішим джерелом фінансування науково-дослідних робіт в Україні є кошти державного бюджету, власні кошти наукових установ і кошти вітчизняних та іноземних замовників. Стійка тенденція до зростання обсягів недержавного сектора фінансування відповідає світовим вимогам, адже розвинуті держави світу провадять наукові дослідження здебільшого з приватних джерел, держава ж залишається пасивним інвестором.

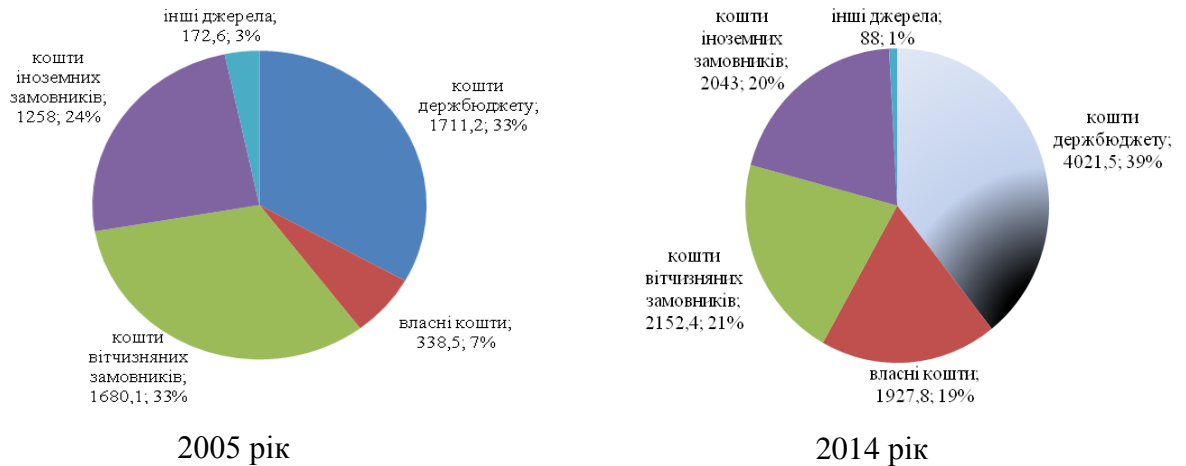

Рис. 3.6. Джерела фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у 2005 та 2014 роках, млн. грн.

Джерело: побудовано автором за [182]

Фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт за галузями наук наведено у таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні за 2005-2014 рр., за видами робіт

Всього	Роки							
	2005		2010		2013		2014	
	5160400	%	8995894	%	11161064	%	10320328	%
<i>із них</i>								
природничі науки	1274464	24,7	2723293	30,27	3466848	31,06	3236451,6	31,36
технічні науки	3428315	66,44	5182027	57,60	6435097	57,66	5949978,1	57,65
гуманітарні науки	35490,1	0,69	134354	1,49	195124	1,75	192846,7	1,87
суспільні науки	188115,5	3,65	463920	5,16	575713	5,16	488523,1	4,73
наукові установи та вузи, що мають багатогалузевий профіль	234015,3	4,53	492300	5,47	488283	4,37	452528,4	4,38

Джерело: побудовано автором за [182]

Дані таблиці 3.6 дають змогу зробити такі висновки: по-перше, обсяги фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні зростають, причому у 2014 р., порівняно із 2010 р., – у 1,15 рази, а порівняно з 2005 р. – майже у 2 рази; по-друге, зростає частка профінансованих науково-дослідних робіт у галузі природничих наук і становить майже третину від загального обсягу фінансування; по-третє, скорочуються розміри фінансових асигнувань на технічні розробки та нововведення – із 66,44% від загального фонду

фінансування у 2005 р. до 57,65% у 2014 р.; по-четверте, до фінансово-економічної кризи зростав відсоток установ та вузів, що спеціалізуються на багатoproфільних дослідженнях, – майже до 7%, в останні роки спостерігається спадна тенденція цієї галузі наук.

Отже, в Україні триває занепад наукової сфери, а власне виробництво залишається таким, що мало сприймає інновації. Про це, зокрема, свідчать такі тенденції: різке зменшення попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки, спричинене нерозвиненістю високотехнологічних виробництв та нестачею обігових коштів; скорочення державної підтримки науки в усіх економічних програмах через бюджетний дефіцит, політичну та економічну нестабільність, відсутність стратегічних програм інноваційного розвитку.

Однак, за даними експертних оцінок, вітчизняна наука і надалі спроможна за відповідних умов виконувати дослідження і отримувати результати світового рівня з таких напрямів, як: дослідження наноструктур і розробка нанотехнологій; біотехнологія рослин та біофізика; біодеградація; інформатика; мікро- та оптоелектроніка; аерокосмічні технології тощо.

З-поміж наукових та науково-технічних робіт (табл. 3.7) найбільшу питому вагу становлять: розробки – майже 50%, фундаментальні дослідження – близько чверті, прикладні дослідження – у межах від 15 до 19%. Обсяг наданих науково-технічних послуг знизився із майже 15 до 10%. Таке співвідношення між видами наукових робіт не відповідає загальноприйнятому у світовій практиці раціональному співвідношенню, відповідно до якого фінансове забезпечення фундаментальних наук повинно становити 15%, прикладних – 25%, розробок – 60% [258, с. 12–13]. Аналізуючи дані таблиці 3.7, спостерігаємо певну перевагу фінансування фундаментальних наук та недофінансування прикладних досліджень. В Україні наука, зокрема прикладна, відокремлена від реального сектора економіки та здебільшого підпорядкована державі. Така ситуація вкотре підтверджує відсутність новітніх інноваційних розробок, які б сприяли пожвавленню інвестиційно-інноваційного клімату та збагаченню інтелектуального потенціалу в Україні.

Таблиця 3.7

**Внутрішні поточні витрати на наукові і науково-технічні роботи,
виконані власними силами у 2005-2014 рр.**

Роки	Усього, млн. грн.	У тому числі							
		фундаментальні дослідження, млн. грн.	<i>у % до всього</i>	прикладні дослідження, млн. грн.	<i>у % до всього</i>	науково- технічні розробки, млн. грн.	<i>у % до всього</i>	науково- технічні послуги, млн. грн.	<i>у % до всього</i>
2005	4386,3	886,1	20,2	655,8	15,0	2195,8	50,1	648,6	14,8
2006	4961,1	1107,9	22,3	781,3	15,7	2539,4	51,2	532,5	10,7
2007	5908,4	1462,3	24,7	1058,5	17,9	2793,5	47,3	594,1	10,1
2008	7723,2	1895,1	24,5	1447,5	18,7	3570,8	46,2	809,8	10,5
2009	7680,6	1906,1	24,8	1370,4	17,8	3593,1	46,8	811	10,6
2010	8825,6	2149,6	24,4	1582,6	17,9	4240,5	48,0	852,9	9,7
2011	9365	2184,5	23,3	1685,1	18,0	4398,9	47,0	1096,5	11,7
2012	10335,1	2610,5	25,3	1901,6	18,4	4755,5	46,0	1067,5	10,3
2013	10890,9	2686	24,7	1874	17,2	5204,6	47,8	1126,8	10,3
2014	10083,6	2485,5	24,6	1660,6	16,5	4817,6	47,8	1119,9	11,1

Джерело: побудовано автором за [182]

Зауважимо, у країнах із розвинутою економікою практично відсутнє галузеве підпорядкування наукових досліджень, відповідальність за розробку і впровадження наукових винаходів покладено на приватні структури – університети, науково-дослідні лабораторії, наукові центри, корпорації тощо.

Визначником ефективності використання наукового потенціалу є показник питомих витрат на науку в розрахунку на одного науковця (рис. 3.7). За останні десять років чисельність науковців зменшилася майже вчетверо, а обсяг фінансування зріс у 2,2 раза. Якщо за 100 прийняти рівень США, то цей показник становить: в Україні – 1,4; Росії – 4; Бразилії – 25; Південній Кореї – 47; Японії – 73; Франції – 89 [92, с. 14].

За роки незалежності вітчизняна наука втратила значні кадрові, матеріальні, фінансові ресурси, внаслідок чого відбулося скорочення кількості наукових організацій та чисельності науковців, які виконують наукові та науково-технічні роботи. Частка виконавців наукових досліджень і розробок (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) у 2014 р. у загальній кількості

зайнятого населення становила 0,50% (у 2011р. – 0,54%, у 2012р. – 0,52%), зокрема дослідників – 0,32% (0,35% і 0,34% відповідно у попередні періоди).

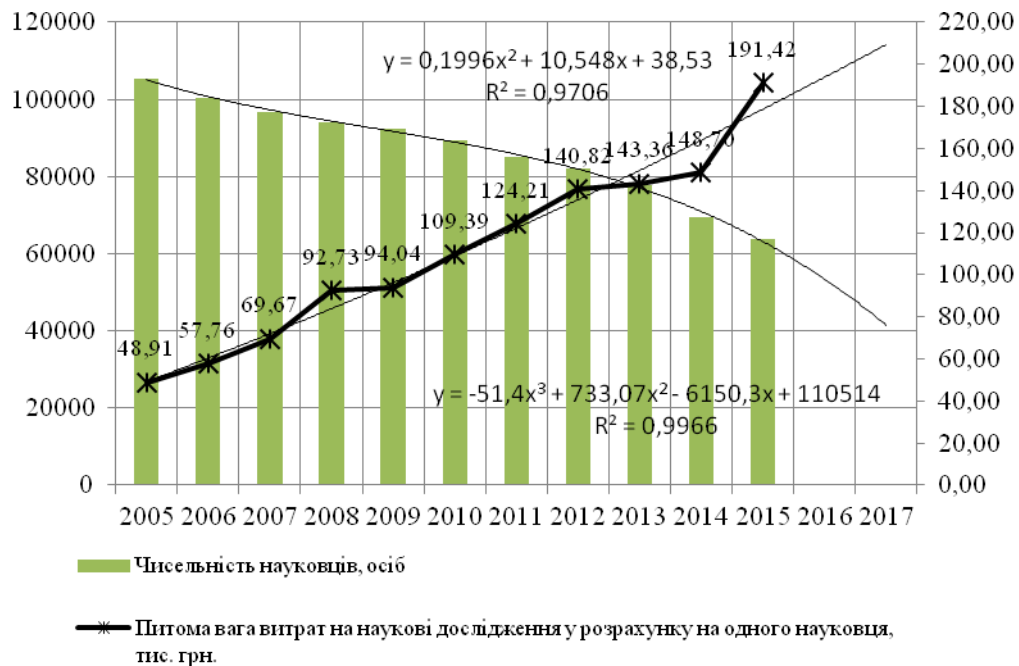

Рис. 3.7. Динаміка питомої ваги витрат на наукові дослідження у розрахунку на одного науковця та чисельності науковців в Україні
Джерело: побудовано автором за [182]

Динаміку темпів приросту обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, кількості наукових організацій та чисельності наукових працівників за основним місцем праці можна простежити на рисунку 3.8.

Відтак ситуація в науковому середовищі є катастрофічною: темпи приросту обсягу виконаних наукових робіт за останні п'ять років стрімко знижуються; середньорічні темпи зниження кількості наукових організацій та чисельності наукових співробітників із 2006 р. до 2014 р. свідчать про структурну деформацію у науковій інфраструктурі, наявні критичні відставання та слабкий зв'язок із науко- та знаннємісткими виробництвами. Така ситуація відображає реальний занепад наукового сектора вітчизняної економіки, надважливими постають питання реалізації конкретних кроків щодо утвердження державного курсу на підвищення престижу наукової праці, переходу на інноваційний розвиток і, як результат, збагачення інтелектуального потенціалу в Україні. Незначне підвищення аналізованих

показників у 2015 р. є своєрідним сигналом у напрямку покращення поточного стану наукового сектора вітчизняної економіки.

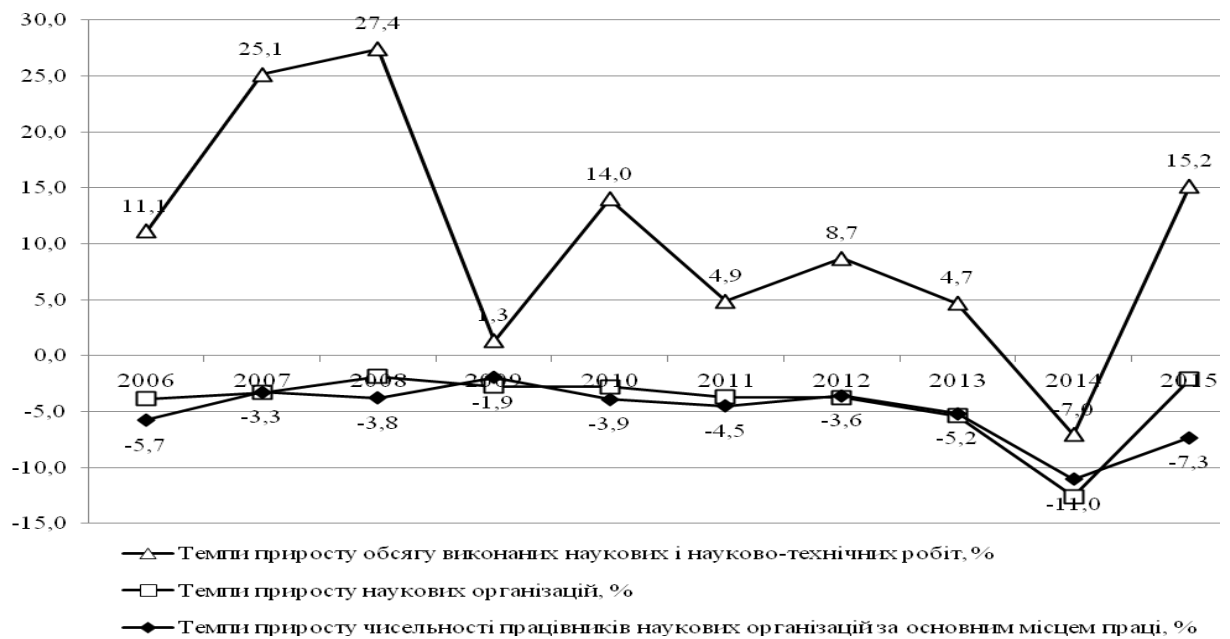

Рис. 3.8. Динаміка темпів приросту обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт, кількості наукових організацій та чисельності наукових працівників за основним місцем праці у 2006–2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [182]

На нашу думку, головними демотиваторами для українських науковців є зниження пошуково-дослідницької наукової ініціативи, відсутність позитивних ефектів від виконання наукових та науково-технічних робіт, нерозуміння визначених пріоритетів, виникнення своєрідного ідеологічного вакууму, хронічна нестача бюджетних коштів тощо. Чималою проблемою наукових кадрів є повільний процес їх оновлення, а середній вік усіх спеціалістів із науковими ступенями не змінився за останні декілька років і у 2014 р. становив близько 50 років (жінок – 45, чоловіків – 54 роки). Загалом наприкінці 2014 р. частка фахівців із науковими ступенями понад 60 років становила 25,6%, фахівців віком до 40 років включно – 33,4%. Їх співвідношення серед жінок становило 13,8% і 42,9%, серед чоловіків – 36,4% і 24,6% [182]. Отже, основними чинниками негативного впливу, на нашу думку, є поступове зменшення питомої ваги обсягу виконаних науково-технічних робіт у ВВП та

зменшення кількості спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, з-поміж загальної чисельності зайнятих в економіці.

Характерною ознакою сучасного стану української науки є тенденція до кількісної втрати наукових спеціалістів та фахівців у галузі технологій, а також висока наукова мобільність учених, спричинена економічною нестабільністю та незахищеністю фахівців із боку держави. Зокрема, у нашій державі понад половина висококваліфікованих фахівців офіційно працює на виконання закордонних замовлень, а у сфері розробки інформаційних технологій ця частка сягає понад 80%. Як зазначає Б.А. Маліцький, стрімке падіння наукомісткості ВВП спричинило таке ж зниження рівня кадрової наукомісткості та переорієнтацію значної частини українських науковців на обслуговування закордонних інтересів. Україна, на жаль, є лідером серед виконавців іноземних замовлень. Лише за даними офіційної статистики, частка таких робіт у загальному обсязі виконаних наукових робіт – понад 25%, а у галузях високотехнологічних наук – від 60% до 90% [145, с. 12]. Розрахунки питомої ваги іноземних замовлень в окремих високотехнологічних галузях наведено у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Частка іноземних замовлень у 2010 р. за окремими високотехнологічними галузями науки (% від загального обсягу виконаних НДДКР)

Високотехнологічні галузі науки	%
Електротермічні процеси і установки	93
Оптоелектронні системи	92
Розробка морських родовищ копалин	89
Військово-спеціальні науки	79
Військова техніка	80
Авіаційна та ракетно-космічна техніка	78
Теплофізика і молекулярна фізика	72
Вакуумна і квантова електроніка	63
Технологія тугоплавких неметалевих матеріалів	61
Технологія продуктів органічного синтезу	59

Джерело: розраховано ст.наук.співроб. Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва Булкіним І.О за даними офіційної статистики [145, с. 12]

Аналізуючи дані таблиці, можемо зробити висновок, що скорочення видатків на вітчизняну науку обертається вкладенням коштів в іноземну. Водночас варто пам'ятати, що підготовка висококваліфікованих спеціалістів та фахівців вищої кваліфікації теж здійснювалася за рахунок держави. Непокоїть той факт, що, за підрахунками Б.А. Маліцького, з часу проголошення незалежної Української держави на постійне місце проживання за кордон виїхало близько 2 тис. фахівців із науковими ступенями. У кількісному співвідношенні це прирівнюється до втрати цілої Академії медичних наук [146, с. 59]. Утім виїзд спеціалістів із високим освітнім рівнем за межі України, на жаль, не компенсується залученням висококваліфікованих фахівців із інших країн, як це характерно для країн ЄС. За окремими підрахунками, чисельність громадян, які іммігрують на роботу за кордон, приблизно вчетверо перевищує іноземців, які працюють в Україні [140, с. 83]. Офіційні статистичні джерела наводять такі дані: 2014 р. виїхало 49 спеціалістів із науковими ступенями; 2013 р. – 28; 2012 – 60; 2011 – 50; у 2010 – 35 висококваліфікованих фахівців [311].

Низка науковців одностайні, що основною причиною виїзду науковців із України є її технологічне відставання, внаслідок чого відбувається різке падіння попиту на висококваліфікованих учених. Відтак Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва розроблено конкретні заходи, взяті за основу стратегії повернення в Україну молодих учених із-за кордону. Серед запропонованих кроків найважливішими, на нашу думку, є: створення в Україні декількох наукових центрів світового зразка з технічного устаткування із залученням найталановитіших молодих науковців не лише з України, а й учених-емігрантів; заснування спеціального фонду для проведення досліджень українськими науковцями з актуальних для України проблем із використанням закордонного досвіду; прийняття державної програми підвищення престижу інтелектуальної праці та інноваційної культури суспільства тощо [261, с. 264].

Сьогодні неабиякої актуальності набуває таке поняття, як «мобільна

наука», що виникло внаслідок стрімкого розвитку комунікативних технологій, глобалізації міжнародних ринків, інтенсивності інформаційних потоків, культурної гетерогенності. Як зазначають російські соціологи, нова організація наукових досліджень та освітнього процесу зосереджується в понятті «мобільна наука», модусом існування якої є «мережа», а найпоширенішим методологічним підходом її дослідження – «мережевий» [71, с. 139]. Сучасна наукова міграція є селективною, тобто країни-реципієнти надають перевагу мігрантам і високими кваліфікаційними якостями та високим рівнем інтелекту. Загалом проблема міграції вчених, або «циркуляція чи відтік мізків», пов'язана із зовнішніми глобалізаційними процесами, трансформацією соціально-економічного устрою держав, політичними та іншими чинниками, що, на перший погляд, опосередковано дотичні до науки. Однак мобільність ученого слугує важливим засобом досягнення світового визнання шляхом презентації власних результатів у провідних наукових школах та центрах, а також ефективним способом підвищення релевантності дослідника до вирішення наукової проблеми, в якій він спеціалізується [146, с. 52]. На думку Б.А. Маліцького, мобільність учених можна розглядати як позитивний процес у разі їх самореалізації та в міру затребуваності відповідних науковців світовими центрами науково-технологічної активності. Адже за специфікою наукової праці – всезагальності наукових результатів – просторове переміщення вченого, з одного боку, сприяє пришвидшеному рухові знань, а з іншого – загострює протиріччя між країнами щодо захисту національних інтересів. Через це знання та створені з їх участю технології, як колись сировинні ресурси, стають джерелом соціально-економічного розвитку та зміцнення національної економічної безпеки. На відміну від циркуляції наукових кадрів між розвиненими країнами, сьогодні країнами-донорами стають Китай, Індія, країни Східної Європи, тобто зміщуються інтелектуальні потоки, спричинені змінами у світовій політичній конфігурації.

Загалом участь України у міжнародній науковій міграції не дає

очікуваних «дивідендів» через низький рівень економічного розвитку, тоді як від такої співпраці виграють висококонкурентоспроможні та технологічно розвинені країни, а уряду слід розробити ефективні механізми повернення науковців із-за кордону та створення сприятливих умов для інтелектуальної праці на батьківщині. На сучасному етапі міжнародна наукова міграція має відбуватися у контексті державної науково-технологічної політики, спрямованої на накопичення наукового потенціалу та ефективне його використання в національних інтересах. Підґрунтям ефективної державної позиції у науковій сфері є законодавча база та інші нормативно-правові документи.

Серед пріоритетних напрямів науки і техніки найбільш профінансованими у 2014 р. були «Фундаментальні наукові дослідження з найбільш важливих проблем розвитку науково-технічного, соціально-економічного, суспільно-політичного, людського потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності України у світі та сталого розвитку суспільства і держави» – 65,24% від загального обсягу бюджетних асигнувань, найменш профінансованими – розробки найважливіших новітніх технологій – 0,04% [309, с. 24]. Такий низький рівень бюджетного фінансування вкотре засвідчує недооцінювання сектора інформаційних технологій у сучасній національній економіці.

Загалом для загального фонду державного бюджету співвідношення обсягів фінансування основних видів наукової і науково-технічної діяльності у 2014 р. залишилося на рівні 2013 р. та становило: Ф : П : Р = 65 : 31 : 4 (Ф – фундаментальні дослідження; П – прикладні дослідження, Р – розробки) за оптимального співвідношення 15 : 25 : 60.

Однак, враховуючи, що фундаментальні дослідження та 75% обсягу прикладних досліджень мають фінансуватися за рахунок державного бюджету, а також, що його частка у загальному обсязі фінансування становить 38,7%, оптимальне співвідношення повинно було б мати такий вигляд: Ф : П : Р = 39 : 48 : 13.

Це дає підстави зробити висновок, що для оптимізації розподілу бюджетних коштів за основними видами наукової і науково-технічної діяльності доцільно переглянути тематики досліджень, що затверджуються для фінансування, у бік збільшення робіт прикладного спрямування, насамперед тих, що виконуються в рамках програмно-цільового фінансування, оскільки частка видатків на такі роботи у 2014 р. становила 3,8% (2013 р. – 9% , 2012 р. – 10,6%), тобто залишається неприпустимо малою [309, с. 25].

Вітчизняний науковий сектор виступає, з одного боку, джерелом поповнення науково-технологічної і виробничої сфер висококваліфікованими кадрами, а з іншого – визначальним елементом у забезпеченні зростання вітчизняної економіки та чинником збагачення інтелектуального потенціалу України.

Інноваційність наукової складової національної економіки характеризує стан впровадження новітніх інноваційних технологій у виробничий процес з метою створення наукоємної високотехнологічної конкурентоспроможної продукції. Як відомо, держава, котра прагне отримати статус високорозвиненої⁵, повинна володіти високотехнологічним та наукоємним машинобудуванням із відповідним високоосвіченим інженерним супроводом. Україна сьогодні є однією зі семи держав світу, які мають замкнутий цикл у літакобудуванні, та дев'яти країн світу, які володіють власним ракетно-космічним комплексом. Це галузі високотехнологічні і конкурентоспроможні на світовому ринку. Динаміку коефіцієнтів інноваційності наукового сектора наведено у додатку Л.

Аналіз структури промислового комплексу України засвідчує, що понад 75% становить металургія та видобувні галузі. Водночас за останні три роки частка високотехнологічних та наукоємних товарів у загальному експорті товарів промисловості України не перевищувала 3%. Інноваційні процеси в економіці не набули вагомих масштабів, кількість підприємств, які

⁵ Для статусу високорозвинутої країни частка високотехнологічної продукції машинобудування, за вимогами ООН, повинна перевищувати 50%.

впроваджують інновації у 3-4 рази менше, ніж в інноваційно розвинутих економіках. Наукомісткість промислового виробництва знаходиться на рівні 0,3%, що на багато нижче від світового рівня. Водночас майже третина коштів, що витрачається на інноваційну діяльність, припадає на закупівлю обладнання, тоді як на придбання прав на нову інтелектуальну власність або на проведення НДДКР – суттєво менше. Майже половина з інноваційних підприємств взагалі не фінансує в інтересах свого виробництва наукових досліджень. Таке становище обумовлено і браком коштів, і відсутністю в останні роки дієвої державної системи стимулювання інноваційної діяльності, паростки якої були поступово скасовані щорічними за останні 5 років поправками до відповідних бюджетних та інших законів [317].

Наростання світових викликів і загроз потребує від керівництва держави розуміння того, що лише потужна вітчизняна наукова школа, яка спирається на прогресивні технології, здатна адекватно їм протидіяти і гарантувати високий рівень економічної безпеки.

Питання захисту національних інтересів перебувають у тісному взаємозв'язку із потенційними можливостями держави щодо інтелектуального поштовху та зміцнення економічної безпеки загалом. Відтак актуальною постає розробка мережевої взаємодії наукових інститутів, що є генераторами знань, та підприємницьких структур, що їх упроваджують. Зважаючи на комплексність та міждисциплінарний характер сучасних наукових досліджень, необхідно напрацьовувати нові форми інтеграції ресурсів і на стадії проведення фундаментальних досліджень, і на етапі їх комерціалізації.

На нашу думку, розвиток вітчизняної науки як чинник зростання інтелектуального потенціалу України досі не перейшов до активної стадії. Наукова сфера України якнайшвидше потребує радикальних реформ. Авторське дослідження у цьому контексті дало змогу встановити такі тенденції:

- відсутність національної стратегії розвитку вітчизняної науки, а чинна

правова база потребує вдосконалення. Назрілими, зокрема, є питання розробки та прийняття закону України про соціальний захист наукових працівників, визнання на законодавчому рівні науки як пріоритетної сфери національної економіки тощо;

- розподіл організацій за секторами науки показує, що найбільша кількість наукових установ традиційно належить до галузевого (473 установи у 2014 р.) та академічного сектору (312 установ у 2014 р.); за секторами науки найбільші обсяги фінансування витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт у 2014 р. припадали на організації галузевого і академічного секторів науки (54,3 і 31,8% відповідно), найменші – на організації сектору вищої освіти (5,8%) та заводського сектору (8,1%) [309, с. 9, 17];

- хронічне недофінансування науки, відсутність мотивації у вітчизняних інвесторів вкладати фінансові ресурси у розробку та впровадження новітніх наукових розвідок, виконання прикладних досліджень. Щорічне падіння показника наукоємності ВВП сигналізує про небезпеку занепаду вітчизняної науки та початок незворотніх процесів щодо її відновлення. При цьому академічний сектор, в основному, фінансувався за рахунок державного бюджету – 88,4%, галузевий – коштів іноземних замовників – 33,0%, сектор вищої освіти – за рахунок державного бюджету – 67,3%, заводський – за рахунок власних коштів – 66,3% [309, с. 17];

- низький попит на наукомістку продукцію з боку вітчизняних виробників, що можна пояснити загальним спадом ділової активності, переважанню у структурі національної економіки III і IV технологічних укладів, уповільненими темпами розвитку національної інноваційної системи;

- відсутність приросту наукових організацій та чисельності працівників таких установ за основним місцем праці, зумовлені закоріненим у нашому суспільстві ставленням до наукової сфери як непрестижної та соціально незахищеної;

- переорієнтація вітчизняних науковців на виконання закордонних замовлень, що за окремими напрямками сягає 90% від загального обсягу виконаних робіт;

- поширення наукової міграції, внаслідок чого простежуються два протилежні аспекти: з одного боку, наукова міграція сприяє швидкій популяризації нових знань та науковій співпраці між науковцями різних країн, регіонів, континентів, а з іншого, – може перерости у загрозу інтелектуальної імміграції, коли талановиті вчені залишають терени власної держави та успішно працюватимуть на зростання наукового потенціалу країни-реципієнта;

- повільне зростання обсягів наукових і науково-технічних робіт, виконаних власними силами наукових організацій. Варто зазначити, що українські наукові інститути є фактично єдиними генераторами та замовниками наукових робіт і послуг;

- поступове підвищення інноваційності вітчизняної науки, про що свідчить позитивна динаміка таких показників, як коефіцієнт винахідницької активності, кількість одержаних охоронних документів у Державній службі інтелектуальної власності України, коефіцієнт відношення кількості впроваджених об'єктів промислової власності до зареєстрованих, індекс зміни активності створення зразків нової техніки.

Очевидно, вкрай загрозлива ситуація, що склалася в науковій сфері України, свідчить про те, що вітчизняна наука переживає критичний період та потребує переосмислення з боку держави її ролі в національній економіці.

Наука та інновації є невід'ємними атрибутами високорозвинених економік та національними перевагами у глобальній конкурентній боротьбі. Новітні тенденції світового економічного розвитку підтверджують, що конкурентоспроможність будь-якої національної економіки залежить від кількісних та якісних параметрів наявного інтелектуального потенціалу. Фінансово-економічні потрясіння останніх років змусили по-новому переосмислити роль інтелектуального чинника у житті суспільства і змістити

акценти на освітньо-наукову та культурно-духовну його складові. Домінуюча роль у структурі інтелектуального потенціалу повинна належати науці як продуктивному сектору виробництва перспективних наукомістких технологій та інтелектуальних продуктів, що дедалі більше визначатимуть інноваційність розвитку кожної держави. Переконані, що усвідомлення науки як відкритої системи створення нових знань, підготовка якісних фахівців вищої кваліфікації мають стати вектором трансформаційних перетворень національної економіки у найближчі десятиліття.

3.3. Культурно-духовна складова інтелектуального потенціалу України

Багата культурно-духовна спадщина України стає нині своєрідним джерелом збагачення інтелектуального потенціалу нашої держави та невід'ємним атрибутом новітніх процесів державотворення. Однак послаблення уваги до культурно-духовної сфери з боку держави призводить до непоправних втрат в усіх, без винятку, галузях суспільного життя. Відтак актуалізуються питання аналізу й оцінки низки системних негативних явищ у галузі культури, що гальмують процеси збагачення інтелектуального потенціалу в Україні.

Проблеми розвитку української культури (зокрема потреба у переході сфери культури до інноваційної моделі розвитку) вимагають не лише від керівництва держави, а й від усіх суспільних організацій ґрунтовних інституціональних і культурних змін. Адже сьогодні, на жаль, у суспільстві спостерігається криза довіри та поширення соціального цинізму, що є наслідком складних ринкових реформ, що провадяться в Україні з моменту здобуття її незалежності [134, с. 270]. І хоч на законодавчому рівні прийнято низку нормативно-правових актів із питань регулювання правовідносин у сфері культури, однак суттєвого оновлення потребує модель державного управління закладами культури, система їх фінансування, створення

національного культурно-інформаційного простору, активізація культурно-просвітницького сектора українського соціуму тощо.

Безумовно, питання правового регулювання культурної сфери є нагальними, оскільки формують підґрунтя для реалізації окреслених завдань та досягнення задекларованих цілей. Головними нормативно-правовими документами, що регламентують діяльність закладів та організацій у сфері культури, є закони України «Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про музеї і музейну справу», «Про театри і театральну справу» [237; 239; 248; 243]. Водночас відсутність чітких державних дій щодо відродження української культури призводять до очевидного занепаду суспільної моралі, втрати моральних цінностей, зміни світогляду від первинних основ духовного розвитку до безвідповідального споживання матеріальних благ, посилення соціальної байдужості. Низький рівень державного менеджменту та слабкий ступінь впливу культури на процеси активізації інтелектуального потенціалу, на нашу думку, пов'язані з державним недофінансуванням та недооцінюванням культури у суспільстві. Недостатній контроль за збереженням пам'яток культури з боку органів влади призводить до численних випадків їх пошкодження чи знищення. Відтак існуючий стан культурної сфери вимагає нових управлінських підходів, програм та механізмів їх реалізації.

Водночас байдуже ставлення до проблем культурного розвитку призвело до виникнення, так званого феномена «культурної пастки», зміст якого полягає в тому, що без відповідних змін у культурній сфері неможливі успішні перетворення у суспільстві. Культурна пастка – це ситуація, коли згубні й зужиті ціннісні установки сприймаються як життєві норми та роблять будь-яку стратегію модернізації неефективною [3].

Аналіз тенденцій, що сьогодні простежуються у сфері культури, свідчать про наявність і розвиток упереджень різного спрямування. З одного боку, усталюються демократичні засади державного регулювання сфери культури, що передбачають невтручання держави у творчі процеси

культурно-мистецького життя, визнаючи відтак самоцінність, незалежність культури і мистецтва, необхідність їх для духовного здоров'я суспільства. У культурно-мистецькому житті України дедалі активніше утверджується плюралізм, що передбачає відмову від притаманної тоталітарній системі типовості в художньому відтворенні суспільних явищ і процесів, від єдиного підходу до їх оцінки [303]. З іншого боку, держава, відмежовуючись від надмірного регулювання культурологічних процесів, абсолютно невиправдано покладається на саморегульовальну дію ринкових механізмів, що за трансформаційних процесів та соціокультурних викликів не виконують властиві їм функції. Відтак виникає суперечлива ситуація, коли механізми позабюджетного фінансування повною мірою не використовуються, а незначне зростання видатків зведеного бюджету на культуру та мистецтво не забезпечують виконання культурною економічної функції, суть якої полягає у зростанні продуктивності праці та збалансованості суспільного виробництва. Динаміку фінансування сфери культури впродовж 2005–2015 років можемо простежити на рисунку 3.9.

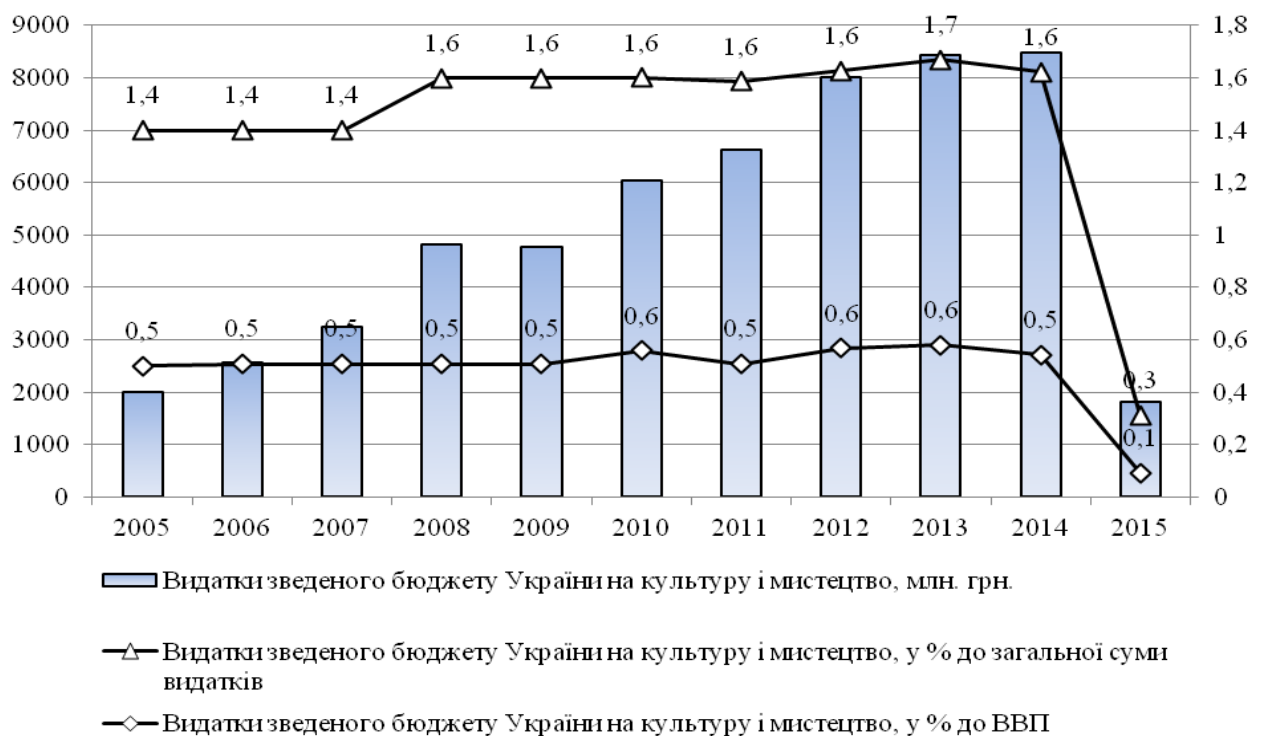

Рис. 3.9. Динаміка видатків зведеного бюджету за 2005–2015 роки
Джерело: побудовано автором за [311]

Із рисунка очевидно, що абсолютний приріст видатків зведеного бюджету на культуру та мистецтво за аналізований період становив 6,5 млрд. грн., а відносний перевищив учетверо (видатки на культуру і мистецтво у 2005 р. дорівнювали 1992,1 млн. грн., а 2014 – 8483,5 млн. грн.). Частка видатків на культуру та мистецтво у загальній сумі видатків майже не змінювалася до 2013 р. – із 1,4% у 2005 р. до 1,7% у 2013 р., однак досягла рекордно низької позначки у 2015 р. – 0,3%. Надзвичайно низькими залишаються видатки зведеного бюджету на культуру та мистецтво у відсотках до ВВП – на рівні 0,5-0,6% та 0,1% у 2015 р. На нашу думку, це сигналізує про неналежне виконання соціальної функції культури, що пов'язана не лише зі соціальним характером діяльності закладів культури, а й із процесами формування та збагачення інтелектуального потенціалу у державі.

Варто наголосити, що кошти, виділені на розвиток культури, покривають лише поточні потреби та витрати на заробітну плату працівників сфери культури, і лише незначна їх частина спрямовується на інвестиційні та інноваційні цілі. Такий стан справ спричинив загострення нагромадженої роками проблеми оновлення основних фондів і проведення капітального ремонту та реконструкції приміщень закладів культури. Розташування значної частини закладів культури не відповідають сучасним умовам, а знос основних фондів у середньому по галузі перевищує 40% [134, с. 278].

В Україні сфера культури представлена широкою мережею закладів культури і мистецтва – клубними закладами, концертними організаціями, демонстраторами фільмів, бібліотеками, театрами, музеями тощо. За даними міністерства культури України, їх налічується понад 40 тис. одиниць, а нерухомих пам'яток архітектури – 130 тис. об'єктів [83, с. 9, 11]. Детальнішу структуру закладів культури і мистецтва в Україні наведено у таблиці 3.9.

Дані таблиці 3.8 свідчать про певні тенденції в інфраструктурі сфери культури України. По-перше, щороку збільшується кількість музеїв, водночас щорічні темпи приросту коливаються від 1,8% у 2006 р. до 2,7% у 2013 р., і хоч в 2014 р. темп приросту дорівнював -10,7%, у 2015 р. – 3,9%.

Таблиця 3.9

Інфраструктура сфери культури України за період з 2005-2015 рр.

Показники	Роки										
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Кількість масових та універсальних бібліотек, тис.	19,8	19,8	20,8	20,6	20,1	19,5	19,3	19,2	19,1	16,9	17,3
<i>Бібліотечний фонд, млн. примірників</i>	330	324	345	352	338	326	318	315	311	258	266
Кількість музеїв	437	445	458	478	499	546	570	592	608	543	564
<i>Кількість відвідувань музеїв за рік, млн.</i>	18,9	20,2	21,1	21,9	20,8	21,7	21,8	22,4	22,3	14,2	15,1
Кількість професійних театрів	135	137	138	138	136	140	133	132	133	113	113
<i>Кількість відвідувань театрів за рік, млн.</i>	6,2	6,3	6,6	7	6,2	6,6	6,7	6,7	6,9	5,4	5,6
Кількість концертних організацій	78	81	79	77	77	83	82	88	85	73	73
<i>Кількість слухачів на концертах за рік, млн.</i>	4,4	4,1	4,2	4	3,8	4,2	4,1	4,6	4,6	2,4	2,5
Кількість демонстраторів фільмів, тис.	3,3	3,2	3	2,4	2,2	2,2	2,2	1,7	1,6	1,3	1,1
<i>Кількість глядачів на сеансах за рік, млн.</i>	10	12	18	11	11	9	15	16	14	11	11
Кількість клубних закладів, тис.	19,1	19	18,9	18,8	18,7	18,6	18,5	18,5	18,5	16,8	17,2
<i>Кількість місць в них, млн.</i>	5	4,9	4,8	4,8	4,8	4,7	4,7	4,7	4,7	4,2	4,3

Джерело: розраховано автором за [83]

По-друге, зменшується загальний обсяг бібліотечного фонду – із 330 млн. примірників у 2005 р. до 266 млн. у 2015 р. та кількість примірників на 100 осіб – із 702 до 622 примірників відповідно. По-третє, майже вдвічі скоротилася загальна кількість демонстраторів фільмів загалом та у розрахунку на 100 тис. осіб – із 7,1 у 2005 р. до 2,6 у 2015 р. [83]. Це можна пояснити поширенням Інтернет-мережі, розвитком сучасних комунікаційних технологій та порушенням авторських прав.

Безумовно, стрімке впровадження інформаційних технологій та формування екранної культури свідчать про занепад ролі книги і книжкової культури у суспільстві, основне завдання якої – утвердження і розвиток духовної, моральної та інтелектуальної культури особистості. Книга є продуктом інтелектуальної праці й результатом суспільного розвитку, адже з її допомогою людство нагромаджує досвід в усіх сферах життєдіяльності. Втрата попиту на книгу, книгодрукування в Україні, на нашу думку, є наслідком недооцінювання значення книги у суспільстві, коли вона (книга)

розглядається як результат уречевленої праці, як звичайний високодохідний товар, а не як джерело інтелектуального й духовного збагачення нації, складова її національного культурного надбання.

Аналіз друкованої продукції за 2005–2015 роки, наведений на рис. 3.10, дає змогу зробити висновок, що впродовж цього періоду рівномірними темпами зростає випуск журналів та інших періодичних видань. Зокрема, випуск цієї друкованої продукції зріс у 1,5 рази – із 2182 друкованих одиниць у 2005 р. до 3259 – у 2013 р. За 2015 р. в Україні випущено журналів та інших періодичних видань обсягом 2847 друкованих одиниць. Зниження випуску газет більш, ніж у 1,3 рази, свідчить про падіння попиту на такий вид друкованої продукції та альтернативну її заміну Інтернет-джерелами.

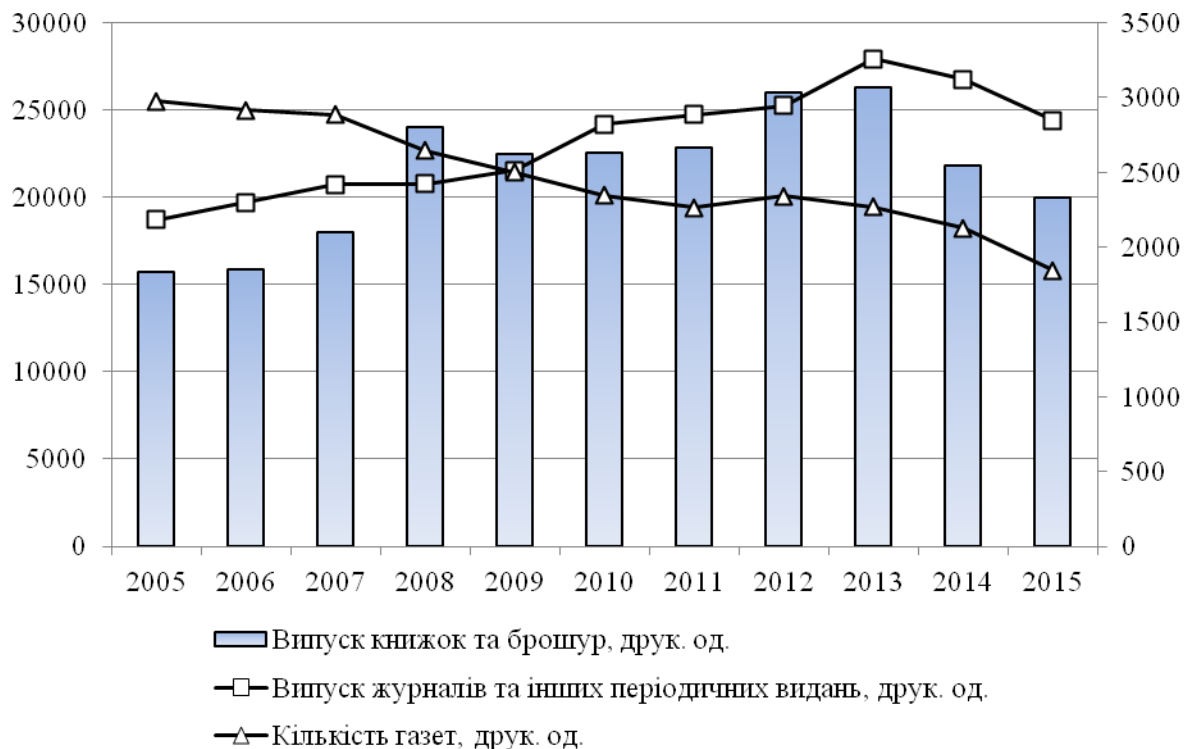

Рис. 3.10. Випуск друкованої продукції в Україні за 2005-2015 роки
Джерело: побудовано автором за [83; 311]

Динамічними коливаннями вирізняється випуск книжок та брошур в Україні, що, вважаємо, відображає політичні погляди та соціально-економічні тенденції не лише у сфері культури, а й у національній економіці загалом. За аналізований період кількість книг і брошур зростала із 54 млн. примірників до 70 млн. у 2013 р., при цьому несприятливими для

книговидання виявилися кризові 2009–2011 роки, коли зменшилися державне замовлення і заявки від приватних структур, а також погіршилися фінансові спроможності видавничих центрів. Суттєво погіршилася ситуація із книговиданням в Україні протягом 2014–2015 рр. Обсяги середньорічних тиражів друкованих видань в Україні за період із 2005 р. до 2015 р. можна простежити на рисунку 3.11.

Рис. 3.11. Середньорічні тиражі друкованої продукції в Україні за 2005–2015 роки

Джерело: побудовано автором за [83; 311]

Лідуючі позиції у щорічному випуску книг та брошур за цільовим призначенням посідають видання навчальної та методичної літератури: із понад 26 тис. назв видань зазначеної категорії належить понад 8 тис. примірників, що становить 40% усіх видань. Наукові видання – на другій позиції: це понад 5 тис. назв, перевищуючи кількість літературно-художніх видань на одну тисячу

примірників, а щодо обсягів тиражу, то останні перевищують наукові та науково-популярні видання більше, ніж у тричі [178, с. 6].

Неабияке занепокоєння викликає стан видання книг державною мовою, адже наклад українськомовної та російськомовної продукції до військового конфлікту з Росією були майже пропорційні. Зокрема, із 46,6 млн. тиражованих примірників у 2011 р. українськомовні видання становили 23,5 млн. (50,4%), а російськомовні – 19,1 млн. (40,9%); у 2012 р. – відповідно 31,6 млн. (50,8%) та 26,5 млн. (42,7%) примірників. У 2015 р. ситуація дещо змінилася: із 36,4 млн. примірників книг та брошур українською мовою видано 23,7 млн. примірників (65,2%), російською – 11,6 млн. примірників (30,4%). Спостерігається суттєве збільшення кількості видань декількома іноземними мовами – із 660 видань загальним накладом 673,2 тис. примірників у 2011 р. до 828 видань обсягом 1355,8 тис. примірників у 2012 р. та 1839 видань обсягом 1605,7 тис. примірників у 2015 р., тобто, більше, ніж удвічі [178, с. 7].

Однак, за даними експертів, співвідношення між українськомовними та російськомовними виданнями вражаюче: 90% за назвами та 70% за накладом становить російськомовна книга. Зволікання владних структур відродити вітчизняний ринок книговидавництва призводить щонайменше до проблем у трьох сферах: політичній – відсутність парламентської ініціативи щодо розробки і запровадження цивілізованого законодавства з питань видавничої справи спричинило заміщення вітчизняної книги вдвічі дешевшою російською, і, як наслідок, масштабна русифікація населення України; економічній – скрутне матеріально-фінансове становище українських книговидавництв із одночасною контрабандою російськомовної літератури та неспроможність вітчизняного споживача купувати якісну книжкову продукцію; соціальній – втрата фахівців книжкової справи та нівелювання соціокультурної ролі книги у період постійних трансформаційних змін [117, с. 90]. Така ситуація, на нашу думку, зумовлена не лише зниженням читацької активності і появою електронних видань та

аудіокниг, а й знеціненням ролі книги як джерела отримання інформації та способу проведення дозвілля.

Останніми роками виняткової актуальності набули проблеми в культурно-інформаційній сфері суспільства. За роки незалежності в Україні створено принципово нову її інфраструктуру – поряд із державними діють численні недержавні телерадіоорганізації, видавництва, інформаційні агентства. Середньодобовий обсяг телемовлення за період із 2005 р. до 2013 р. зріз утричі – із 313,7 год. до 1081,62 год.; середньодобовий обсяг радіомовлення майже не змінився – коливається в діапазоні 370-390 год. Актуальною залишається проблема, так званої, «культурної колонізації» з боку іноземних держав, що призводить до заповнення інформаційно-культурного простору України їхньою продукцією. Загальний наклад українських газет є нижчим, ніж російських, а на недержавних телеканалах передачі транслюють здебільшого російською мовою. Така незахищеність вітчизняного інформаційного простору через недосконалість нормативно-правової бази сприяє посиленню впливу іноземної культури та загрозі національній безпеці України.

Поряд із вітчизняним книговидавництвом повною мірою не виконують свого суспільного призначення масові та універсальні бібліотеки. Бібліотечний фонд України охоплює 45 тис. книгосховищ із унікальними колекціями та рідкісними книгами, мережа бібліотечних закладів налічує понад 19 тис. одиниць, а кількість примірників у розрахунку на 100 мешканців становить майже 700 примірників. У ХХІ ст. бібліотеки – це центри трансформації знань у просторі та часі, своєрідна комунікаційна система нагромадження, впорядкування та передачі інформації. В Україні зростає кількість електронних бібліотек, змінюється структура бібліотечної інформації, зокрема з'являються нові карткові каталоги, сформовані індекси резюме та повнотекстові джерела [134, с. 281]. Попри позитивні тенденції комп'ютеризації універсальних бібліотек в Україні, невпинно зменшується обсяг бібліотечного фонду та рівень забезпеченості населення книжковою

продукцією. Із рисунку 3.12 очевидно, що з початком фінансово-економічної кризи темпи приросту бібліотечного фонду та забезпеченості населення бібліотечним фондом у розрахунку на 100 осіб мають від’ємні значення.

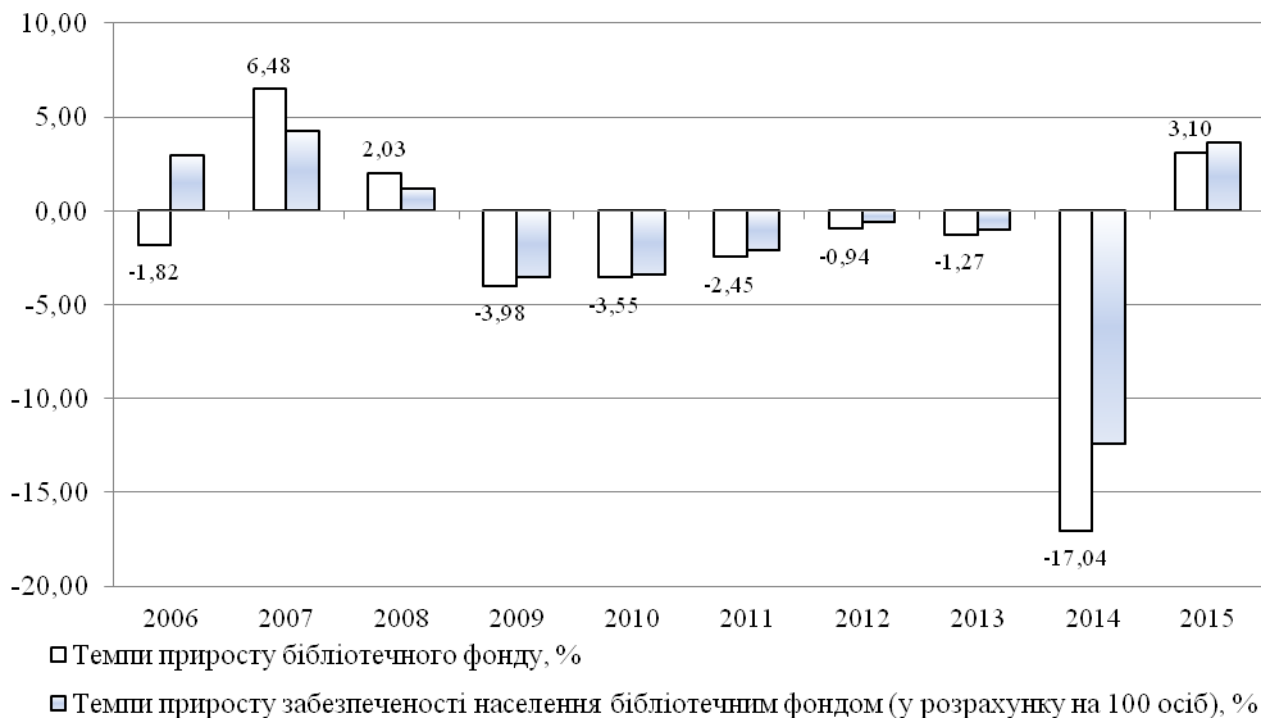

Рис. 3.12. Темпи приросту бібліотечного фонду та забезпеченості населення бібліотечним фондом у розрахунку на 100 осіб за 2005-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [83]

Водночас простежується позитивна тенденція щодо фінансування бібліотечної справи в Україні. За аналізований період видатки зведеного бюджету постійно збільшувалися – із 424 млн. грн. у 2005 р. до 2 млрд. грн. у 2013 р. Отже, бібліотека як елемент інфраструктури сфери культури повинна виконувати не лише просвітницьку та виховну функції, її головне завдання полягає у збереженні культурної спадщини та збагаченні інтелектуального потенціалу в державі.

У збереженні культурної спадщини чималу роль виконують музейні заклади. Музеї як культурно-освітні, науково-дослідні та історичні інститути поширюють науково-природничі знання, використовують пам'ятки

матеріальної та духовної культури з метою донести до людства нову інформацію чи історичну правду.

Сьогодні в Україні функціонує понад 4 тис. громадських музейних закладів, що провадять наукову, освітню і виховну роботу. Частина з них розташована далеко від обласних центрів і є чи не єдиним виховним осередком для молоді. З-поміж таких 3265 музеїв зареєстровані при вищих навчальних закладах, понад 40 із них – природничі [362, с. 7]. Окрім цього, Україна багата відомими історико-культурними пам'ятками та є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО. За офіційними даними, наприкінці 2015 р. на державному обліку в Україні знаходилося понад 130 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, серед яких: пам'яток археології – 65673; історії – 45575; монументального мистецтва – 2434; архітектури та містобудування – 15919 [83]. Значна кількість пам'яток історії (понад 12 млн.) зберігається у фондах українських музеїв. Саме музеї сьогодні є одним із головних соціальних інститутів, що виконують функцію формування історичної пам'яті українського народу, донесення до всіх українців і, зокрема, молоді знань про минуле.

За даними громадських експертів, нині в Україні діє близько 5 тисяч музеїв (для порівняння, у Польщі – 1075, Австрії – 1600, Великобританії – 1811, Канаді – 2500). Водночас лише 608 українських музеїв знаходяться у державній та комунальній власності, з них 232 – комплексні, 203 – історичні, 76 – мистецькі та художні, 52 – літературні [311]. Точну кількість вітчизняних музеїв наразі неможливо визначити, оскільки в Україні не існує чіткої системи їх обліку. Крім того, музеї підпорядковані різним відомствам, які не координують свою діяльність у цій сфері. Відсутність єдиного координаційного органу спричиняє низку проблем організаційного характеру, особливо щодо державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів [358].

Незадовільним є матеріально-технічний стан будівель, виставкових залів та приміщень для експозицій. Зокрема, частка будівель, що потребують

капітального ремонту, перевищує 40%, а загальна площа, виділена для проведення експозицій, заледве сягає 10%. Така ситуація зумовлена не лише прогалинами в управлінській роботі, а й недостатнім фінансуванням музейної та виставкової діяльності. Зростання видатків зведеного бюджету за період 2005–2013 років більше, ніж утричі (із 163,7 млн. грн. до 600 млн. грн.), виявилось недостатнім для вирішення усіх нагальних проблем. Внаслідок браку коштів реставрацію та ремонт пам'яток здійснено у недостатніх обсягах, відтак нині близько 50–60% об'єктів історико-культурної спадщини у багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан; майже 10% – аварійні. Приблизно 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. Із понад 17 тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята пам'ятка потребує негайного втручання реставраторів. Близько мільйона одиниць зберігання музейних цінностей сьогодні також потребують реставраційних робіт.

Основними проблемами музейної галузі є: систематичне недофінансування музейних закладів, що зумовлює високий ступінь фізичного та морального зносу основних фондів (обладнання), зростання кількості злочинних посягань на культурні цінності; морально застаріле обладнання більшості музейних установ; недосконала система технічної охорони музеїв; недостатнє впровадження інноваційних розробок у музейну роботу, побудову експозицій; низький ступінь співпраці музеїв України з музейними закладами Європи та світу [4].

Нагальними завданнями для музеїв усіх профілів водночас залишається комп'ютеризація й автоматизація обліку музейних експонатів, оцифрування найбільш цінних пам'яток культури і мистецтва. Із 2012 р. за підтримки Мінкультури у кількох музеях та заповідниках почав реалізовуватися пілотний проект оцифрування облікової документації. Актуальною є науково-інформаційна діяльність музеїв, спрямована на впровадження нових інформаційних технологій, здатних представляти об'єкти культурної

спадщини у віртуальному просторі. За сучасних умов Міністерство культури України впроваджує державну Програму розвитку музейної справи на 2013–2018 роки, яка має стати тим вказівником, що дасть змогу вивести музейну роботу в Україні на якісно новий рівень, підвищити престиж професії, поліпшити умови праці музейних працівників та матеріально-технічний стан музеїв. Програма має стати прикладним інструментом модернізації музейної справи в Україні [168].

Доволі актуальною проблемою для музеїв є нестача професійно підготовлених спеціалістів. У музейній сфері нині працює понад 15 тис. фахівців, зокрема 5,1 тис. наукових співробітників – це здебільшого особи середнього та старшого віку. Молоді є дуже мало, оскільки така робота є низькооплачуваною і непрестижною. До того ж, підготовку фахівців за спеціальністю «музейна справа», «історик-музеєзнавець» здійснює лише два вузи України – Харківська академія культури та Київський національний університет культури і мистецтв.

Збагачення інтелектуального потенціалу в державі ймовірно завдяки розвитку театрального мистецтва. Суспільні відносини в галузі театральної справи в Україні, спрямовані на формування і задоволення творчих потреб та інтересів громадян, їх естетичне виховання, збереження, розвиток та збагачення духовного потенціалу Українського народу регламентує Закон України «Про театри і театральну справу». Основними напрямками державної політики в галузі театру і театральної справи є підтримка і розвиток мережі театрів, забезпечення їх сучасним технічним обладнанням; розроблення та сприяння реалізації державних цільових та регіональних програм розвитку театрів і театральної справи, забезпечення їх фінансування за рахунок державного та місцевих бюджетів [248].

Упродовж 2015 р. в Україні діяло 113 театрів різних форм власності, з них за жанрами: опери та балету – 6, драматичних – 40, музично-драматичних – 30, музичної комедії та мініатюр – 5, дитячих – 7, лялькових – 25. Водночас за статусом налічувалося: національних – 8, державних – 2,

обласних – 60, районних (міських) – 35, інших – 8 [83]. Основною метою діяльності театру є розвиток театрального мистецтва і театральної справи, а також формування та задоволення потреб населення у такому виді мистецтва. Формування особистості у рамках театрального мистецтва є цілеспрямованим і послідовним процесом залучення людини до високих культурних та духовних цінностей. Сучасний стан театрального мистецтва характеризують такі показники, як кількість театральних вистав за рік, загальна кількість відвідувачів театрів, загальна кількість місць у залах для глядачів, коефіцієнт відвідування населенням театрів (кількість відвідувачів у розрахунку на 100 осіб) тощо.

Протягом досліджуваного періоду (2005–2015 рр.) кількість глядацьких місць у театрах була майже незмінною до 2013 р. і коливалася в межах 55–58 тис. одиниць, постійним було відвідування населенням театрів у розрахунку на 10 тис. осіб – 14–15 осіб. Упродовж 2014–2015 рр. названі показники знизилася до рівня 48,1 тис. у 2014 р. і 47,8 тис. глядацьких місць у 2015 р. та 12 й 11 глядацьких місць у розрахунку на 10 тис. осіб відповідно. Істотного коливання зазнали показники кількості театральних вистав та відвідувань театрів за рік, зокрема у період фінансової кризи (див. рис. 3.13). Так, у 2009 р. загальна кількість відвідувачів становила 6187,6 тис. осіб на рік, а кількість поставлених вистав – 30667 одиниць, тоді як у 2015 р. ці показники дорівнювали 5630,7 тис. осіб та 31004 вистави відповідно. Водночас, попри певні успіхи у розвитку театральної справи, перед сучасним українським театром постала низка важливих проблем, надважливою з-поміж яких є фінансування. Структура фінансових надходжень у всіх театрах є наближено такою: бюджетне фінансування – 70-80 %; доходи від основної діяльності – 15-25%; інші надходження – 5-10% [337].

Особливої уваги потребує процес формування державної політики та галузевої стратегії розвитку вітчизняного театрального мистецтва, система ресурсного забезпечення сфери культури загалом.

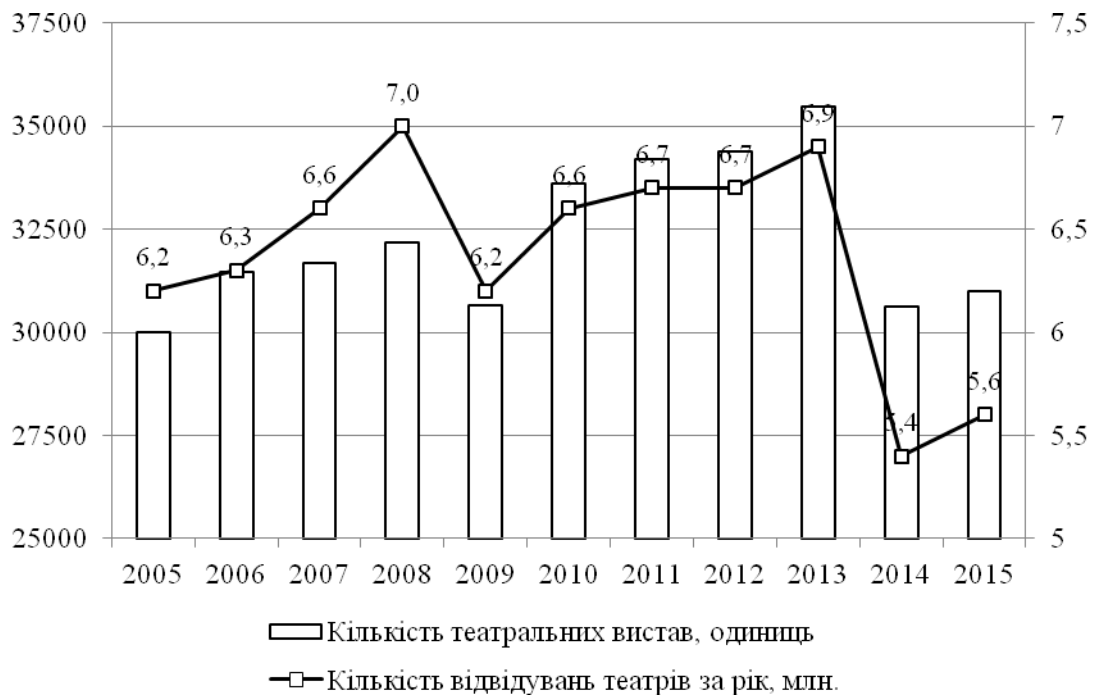

Рис. 3.13. Кількісні показники діяльності театрів в Україні за 2005-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [83]

Важлива роль в організації культурного відпочинку та підвищенні інтелектуального потенціалу в державі належить клубним закладам та концертним організаціям, що представлені самостійними професійними колективами, концертно-естрадними та гастрольними колективами, філармоніями тощо. Понад 70% концертних організацій та самостійних професійних колективів знаходяться у комунальній власності й, відповідно, залежать від програм розвитку окремих регіонів та фінансових спроможностей територіальних громад. За кількістю закладів культури в Україні першість мають клубні заклади – 17,2 тис. об'єктів із комплектацією 4,3 млн. місць. Високим є показник забезпеченості населення клубними закладами у розрахунку на 100 тис. осіб. Порівняльний аналіз цього показника із аналогічним у закладах бібліотеки та демонстраторів фільмів наведено на рисунку 3.14.

Із рисунка очевидно, що доволі високими є показники забезпеченості населення бібліотечними та клубними закладами – понад 40 одиниць на 100 тис. осіб, тоді як забезпеченість демонстраторами фільмів стрімко падає – із

7,1 у 2005 р. до 2,8 у 2015 р. (у 1995 р. цей показник дорівнював 31,4, а у 1990 – 52,4) [83].

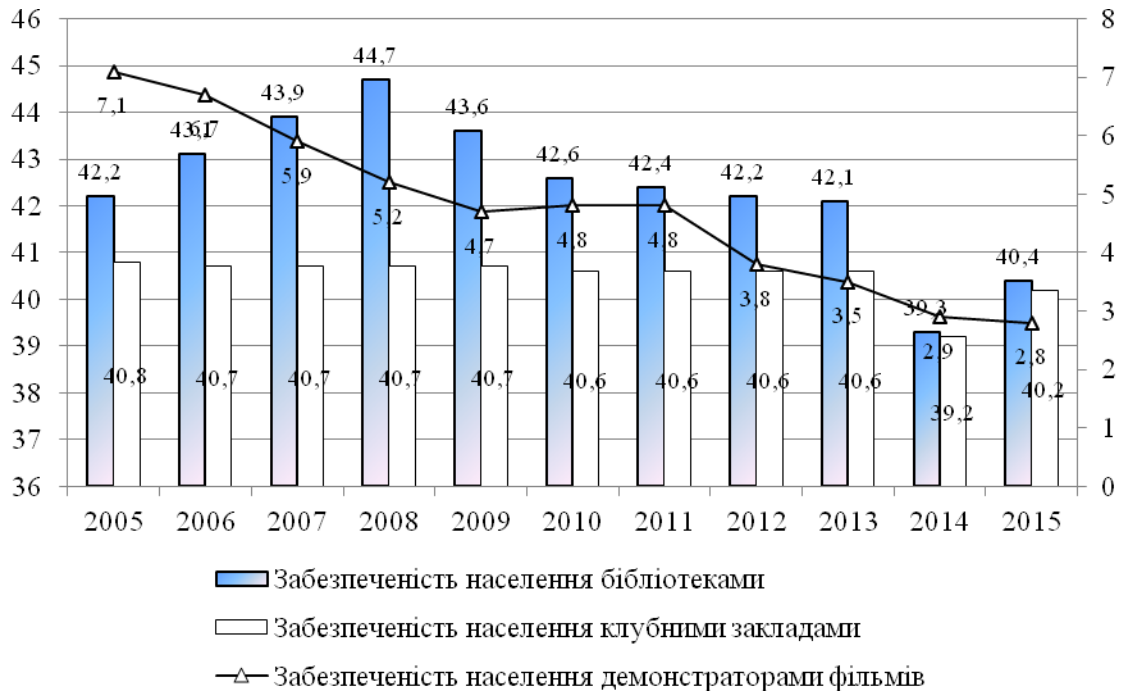

Рис. 3.14. Показники забезпеченості населення закладами культури в Україні у розрахунку на 100 тис. осіб у 2005-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [83]

Така ситуація характерна загалом для галузі кіномистецтва, бо через обмежене державне фінансування, недовість ринкових механізмів господарювання та постійні адміністративні реорганізації колись прибуткова галузь перетворилася на збиткову. Усе більш очевидними стали явища скорочення кімережі і виробництва кінофільмів, зменшення кількості відвідувань кінотеатрів глядачами. Так, кількість відвідувань демонстраторів фільмів протягом останніх років залишається невисокою – близько 14 млн. глядачів на рік. Кількість демонстраторів фільмів у 2015 р. порівняно із 2005 р. зменшилась удвічі, на ринку кіно(відео)продукції здебільшого демонструють фільми американського (48%) та російського (14%) виробництва. Українську кінопродукцію 2015 р. представлено 60 фільмами, що становило 10,1% від загальної їх кількості [83].

Особливо небезпечною тенденцією є посилення комерціалізації мистецтва і культури. У культурний простір України постійно проникає

культурна продукція низької якості інших держав, наприклад, засилля на екранах кінотеатрів, а також на телебаченні фільмів іноземного виробництва, які пропагують насильство, духовне зuboжіння людини, призводять до значних деформацій суспільної свідомості, втрати почуття патріотизму. Такий вплив західної масової культури, зокрема, позначається на культурному розвитку молоді, породжує небезпеку сформувати покоління, позбавлене відчуття національної культури, байдуже до проблем своєї країни і свого народу. Значних масштабів набув нелегальний ринок розповсюдження фільмів, масово порушуються права інтелектуальної власності на кінотвори.

Діяльність концертних організацій в Україні набувала все більшої популярності до 2013 р. включно, коли творчі колективи України організували і провели 17075 концертів, з них: філармонічного характеру – 12497, для дітей – 6047, для сільських мешканців – 1911. Слухачами концертів стала кожна десята особа, а загальна їх кількість зросла до 4,9 млн. осіб за рік. Слід виокремити і гастрольну діяльність творчих колективів, які представляли власну творчість за межами свого регіону або країни. Кількість виїзних концертів у 2013 р. становила 913, із них за межами України – 268; кількість слухачів сягла майже 0,5 млн. осіб. Разом з тим, за період військових дій на Сході України концертна діяльність вітчизняних творчих колективів різко знизилася, що є, безумовно, адекватною реакцією на події в Україні впродовж останніх двох років [83]. Більш детальні дані про концертну діяльність в Україні за 2010–2015 роки наведено на рисунку 3.15.

Останніми роками поживалася діяльність творчих спілок, громадських і релігійних організацій, національно-культурних товариств, різних ініціативних груп, зацікавлених в оновленні культурно-мистецького життя, відродженні традицій української культури, відновленні духовних цінностей. Позитивною є тенденція до запровадження принципово нового ставлення держави до релігії, переосмислення ролі церкви в суспільному житті, перегляд і переоцінка пов'язаних із ними культурних надбань.

Рис. 3.15. Концертна діяльність в Україні за 2010–2015 роки

Джерело: побудовано автором за [83]

Сьогодні в Україні створюються необхідні передумови для об'єктивного з'ясування та висвітлення питань щодо справжнього внеску церкви у розвиток національної культури, підвищення інтелектуального потенціалу в державі. У суспільній свідомості поступово утверджується нове розуміння релігії як виразного чинника у морально-духовному вдосконаленні людства.

Провідне місце в період утвердження національної самосвідомості належить духовності, яка є особливим феноменом загальнокультурного та економічного піднесення в державі. Духовний і фізичний розвиток суспільства можливий тільки тоді, коли ефективною є державна політика у сфері культури та духовності. Підвищення рівня духовності суспільства, на нашу думку, можливе за умови усвідомлення державою важливості культурно-духовного виховання населення, зокрема молоді, та належного рівня фінансування. Видатки на духовний та фізичний розвиток у структурі видатків за функціональною класифікацією впродовж останнього десятиліття не перевищують 3%, що, безумовно, є недостатнім для вирішення нагальних проблем у цій галузі, подолання негативних проявів тощо (див. рис. 3.16).

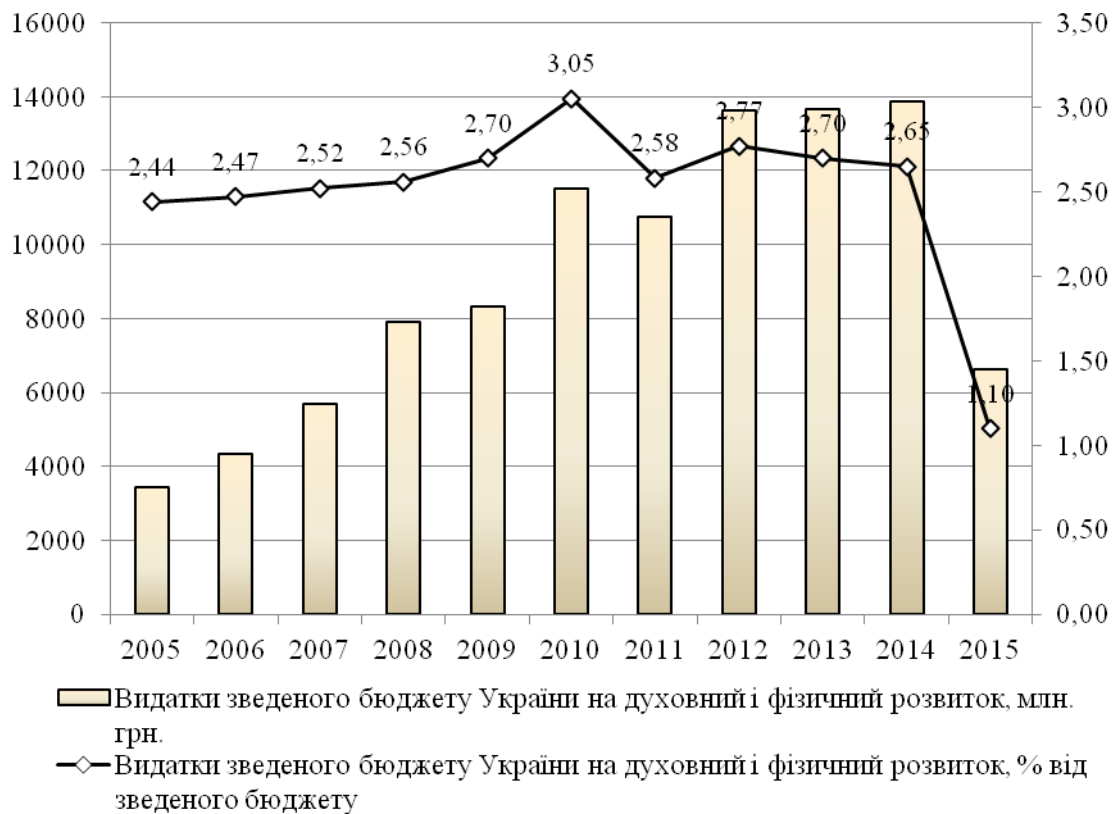

Рис. 3.16. Видатки зведеного бюджету на духовний та фізичний розвиток у 2005–2015 роках

Джерело: побудовано автором за [86]

Викликає занепокоєння різке скорочення бюджетних видатків на такі види розвитку у 2015 р., що зумовлено складною економіко-соціальною та політичною ситуацією в Україні. Видатки зведеного бюджету на духовний та фізичний розвиток у загальній структурі видатків досягли найнижчого рівня за останнє десятиліття – 1,1%.

Поступове зростання обсягів фінансування культурно-духовних потреб держави та активізація діяльності благодійних і релігійних організацій свідчать про позитивні зрушення в економічній політиці держави (див. рис. 3.17).

Висхідні тренди двох верхніх кривих, що відображають забезпеченість суспільства релігійними та благодійними організаціями, свідчать про пріоритетність духовних цінностей та морально-духовних настроїв у житті пересічних громадян. Коефіцієнт результативності використання коштів на благодійну діяльність в Україні показує співвідношення між використаними

коштами на благодійну діяльність та коштами, що надійшли від такого виду діяльності.

Рис. 3.17. Коефіцієнти активності діяльності благодійних та релігійних організацій та результативності використання коштів на благодійну діяльність в Україні за 2005-2015 рр.

Джерело: побудовано автором за [60]

Невпинне зниження цього показника відображає ситуацію, за якої надходження коштів від благодійної діяльності перевищує більше, ніж удвічі суми, використані на благодійну діяльність.

Духовний чинник збагачення інтелектуального потенціалу стає внутрішньою передумовою позитивних зрушень у соціально-економічному житті держави. На наш погляд, зростанню духовності передують культурно-етичне виховання населення, утвердження релігійно-духовних засад життя суспільства. Україна багата різноманітною духовною спадщиною, в якій домінує християнська традиція. Жоден аспект життя українського народу (культурного, суспільного, економічного, політичного) не можна пізнати без урахування впливу релігії на його розбудову, його вчення, етичних норм, сакрального мистецтва [72, с. 576]. Духовне коріння українців сягає часів язичництва, коли віра у вищі надприродні сили була пріоритетом і нормою

життя дохристиянської Київської Русі. Із утвердженням християнських норм і принципів духовного життя Україна долучилася до європейських держав і нині переконливо демонструє позитивні тенденції у цій сфері. Частка осіб, які вважають себе віруючими, перевищує 50% населення України, а тих, хто не визначився, становить п'яту частину, невіруючими вважають себе менше 10% населення України [308].

Про важливість вивчення духовних цінностей сучасною студентською молоддю свідчить соціологічне опитування, що проводили експерти з цієї проблематики. Відтак встановлено, що 66,7% усіх респондентів вважають, що нині це питання є надважливим, для 28,9% – помірно важливим [23, с. 166]. Т.М. Куйдіна і А.І. Усманова досліджували ступінь сформованості духовного потенціалу особистості та рівня розвитку духовності у студентів радіофізичного факультету та таких, що навчалися за спеціальністю «Валеологія». Дослідники дійшли висновку, що головна відмінність у духовному розвитку між студентами радіофізичного факультету та студентами-валеологами полягає в абсолютно протилежних поглядах на духовність. Зокрема, студенти радіофізичного факультету розглядають духовність як повагу та співіснування в оточуючому середовищі, а студенти-валеологи – як естетичну красу не тільки ззовні, а й зі середини [130]. Такі дослідження свідчать про важливість утвердження духовних цінностей серед студентства, а також про ключову роль у цьому процесі науково-педагогічних працівників.

Особливе місце у системі духовних цінностей посідають релігійні інституції. Дослідники наголошують на здатності релігії спонукати до якісних трансформаційних змін, нововведень, стати провідною соціальною силою суспільства. Релігійно-духовні інституції через дію принципів релігійного вчення пропонують доволі чіткі орієнтири для людей у їх повсякденній та професійній діяльності [72, с. 587]. Церква як спільнота людей, об'єднаних вірою і Божими законами, творить самобутню містичну інституцію, що пропагує ідеї добра, любові, миру, злагоди, взаємодопомоги

тощо. За своєю природою церква є тим морально-стійким «зряддям», призначення якого – задовольняти вищі, абсолютно неочевидні потреби людини постійно духовно вдосконалюватися, прагнути до пізнання вищого Абсолюту, слугувати ідейним центром формування людської свідомості.

Серед українців довіра до церкви, її моральних авторитетів є чималою. За даними Центру Разумкова, на запитання, чи довіряєте ви церкві, відповіді поділилися так: повністю довіряю – 22,6%; скоріше довіряю – 41,9%; скоріше не довіряю – 13%; повністю не довіряю – 11,9%; важко відповісти – 10,5%. Щодо морального авторитету священнослужителів, думки респондентів були такими: священнослужителі – такі самі, як більшість із нас – з усіма достоїнствами і гріхами (44%); більшість священнослужителів – глибоко моральні й духовні особи (26,2%); більшість священнослужителів думають насамперед про гроші, а не про духовне (16,8%); важко відповісти (13%) [308].

Участь населення України у церковно-релігійному житті суспільства є доволі активною, адже третина опитаних вважають себе віруючими однієї зі церков чи конфесій (33,5%); трохи менше половини відносить себе до категорії віруючих, які до жодної зі церков не належать (40,5%) [308].

Про зростання ролі релігійних інституцій у період війських конфліктів, соціально-економічних трансформацій наголошує У.В. Щурко. Науковець робить висновок, що в умовах зростання рівня безробіття, злочинності, погіршення демографічної ситуації, руйнування соціальних і моральних засад релігія може стати чинником стабілізації і консолідації суспільства, встановлення моральних пріоритетів, активізації інноваційної діяльності, заохочення підприємницької ініціативи, підвищення соціальної відповідальності бізнесу, утвердження самосвідомості громадян і активної громадянської позиції [368, с. 8].

На нашу думку, виразний вплив релігійно-духовних чинників на розвиток інтелектуального потенціалу України виявляється через просвітницьку, культурну, наукову, соціальну діяльність релігійних

інституцій. Серед просвітницьких заходів слід виокремити організацію (при єпархіях, храмах, будинках молитви тощо) недільних освітніх шкіл, відповідних навчальних програм, функціонування бібліотек, читальних залів, культурно-мистецьких програм, перегляд відеофільмів на духовно-релігійну тематику (наприклад, про визначні духовні постаті України). Така просвітницька діяльність має на меті якнайшвидше утвердження самосвідомості та розбудову активного громадянського суспільства. Як виразні джерела просвітницької діяльності релігійних організацій у соціокультурному просторі України постають численні періодичні видання, інформаційно-аналітичні журнали, часописи різних конфесій та церков.

Динамічний розвиток різних християнських течій впливає на науково-освітню і духовну культуру України. На базі православних, протестантських церков засновано богословські академії, духовні семінарії, навчальні заклади різних рівнів. У вищих навчальних закладах функціонують аспірантура та докторантура. Значна увага приділяється моральному вихованню віруючих, формуванню відповідних світоглядних орієнтирів.

Соціальна діяльність діючих в Україні конфесій набула нині всебічного спрямування. Низка релігійних організацій докладають зусиль до вирішення проблем соціально незахищених верств населення: облаштовують пункти безкоштовного харчування нужденних; дбають про медичне обслуговування та лікування малозабезпечених; організовують літній відпочинок дітей із бідних сімей, дітей-сиріт та дітей-інвалідів; допомагають школам, будинкам-інтернатам, медичним закладам; створюють при храмах і монастирях дитячі будинки, школи-сиротинці, соціально-реабілітаційні центри для нарко- та алкоголезалежних осіб, хворих на СНІД; займаються духовною опікою громадян, які перебувають у виправних закладах тощо [306].

Прикладом позитивного впливу церкви на загальнонаціональні, історико-культурні події та настрої у суспільстві є публічні виступи вищого духовенства. Такі відомі духовно-моральні авторитети, як Блаженніші Любомир Гузар і

Святослав Шевчук, Філарет своєю активною громадянською позицією утверджують духовні підвалини сучасного державотворення.

Отже, використання потенціалу духовних чинників як механізму консолідації українського суспільства, врегулювання стосунків між державою і церквою на засадах плюралізму і демократії є важливим кроком до підвищення інтелектуального рівня суспільства. Адже тільки та нація, що будує економічні відносини із дотриманням духовно-моральних цінностей, може претендувати на успіх та економічне процвітання.

Водночас, на нашу думку, висока духовність суспільства є гарантом запобігання аморальності та злочинності у державі. Про позитивний вплив духовності як складової інтелектуального потенціалу свідчать факти зниження кількості зареєстрованих злочинів та кількості засуджених на 100 тис. населення. Дані коефіцієнтів злочинності та судимості наведено на рис. 3.18.

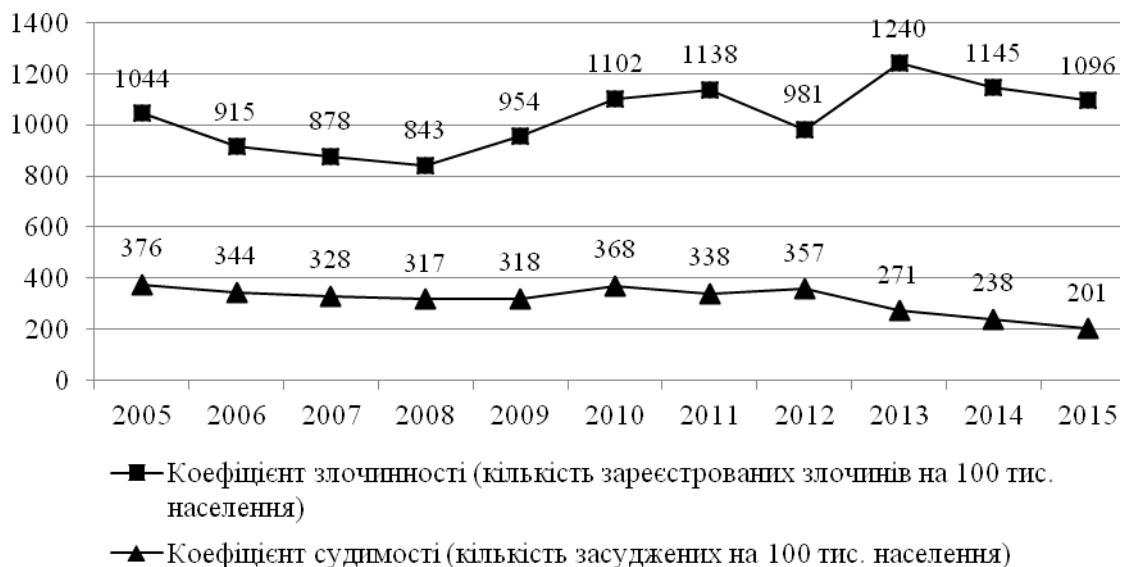

Рис. 3.18. Коефіцієнти злочинності та судимості у 2005–2015 роках
Джерело: побудовано автором за [311]

Відтак спостерігаємо, що динаміка коефіцієнта злочинності у державі оберненопропорційна до фаз ділового циклу. Так, економічне зростання, що відбувалося з 2005 р. до 2008 р., супроводжувалося зниженням кількості зареєстрованих злочинів, і найменша їх кількість припала на 2008 р. Щойно економіка зазнає перших ознак кризи, відразу зростає кількість учинених

злочинів. Отже, можемо зробити висновок, що економічне зростання, що супроводжується духовним піднесенням суспільства, значною мірою нівелює деструктивні чинники, зокрема рівень злочинності, і навпаки [271, с. 339].

Тенденції розвитку злочинності в Україні та регіональні особливості її поширення досліджував Р.І. Тринько. Учений за допомогою широкого арсеналу математичних методів встановив ступінь впливу різноманітних чинників на формування злочинності в Україні та певні закономірності поширення цього негативного явища. Зокрема, було доведено залежність рівня злочинності від етнічного складу населення: із підвищенням питомої ваги корінної нації серед загальної чисельності населення регіону злочинність знижувалася і навпаки. Окрім цього, Р.І. Тринько відстежив, що такі чинники, як заробітна плата і безробіття не є визначальними у формуванні злочинності, натомість соціально-психологічні чинники є домінуючими. Автор робить проміжний висновок про те, що «тип виробництва, систематичне відчуття можливості технологічних ризиків, високий рівень антропогенного навантаження на людей за відносно вищого рівня матеріального, але, очевидно, не духовного забезпечення, провокує їх до вживання наркотиків, а відтак і до агресивної поведінки у суспільстві» [333, с. 34–36].

Відповідні дослідження дають підставу стверджувати, що форма зв'язку між рівнем духовності і злочинності є оберненопропорційною, і нагальними до вирішення повинні бути питання щодо розробки дієвих заходів із підвищення рівня духовності в Україні.

Ґрунтовний аналіз культурно-духовної складової інтелектуального потенціалу дав змогу встановити такі тенденції:

- поглиблення інтеграції вітчизняної культури до європейського та світового культурного простору, що сприяє розширенню міжнародних культурних зв'язків України з багатьма країнами світу, створює реальні можливості для ознайомлення з досягненнями культури інших народів і

держав та представлення кращих зразків національної культури та мистецтва світовій спільноті;

- поступове проникнення ринкових відносин у сферу культури, активізація приватної ініціативи з питань формування мережі недержавних організацій культури, створення недержавних осередків культури, підприємств і закладів культури різних форм власності. Особливого значення у сучасному культурному житті набувають приватні музеї та недержавні мистецькі заклади;

- надмірна комерціалізація культурно-мистецьких програм, засилля на екранах кінотеатрів, телебачення фільмів іноземного виробництва, які пропагують насильство, духовне зубожіння людини, призводять до значних деформацій суспільної свідомості, втрати почуття патріотизму. Значних масштабів набув нелегальний ринок контрафактної продукції, що порушує права інтелектуальної власності та морально принижує автора таких творів;

- попри позитивні тенденції комп'ютеризації універсальних бібліотек, в Україні невпинно зменшується обсяг бібліотечного фонду та рівень забезпеченості населення книжковою продукцією; нагальними завданнями для музеїв усіх профілів є комп'ютеризація і автоматизація обліку музейних експонатів, оцифрування найбільш цінних пам'яток культури і мистецтва, активізація співпраці з музейними закладами Європи та світу;

- впровадження принципово нового ставлення держави до релігії, переосмислення ролі церкви в суспільному житті, перегляд і переоцінка пов'язаних з ними культурних надбань. Сьогодні в Україні створюються необхідні передумови для об'єктивного з'ясування та висвітлення питань щодо справжнього внеску церкви у розвиток національної культури, зростає довіра до церкви, її моральних авторитетів;

- має місце позитивний вплив релігійно-духовних чинників на зростання інтелектуального потенціалу України через проведену релігійними інституціями просвітницьку, культурну, наукову, соціальну діяльність;

- духовність є гарантом запобігання аморальності та злочинності у державі, оскільки чим вищим є рівень духовності суспільства, тим нижчим є рівень злочинності.

3.4. Оцінювання рівня та ефективності використання інтелектуального потенціалу України

Грунтовний аналіз та оцінка впливу освітньо-наукових та культурно-духовних чинників на ефективне використання та розвиток інтелектуального потенціалу стали підґрунтям для визначення динаміки рівня інтелектуального потенціалу України за запропонованою методикою *РІІІ*. (Сутність та алгоритм реалізації наведено у другому розділі).

Насамперед сформуємо вибірку показників, за якими оцінюватимемо рівень інтелектуального потенціалу (для розрахунку відберемо ті показники, які якнайповніше репрезентують кожен складову інтелектуального потенціалу). У нашому випадку пропонується чотири множини показників – індивідуальні показники для освітньої (6 показників), наукової (7 показників), культурної (6 показників) та духовної (7 показників) складових інтелектуального потенціалу (у додатку М наведено фактичні значення вихідних показників за 2005–2014 рр.). Розрахунок рівня інтелектуального потенціалу України за аналізований період здійснимо на основі 26 показників.

Усі проведені розрахунки відповідають запропонованому алгоритму задачі і виконується у логічній послідовності. Загальний логічний напрям оптимізації – вибір кращого варіанту, для якого виконується правило «чим більше значення, тим краще» та подальше рейтингування решти індикаторів, або сортування їх у порядку зменшення. У математичній інтерпретації спрямованість множини показників будь-якої складової визначається формулою:

$$F_i\{X_j\} \equiv opt \rightarrow \max, \forall i = \overline{1, n}, j = \overline{1, m} \quad (3.1)$$

де i – кількість множин показників у нашому випадку $n = 4$; j – кількість проміжних показників для кожного індикатора.

Відтак спрямованість множини показників освітньої складової:

$$F_1\{X_j\} \equiv opt \rightarrow max, \forall j = \overline{1,6} \quad (3.2)$$

спрямованість множини індикаторів наукової складової:

$$F_2\{X_j\} \equiv opt \rightarrow max, \forall j = \overline{1,7} \quad (3.3)$$

спрямованість множини індикаторів культурної складової:

$$F_3\{X_j\} \equiv opt \rightarrow max, \forall j = \overline{1,6} \quad (3.4)$$

спрямованість множини індикаторів духовної складової:

$$F_4\{X_j\} \equiv opt \rightarrow max, \forall j = \overline{1,7} \quad (3.5)$$

Для більш об'єктивної оцінки усіх показників слід визначити напрям їх оптимізації, адже від цього залежатиме, яку процедуру застосовувати – нормування або коригування показників. Для показників із правилом «чим більше, тим краще» (показників-стимуляторів) використовується нормування значень з метою приведення їх до єдиної фізичної природи, в даному випадку – до безрозмірних коефіцієнтів. Для показників з правилом «чим менше – тим краще» (показників-дестимуляторів) виконується процедура коригування, оскільки їх логічна спрямованість не співпадає з напрямом оптимізації функціонала.

Отже, перевіряємо на відповідність напрям оптимізації кожного показника із загальною логічною оптимізацією (у нашому випадку це максимізація) (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Напрями оптимізації складових інтелектуального потенціалу

№ з/п	Назва показника	Напрямок оптимізації
<i>Освітня складова</i>		
1.	Видатки зведеного бюджету України на освіту, % до загальної суми видатків	«чим більше, тим краще»
2.	Державні видатки на освіту, % до ВВП	
3.	Випущено фахівців з ВНЗ на 10 тис. населення	
4.	Результативність роботи аспірантури, % (частка аспірантів, які закінчили навчання в аспірантурі із захистом дисертації)	

Продовження табл. 3.10

5.	Результативність роботи докторантури (частка докторантів, які закінчили навчання в докторантурі із захистом дисертації)	«чим більше, тим краще»
6.	Частка осіб серед економічно активного населення у віці 15–70 років, що мають повну вищу освіту	
Наукова складова		
1.	Частка видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	«чим більше, тим краще»
2.	Коефіцієнт наукової активності (кількість науковців / кількість організацій, що виконують наукові роботи)	
3.	Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, % до загальної чисельності зайнятих в економіці країни (на 1000 осіб)	
4.	Частка виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	
5.	Частка витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	
6.	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. осіб)	
7.	Частка наукових працівників, які виїжджали за межі України з метою проведення наукових досліджень	
Культурна складова		
1.	Видатки зведеного бюджету України на культуру і мистецтво, % до загальної суми видатків	«чим більше, тим краще»
2.	Коефіцієнт бібліотечної насиченості (бібліотечний фонд, млн. примірників / кількість масових та універсальних бібліотек, тис.)	
3.	Коефіцієнт театральної активності (кількість відвідувань театрів за рік, млн. / кількість професійних театрів)	
4.	Коефіцієнт глядацької активності (кількість слухачів на концертах за рік, млн. осіб / кількість концертних організацій)	
5.	Коефіцієнт музейної активності (кількість відвідувань музеїв за рік, млн. осіб / кількість музеїв)	
6.	Кількість користувачів Інтернет на 10 тис. населення	
Духовна складова		
1.	Частка видатків зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток у ВВП, %	«чим більше, тим краще»
2.	Видатки зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток, % від ЗБ	
3.	Кількість релігійних організацій на 10 тис. населення	
4.	Кількість благодійних організацій на 10 тис. населення	
5.	Коефіцієнт результативності використання коштів на благодійну діяльність	
6.	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	«чим менше, тим краще»
7.	Коефіцієнт судимості (кількість засуджених на 100 тис. населення)	

Джерело: складено автором

Як бачимо, для двох останніх показників (Коефіцієнт злочинності та Коефіцієнт судимості) необхідно виконати процедуру коригування їх значень, для решти показників – нормалізацію. Отриману матрицю нормалізованих значень показників для кожної складової інтелектуального потенціалу за аналізований період наведено у додатку Н.

Наступним логічним кроком є побудова пелюсткових діаграм для розрахунку рівня інтелектуального потенціалу із врахуванням чотирьох його складових – освітньої, наукової, культурної та духовної. Для кращого візуального сприйняття пелюсткову діаграму, розмір якої умовно відображає рівень інтелектуального потенціалу України, наведено на рис. 3.19.

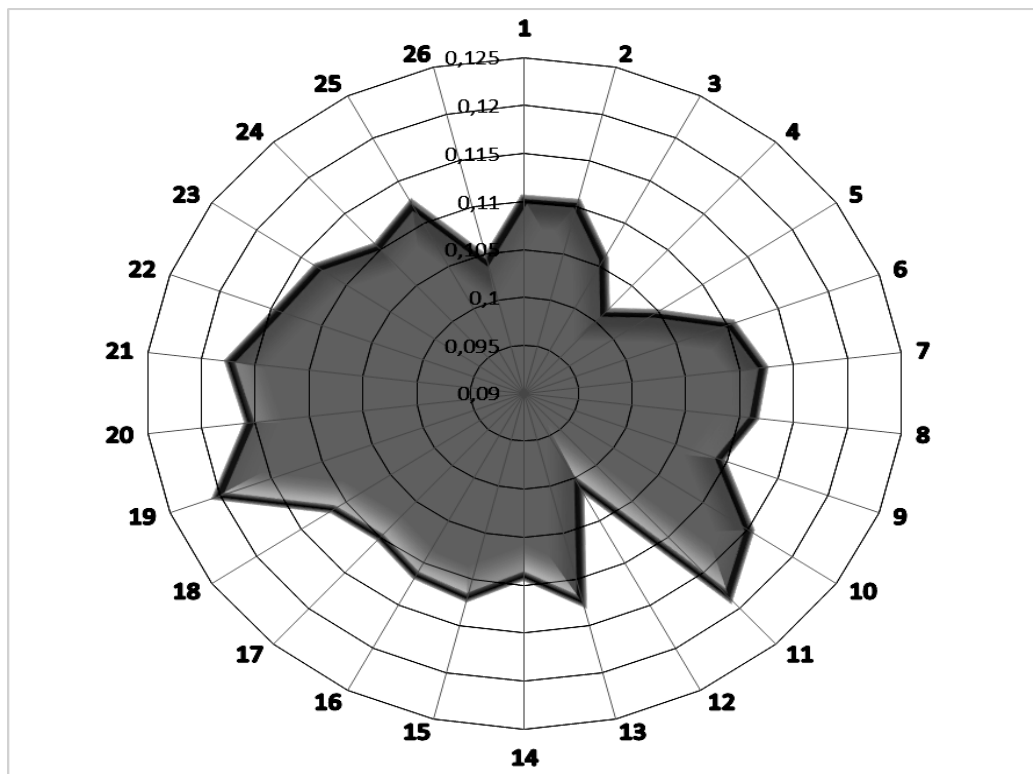

Рис. 3.19. Пелюсткова діаграма як візуальне відображення рівня інтелектуального потенціалу України*

* на діаграмі зображено 26 напрямків, оскільки сумарна кількість досліджуваних параметрів становила 26 показників

Джерело: побудовано за власними розрахунками автора

Відповідно до методики *РІІІ* розраховуємо площі багатокутників, значення яких є коефіцієнтами, за допомогою яких визначимо показники освітньої, наукової, культурної та духовної складових інтелектуального

потенціалу держави. У нашому випадку площа j -го багатокутника дорівнює сумі площ 26-ти трикутників, що його утворюють. Можемо стверджувати, що отримані числові значення площі кожного багатокутника за аналізований період адекватно відображають рівень інтелектуального потенціалу України. Графічно динаміку рівня інтелектуального потенціалу за 2005–2015 рр. та співвідношення з ВВП у розрахунку на одну особу подано на рис. 3.20.

Рис. 3.20. а) Динаміка показника рівня інтелектуального потенціалу України за 2005–2015 рр.; б) співвідношення рівня інтелектуального потенціалу України і ВВП у розрахунку на одну особу

Джерело: побудовано за власними розрахунками автора

Для отриманої динаміки рівня інтелектуального потенціалу були розраховані трендові залежності з прогнозом на найближчий період часу із визначенням величини достовірності апроксимації (R^2):

Лінійний тренд (точкова лінія) – цілком позитивний:

$$y = 0,0009x - 1,6056; R^2 = 0,3981 \quad (3.6)$$

Це підтверджує зростання загального рівня інтелектуального потенціалу України протягом досліджуваного періоду, тобто є позитивна тенденція, що становить $0,214$ (у 2015 р) / $0,2017$ (у 2005 р) * $100 - 100 = 6,1\%$ зростання. Але також можна бачити різке падіння рівня інтелектуального потенціалу України у 2011 року порівняно із попереднім роком на рівні $0,207 / 0,2142 * 100 - 100 = 3,3\%$.

Поліном 6-го ступеня (штрихова лінія), що характеризується максимальним ступенем достовірності, надає позитивний загальний прогноз:

$$y = 2E-06x^6 - 0,0228x^5 + 114,42x^4 - 306675x^3 + 5E+08x^2 - 4E+11x + 1E+14; R^2 = 0,7483 \quad (3.7)$$

Водночас лінійна фільтрація слугує підставою для песимістичного прогнозу, тобто існує вірогідність того, що тренд набуде негативних ознак у форс-мажорних обставинах, що доводить врахування можливостей та змін при проведенні обчислень. Для доведення адекватності моделі оцінки рівня інтелектуального потенціалу проведено моделювання з кількістю експериментів, більшою, ніж 300 та похибкою меншою 4 %. Приклади отриманих площ наведено на рис. 3.21.

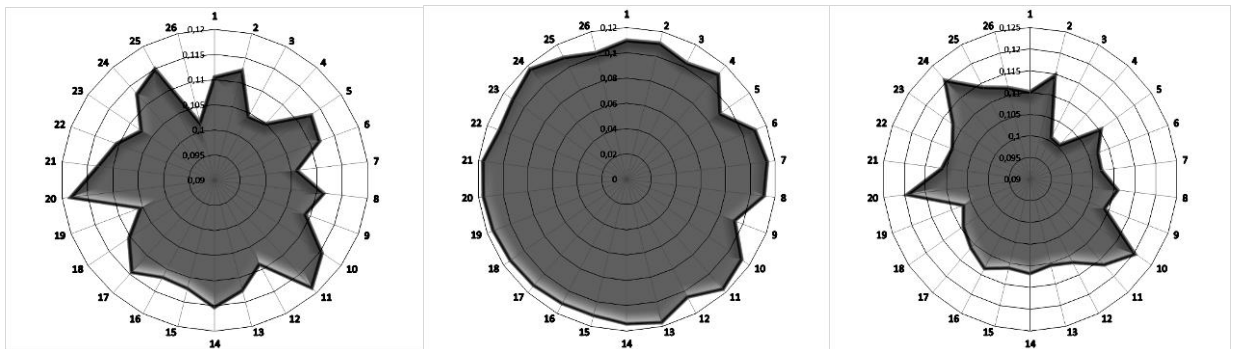

Рис. 3.21. Вибіркові приклади отриманих площ

Джерело: побудовано за власними розрахунками автора

Отже, розрахований рівень інтелектуального потенціалу України за аналізований період засвідчує, що його динаміка тісно корелює з динамікою основних макроекономічних показників. Швидкі темпи росту, які спостерігаємо з початку 2005 р., перериваються 2009 р., коли в Україні темпи росту ВВП знизилися майже на 15 %. Період наступного піднесення тривав лише два роки – із 2011 до 2013 р., що повністю віддзеркалює стан справ у національній економіці. Попри це позитивна динаміка нарощування інтелектуального потенціалу вже з 2015 р., підтверджена кількома трендовими залежностями, дає підстави сподіватися на позитивні економічні зрушення та зміцнення економічної безпеки України.

Для оцінки ефективності використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки України, використано метод огортаючих даних із застосуванням статистичного пакету “*On front*” (модель, орієнтована на «вихід»); як «вхідні» параметри розглядалися показники інтелектуального потенціалу (всього 26 показників), за «вихідний» параметр – рівень економічної безпеки). Результати аналізу дають підстави для висновку, що впродовж 2005–2014 рр. основні компоненти інтелектуального потенціалу використовувалися неефективно, що не сприяло зміцненню економічної безпеки держави (рис. 3.22).

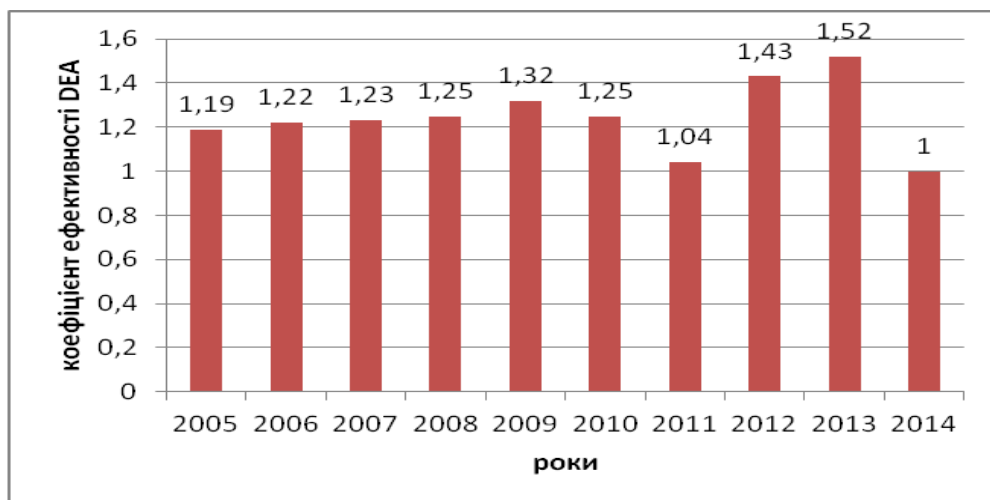

Рис. 3.22. Ефективність використання інтелектуального потенціалу для підвищення рівня економічної безпеки в Україні, 2005–2014 рр.⁶

Джерело: розраховано автором

⁶ Коефіцієнт «одиниця» свідчить про відносну ефективність використання «вхідних» параметрів для максимізації «вихідного» показника; значення, більші за одиницю означають неефективність використання.

Як видно з рисунка, про відносну ефективність використання інтелектуального потенціалу можна стверджувати в 2011 і 2014 рр. (відповідні коефіцієнти дорівнюють 1,0 та 1,04), в інші роки досліджуваного періоду інтелектуальний потенціал використовувався неефективно.

З метою перевірки гіпотези про пряму залежність між величиною інтелектуального потенціалу та рівнем економічної безпеки держави скористаємося методами кореляційно-регресійного аналізу. Для дослідження впливу інтелектуального потенціалу на рівень економічної безпеки (див. табл. 3.11) було побудовано лінійну регресійну модель $\hat{y} = b_0 + b_1x_1$:

$$\hat{y} = 132,98 - 405,66 x \quad (3.8)$$

$$t_{b0} = 5,508, t_{b1} = -3,52$$

$$R = -0,761 \quad R^2 = 0,579 \quad DW = 2,057 \quad F = 12,39,$$

де y – рівень економічної безпеки України (\hat{y} – теоретичне значення);
 x – рівень інтелектуального потенціалу України.

Таблиця 3.11

**Рівні інтелектуального потенціалу та економічної безпеки України
у 2005-2015 рр.**

Показники	Роки										
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Рівень інтелектуального потенціалу України*	0,2013	0,2037	0,2063	0,2070	0,2090	0,2094	0,2095	0,2126	0,2145	0,2150	0,2160
Рівень економічної безпеки України, % **	50	51	52	48	46	47	50	47	48	45	44

Джерело: * розраховано автором за методикою РІІІ;

** дані Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [324]

Від'ємний коефіцієнт регресії $b_1 = -405,66$ вказує на зниження рівня економічної безпеки за умов зростання рівня інтелектуального потенціалу. Згідно з t -критерієм Стьюдента параметри моделі (3.8) є статистично вірогідними з ймовірністю $p = 0,99$. Оскільки коефіцієнт кореляції $R = -0,761$, зв'язок між рівнем економічної безпеки та інтелектуальним потенціалом є сильним і оберненим. Модель є адекватною до емпіричних даних з

ймовірністю $p = 0,99$ (за F -критерієм Фішера) та відсутня автокореляція залишків (за критерієм Дарбіна-Уотсона), тому результати регресійного аналізу є достовірними і їх можна застосовувати на практиці.

Графічну інтерпретацію отриманої залежності наведено на рис. 3.23.

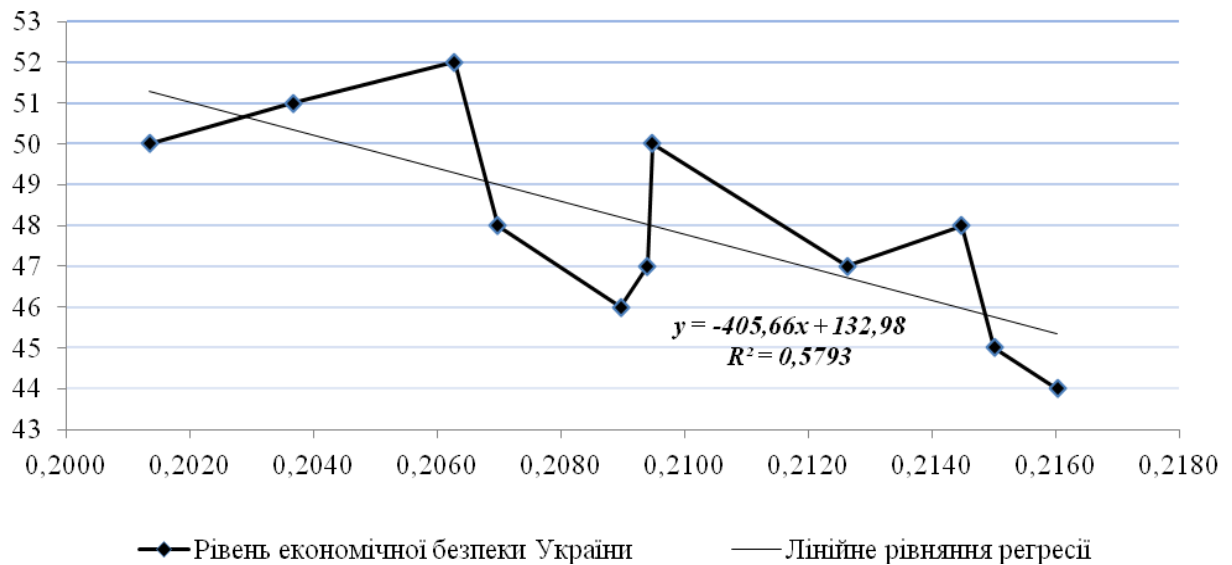

Рис. 3.23. Залежність рівня економічної безпеки від інтелектуального потенціалу України

Джерело: розраховано автором

Як свідчать результати аналізу, між величиною інтелектуального потенціалу та рівнем економічної безпеки існує обернена залежність, як не парадоксально може видатися на перший погляд. Іншими словами, зростання інтелектуального потенціалу за одночасного зниження рівня економічної безпеки держави свідчить про неефективність використання і наявність системних загроз його розвитку. Залежність між рівнем інтелектуального потенціалу, економічної безпеки та тіньової економіки наведено у додатку П.

Водночас розвиток та раціональне використання інтелектуального потенціалу залежать від впливу системних чинників і факторів, між якими немає чіткого зв'язку та існує певна неузгодженість, що можна пояснити інтегрованою природою самого потенціалу. В таких умовах доцільним є застосування системно-динамічного моделювання взаємозв'язків,

матеріальних й інформаційних потоків, що дозволяє моделювати складні процеси та явища. Системно-динамічне моделювання є підвидом імітаційного, що представляє собою розробку та моделювання системи, яка відображає структуру та функціонування (поведінку) об'єкта в часі [100, с. 21]. Побудова системно-динамічної моделі передбачає якісну та кількісну стадії [228, с. 158]. На першій виконується опис складових системи та визначаються характеристики їх взаємодії. При цьому використовується поняття прямих і зворотних зв'язків: позитивні – які ведуть до зміни елементу системи в тому ж напрямі, що й зміни, які спостерігалися раніше, та негативні, які ведуть до змін в зворотному напрямку. Поняття ґрунтуються на концепції зворотних зв'язків, розвиненої в працях Дж. Форестера [344], стадія реалізується через створення казуальних або причинно-наслідкових діаграм. На другій стадії виконується реалізація казуальної моделі за допомогою одного з сучасних інструментів імітаційного моделювання (AnyLogic) та перевірка якості моделі на відомих даних [7, с. 79–80].

Аналіз показав наявність динаміки та зворотних зв'язків між чинниками і факторами розвитку і використання інтелектуального потенціалу, вплив яких можна дослідити за допомогою системно-динамічного моделювання. Концептуальними припущеннями системно-динамічної моделі (рис. 3.24), яка описує ефективність використання інтелектуального потенціалу, є такі:

По-перше, ефективність використання інтелектуального потенціалу (*effect_intel_potenc*) визначається рівнем його (*riv_intel_pot*) впливу на забезпечення економічної безпеки держави (*riv_econ_bezp*):

$$\frac{d(\text{effect_intel_potenc})}{dt} = f\left(\frac{d(\text{intel_pot})}{dt}, \frac{d(\text{econ_bezp})}{dt}\right)$$

По-друге, рівень інтелектуального потенціалу (*riv_intel_pot*) залежить від стану соціального розвитку населення (*soc_rozv*), ефективності ринку праці (*effect_rin_prac*), технологічної готовності (*teh_got*), інноваційності економіки

(*innov_econ*), макроекономічного середовища та макроекономічних показників (*macroec_pok*).

По-третє, рівень економічної безпеки (*riv_econ_bezp*) визначається рівнем тіньової економіки (*riv_ten_econ*), тіньовим ринком праці (*tin_rin_praci*), індексом сприйняття корупції (*ind_spr_kor*), а також станом макроекономічного середовища та макроекономічними показниками (*makroec_pok*).

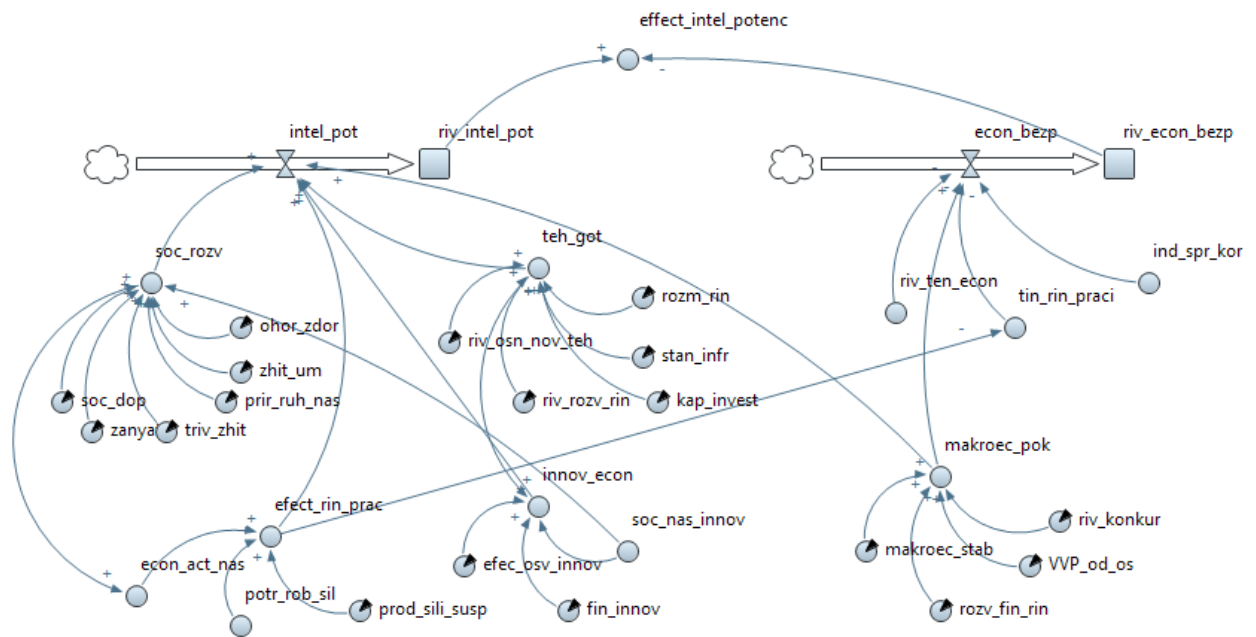

Рис. 3.24. Візуалізація системно-динамічної моделі впливу інтелектуального потенціалу на економічну безпеку держави

де *zanyat* – зайнятість населення; *triv_zhit* – середня тривалість життя населення; *prir_ruh_nas* – природний рух населення; *zhit_um* – житлові умови; *ohor_zdor* – рівень розвитку охорони здоров'я; *soc_dop* – соціальна допомога; *riv_osn_nov_teh* – рівень оснащення новими технологіями; *riv_rozv_rin* – рівень розвитку ринку; *stan_infr* – стан інфраструктури; *rozm_rin* – розміри ринку; *kap_inv* – капітальні інвестиції; *econ_act_nas* – економічна активність населення; *potr_rob_sil* – потреба у робочій силі; *prod_sili_susp* – продуктивні сили суспільства; *effect_osv_innov* – ефективність освоєння інновацій; *fin_innov* – фінансування інновацій; *soc_nasl_innov* – соціальні наслідки інновацій; *macroec_stab* – макроекономічна стабільність; *razv_fin_rin* – рівень розвиненості фінансового ринку; *vvp_od_os* – ВВП на 1 особу; *riv_konkur* – рівень конкурентоспроможності.

Запропонована концептуальна системно-динамічна модель дозволяє досліджувати в динаміці ефективність використання інтелектуального потенціалу, прогнозувати вплив кількісних змін за окремими групами інтегральних параметрів на показники інтелектуального потенціалу та

економічної безпеки держави. Практичне використання моделі потребує знаходження математичних залежностей між змінними, їх подальше уточнення та удосконалення, при цьому змінюючи функціональну залежність між досліджуваними характеристиками можна підвищити точність та ефективність моделювання. Важливість розробленої моделі обумовлена можливістю управління ефективністю інтелектуального потенціалу в регіоні та країні за рахунок впливу на показники ступеня соціального розвитку, ефективності ринку праці, технологічної готовності, інноваційності економіки та макроекономічної стабільності.

Безумовно, інтелектуальний потенціал як стратегічний ресурс національної економіки повинен спрямовуватися у пріоритетні сфери, а люди розумової праці (інтелектуали) – залучатися до вирішення нагальних потреб держави. З огляду на «незатребуваність» вітчизняних науковців, масовий виїзд талановитої молоді за кордон на навчання, зростання іноземних замовлень на виконання науково-прикладних досліджень тощо є тими дестабілізуючими чинниками, що руйнують вітчизняний інтелектуальний потенціал. На рівні держави національний інтелект, на жаль, так і не ототожнюється з економічною міццю держави, мірилом ефективності інноваційної економіки, гарантом її економічної безпеки.

У зв'язку з цим актуалізуються питання виокремлення інтелектуальної безпеки як невід'ємної компоненти економічної безпеки держави, розгорнутого аналізу деструктивних чинників, що можуть трансформуватися у загрози інтелектуальній безпеці України, про що йтиметься у наступному розділі.

Висновки до розділу 3

1. Вища освіта є не лише носієм інтелектуального потенціалу, а й високопродуктивною силою у суспільстві, що потребує постійної уваги з боку держави та належної фінансової підтримки. Незважаючи на достатньо позитивну динаміку підготовки спеціалістів вищої кваліфікації, кадровий потенціал вузівської науки та науки загалом перебуває під загрозою. Рівень

престижності праці в науково-освітній сфері падає. Встановлено, що темпи приросту кількості студентів, які навчаються у ВНЗ III-IV рівня акредитації та кількості випущених фахівців за останні п'ять років мають від'ємні значення. На основі порівняльної характеристики кадрового забезпечення державних і приватних ВНЗ доведено здатність українських ВНЗ різних форм власності надавати освітні послуги однакової якості.

2. Вища освіта повинна більш активно впливати на розвиток усієї системи освіти через удосконалення педагогічної освіти, розробку інтегрованих навчальних програм і відповідних новітніх технологій навчання, проведення наукових досліджень у цій сфері. Особлива увага в системі вищої освіти України має приділятися створенню дослідницьких університетів, що здатні забезпечити надшвидкий розвиток держави у певній галузі знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій. Акцентовано увагу на структурній деформації системи вищої освіти в Україні, її надмірну гуманізацію. Обґрунтовано необхідність організації процесу підвищення кваліфікації населення за допомогою системи безперервної освіти та підвищення рівня доступності вищої освіти. Здійснено порівняльний аналіз індикативних показників вищої освіти та професійної підготовки в Україні та провідних державах світу.

3. Одним із головних продуцентів знань, що слугують базою для нарощування інтелектуального потенціалу держави, є наука, зокрема академічна, взаємозв'язок якої з реальною економікою сприятиме впровадженню інноваційних механізмів господарювання. Безперечно, інтеграція вищих навчальних закладів, академічних і галузевих секторів науки, промисловості та бізнесу є визначальним чинником активізації процесів збагачення інтелектуального потенціалу в Україні.

4. Характерною ознакою сучасного стану української науки є тенденція до кількісної втрати наукових спеціалістів та фахівців у галузі технологій, а також висока наукова мобільність учених, спричинена економічною нестабільністю та незахищеністю фахівців із боку держави. Нині в Україні

більше половини висококваліфікованих фахівців офіційно працює на виконання закордонних замовлень, а у сфері розробки інформаційних технологій ця частка сягає понад 80%. Хронічне недофінансування науки, відсутність мотивації у вітчизняних інвесторів вкладати фінансові ресурси у розробку та впровадження новітніх наукових розвідок, виконання прикладних досліджень, щорічне падіння показника наукомісткості ВВП сигналізує про небезпеку занепаду вітчизняної науки та початок незворотніх процесів щодо її відновлення.

5. Наукова сфера України якнайшвидше потребує радикальних реформ. Назрілими, зокрема, є питання прийняття Національної стратегії розвитку вітчизняної науки, Закону України «Про соціальний захист наукових працівників», визнання на законодавчому рівні науки як пріоритетної сфери національної економіки тощо.

6. Поглиблення інтеграції вітчизняної культури до європейського та світового культурного простору сприяє розширенню міжнародних культурних зв'язків України з багатьма країнами світу, створює реальні можливості для ознайомлення з досягненнями культури інших народів і держав та представлення кращих зразків національної культури та мистецтва світовій спільноті. За роки незалежності спостерігаємо поступове проникнення ринкових відносин у сферу культури, активізацію приватної ініціативи з питань формування мережі недержавних організацій культури, створення недержавних осередків культури, підприємств і закладів культури різних форм власності. Доведено позитивний вплив музейної справи, театрального мистецтва та концертної діяльності на розвиток і збагачення інтелектуального потенціалу України.

7. Чільне місце в період утвердження національної самосвідомості належить духовності, яка є особливим феноменом загальнокультурного та економічного піднесення в державі. Зростанню духовності, насамперед, передуює культурно-етичне виховання населення, утвердження релігійно-духовних засад життя суспільства, адже Україна має багату духовну

спадщину та глибокі християнські традиції. Вагомий вплив релігійно-духовних чинників на розвиток інтелектуального потенціалу України виражається через активну просвітницьку, культурну, наукову, соціальну діяльність релігійних інституцій. Обґрунтовано, що саме духовність є гарантом запобігання аморальності та злочинності у державі. Проведене дослідження дало підставу стверджувати, що форма зв'язку між рівнем духовності та злочинності є оберненопропорційною, і розвиток інтелектуального потенціалу в значній мірі залежить від проведення дієвих заходів із підвищення рівня духовності в Україні.

8. Оцінювання рівня інтелектуального потенціалу України за 2005-2014 роки та побудовані трендові залежності свідчать про позитивну тенденцію у найближчі кілька років. Встановлено, що динаміка рівня інтелектуального потенціалу України тісно корелює з циклічністю економічного розвитку; Україна володіє значним інтелектуальним потенціалом, що підтверджує тезу про те, що інтелектуальний потенціал виступає як економічною міццю держави, так і стратегічним ресурсом економічного розвитку.

Основні результати розділу опубліковано в наукових працях автора [260; 261; 267; 269; 271; 277; 283]

РОЗДІЛ 4

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БЕЗПЕКА ЯК КОМПОНЕНТА СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

4.1. Детермінанти інтелектуальної безпеки держави

Глобалізаційні процеси останніх десятиліть та реалізація євроінтеграційної стратегії України в умовах впливу несприятливих зовнішніх чинників та слабкого захисту вітчизняного інтелектуального потенціалу актуалізують питання гарантування інтелектуальної безпеки України. Держава повинна забезпечити безпеку розвитку інтелекту, оскільки саме інтелектуальна безпека виконає функцію стабілізатора суспільства та визначає здатність держави мобілізувати внутрішні інтелектуальні ресурси для побудови інноваційної моделі розвитку національної економіки. Це підкреслює неабияку важливість не лише теоретичного осмислення, а й емпіричного вивчення проблеми зміцнення інтелектуальної безпеки, що дасть можливість чітко визначити національні інтереси та об'єкти безпеки в інтелектуальній сфері, а на основі ґрунтовного аналізу деструктивних чинників ідентифікувати реальні й потенційні загрози.

На нашу думку, інтелектуальна безпека, з одного боку, має відповідати за захист національних інтересів в інтелектуальній сфері, а з іншого, – захист результатів інтелектуальної праці (діяльності) від руйнування і/або знищення. Отже, інтелектуальна безпека поєднує не лише збереження інтелектуальних ресурсів, об'єктів інтелектуальної власності, продуктів розумової (творчої, інтелектуальної) діяльності тощо, а й захист та ефективне функціонування всієї інтелектуальної сфери держави.

Інтелектуальна безпека передусім проявляється в інтелектуальному середовищі та інтелектуальній сфері. Інтелектуальне середовище – це сукупність необхідних освітньо-наукових і культурно-духовних умов формування та реалізації інтелектуального потенціалу та продуктів інтелектуальної діяльності, що забезпечують високий рівень інтелектуальної безпеки держави. Інтелектуальна сфера – це специфічна складова невиробничої сфери національної економіки, в якій створюються продукти

інтелектуального характеру та задовольняються індивідуальні та/або суспільні потреби.

Упевнено можемо стверджувати, що інтелектуальна безпека – це такий стан національної безпеки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз та здатний задовольняти потреби усіх суб'єктів – особи, сім'ї, суспільства та держави. До основних реальних та потенційних, внутрішніх і зовнішніх загроз інтелектуальній безпеці суспільства можна віднести: недостатній рівень фінансування освіти і науки; заниження соціальної значущості вчених і спеціалістів із вищою освітою; моральну і матеріальну недооцінку державою праці науковців; непрестижність наукоємних професій; нестабільність роботи науково-дослідних установ; використання вчених і спеціалістів із вищою освітою не за здобутим фахом; зрілий вік і нестача наукових кадрів; низький рівень заробітної плати в освітній та науковій сферах, відсутність належної мотивації до праці; погіршення фізичного і духовного здоров'я населення, моральна деградація особи, сім'ї, суспільства; зростаюче науково-технологічне відставання України від розвинутих держав світу; інтелектуальна міграція та ін.

Провідне місце у системі інтелектуальної безпеки посідають об'єкти безпеки, або керовані елементи, що піддаються впливові найрізноманітніших деструктивних чинників. Загалом безпека об'єкта – це стан захищеності об'єкта від різноманітних загроз, за якого створені умови для його належного функціонування. Безпека об'єкта гарантується і підтримується суб'єктом(ами) безпеки шляхом розробки та реалізації системи відповідних заходів. До об'єктів інтелектуальної безпеки належать:

- інтелектуальний потенціал – нагромаджені знання, досвід, інтелектуальні здібності та ресурси, що слугують запасом економічної могутності та стратегічним ресурсом держави задля побудови інноваційної економіки та зміцнення економічної безпеки держави;

- інтелектуальна діяльність – як одна з форм життєдіяльності людини та суспільства, що пов'язана зі створенням інтелектуального продукту та

відтворенням інтелектуального потенціалу. Вона опирається на сукупність досягнень науки, культури, національні традиції та духовні цінності, накопичені людством упродовж тисячоліть та є найпотужнішим рушієм розвитку людської цивілізації. Інтелектуальна діяльність – це творча діяльність, тобто цілеспрямована розумова робота людини, результатом якої є щось якісно нове, що вирізняється неповторністю та оригінальністю;

- об'єкти інтелектуальної власності – об'єкти авторського права і суміжних прав, зокрема винаходи, корисні моделі, промислові зразки, торговельні марки, географічні зазначення (зазначення походження товарів), сорти рослин, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт, твори мистецтва та інші результати інтелектуальної праці. До об'єктів інтелектуальної власності також належать: інтелектуальні проекти – новостворені інтелектуальні розробки, на кшталт, екологічно безпечних технологій, освоєння альтернативних джерел енергії, зростання вартості людського капіталу тощо; інтелектуальні системи – новий клас автоматизованих систем оброблення інформації на основі ЕОМ, що моделюють розумові процеси, притаманні людині при прийнятті рішень у різних галузях соціально-економічної сфери суспільства (див. додаток Р);

- інтелектуальні інвестиції – вкладення коштів у підготовку спеціалістів, розвиток наукових досліджень та розробок, одержання ліцензій, патентів, передачу «ноу-хау» та ін. [257, с. 138]; вкладення коштів в освіту, навчання, кваліфікаційну підготовку та перепідготовку кадрів, створення інтелектуальних продуктів, нематеріальні активи. Під інтелектуальними інвестиціями також розуміємо вкладення в об'єкти інтелектуальної власності, утворених на основі авторського та винахідницького права, права на промислові зразки і корисні моделі, предмети мистецтва та духовну сферу;

- носії інтелекту – фахівці вищої кваліфікації, особи, які здобувають (здобули) вищу освіту; особи, які самонавчаються або навчаються впродовж життя; суб'єкти інтелектуальної діяльності, або творці інтелектуальних

продуктів та послуг. Своєрідним об'єктом інтелектуальної безпеки виступають суб'єкти захисту, або первинні суб'єкти права інтелектуальної власності, – автори, винахідники, власники товарних знаків та інші, а також їх правонаступники та спадкоємці. До суб'єктів авторського права також належать організації, що керують майновими правами авторів на колективній основі;

- інтелектуальні інститути – розгалужена мережа освітніх та науково-дослідних закладів, основна мета яких – розробка та впровадження результатів інтелектуальної діяльності.

Таким чином, наведена класифікація об'єктів інтелектуальної безпеки держави дасть змогу на наступному етапі дослідження сформулювати множину показників для розрахунку інтегрального індекса інтелектуальної безпеки України, відстежити потенційні і реальні загрози та розробити ефективні механізми протидії.

Можемо стверджувати, що усвідомлення важливого значення інтелектуальної безпеки України задля зміцнення економічної безпеки національної економіки актуалізують питання розрахунку інтегрального індекса інтелектуальної безпеки України (*ІІБУ*). Беручи за основу затверджені Міністерством економічного розвитку та торгівлі Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, попередню Методику розрахунку рівня економічної безпеки України та наукові напрацювання провідних вчених у сфері економічної безпеки [235; 161; 250; 365; 84], здійснимо розрахунок рівня інтелектуальної безпеки України за таким алгоритмом (див. рис. 4.1).

Перший етап передбачає визначення множини показників, які найповніше розкривають сутність інтелектуальної безпеки держави. Критерієм відбору цих показників є ті об'єкти інтелектуальної безпеки, які можна оцінити за допомогою формалізованих або числових значень. При формуванні системи індикаторів інтелектуальної безпеки будемо керуватись такими принципами:

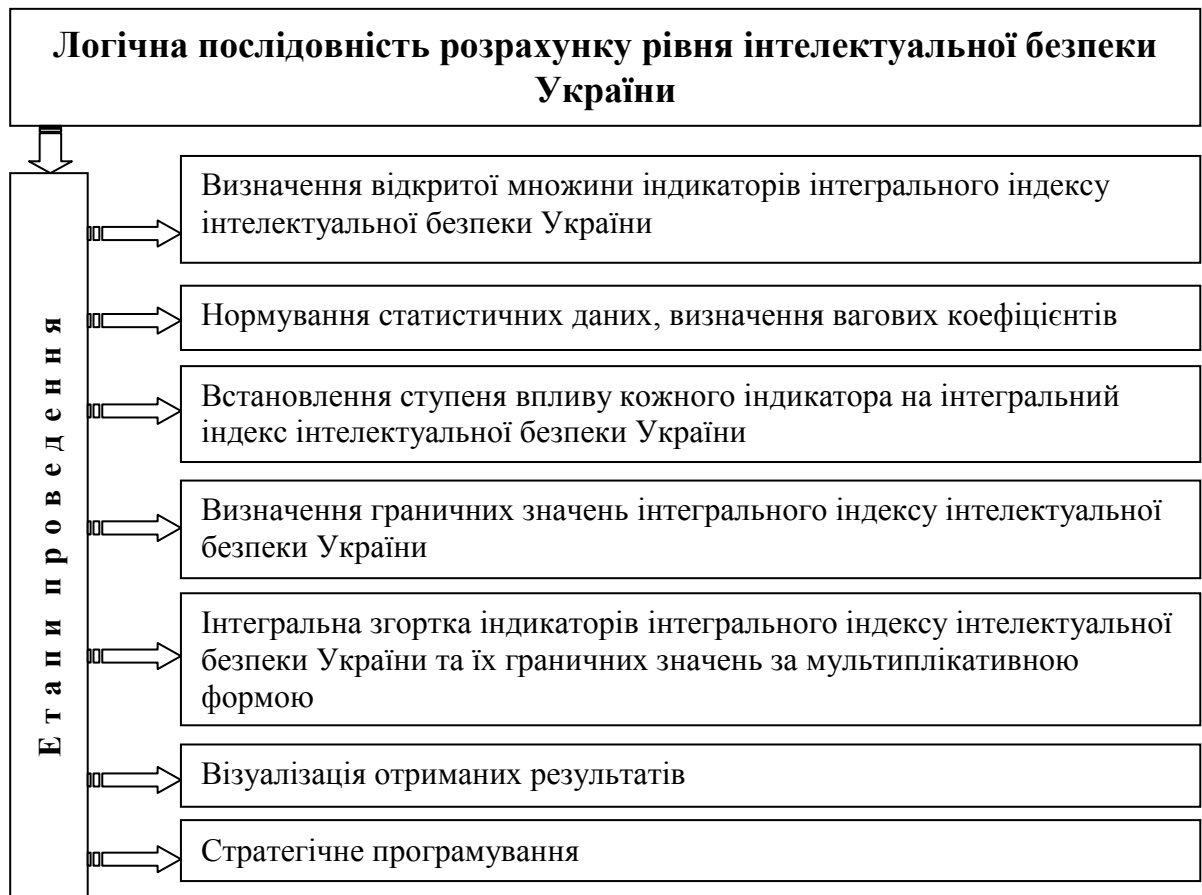

Рис. 4.1. Схема формування алгоритму розрахунку рівня інтелектуальної безпеки України

Джерело: складено автором

1) *системності*, що передбачають врахування не лише структури системи досліджуваних елементів інтелектуальної сфери, а й взаємозв'язків між ними; 2) *комплексності*, тобто максимальне поєднання різнобічних аспектів стану об'єктів інтелектуальної безпеки; 3) *адекватності*, що передбачає відображення реального стану досліджуваних предметів; 4) *безперервності*, що припускає коригування наявних показників або введення нових за умови надходження оновлених даних чи розробки сучасних методів дослідження.

Ще однією особливістю авторської новації у виокремленні показників інтелектуальної безпеки України є те, що до системи індикаторів ми не включали ті показники, які використовувалися під час розрахунку рівня інтелектуального потенціалу України, у протилежному випадку ми допустилися б типової помилки «подвійного рахунку».

Систему індикаторів інтелектуальної безпеки України, що ґрунтується на вищезгаданих принципах та достатньо повно відображає стан об'єктів інтелектуальної безпеки наведено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Система індикаторів інтелектуальної безпеки України

№ з/п	Об'єкти інтелектуальної безпеки	Індикатори інтелектуальної безпеки України	Напрямок впливу на рівень безпеки
1.	Інтелектуальні товари (послуги)	Обсяг випуску (виробництва) товарів і послуг у професійній, науковій, технічній діяльності та освіті, % до ВВП	Стимулятор
2.	Інтелектуальні інвестиції	Частка інвестицій у нематеріальні активи в загальному обсязі капітальних інвестицій, %	Стимулятор
3.	Носії інтелекту	Чисельність фахівців вищої кваліфікації на 100 тис. населення	Стимулятор
4.		Кількість фахівців вищої кваліфікації, що вибули на ПМП за кордон на 100 тис. населення	Дестимулятор
5.	Інтелектуальні інститути	Кількість ВНЗ та наукових організацій на 100 тис. населення	Стимулятор
6.	Об'єкти інтелектуальної власності	Коефіцієнт патентної активності (кількість виданих охоронних документів – патентів на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, свідоцтва на знаки товарів і послуг на ім'я національних заявників на 10 тис. населення)	Стимулятор
7.		Кількість вчинених злочинів у сфері інтелектуальної власності на 100 тис. населення	Дестимулятор
8.	Інтелектуальний потенціал	Інтегральний індекс інтелектуального потенціалу	Стимулятор

Джерело: складено автором

Вихідні дані для проведення подальших розрахунків подано у табл. 4.2, яка містить вісім основних індикаторів, що визначатимуть інтегральний індекс інтелектуальної безпеки України.

Другий етап алгоритму розрахунку інтегрального індекса інтелектуальної безпеки України передбачає процедуру нормування індикаторів, тобто перехід до такого масштабу вимірювання, при якому значення показників набувають співмірного виду. Зауважимо, що напрям впливу кожного індикатора на рівень інтелектуальної безпеки держави

визначатимемо через ідентифікацію кожного показника стосовно прямого або зворотного його впливу на значення інтегрального індексу.

Таблиця 4.2

Індикатори інтелектуальної безпеки України

Рік	Обсяг випуску (виробництва) товарів і послуг у професійній, науковій, технічній діяльності та освіті, % до ВВП	Частка інвестицій у нематеріальні активи у загальному обсязі капітальних інвестицій, %	Чисельність фахівців вищої кваліфікації на 100 тис. населення	Кількість ВНЗ та наукових організацій на 100 тис. населення	Коефіцієнт патентної активності (кількість виданих патентів на винаходи, корисні моделі, промислові зразки) на 10 тис. населення	Інтегральний індекс інтелектуального потенціалу*	Чисельність фахівців вищої кваліфікації, що вибули на ПМЖ за кордон на 100 тис. населення	Кількість вчинених злочинів у сфері інтелектуальної власності на 100 тис. населення
2005	12,80	2,8	169,78	3,92	2,31	0,201	0,112	1,02
2006	12,89	3,1	179,92	3,84	2,65	0,204	0,092	1,73
2007	12,79	2,9	187,31	3,78	2,91	0,206	0,112	2,28
2008	12,83	2,3	196,64	3,73	2,87	0,209	0,065	2,30
2009	13,41	3,1	206,76	3,68	2,81	0,213	0,067	2,39
2010	12,44	3,7	214,99	3,61	2,74	0,214	0,085	2,09
2011	11,45	3,6	218,86	3,51	2,87	0,207	0,116	4,12
2012	13,35	2,9	227,53	3,39	2,76	0,215	0,123	3,33
2013	13,80	4,0	234,58	3,23	2,94	0,216	0,062	1,86
2014	7,73	3,4	225,24	2,81	3,17	0,215	0,108	2,90

Джерело: розраховано автором за [311]

* Розраховано за авторським методом РІП (див. п.3.4)

У випадку прямої залежності, або однонаправленого впливу зростання значень факторних показників на підвищення рівня інтелектуальної безпеки, такі показники називають показниками-стимуляторами. У разі, якщо зростання фактичних значень деяких показників знижують рівень безпеки, їх називають показниками-дестимуляторами. Вектор спрямованості показників інтелектуальної безпеки представлено у табл. 4.1.

Для показників-стимуляторів нормування здійснюємо за максимальним значенням, а для показників-дестимуляторів – за мінімальним, що забезпечує безперервність функції інтегрального індексу та дотримання умови зміни

нормованих показників у діапазоні від 0 до 1. Відповідно всі показники нормуємо на основі методу порівняння з еталонним значенням таким чином:

$$z_i = \begin{cases} \frac{x_i}{x_{i,\max}}, & \text{якщо } x_i - \text{стимулятор, } i \in N, x_{i,\max} \neq 0; \\ \frac{x_{i,\min}}{x_i}, & \text{якщо } x_i - \text{дестимулятор, } i \in N, x_i \neq 0; \end{cases} \quad (4.1)$$

де z_i – нормовані статистичні значення індикаторів x_i ; $x_{i,\min}$ та $x_{i,\max}$ – найменші та найбільші значення відповідно.

У випадку, якщо деякі показники динамічного статистичного ряду тотожно дорівнюватимуть нулю або будуть від’ємними, виконаємо зміщення статистичної осі на відповідну кількість масштабних одиниць, щоб задовольнялася нерівність $x_i > 0$.

Наступний етап передбачає розрахунок вагових коефіцієнтів, що визначають ступінь внеску кожного показника в інтегральний індекс інтелектуальної безпеки України використовуючи метод головних компонент програми «Статистика», що дозволяє використовувати метод обертання квартимакс, що передбачає обертання факторних осей таким чином, щоб збільшити значення факторних навантажень із врахуванням якості структури всіх компонент. Остання характеристика важлива для подальшого використання значень факторних навантажень та питомої ваги кожної компоненти у загальній дисперсії для визначення ваг індикаторів [365].

Таким чином, спочатку знаходимо вектор-матрицю дисперсій D_i та матрицю абсолютних величин факторних навантажень A_i (з використанням повороту осі та квартимаксної нормалізації, що встановлює більш прості кореляційні зв’язки між відповідними змінними та факторами) для сформованої групи індикаторів. Визначимо матриці A_i та D_i за допомогою таких формул:

$$A_i = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1j} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2j} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{j1} & a_{j2} & \dots & a_{jj} \end{pmatrix}, \quad D_i = \begin{pmatrix} d_1 \\ d_2 \\ \dots \\ d_j \end{pmatrix} \quad i = 1, 2, \dots, 7; \quad j = 2, 3, \dots, 11, \quad (4.2)$$

де a_{jj} – абсолютні значення елементів матриці після повороту осі та кватримаксної нормалізації; d_j – значення дисперсій, що визначалися за формулою:

$$d_j = M(x_j^2) - M(x_j)^2, \quad M - \text{математичне сподівання}. \quad (4.3)$$

Для знаходження ваги кожного фактора відповідної групи обчислимо:

$$A_i \times D_i = \begin{pmatrix} d_1 a_{11} + d_2 a_{12} + \dots + d_j a_{1j} \\ d_1 a_{21} + d_2 a_{22} + \dots + d_j a_{2j} \\ \dots \\ d_1 a_{j1} + d_2 a_{j2} + \dots + d_j a_{jj} \end{pmatrix} =: \begin{pmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \dots \\ \alpha_j \end{pmatrix}. \quad (4.4)$$

Далі сформуємо матрицю ваг для показників кожного фактора:

$$Y_i^{(1)} := kY_i, \quad k = \left(\sum_j \alpha_j \right)^{-1}. \quad (4.5)$$

Це дозволяє визначити скалярні значення інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України у мультиплікативній формі:

$$I = \prod_{j=1}^n z_j^{\alpha_j}, \quad \sum_j \alpha_j = 1, \quad \alpha_j > 0, \quad n \in N. \quad (4.6)$$

Розраховані вагові коефіцієнти та значення інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України наведено у табл. 4.3. Проводимо інтегральну згортку для індикаторів інтелектуальної безпеки на основі розрахунку динамічного ряду інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України та інтегральних індексів граничних значень за мультиплікативною формою. Зауважимо, що визначення граничних значень передбачає обчислення оптимальних значень індикатора (нижнє оптимальне, верхнє оптимальне), які характеризують допустимий інтервал величин, у межах яких створюються найсприятливіші умови для економічного розвитку, у нашому випадку – інтелектуальної сфери національної економіки.

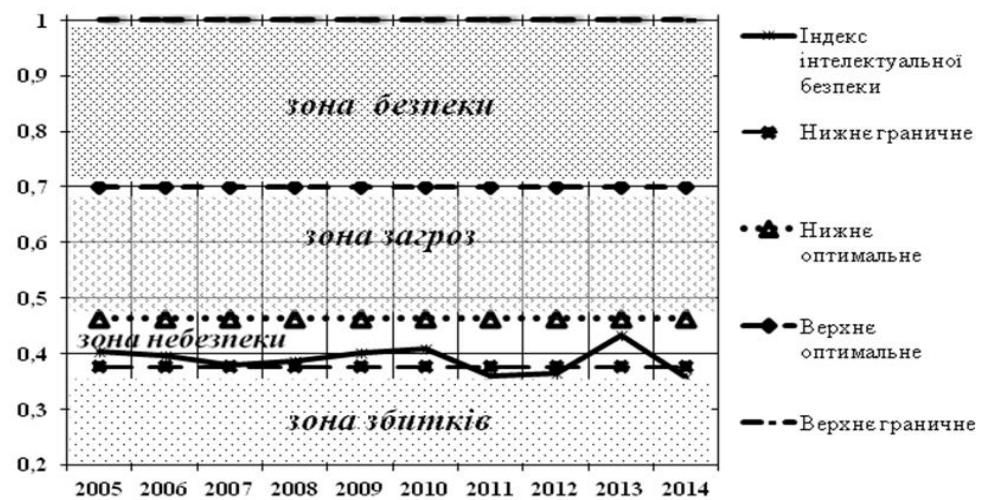
Таблиця 4.3

Інтегральний індекс інтелектуальної безпеки України

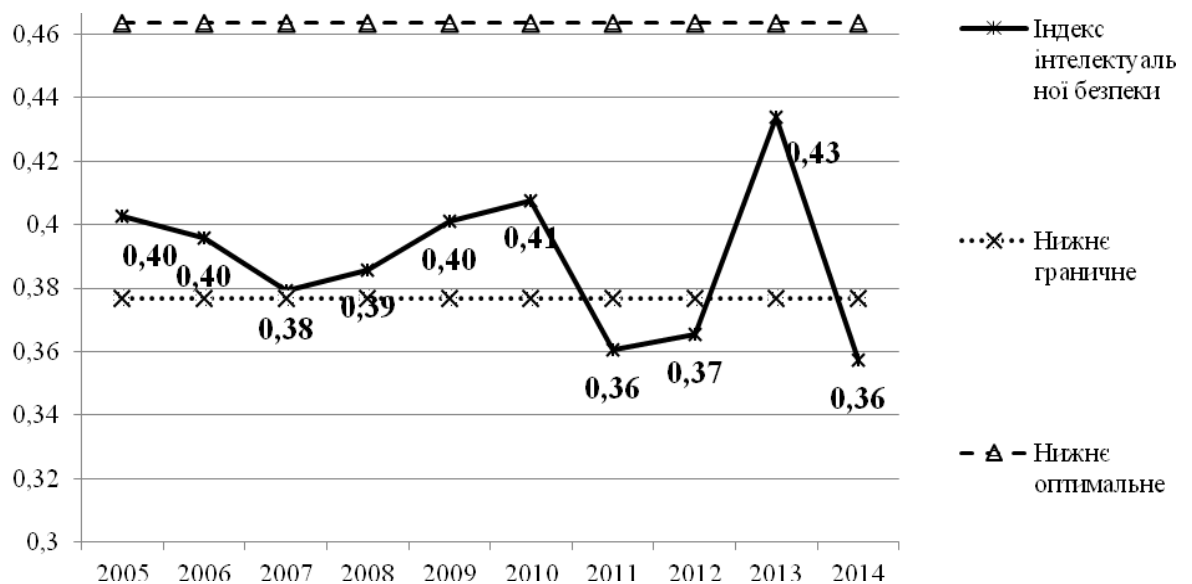
Рік	Обсяг випуску (виробництва) товарів і послуг у професійній, науковій, технічній діяльності та освіті, % до ВВП	Частка інвестицій у нематеріальні активи у загальному обсязі капітальних інвестицій, %	Чисельність фахівців вищої кваліфікації на 100 тис. населення	Кількість ВНЗ та наукових організацій на 100 тис. населення	Коефіцієнт патентної активності (кількість виданих патентів на винаходи, корисні моделі, промислові зразки) на 10 тис. населення	Інтегральний індекс інтелектуального потенціалу	Чисельність фахівців вищої кваліфікації, що вибули на ПМЖ за кордон на 100 тис. населення	Кількість вчинених злочинів у сфері інтелектуальної власності на 100 тис. населення	Інтегральний індекс інтелектуальної безпеки
	Нормалізовані значення								
2005	0,8445	0,5555	0,6030	0,8910	0,6790	0,2013	0,1680	0,0979	0,4029
2006	0,8501	0,6150	0,6390	0,8729	0,7781	0,2037	0,2053	0,0578	0,3957
2007	0,8437	0,5754	0,6653	0,8581	0,8542	0,2063	0,1682	0,0439	0,3791
2008	0,8464	0,4563	0,6984	0,8481	0,8444	0,2090	0,2910	0,0435	0,3858
2009	0,8846	0,6150	0,7344	0,8354	0,8245	0,2126	0,2791	0,0419	0,4009
2010	0,8206	0,7341	0,7636	0,8199	0,8053	0,2145	0,2209	0,0478	0,4076
2011	0,7551	0,7142	0,7774	0,7966	0,8436	0,2070	0,1621	0,0243	0,3605
2012	0,8803	0,5754	0,8082	0,7691	0,8112	0,2150	0,1531	0,0300	0,3654
2013	0,9102	0,7936	0,8332	0,7342	0,8645	0,2160	0,3054	0,0537	0,4337
2014	0,5098	0,6685	0,8000	0,6384	0,9310	0,2090	0,1742	0,0344	0,3566
Вагові коефіцієнти	0,0929	0,1212	0,1600	0,1614	0,1045	0,1595	0,0727	0,1278	

Джерело: розраховано автором

Для наочності обґрунтування граничних значень використаємо «*t*-критерій». З метою підвищення рівня візуалізації отриманого динамічного ряду інтегрального індексу інтелектуальної безпеки, а також встановлення співвідношення із отриманими граничними значеннями побудуємо два графіки (див. рис. 4.2).

а)

б)

Рис. 4.2. Динаміка рівня інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України у порівнянні з вектором граничних значень, 2005–2014 рр.

а) співвідношення значень інтегрального індексу інтелектуальної безпеки України та його граничних значень;

б) деталізація зображення.

Джерело: розраховано автором

Як видно з рисунка, рівень інтелектуальної безпеки перебуває на рівні нижнього граничного значення. Це, на нашу думку, зумовлено дією множини

деструктивних чинників та системних загроз, про які мова йтиме й наступному параграфі.

4.2. Ідентифікація загроз інтелектуальній безпеці України

Враховуючи багатоаспектність проблеми збереження та розвитку інтелектуального потенціалу, питання гарантування інтелектуальної безпеки стає одним із найактуальніших за сучасних обставин. Звісно, інтелектуальна безпека передбачає створення необхідних умов для формування, використання та відтворення інтелектуального потенціалу, що відображає освітньо-наукове та культурно-духовне надбання нації, гарантує безпеку інтелектуального розвитку людини, захищає знання як найцінніший інтелектуальний ресурс та його носія – людину, яка створює інтелектуальні продукти.

На нашу думку, інтелектуальна безпека України перебуває в авангарді решти складових економічної безпеки, оскільки висвітлює освітню, наукову та високотехнологічну сфери, що презентують будь-яку державу на міжнародному рівні. Інтелектуальна безпека України відповідає не лише за підготовку в Україні високоякісних фахівців, а й за розробку стратегічних пріоритетів у провідних галузях національної економіки. Відтак інтелектуальна безпека України є підґрунтям для переходу вітчизняної економіки до інноваційного типу господарювання, вищих технологічних укладів, тим об'єднуючим елементом, що, з одного боку, інтегрує освіту, науку та виробництво в єдиний інноваційний механізм, а з іншого, – здатна забезпечити вищий рівень економічної безпеки держави.

Водночас, слід наголосити, що за сучасних трансформаційних процесів об'єкти інтелектуальної безпеки є найбільш вразливими до деструктивного впливу загроз. Зокрема, загрози інтелектуальній безпеці України мають різне походження та джерела виникнення, характеризуються різноманітними формами прояву та багаторівневою структурою. Зазначимо, що процесу ідентифікації загроз передуює етап їх типологізації. Ґрунтовний аналіз наявних

передумов та чинників, здатних активізувати дестабілізуючі дії у сфері інтелектуальної безпеки, дав змогу виокремити декілька типів загроз інтелектуальній безпеці України за певними критеріями.

Окремий блок загроз інтелектуальній безпеці України формують *загрози нормативно-правового характеру*, зумовлені відсутністю законодавчих ініціатив із питань регулювання відносин у сфері інтелектуальної безпеки України. Найнебезпечнішими з них є:

- недосконалість національного законодавства щодо забезпечення національної економічної безпеки та інтелектуальної зокрема;
- брак нормативно-правового забезпечення системи державного регулювання інтелектуальної безпеки України;
- відсутність Концепції інтелектуальної безпеки України, реалізація положень якої дасть змогу мінімізувати новітні загрози інтелектуальній безпеці України, запобігти інтелектуальній катастрофі внаслідок ігнорування національних інтересів у цій сфері та відсутності ефективного управлінського механізму.

Значний дестабілізуючий вплив на стан інтелектуальної безпеки України завдають *загрози інституціонального характеру*, серед яких:

- відсутність державного інституту чи мережі інститутів, які б вивчали питання розробки та реалізації Стратегії інтелектуального поштовху України у XXI ст.;
- недостатній розвиток національної інноваційної системи за слабого взаємозв'язку освіти, науки і бізнесу. Головним важелем переходу вітчизняної економіки до інтенсивного зростання суспільного виробництва є прискорення інноваційних процесів. Функцію генерації нових ідей та їх подальшу комерціалізацію має виконувати інноваційна система з розгалуженою організаційно-функціональною структурою. На жаль, процеси розбудови національної інноваційної системи і досі перебувають на початковій стадії;

- дисбаланс повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, неузгодженість міжбюджетних відносин щодо встановлення та розмежування бюджетних повноважень, фінансових ресурсів, прав, обов'язків та відповідальності в ході бюджетного процесу;

- корупційна лояльність, що стає підґрунтям системної корупції в усіх гілках влади;

- незацікавленість інститутів влади у встановленні «прозорих» правил для суб'єктів ринкових відносин у процесі регулювання господарських відносин між державними інституціями, фірмами і домогосподарствами, бюрократична тяганина з реєстрацію прав власності на об'єкти інтелектуальної та промислової власності. Відсутність відповідного інституціонального середовища, що ґрунтується на засадах загальної моральної свідомості учасників ринку та формальних правилах поведінки, призводить до підвищення рівня трансакційних витрат при здійсненні господарської діяльності [28, с. 121].

Низка загроз інтелектуальній безпеці України пов'язана з *недостатнім рівнем організації та прийняття організаційно-управлінських рішень* через:

- низьку ефективність державного управління, некомпетентність органів державної влади, перетворення корупції на базовий соціальний механізм вирішення суспільних справ, виконання багатьма урядовцями і політиками функцій агентів зовнішнього впливу, наслідком чого є масова недовіра до існуючих державних інститутів [349, с. 52];

- низький інтелектуальний рівень ухвалення державних рішень; недостатній рівень кваліфікації осіб, які приймають рішення у сфері державних повноважень; високий ступінь впливу лобістських угруповань на прийняття державних рішень [192, с. 372];

- відсутність ефективної системи відтворення, а відтак збагачення та розвитку інтелектуального потенціалу держави з метою зміцнення економічної безпеки держави;

- відсутність дієвих організаційно-управлінських механізмів стимулювання інтелектуальної діяльності на мікро- та макрорівнях;

- неефективність системи контролю за витрачанням бюджетних коштів, зокрема на наукові цілі, фінансування науково-технічних розробок.

Особливе занепокоєння становлять внутрішні *загрози економічного характеру*, що є результатом неефективної макроекономічної політики.

Підсилюють негативні тенденції такі деструктивні чинники, як:

- зростання економічних злочинів інтелектуального змісту, тінізація національної економіки в частині несанкціонованого доступу до джерел інформації, піратського виготовлення та розповсюдження творів авторського та суміжних прав;

- відсутність державної політики використання інтелектуальних ресурсів, деінтелектуалізація суспільства і влади загалом [217];

- нестача інвестиційних ресурсів і, як наслідок, обмеженість інноваційного розвитку як гарантії зміцнення інтелектуальної безпеки України;

- неконтрольований та нелегальний відтік за межі України інтелектуального та людського капіталу, зниження рівня «інтелектуалізації» експорту, що супроводжується зростанням імпортової залежності країни від високотехнологічних товарів;

- відсутність політики зміцнення інтелектуальної безпеки.

Серед загроз інтелектуальній безпеці України, що викликають особливу тривогу, можна виокремити *загрози, спричинені усвідомленими діями окремих осіб або груп осіб* з метою заподіяння значної шкоди суспільству та державі. До таких загроз належать:

- часткова інтелектуальна деградація суспільства, що проявляється в нівелюванні високих морально-етичних норм, культурно-духовних цінностей, пропагуванні асоціальної поведінки окремих індивідів або їх груп, зневажливого ставлення до людей інтелектуальної праці тощо;

- виїзд висококваліфікованих фахівців за кордон на постійне місце проживання, що може спричинити згортання цілих галузей промисловості, які потребують застосування знань спеціального людського капіталу [300, с. 165];

- активізація діяльності інтелектуальних антиеліт, які внаслідок відсутності мотивації до інтелектуальної праці реалізовує свій потенціал у нелегальному кримінальному світі; їх поява є одним із чинників зниження конкурентоспроможності суб'єктів господарювання і серйозною загрозою їх економічній безпеці та основою для розвитку злочинності в інтелектуальній сфері;

- інтелектуальний терор, що є одним із негативних аспектів інформаційного розвитку сучасного суспільства та різновидом інтелектуальних злочинів. Без сумніву, інтелект, який не використовується у конструктивних цілях або є незатребуваним у державі чи суспільстві, може стати найпершою загрозою світовій цивілізації. І.О. Галиця наголошує на двох різновидах інтелектуальних злочинів – інтелектуальний терор та інтелектуальні диверсії, які в глобально-постіндустріальну епоху набувають особливого значення. На думку науковця, одним із основних парадоксів сьогодення є посилення ролі індивідуальності за умов глобалізації, коли один або група індивідуумів, використовуючи свій інтелект і сучасні інформаційно-комунікаційні технології, може істотно вплинути на функціонування тих чи інших великих соціально-економічних систем, причому й у позитивному, і негативному напрямках [40, с. 55]. Ще однією загрозою інтелектуальній, а відтак і економічній, національній та міжнародній безпеці є можливість об'єднання інтелекту та криміналу, якщо із будь-яких причин індивідуум не спроможний ефективно реалізувати власний інтелектуальний потенціал у легальному середовищі;

Особливу небезпеку становлять загрози, що є результатом неефективної соціально-економічної політики, різкого розшарування

суспільства за майновим і соціальним статусом. *Загрози соціального характеру*, на нашу думку, зумовлені:

- поглибленням соціально-демографічної кризи, скороченням чисельності населення, зменшенням тривалості життя, зростанням смертності та захворюваності;
- занепадом престижу інтелектуальної праці внаслідок незатребуваності молодих спеціалістів у новітніх наукових дослідженнях та розробках; втратою мотивації до продуктивної праці, недосконалістю системи оплати праці, соціальною незахищеністю працівників освіти, науки та культури;
- віковою та кваліфікаційною деформацією кадрового потенціалу, високим рівнем корумпованості;
- низьким рівнем довіри до державної влади, що викликаний непрозорістю прийняття управлінських рішень на усіх щаблях законодавчої, виконавчої та судової влади.

Не можна недооцінювати загроз, викликаних глобалізаційними процесами та посиленням глобальної конкуренції за інтелектуальні ресурси у світі. З-поміж *загроз глобалізаційного характеру* варто виокремити:

- технологічну залежність України від передових країн світу за створення ними штучних перепон задля поширення досягнень НТП;
- діяльність тіньових структур щодо неконтрольованого відтоку за межі України інтелектуальних ресурсів [301, с. 73];
- міжнародну інтелектуальну міграцію, що набуває особливої небезпеки для України у зв'язку з новими формами міжнародного поділу праці. За твердженням М.А. Хвесика, глобалізація економіки є джерелом багатьох проблем, зокрема трансформації територіального поділу праці в інтелектуальний поділ праці, коли наукові знання, досвід, кваліфікація перетворюються на цінний капітал, що визначає конкурентоспроможність національної економіки. В економіці нового типу (знаннєвій, інформаційній) висококваліфіковані кадри стають особливим товаром, попит на який постійно зростає, а через виникнення специфічного міжнародного ринку

праці постає важлива проблема «витоку мізків» для держав, які прагнуть подолати своє цивілізаційне та промислове відставання та нагально потребують кваліфікованих учених і фахівців [349, с. 40]. На жаль, Україна як держава, що продукує високоякісні кадри у галузі природничих наук та інформаційних технологій, залишається на узбіччі науково-технологічних процесів внаслідок відпливу таких кадрів за кордон. Без сумніву, це породжує хронічне економічне відставання від розвинених країн та послаблює інтелектуальну безпеку України;

- трансфер криз, зокрема в інтелектуальній сфері, що здійснюється через: експорт застарілих продуктів і технологій; провокування фінансових криз, вплив міжнародних фінансових організацій; недобросовісну поведінку іноземних інвесторів; поглинання незахищених інтелектуальних продуктів; диспаритет у торгівлі високотехнологічними товарами; дискримінації у зовнішній торгівлі тощо [320, с. 19]. Змушені констатувати, що розвинені країни з метою зміцнення своєї економічної безпеки та утвердження конкурентних переваг організовують трансфер криз у залежні країни [370, с. 34];

- спроби економічного і політичного диктату з боку провідних держав світу. Усвідомлюючи невідворотність процесу глобалізації, а також не заперечуючи низки позитивних впливів від її активізації, висловлюється гіпотеза, що саме цей неоднозначний процес виявився причиною активізації військових конфліктів та фактів фізичного захоплення територій у ХХІ сторіччі – здавалося б, ери інтелектуалізації та конкуренції нанотехнологій [343, с. 108];

- нелегальне проникнення мігрантів, зокрема з азійських країн, на територію України;

- міжнародний тероризм та ін.

Окрему групу загроз інтелектуальній безпеці України утворюють загрози *суміжного характеру*, спричинені негативними трансформаційними процесами в усіх сферах національної економіки. До них належать: високий

рівень тінізації національної економіки та корупції; слабку фінансову систему; посилення негативних тенденцій у демографічній сфері; низьку продуктивність національного виробництва, високу ресурсо- та енергоємність виробництва; закріплення сировинної спеціалізації експортоорієнтованих галузей національної економіки, незначну частку високотехнологічного експорту; високий рівень політичного протистояння, заполітизованість економічних процесів тощо.

Отже, процес типології об'єктів інтелектуальної безпеки держави дав змогу обґрунтувати важливість і необхідність виокремлення специфічних предметів та видів діяльності, що створюються та функціонують в інтелектуальній сфері національної економіки. Із позиції теорії безпекознавства всі об'єкти безпеки, або керовані елементи, піддаються впливові загроз.

Водночас інтелектуальний потенціал як об'єкт безпеки становить для нас особливий інтерес, відтак проаналізуємо та структуруємо загрози його розвитку в освітній, науковій, культурній та духовній сферах. Освітній сектор охоплює цілеспрямований процес навчання і виховання в інтересах окремої людини, суспільства і держави, забезпечує створення і накопичення нових знань, використання їх у національній економіці для вирішення стратегічних завдань. Водночас освітня сфера України зазнає постійного впливу деструктивних чинників, що перешкоджають її ефективному розвитку. Недооцінювання державою масштабів таких деструктивних дій або зволікання із запобігання їм можуть спричинити суттєві втрати і для освітньої сфери, і для національної економіки. На нашу думку, стримуючі чинники, що гальмують розвиток освіти України передусім зумовлені неефективним топ-менеджментом на рівні Міністерства освіти і науки України, неузгодженістю дій керівників різних структурних підрозділів багатьох вищих начальних закладів, конфліктом інтересів між учасниками ринку освітніх послуг, відсутністю методів і критеріїв стандартизованого оцінювання якості вищої освіти тощо. Відтак слід виокремити

найнебезпечніші деструктивні чинники, реалізація яких може обернутися появою реальних загроз освітньому сектору України.

1. Деформація структури системи освіти. Власне, посилилась підготовка одних фахівців (зокрема зросла кількість правників і економістів) та відбулася нестача інших – кваліфікованих працівників інженерних спеціальностей. Особливе занепокоєння спричиняє надмірна гуманізація вищої освіти, падіння внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для наукових, конструкторських, технологічних установ та високотехнологічних підприємств. Це призвело до виникнення ситуації, коли вища освіта, будучи позбавленою належної державної фінансової підтримки, не реагує на потреби сучасного ринку праці і може спричинити освітньо-кваліфікаційний дисбаланс між запитами роботодавців та пропозицією робочої сили (кваліфікованих кадрів) на ринку освітніх послуг. Поглиблює кризу і відсутність соціально-демографічних і регіональних показників, що відображають процеси такого розбалансування [181, с. 7]. Деформація структури освітньої системи України породжує ще одне негативне явище – невідповідність місця роботи випускників ВНЗ здобутій спеціальності. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство», лише 54,7 % опитаних працюють за спеціальністю (32 % – ні, а решта вагається з відповіддю), і тільки 30 % респондентів вважають, що поточна робота відповідає їх освітньо-професійному рівню [104]. Особливе занепокоєння викликає застаріла матеріально-технічна база ВНЗ України, що практично не оновлюється з часів радянської доби, тоді як навчальні аудиторії та практичні лабораторії мають бути обладнані найсучаснішою технікою.

2. Відсутній прогрес у розвитку науки як важливої складової функціонування вищої освіти. Саме наукова робота є якісним показником стану не лише ВНЗ, а й рівня їх випускників. Науковий сектор вищої освіти із 1991 р. зазнав суттєвих змін. За даними Держкомстату, чисельність науковців, які виконували наукові дослідження, скоротилася майже втричі –

із 26,1 тис. до 9,6 тис. [182]. Це призвело до зменшення наукових досліджень високого рівня у 50% вузів. Окремі університети проводять науково-дослідні роботи без впроваджень у навчальний процес, апробацій у відповідних лабораторіях, використання у виробничому, технологічному чи інших процесах. Недостатня увага в системі вищої освіти України, на наш погляд, приділяється створенню дослідницьких університетів, технологічних парків, що здатні забезпечити надшвидкий розвиток держави у певній галузі знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій. Хоча вимоги до такого університету надзвичайно високі, а критерії, за якими надається статус дослідницького університету, передбачають міждисциплінарність освіти і науки, пріоритетність фундаментальних досліджень, функціонування провідних наукових шкіл, наявність розгалуженої інфраструктури та матеріально-технічної бази тощо, однак майбутнє вітчизняної освітянської науки належить саме таким ВНЗ.

3. Низький рівень оплати праці в освітньому секторі національної економіки, занепад престижу розумової праці та ін. Середньомісячна заробітна плата в освітній сфері в 2010 р. становила 1884 грн. проти 2250 грн. в середньому по Україні, у 2014 р. – 2745 грн. проти 3480 грн., у 2015 р. – 3132 грн. проти 4195 грн. [58]. Не важко помітити, що розрив між середньою заробітною платою в цілому по Україні та в освітньому секторі щороку збільшується, а це означає, що викладацька діяльність у ВНЗ перестала бути достатнім джерелом матеріального забезпечення, що змушує значну частину викладацької еліти шукати додаткову роботу.

4. Брак ефективної системи моніторингу і контролю якості освіти. Недосконала статистична звітність не дає змоги контролювати показники держзамовлення на підготовку кадрів та здійснювати моніторинг його фактичного виконання. Щорічно ВНЗ I-II рівнів акредитації випускають майже 100 тис. осіб, ВНЗ III-IV рівнів акредитації – понад 500 тис. осіб., проте питання щодо їх працевлаштування досі актуальне: серед незайнятого населення, яке звернулося у 2011 р. до служби зайнятості, кожна друга – це

молода особа віком до 35 років (890,0 тис. осіб), хоча найбільше від безробіття потерпає молодь 15-24 років [315].

5. Надмірна комерціалізація освітніх послуг, процвітання корупції під час навчання (здебільшого це стосується низькоавторитетних ВНЗ), «дипломна хвороба», коли звичними стали факти купівлі-продажу дипломів, дисертацій, утворення спеціальних центрів з їх написання. Корупцію в освітній сфері можна вважати перешкодою для реалізації права людини на освіту, «нормою» сучасного суспільного життя. Результати соціопитувань підтверджують, що сьогодні з корупцією у ВНЗ стикалися 74,6% респондентів: під час захисту дипломних робіт – 23,3%, з метою запобігання відрахуванню з ВНЗ – 22,9%, задля вирішення питань про відтермінування сесії, дострокової її здачі, отримання дозволу на перескладання екзаменів – 11,5% [111, с. 126–127]. Окремі ВНЗ перетворилися на економічні корпорації, більшість з них втратила головну характеристику – стійкість діяльності, через що актуалізується проблематика економічної безпеки вищих навчальних закладів [153, с. 193].

6. Неefективна система управління ВНЗ, зумовлена значною централізацією та відсутністю фінансової автономії ВНЗ. Загалом розвиток ринкових відносин вимагає відходу від жорсткого адміністрування сектора вищої освіти, а держава повинна заохочувати пошук нових джерел фінансування ВНЗ і стимулювати їх підприємницьку діяльність, сприяти таким чином підвищенню ефективності, економічності, гнучкості та якості освітнього процесу [209, с. 15].

7. Зниження якості надаваних освітніх послуг та навчальної літератури, критичний брак передових та інноваційних технологій в освітньому секторі. Зниження якості і навчання, і надання освітніх послуг, на нашу думку, спричинене пасивною діяльністю обох сторін, коли студент здебільшого поступає у ВНЗ заради отримання диплома, а не знань, а викладач втрачає бажання «сіяти зерна науки» інертним студентам. Особливо це актуальне для студентів заочної форми навчання.

8. Посилення кризи морально-виховних аспектів навчально-освітнього процесу, внаслідок чого відбувається втрата справжніх Учителів, Викладачів, Педагогів. Через відсутність виховного моменту у викладацькій діяльності більшості освітян знання лише ретранслюються, відтак поза увагою залишається один із найважливіших моментів освітнього процесу – виховання та навчання за допомогою зрілої, люблячої особистості [347]. Знівельовані до певної міри морально-етичні якості викладача (вихователя, вчителя), позбавляють змоги передавати високоморальні та духовні цінності, національну історію, культуру, традиції, національні інтереси тощо.

9. Старіння педагогічних кадрів та небажання молоді працювати у вишах. Це насамперед зумовлено зниженням престижу освітньо-педагогічної роботи, недостатнім матеріальним забезпеченням і практично відсутністю соціальних гарантій.

10. Зростання нерівності в доступі до якісної освіти, ускладнення вступу на найпрестижніші спеціальності обдарованих, але фінансово-неспроможних абітурієнтів, коли талановита молодь, зокрема зі сільської місцевості через брак фінансових ресурсів не може стати студентом, а в майбутньому провідним науковим співробітником.

Аналіз деструктивних чинників розвитку вітчизняної освітньої сфери за характером їх походження та формою вияву дав змогу виокремити загрози освітній сфері України:

- *загроза виникнення хронічного освітньо-кваліфікаційного дисбалансу, спричиненого відсутністю державного комплексного підходу до прогнозування потреб виробничої та невиробничої сфер у кваліфікованих спеціалістах і робітниках з урахуванням структури національної економіки. Проблема освітньо-кваліфікаційного дисбалансу становить інтерес для чотирьох сторін, між якими майже не відбувається відповідної взаємодії: органи державного управління, система вищої та професійної освіти, роботодавці і працівники (потенційні працівники). Механізм визначення потреби у підготовці кадрів не встановлений, тому за відсутності прогнозованої*

потреби у кадрах ВНЗ формують держзамовлення з огляду на власні можливості й попит абітурієнтів [181, с. 5]. Переконані, держава мала б чітко реагувати на такі потреби часу і переорієнтовувати політику і ВНЗ, і роботодавців на співпрацю в єдиному узгодженому форматі;

- *загроза нівелювання цінності диплома про вищу освіту та споживацьке ставлення до освіти*, що виникли як реакція на швидкі процеси здобуття вищої освіти практично усіма бажаними громадянами України. Хоча в Україні частка осіб з вищою освітою є нижчою, ніж цього потребує інноваційна економіка (понад 50%), у багатьох випадках здобуття вищої освіти є абсолютно невиправданим. Набула поширення практика одержання другої освіти або навчання за декількома спеціальностями одночасно, що, без сумніву, знижує якість отриманих знань;

- *загроза перетворення України на «країну дипломів», або «дипломованих безробітних»*. Зволікання з нагальним вирішенням проблеми освітньо-кваліфікаційного дисбалансу може призвести до реалізації ще однієї загрози – перетворення України на «країну дипломів», або «дипломованих безробітних». Надмірна комерціалізація освітніх послуг, недооцінювання значущості ступеня бакалавра чи магістра можуть спровокувати ситуацію, коли в освітній сфері виникне черга за дипломами, а ВНЗ із «храмів науки» перетворяться у комерційні структури. У суспільстві, зокрема серед молоді, сформувався культ грошей і влади, а не розуму і знань. Про це свідчать соціологічні дослідження серед студентів Кременчуцького державного політехнічного університету. Тільки 25% респондентів зазначили, що хочуть стати висококваліфікованими фахівцями, а 20% – високоосвіченими, культурними людьми. Таким чином, диплом, а не знання потрібні більшості студентів [50, с. 2];

- *загроза втрати висококваліфікованих кадрів вищої школи* через тенденцію до старіння педагогічних кадрів, небажання молоді провадити наукові дослідження, виїзд талановитої молоді за кордон тощо. Така ситуація, на наш погляд, великою мірою зумовлена браком фінансових

ресурсів, відсутністю мотивації до освітньо-педагогічної роботи, зниженням престижу наукової праці, окремих природничих, технічних та гуманітарних спеціальностей, соціальною незахищеністю освітян тощо. Ця загроза тісно корелює зі *загрозою нівелювання почесної і благородної професії педагога, викладача*. Зокрема, не всі науково-педагогічні кадри працюють за покликанням гідно і совісно, порядно і чесно, благородно й інтелігентно. Трапляються випадки, коли викладачі демонструють аморальну і неетичну поведінку;

- *корупція як інституціональна деформація*, що спотворює належні взаємовідносини між викладачем і студентом, сприяє зневірі у вищі цінності та справедливості. За даними соціологічних опитувань Центру Разумкова, на питання «Якою мірою поширена корупція у вищій освіті?» респонденти відповіли таким чином: все охоплено корупцією – 31,5%; корупція доволі поширена – 45,9%; трапляються окремі випадки корупції – 13,4%; корупції практично немає – 2%; важко відповісти – 7,1% [307];

- *загроза дефундаменталізації вищої освіти*, зумовлена неналежним ставленням у державі до фундаментальної науки. Переконані, що фундаментальну науку потрібно розвивати у ВНЗ за участю молодих науковців та досвідчених педагогів. Саме фундаментація освіти має забезпечити професійну мобільність сучасного фахівця, що стає все більш актуальною в умовах зростаючої конкуренції на ринку праці [262, с. 191–193].

Науковий сектор України переживає період суттєвої структурної кризи, що є результатом падіння попиту виробничого сектора на наукові розробки, скорочення галузевої науки, зниження інвестиційної привабливості наукової сфери, нерозвинутої високотехнологічного сектора національної економіки тощо. Спробуємо структурувати дестабілізуючі чинники розвитку наукової сфери як невід’ємної складової інтелектуального потенціалу України.

1. Відрив наукових знань, які продукують академічні та науково-дослідні установи, від реальних потреб економіки. Як зазначає О. Михайловська, наука розвивається незалежно від ринку, водночас потреби і стимули ринку

не є визначальними для розвитку науки. Технологічні знання, сконцентровані в корпоративному секторі, здебільшого зорієнтовані на ринок, однак малий бізнес найшвидше пристосовує їх до потреб реальної економіки [165, с. 83]. Окрім цього, викликає занепокоєння значне скорочення державного сектора галузевої науки та його неефективне використання для національного виробництва.

2. Недосконалість чинних нормативних документів із питань проведення атестації наукових кадрів, відсутність дієвої системи незалежної професійної експертизи наукових досліджень і розробок, захисту прав на інтелектуальну власність. Єдиним нормативним документом, що визначає рівень професійної підготовки наукового працівника та результативність його роботи в Україні, є Положення про атестацію наукових працівників [222], яке, на нашу думку, морально застаріле та не відповідає вимогам сьогодення.

3. Зниження рівня державного замовлення на підготовку науково-технічних кадрів, зумовлене браком фінансових ресурсів та реальною незацікавленістю держави у таких кадрах, відсутністю відповідних стратегій, концепцій тощо. Паралельно відбувається падіння внутрішнього попиту на підготовку науково-технічних кадрів для виробничого сектора національної економіки.

4. Постійне недофінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, мізерна частка отриманих патентів за рахунок бюджетних коштів (менше 5%). Так, частка обсягу витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт (у % до ВВП) за останні п'ять років не перевищувала 1% за потреби понад 1,7%. У 2015 р. ця частка становила 0,64% від обсягу ВВП, 2010 – 0,83%, 2005 – 1,03% [182]. Це сигналізує про зменшення державної підтримки науки в усіх економічних програмах та реформах. Надмірне зниження рівня видатків на власну (вітчизняну) науку доволі часто обертається для країни вимушеним ростом інвестицій у зарубіжну. Зокрема, Україна із 1995 р. вдвічі скоротила фінансування власних фармацевтичних досліджень і тепер, за оцінками Б. Маліцького,

вимушена інвестувати в іноземну фармацевтичну науку понад 1 млрд. дол. на рік шляхом закупівлі імпортованих медикаментів [145, с. 12].

5. Скорочення чисельності працівників наукової сфери: за період із 2005 до 2015 р. кількість працівників основної діяльності скоротилася із 170,6 до 101,6 тис. осіб, із них дослідників зменшилося на 30 тис. осіб – із 85,2 до 53,8 тис. осіб, чисельність допоміжного персоналу – на 13 тис. осіб – із 32 до 19,1 тис. осіб [182]. Відбувається щорічне зменшення чисельності науковців – із 105512 у 2005 р. до 63864 у 2015 р. Частка виконавців наукових досліджень і розробок (дослідників, техніків і допоміжного персоналу) у 2015 р. у загальній кількості зайнятого населення становила 0,50% (2011 р. – 0,54%, 2012 р. – 0,52%), зокрема дослідників – 0,33% (0,35% і 0,34%). За даними Євростату, у 2013 р. найвищою ця частка була у Фінляндії (3,21% і 2,31%), найнижчою – у Румунії (0,51% і 0,32%) [182].

6. Зменшення кількості організацій, що виконують наукові роботи – із 1510 у 2005 р. до 978 у 2015 р., з яких 44,3% відносились до державного сектору економіки, 40,3% – до підприємницького, 15,4% – вищої освіти, внаслідок чого зменшилася кількість упроваджених наукових та науково-технічних робіт. Так, у 2010 р. впроваджено 35846 одиниць таких робіт, 2015 р. – 29044 [182]. Таке зменшення кількості впроваджених наукових та науково-технічних робіт свідчить про відсутність стійких тенденцій в інноваційних процесах національної економіки.

7. Зниження обсягів виконаних наукових та науково-дослідних робіт. Так, кількість робіт, що виконували наукові організації України впродовж 2015 р. становила 41,1 тис., або 85% від обсягу виконаних робіт у 2013 р. (у 2013 р. – 47,9 тис. таких робіт). Із загальної кількості робіт у 2015 р. 9,9% спрямовано на створення нових видів виробів, із них 41,9% – на нові види техніки; 7,5% – на створення нових технологій, 45,4% яких – ресурсозберігаючі; 2,2% – на створення нових видів матеріалів; 5,8% – нових сортів рослин, порід тварин, а також 16,5% – на створення нових методів і теорій, майже половина яких були використані у подальшій роботі [182].

8. Тривала експлуатація наукового обладнання, що не відповідає загальноприйнятим світовим нормам (5–7 років). В Україні близько 2% наукового обладнання використовується для виробництва високотехнологічної та конкурентоспроможної продукції, понад 80% – експлуатується понад 10 років. У 2015 р. в установах та організаціях, які належать до різних галузей наук, ступінь зносу основних фондів перевищував 50%. Середній термін експлуатації більшої частини вимірювальних приладів понад 15 років, тоді як на Заході такі прилади вважаються застарілими вже через п'ять років роботи [338, с. 115].

9. Низький рівень оплати праці науково-технічних працівників та соціальної захищеності науковців та працівників, які займаються творчими видами діяльності. Держава, окрім передбачених ст. 37 і 38 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» форм і видів пенсійного та житлового забезпечення [240], не передбачає жодних соціальних гарантій, як, наприклад, країни ЄС чи США.

10. Неефективний менеджмент академій наук, зокрема Національної академії наук України, яка вкрай потребує новітніх організаційно-управлінських методів та принципів управління. Відсутність єдиного органу управління наукою та інноваціями, який здатний упровадити відповідні реформи наукової сфери України. За роки незалежності в Україні досі не сформульовано ні нову парадигму розвитку вітчизняної науки, ані основні і проміжні результати та показники цього розвитку на подальші п'ять, десять, двадцять, п'ятдесят років. Перевага надавалася секторальному галузевому розвитку, який на тлі процесів непрозорої приватизації, лобізму фінансових груп та відсутності державного замовлення призводив до розбалансування економіки країни, олігархізації меншості та зубожіння більшості населення, втрати престижності низки професій [366].

11. Низький ступінь міжнародного науково-технічного співробітництва та високий ризик трансферу науково-технологічних криз з боку високорозвинених країн через механізм поглинання незахищених

інтелектуальних продуктів, експорту застарілих технологій тощо. Ця проблема значною мірою пов'язана з недосконалістю законодавства стосовно трансферу технологій та відсутністю стимулів у підприємств та наукових установ брати участь в міжнародному обміні технологіями.

12. Спадна тенденція відтворення наукових кадрів, збільшення розриву між різними поколіннями дослідників, поглиблення процесів старіння наукових кадрів, коли середній вік доктора наук перевищує 50 років, очевидний занепад престижу наукової праці. Деформація кадрового потенціалу наукової сфери підсилюється небажанням молоді провадити наукові дослідження під час навчання, а після його завершення вступати в аспірантуру, докторантуру, підвищувати власний кваліфікаційний рівень упродовж життя.

Отже, зазначені та інші потенційні деструктивні чинники можуть трансформуватися у загрози, які здатні завдати значної деструкції науковому сектору вітчизняної економіки. Систематизувавши наведені чинники, виокремимо декілька груп загроз.

Загроза згортання наукових розробок, НДДКР через залишковий принцип державного фінансування, зволікання з прийняттям стратегічних нормативних документів на кшталт Доктрини чи Концепції розвитку наукової сфери України. Керівництву держави бракує чіткого усвідомлення і розуміння провідної ролі науки у розбудові національної економіки, її переходу на інноваційний тип господарювання. Науковий сектор не розглядається як найважливіша продуктивна сила, здатна спільно з освітою та виробництвом утворити, так званий, «інноваційний трикутник».

Загроза втрати конкурентних переваг в окремих високотехнологічних виробництвах через відсутність стратегічних пріоритетів у науковій тематиці. Українська наука повинна розвивати такі економічно важливі напрями, як біо-інформатика (оскільки Україна є лідером в кібернетиці), метали та інші матеріали, космос як основна перевага України, титанові продукти, що відповідають стандартам авіабудівної промисловості, медичні

стандарти (GLP, GMP, ISO 9000 та ін.), навколишнє середовище [120, с. 104–105].

Загроза зростання питомої ваги іноземних замовлень за окремими високотехнологічними галузями науки. Як зазначає Б.А. Маліцький, обвальне падіння наукомісткості ВВП спричинило таке ж зниження рівня кадрової наукомісткості та переорієнтацію значної частини українських науковців на обслуговування закордонних інтересів. Україна, на жаль, є лідером серед виконавців іноземних замовлень, і лише за даними офіційної статистики, частка таких робіт у загальному обсязі виконаних наукових робіт перевищує 25%, а в галузях високотехнологічних наук – від 60 до 90% [148, с. 12].

Загроза наукової (інтелектуальної) еміграції – загроза для України стати інтелектуальним придатком високорозвинених держав. Як вважають О.О. Грудзинський, Є.С. Балабанова, Н.Є. Прохоренко, вирішальним чинником еміграції є криза української науки. До інших причин автори відносять: відсутність внутрішнього попиту на результати високотехнологічних досліджень; недостатнє фінансове забезпечення науково-дослідної роботи; відсутність системи державної підтримки просування української наукової продукції на світовий ринок; матеріальні, інформаційні та інші обмеження щодо спілкування із зарубіжними колегами, соціальні та психологічні проблеми входження вітчизняного наукового співтовариства до західного цивілізаційного науково-культурного простору; ізольованість вітчизняних учених від зовнішнього світу, неспроможність вигідно «продати» результати власних досліджень; низка політичних причин тощо [253; 51, с. 124–127]. На наш погляд, інтелектуальна еміграція – одна з найнебезпечніших викликів сьогодення, оскільки є загрозою втрати наукової еліти, здібності якої можуть надати країні-донору конкурентоспроможні переваги у майбутньому. Поділяємо думку А.І. Сухорукова про те, що інтелектуальний потенціал української молоді скуповується через Інтернет за низькою ціною (грант для навчання у престижному навчальному закладі) без зайвих соціальних витрат. Для середовища «студентської науки» властиве

зародження ідей, а подальші дослідження і впровадження здійснюються через відпрацьовану інноваційну систему. Таким чином, змінюється стратегія залучення вчених, коли найбільш ефективна частка наукового потенціалу колишнього СРСР вже емігрувала за кордон [320, с. 25].

Загроза подальшого зниження попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки, що пояснюється перевагою низькотехнологічних видів виробництва у вітчизняній економіці. У вітчизняній промисловості досі домінують технології третього (58%) та четвертого (38%) технологічних укладів, вкрай низькою є частка п'ятого (4%) укладу, майже відсутні технології шостого (0,1%) технологічного укладу. Така ситуація, беззаперечно, свідчить про істотне науково-технологічне відставання України від розвинутих країн світу. Структура розподілу чистого доходу промисловості переважно складається з доходів переробної промисловості, частка якої змінюється у межах 63–76%, решта припадає на доходи добувної промисловості, виробництва електроенергії тощо. Динаміка зміни чистого доходу підприємств, які займаються високотехнологічними видами діяльності, є нижчою у 2–3 рази порівняно з іншими технологічними укладами [325, с. 322–323]. В Україні немає законодавчих передумов для мотивації інноваційної діяльності, впровадження інноваційних розробок у виробничу сферу. Спостерігається низька інноваційна активність підприємств, відсутня активізація створення наукомістких компаній і малого інноваційного бізнесу, недостатній розвиток мережі джерел фінансування інновацій. У 2015 р. інноваційну діяльність у промисловості провадило лише 17,3% обстежених промислових підприємств, тоді як у 2014 р. – 16,1%, 2013 р. – 16,8%, 2012 р. – 17,4% [93]. Частка підприємств, що впроваджували інновації у 2015 р. становила 15,2% проти 12,1% у 2014 р. [93]. Дотичною проблемою є недосконалість механізму комерціалізації результатів наукових досліджень і розробок.

Загроза перманентної залежності вітчизняної науки від інноваційних запозичень та поставок наукового обладнання з-за кордону. Змушені

констатувати, що майже 40% загального обсягу нових технологій, необхідних для оновлення вітчизняної промисловості, придбано за кордоном, із них 29% – патентів і ліцензій, 10,6% – результатів досліджень і розробок, 52% – нових технологій, ноу-хау, 42,8% – устаткування [26, с. 21]. Аналіз структури джерел фінансування наукових і науково-технічних робіт свідчить, що близько чверті фінансових коштів надходить від іноземців, а це призводить до втрати авторських прав на інтелектуальну власність, створену вітчизняними науковцями, до плати підприємцями надвисокої інноваційної ренти, імпорту інноваційного обладнання та продукції, створеної за нашими розробками [375, с. 6–8].

Варто зауважити, що окремі загрози науковій сфері України вже частково реалізуються, до прикладу, наукова еміграція, зростання питомої ваги іноземних замовлень, падіння попиту з боку вітчизняної економіки на наукові та науково-технічні розробки та проекти. Це, на нашу думку, вимагає негайної розробки відповідних управлінських заходів.

Культурна сфера України теж зазнає нищівного руйнування, про що свідчать результати соціологічних досліджень, статистичні дані, експертні оцінки тощо. З-поміж численних негативних тенденцій, що викликані й усвідомленими діями окремих суб'єктів, і об'єктивними причинами, є низка основних.

1. Розвиток тенденцій різного спрямування у сфері культури – з одного боку, розгортаються інноваційні процеси та утверджуються демократичні засади державного регулювання цієї сфери, а з іншого, – загострюються негативні тенденції у кадровому, інфраструктурному, фінансовому її забезпеченні. Дотепер не вдалося створити цілісної та ефективної системи сприяння розвитку недержавного сектора в культурі – відсутні важелі непрямого державного фінансування, фрагментарним та суперечливим є законодавство щодо регулювання діяльності неприбуткових організацій, не відпрацьовані механізми підтримки культурно-мистецьких проектів тощо

[53, с. 164]. Досі низька корпоративна культура і державних органів влади, і суб'єктів господарювання.

2. Неналежне виконання культурою економічної та соціальної функцій, внаслідок чого відбувається зниження продуктивності праці та розбалансованість суспільного виробництва. Окрім цього, культура починає втрачати функції соціальної регуляції, суспільної консолідації та духовно-морального самовизначення людини [8, с. 92].

3. Посилення процесів занепаду духовної самобутності української культури (небезпека її вестернізації, втрата історико-культурної самобутності окремих територій; уніфікація звичаїв, традицій та стилю життя; стандартизація культурних запитів унаслідок масового тиражування західних зразків) [66, с. 30]. Така ситуація, вважаємо, спричинена відсутністю цілісного інформаційно-культурного простору та розгалуженої мережі партнерських зв'язків між культурно-мистецькими колективами, браком середньо- і довгострокових програм розвитку культури.

4. Неготовність значної частини працівників культури і мистецтва до роботи в умовах нової соціально-економічної системи, їх безініціативність у вирішенні питань забезпечення творчого процесу, пошуку нових форм організаційної роботи [147, с. 357]. І надалі спостерігаємо спадні тенденції у фінансовому забезпеченні працівників культури – середня платня працівників культури впродовж останніх 15 років є найнижчою серед галузей національної економіки. Так, 2015 р. середня заробітна плата у працівників бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури становила 3049 грн. за середньої оплати праці в Україні за видами економічної діяльності 4195 грн. [58]. Проблемою також є залучення працівників культури до роботи на неповний робочий день – чверть або половину ставки. Серед працівників сільських закладів культури на повну ставку працює лише кожен п'ятий, на половину ставки – кожен четвертий [53, с. 164].

5. Критичний стан матеріально-технічної бази закладів культури, що, з одного боку, зумовлений залишковим принципом фінансування, зокрема

щодо видатків на розвиток, а з іншого, – недостатньо використовується такий метод фінансової підтримки, як конкурсні гранти, недостатньо стимулюється залучення меценатів та інвесторів.

6. Культурне рейдерство, тобто усунення власників або засновників періодичних, мас-медійних видань від видавничої та іншої діяльності у разі принципової їх незгоди з діями чи позицією вищого керівництва.

Відтак наведені дестабілізуючі чинники можуть спричинити певні види загроз.

Загроза виникнення «культурної пастки», тобто ситуації, коли застарілі ціннісні установки стають нормами життя та гальмують інноваційні процеси у сфері культури. У культурному середовищі склалася ситуація, коли культурно-мистецька інфраструктура минулої доби переживає кризу старої системи цінностей, а новітні інноваційні механізми не можуть бути імplementовані без належної державної підтримки. Гальмівні процеси також зумовлені неготовністю значної частини закладів культури та органів управління галуззю до масштабних інноваційних змін, бажанням і надалі керуватися усталеними стереотипами та вирішувати нові проблеми застарілими неефективними методами.

Загроза зростання культурної колонізації внаслідок відсторонення держави від регулювання державотворчих процесів у цій галузі, переваги прямого адміністрування в управлінні державними та комунальними закладами культури. Культурна колонізація зазвичай має латентний характер, коли мимоволі відбувається насаджування чужої культури, традицій, норм поведінки через інформаційно-культурний простір, пропагування носіям ендемічної культури думки як про щось «нове», «сучасне», «модне». На жаль, сьогодні в Україні домінує закордонний мас-культурний продукт, що є результатом недостатньої підтримки недержавного сектора в культурі, повільного розвитку ринку культурної продукції та послуг. Це, на нашу думку, суттєво підриває ідентичність і самобутність української національної

культури та потребує розробки і реалізації Національної програми розвитку культури і мистецтва.

Загроза втрати культурної самобутності України, що є результатом розмивання національної ідентичності, девальвації національних культурних цінностей, зміни політико-ідеологічної культури на масову комерціалізовану культуру, трансформації традиційної системи світоглядних орієнтацій тощо. Сподіваємося, що, події, які відбуваються в Україні, не становитимуть реальної загрози втрати культурної самобутності України, а сприятимуть потужному поштовху до формування єдиної нації з глибоким культурним корінням та багатими традиціями [395, с. 135].

У духовній сфері, що є найбільш вразливою до маніпулювання людською свідомістю та психікою, також можна виокремити певні негативні чинники.

1. Спотворення морально-етичних норм у суспільстві та втрата ціннісних орієнтирів, що є наслідком посилення соціальної байдужості та занепаду суспільної моралі, цілеспрямованого нав'язування асоціальних та аморальних еталонів поведінки та способу життя (девіантна й аморальна поведінка, аномія, ксенофобія). Поділяємо думку В. Баранівського, що в Україні останніми роками істотно деформувалася система духовного відтворення суспільства через кризу інститутів соціалізації та культурної спадкоємності, найважливішим з яких є інститут освіти [14]. Чималої небезпеки завдає такий чинник аморальної поведінки, як аномія, що паралізувала частину українського суспільства і надалі нав'язує йому подвійну мораль, протилежність задекларованих поглядів чи цінностей, поблажливе ставлення до соціальної несправедливості, деструктивну взаємодію між різними соціальними групами. Це, своєю чергою, провокує появу стану, за якого людина не здатна визнавати свої помилки, переживати за вчинене, а легко вдається до підлабузництва, брехні, хитрощів, пихатості тощо.

2. Руйнування духовного світу людини та криза світогляду, зумовлена несформованістю нових пріоритетів із часу здобуття незалежності України. Загалом занепад духовного світу відбувається внаслідок дисбалансу пізнавального, морального та естетичного начал духовності. Водночас руйнація духовності людини певним чином породжена чинниками технократії та техноглобалізму, що починають домінувати над цінностями вищого ґатунку – істиною, добром, мораллю. Занепад національних цінностей українського народу спричинив маргіналізацію значної частини населення, відсутність у неї духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації, що також відкриває простір для нав'язування масовій свідомості невластивих нашому народові цінностей – примітивних утилітарних смислів споживання і репродуктивного існування як наслідків глобалізаційного процесу [69].

3. Деформація духовних цінностей, духовна дезорієнтація та відсутність високих духовних ідеалів, здатних об'єднати українське суспільство у націю. Попри те, що такі духовні орієнтири, як сила духу, пошук мети і смислу життя, відданість прагненням, взаємодопомога, патріотизм, сьогодні наскрізь проймають українське суспільство, однак значною мірою залишаються поза реальним життям через відсутність потужного духовного і морального лідера нації.

4. Занепад основних цінностей християнської культури та експансія нетрадиційних релігій, злочинна діяльність релігійних сект, псевдодуховних організацій та окремих осіб, ворожі задуми представників різних релігійних конфесій. Діяльність нетрадиційних релігійних культів та псевдодуховних організацій є небезпечною, з огляду на нав'язування асоціальних цінностей та соціально-політичної індиферентності.

5. Зростання аномальної залежності людини від Інтернету, мобільних телефонів і комп'ютерних технологій, деструктивний вплив ЗМІ на суспільну свідомість, і, як наслідок, причина психічних захворювань, порушення пізнавальних функцій та соціальної апатії [46]. Маніпулювання суспільною

свідомістю за допомогою ЗМІ передбачає пропагування насильства, розбещеності, жорстокості, охоплення дезінформацією. Маніакальна залежність молоді від комп'ютерних ігор призводить до нервової виснаженості, дратівливості, знижує фізичну активність та умовно переносить жертву ігрового бізнесу у віртуальну реальність.

Наведені деструктивні чинники можуть також зумовлювати виникнення чималої кількості загроз.

Загроза витіснення вищих цінностей та ідеалів утилітарними, прагматичними, технократичними орієнтаціями і глобалізаторськими імперативами мислення [46]. Сьогодні спостерігаємо приховане насадження чужих, абсолютно неприйнятних для української ментальності, моделей поведінки, глобалізаційний тиск із боку європейської інтеграції, що руйнує українські глибинні суспільні норми.

Загроза духовного занепаду та втрати християнських ціннісних орієнтирів внаслідок інтенсивного насаджування неорелігійними та псевдодуховними організаціями, сектами, сумнівними угрупованнями деморалізованих орієнтирів, що спричиняють деградацію українського соціуму. Відомо, культура сучасної України розвинулася на духовних засадах християнства, зокрема Православ'ї, яке вплинуло на економічний, політичний, соціальний розвиток усієї країни. У духовній сфері сформувалася, так звана «душа народу» – те найвище, найчистіше і найкраще, стосовно чого народ себе самовизначає. І це найвище, найкраще, найчистіше виражають православні святі, які, власне, і є істинними носіями духовних цінностей [69].

Загроза духовного вакууму або «духовної пустелі», спричинена девальвацією моральних цінностей та дехристиянізацією людських душ, де «простори колись християнської Європи невпинно затягує духовна пустеля секуляризації, з якої стирчать лише гострі шпилі спорожнілих християнських храмів» [152, с. 37].

Загроза духовного та інтелектуального насильства з метою опанування психікою і підкорення свідомості індивіда, знищення духовної культури суспільства, традиційних і загальнозначущих ціннісних засад, її деморалізації [156]. Духовне насильство також проявляється у порушенні права на свободу думки, світогляду та переконань. Однією з форм духовного насильства є деструктивний вплив на духовне життя суспільства нетрадиційних релігій, релігійний екстремізм тощо.

Систематизацію загроз розвитку інтелектуального потенціалу наведено у додатку С.

Водночас загрозою інтелектуальному потенціалу України є не лише сукупність деструктивних чинників і факторів, спрямованих на дестабілізацію та деформацію внутрішньоструктурних складових інтелектуального потенціалу держави, а й неналежне (або неповне) використання інтелектуального потенціалу, що може стати причиною його руйнування або занепаду загалом [269, с. 259].

В умовах інформаційної невизначеності та динамічно змінного соціально-економічного середовища загрози розвитку і використанню інтелектуального потенціалу посилюються системною кризою вітчизняної економіки, соціальною напругою у суспільстві, посиленням глобалізаційних викликів. На основі теоретико-методичних основ нечіткої логіки здійснено моделювання впливу системних загроз на економічну безпеку держави. Для досліджуваного явища використано три групи індикаторів із вхідними лінгвістичними змінними – якість вищої освіти (x_1, x_2, x_3) , науково-технологічна готовність (x_4, x_5, x_6) , економічний розвиток (x_7, x_8, x_9) і відповідними терм-множинами значень (табл. 4.4–4.6).

Визначення оптимального рівня економічної безпеки держави (вихідна змінна $У$) проведено з використанням нечіткої моделі оцінки системних загроз. Результати аналізу підтвердили, що оптимальний рівень економічної безпеки держави на рівні 70% досягається за умови дотримання оптимальних значень для досліджуваних індикаторів (табл. 4.7).

Таблиця 4.4

Лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку відносно стану якості вищої освіти

x_1			x_2			x_3		
Якість системи освіти			Підвищення кваліфікації персоналу			Індекс соціального розвитку		
рівень	діапазон значень (за даними Індексу глобальної конкурентоспроможності)	терми	рівень	діапазон значень (за даними Індексу глобальної конкурентоспроможності)	терми	рівень	діапазон значень (за даними Індексу соціального розвитку)	терми
високий	6,0-7,0	A	високий	6,2-7,0	A	високий	73-80	A
вище середнього	5,0-6,0	B	вище середнього	5,4-6,2	B	вище середнього	66-73	B
середній	4,0-5,0	C	середній	4,6-5,4	C	середній	59-66	C
нижче середнього	3,0-4,0	D	нижче середнього	3,8-4,6	D	нижче середнього	52-59	D
низький	2,0-3,0	H	низький	3,0-3,8	H	низький	45-52	H

Джерело: розраховано автором за даними Індексів глобальної конкурентоспроможності і соціального розвитку, 2015 р.

Таблиця 4.5

Лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку відносно стану науково-технологічної готовності

x_4			x_5			x_6		
Інновації та вдосконалення			Наукомісткість ВВП			Технологічна готовність		
рівень	діапазон значень (за даними Індексу глобальної конкурентоспроможності)	терми	рівень	діапазон значень (% у ВВП)	терми	рівень	діапазон значень (за даними Індексу глобальної конкурентоспроможності)	терми
високий	5,3-6,0	A	високий	3,7-4,5	A	високий	5,6-6,5	A
вище середнього	4,6-5,3	B	вище середнього	2,9-3,7	B	вище середнього	4,7-5,6	B
середній	3,9-4,6	C	середній	2,1-2,9	C	середній	3,8-4,7	C
нижче середнього	3,2-3,9	D	нижче середнього	1,3-2,1	D	нижче середнього	2,9-3,8	D
низький	2,5-3,2	H	низький	0,5-1,3	H	низький	2,0-2,9	H

Джерело: розраховано автором за даними Індексу глобальної конкурентоспроможності, 2015 р.

Аналіз фактичних значень індикаторів системних загроз та розрахованих оптимальних значень дає підстави для висновку, що низький рівень економічної безпеки держави (44%) значною мірою зумовлений

відхиленням таких показників, як інновації та креативність, наукомісткість ВВП, рівень корупції та економічної свободи від оптимальних значень.

Таблиця 4.6

Лінгвістичні змінні системи нечіткого логічного висновку відносно стану економічного розвитку

X_7			X_8			X_9		
Індекс сприйняття корупції			Індекс злочинності			Індекс економічної свободи		
рівень	діапазон значень (за даними Transparency International)	терми	рівень	діапазон значень (за даними Індексу злочинності, %)	терми	рівень	діапазон значень (за даними Індексу економічної свободи)	терми
високий	8-24,8	A	високий	71-85	A	високий	80-100	A
вище середнього	24,8-41,6	B	вище середнього	57-71	B	вище середнього	70-79.9	B
середній	41,6-58,4	C	середній	43-57	C	середній	60-69.9	C
нижче середнього	58,4-75,2	D	нижче середнього	29-43	D	нижче середнього	50-59.9	D
низький	75,2-92	H	низький	15-29	H	низький	40-49.9	H

Джерело: Розраховані автором за даними Індексів сприйняття корупції, злочинності, економічної свободи, 2015 р.

Таблиця 4.7

Показники досягнення оптимального рівня економічної безпеки держави за індикаторами якості вищої освіти, науково-технологічної готовності та економічного розвитку

Значення	Якість вищої освіти			Науково-технологічна готовність			Економічний розвиток			Економічна безпека, %, У
	Якість системи освіти, x_1	Підвищення кваліфікації персоналу, x_2	Соціальний розвиток, x_3	Інновації та креативність, x_4	Наукомісткість ВВП, %, x_5	Технологічна готовність, x_6	Рівень корупції, x_7	Рівень злочинності, x_8	Рівень економічної свободи, x_9	
Оптимальні*	6,56	5,0	70,3	5,01	2,5	6,04	84,4	45	81,3	70,0
	4,44	5,0	76,9	4,84	3,27	5,17	65,2	33,6	81,3	
	5,5	6,55	56,3	5,73	2,5	3,44	86,4	34,8	75,3	
Фактичні**	4,0	3,9	66,43	3,55	0,77	3,45	26	49,43	46,8	44,0

*Джерело:** Розраховані методом нечітких множин

** Розраховані для України за даними Індексів глобальної конкурентоспроможності, соціального розвитку, злочинності, сприйняття корупції, економічної свободи, 2015 р.

Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності економічної безпеки від індикаторів якості вищої освіти, науково-технологічної готовності та економічного розвитку подана у додатку Т.

Отже, ґрунтовний аналіз чинників, що зумовлюють негативний вплив на процеси розвитку і використання інтелектуального потенціалу, дав змогу виокремити та систематизувати найнебезпечніші загрози інтелектуальній і економічній безпеці України.

4.3. Інституціональне забезпечення інтелектуальної безпеки України

Політика національної економічної безпеки й інтелектуальної зокрема передбачає створення на загальновизнаних принципах дієвої системи захисту національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. У ст. 17 Конституції України зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення її економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Це вимагає побудови ефективної моделі управління системою економічної безпеки держави, в якій ключова роль належить інтелектуальній безпеці. Інтелектуальна безпека реалізується через систему конкретних заходів і механізмів, які, своєю чергою, розробляються на основі аналізу результатів моніторингу якісних критеріїв та їх кількісних параметрів. Відтак належний рівень інтелектуальної безпеки значною мірою залежить від інтелекту і професіоналізму суб'єктів, здатних протидіяти загрозам та гарантувати безпечні умови соціально-економічного та інноваційного розвитку національної економіки.

Інституціональне середовище у сфері інтелектуальної безпеки дослідимо за двома критеріями – об'єктно-цільовим та суб'єктно-організаційним. Так, об'єктно-цільовий аспект інтелектуальної безпеки України передбачає комплекс теоретико-методологічних досліджень і напрацювань та розробку інституціонально-правових норм щодо їх застосування на практиці. Варто зауважити, що інституціональні процеси

поступово реалізуються через окремі положення теорії безпекознавства, обґрунтування нових концепцій, розширення понятійно-категорійного апарату, розробку доктрин і стратегій, формулювання новітніх законів тощо; утверджуються такі сучасні наукові теорії, як філософія безпеки, політологія безпеки, психологія безпеки та ін. Окрім цього, швидкими темпами розвивається безпекова інфраструктура, що представлена розгалуженою мережею освітніх закладів, які здійснюють підготовку фахівців за безпековими спеціальностями з відповідних галузей знань, науковими школами, спеціалізованими вченими радами із захисту дисертацій, дискусійними платформами, ЗМІ із залученням осіб, які цікавляться розвитком новітньої економіко-безпекової думки.

Безумовно, об'єктно-цільовий підхід до процесів інституціонального забезпечення інтелектуальної безпеки характеризується повнотою та об'єктивністю щодо напрацювання теоретико-методологічного базису теорії інтелектуальної безпеки та значною мірою вже представлений у попередніх розділах роботи. Суб'єктно-організаційний підхід вимагає ґрунтовного вивчення правового підґрунтя функціонування суб'єктів інтелектуальної безпеки та їх систематизацію за правовим статусом, принципами організації та закріпленими за ними функціями.

Сектор безпеки у багаторакурсному розумінні цього слова охоплює широке коло суб'єктів різних рівнів, до компетенції яких віднесено функції, пов'язані з безпекою та захистом національних інтересів у різних сферах, заходи щодо зміцнення економічної безпеки. Варто зауважити, що у більшості європейських країн національний сектор безпеки охоплює: 1) державні сили безпеки – збройні сили, поліція, прикордонні структури, воєнізовані формування, служби внутрішньої безпеки, розвідувальні та митні органи; 2) органи управління і контролю за структурами сектора безпеки – адміністрація президента чи прем'єр-міністра, консультативні ради з питань безпеки, законодавчі органи та профільні парламентські комітети тощо; 3) органи правосуддя та органи досудового слідства – судова влада,

міністерство юстиції, органи прокуратури, служба виконання покарань тощо; 4) приватні організації сектора безпеки – охоронні підприємства, недержавні служби безпеки, приватні оборонно-промислові компанії та ін.; 5) цивільні організації, які досліджують чи надають консультації з питань безпеки – різного роду громадські організації, аналітичні групи, науково-дослідні інститути, центри, засоби масової інформації тощо [310, с. 26].

Суб'єктами інтелектуальної безпеки відповідно до нормативно-правових документів, зокрема Закону України «Про основи національної безпеки України», можуть бути усі передбачені ст. 4 суб'єкти забезпечення національної безпеки: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; громадяни України, об'єднання громадян [242].

Водночас з метою розмежування наданих суб'єктам інтелектуальної безпеки повноважень пропонуємо систематизувати їх за організаційно-функціональним статусом (або організаційно-функціональними принципами їх діяльності), які безпосередньо визначають дієвість і ефективність кожного суб'єкта зокрема. Відповідно до організаційно-функціонального принципу усі суб'єкти інтелектуальної безпеки утворюють систему органів управління державного, міждержавного та недержавного характеру, які наділені виключними повноваженнями в рамках діючого законодавства та міждержавних угод. Органи (суб'єкти) захисту національних інтересів в інтелектуальній сфері об'єднують певні цілі та завдання, організаційно закріплений комплекс управлінських функцій.

Отже, відповідно до суб'єктно-організаційного критерію згрупуємо суб'єкти інтелектуальної безпеки за їх правовим статусом, принципами організації та закріпленими функціями (рис. 4.3).

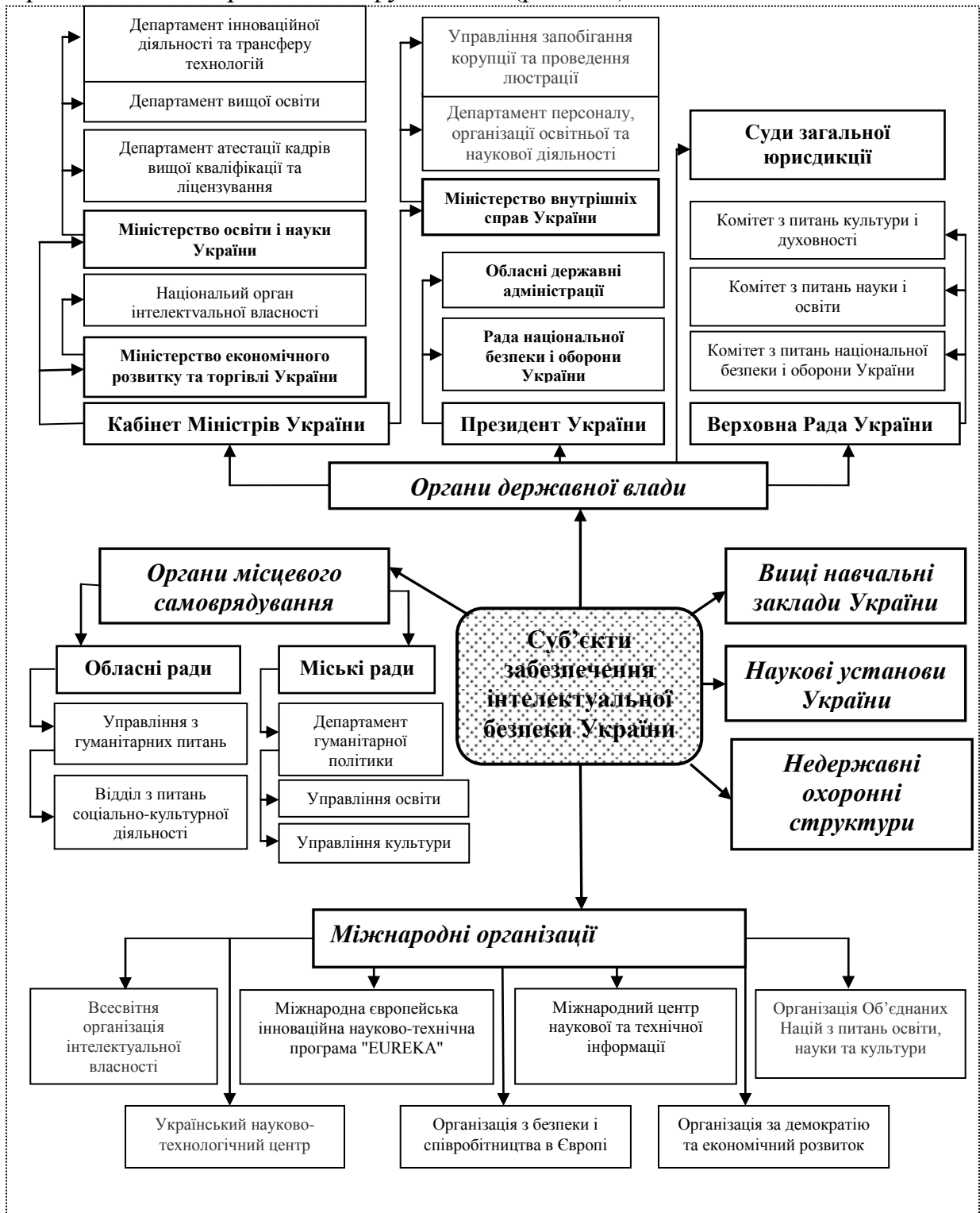

Рис. 4.3. Інституціональний базис інтелектуальної безпеки України

Джерело: складено автором

До таких органів (суб'єктів) належать:

- 1) органи (суб'єкти) державної влади (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суди загальної юрисдикції, Рада національної безпеки і оборони України, правоохоронні органи, місцеві органи державної виконавчої влади);
- 2) органи місцевого самоврядування (обласні ради, міські, сільські, селищні ради, територіальні громади, виконавчі органи міської, сільської, селищної ради);
- 3) вищі навчальні заклади;
- 4) мережа наукових установ та організацій (рис. 4.4).
- 5) міжнародні організації з питань гарантії безпеки, науково-технічної співпраці, трансферу технологій тощо;
- б) недержавні суб'єкти (структури) захисту національних інтересів в інтелектуальній сфері (або недержавні охоронні структури) [266, с. 126].

Органи (суб'єкти) державної влади насамперед представлені органами законодавчої, виконавчої та судової влади, від діяльності яких залежить правова основа забезпечення інтелектуальної безпеки та виконання законодавчих та нормативно-правових актів.

Законодавчий орган України у сфері інтелектуальної безпеки представлений Комітетами Верховної Ради України, які здійснюють законопроектну, організаційну та контрольну функції [236]. Законодавча функція вважається пріоритетною, оскільки передбачає розробку проектів законів, інших актів Верховної Ради України; попередній розгляд та підготовку висновків і пропозицій щодо законопроектів, винесених суб'єктами законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України.

Реалізацію покладених на законодавчий орган центральної влади завдань щодо захисту національних інтересів України в інтелектуальній сфері, на нашу думку, здійснюють щонайменше три комітети Верховної Ради України – комітет із питань національної безпеки і оборони, комітет із питань науки і освіти, комітет із питань культури і духовності. Предметами відання зазначених комітетів Верховної Ради України є: національна безпека

України; законодавче забезпечення діяльності органів служби безпеки, розвідки і контррозвідки, органів прикордонної служби, захист державної таємниці; освіта; наука, науково-технічна діяльність та наукові парки; правовий статус та соціальний захист наукових і науково-педагогічних працівників; інноваційна діяльність, розвиток високих технологій; інтелектуальна власність; засади здійснення наукових і науково-технічних експертиз; культурно-просвітницька діяльність; мистецька діяльність; охорона історико-культурної спадщини; державна політика у сфері свободи совісті та релігійних організацій; засади благодійної діяльності [244].

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади та суб'єктом інтелектуальної безпеки є Міністерство економічного розвитку та торгівлі (Мінекономрозвитку), що забезпечує: формування та реалізацію державної політики економічного, соціального розвитку і торгівлі, розвиток підприємництва, державно-приватного партнерства, державних закупівель, а також державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів. Основними завданнями Мінекономрозвитку є: забезпечення формування та реалізація державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів; забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері інтелектуальної власності. Мінекономрозвитку бере участь у розробленні стратегії та механізму реалізації державної науково-технічної політики; підготовці пропозицій щодо визначення обсягів і цільового спрямування бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності; розробці механізму забезпечення економічної безпеки держави, детінізації економіки та відповідних заходів.

Згідно із покладеними завданнями Мінекономрозвитку визначає напрями розвитку наукового і науково-технічного потенціалу галузей промисловості, спрямовує і контролює діяльність підпорядкованих йому наукових організацій; виступає в установленому порядку замовником

фундаментальних наукових досліджень, прикладних наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок, прикладних соціологічних досліджень із питань, що належать до його компетенції [224].

Інноваційними змінами в системі державного управління сферою інтелектуальної власності можна вважати схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.06.2016 р. № 402-р Концепцію реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності України [115]. У Концепції з урахуванням зарубіжного досвіду запропоновано запровадити дворівневу структуру державної системи правової охорони інтелектуальної власності шляхом створення національного органу інтелектуальної власності та трансформації державної організації «Українське агентство з авторських і суміжних прав» у недержавну організацію колективного управління. При цьому Мінекономрозвитку забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері інтелектуальної власності, а новостворений орган – виконує окремі публічні функції з реалізації державної політики у зазначеній сфері. Реалізація Концепції дасть можливість виробити прозору та ефективну структуру, поліпшити якість і підвищити ефективність роботи органів управління державної системи правової охорони інтелектуальної власності, створити умови для розбудови національної інноваційної системи.

Ще одним органом у системі центральних органів виконавчої влади, на який покладено функції із захисту національних освітніх та стратегічних наукових інтересів, є Міністерство освіти і науки України (МОН України). Відповідно до задекларованих напрямів освітньої та наукової діяльності основними завданнями МОН України є: забезпечення формування державної політики у сферах освіти і науки, інтелектуальної власності, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, формування і використання національних електронних інформаційних ресурсів, створення умов для розвитку інформаційного суспільства, а також у сфері здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів незалежно

від їх підпорядкування і форми власності; реалізація державної політики у сфері освіти і науки [225].

У структурі МОН України питання інтелектуальної безпеки курують департаменти, зокрема: *Департамент інноваційної діяльності та трансферу технологій*, *Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації та ліцензування*, до компетенції якого належить: формування та забезпечення реалізації державної політики у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферу технологій та з питань ліцензування та акредитації освітньої діяльності; забезпечення розвитку наукового, інноваційного потенціалу України; визначення перспектив і пріоритетних напрямів розвитку у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, ліцензування й акредитації вищих навчальних закладів; забезпечення інтеграції вітчизняної освіти і науки із неухильним дотриманням принципів збереження і захисту національних інтересів тощо.

Департамент вищої освіти виконує завдання з питань формування стратегічних напрямів розвитку вищої освіти, розроблення організаційного і правового механізму її функціонування з урахуванням науково-технічного прогресу та інших факторів; участь в організації освітнього процесу та державної атестації під час підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів у вищих навчальних закладах та закладах післядипломної освіти; формування завдань на проведення наукових досліджень з проблем вищої освіти та ін.

Важливу роль у гарантуванні інтелектуальної безпеки виконують суди загальної юрисдикції, що є державними органами судової влади, уповноваженими здійснювати правосуддя відповідно до Конституції та законів України. Органи судової влади вирішують правові суперечки між конкретними особами у сфері інтелектуальної власності, а також розглядають справи щодо норм контролю, зокрема: відповідності прийнятих законів Конституції України, підзаконних нормативних актів законам України.

Відповідно до Конституції України координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України є Рада національної безпеки і оборони України (РНБО України). До основних функцій РНБО України належать: внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки й оборони; координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки й оборони у мирний час, в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [246]. Наголосимо, що РНБО України є опосередкованим органом-суб'єктом інтелектуальної безпеки, наділений функціями зі захисту об'єктів інтелектуальної власності та інформації про секретні об'єкти промислової власності (винаходи, корисні моделі і промислові зразки), що становлять державну таємницю.

Боротьбу зі злочинами в економічній та інтелектуальній сферах здійснює Департамент захисту економіки, що є структурним підрозділом Управління захисту економіки обласних головних управлінь національної поліції Міністерства внутрішніх справ України, основними завданнями якого є: участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, захисту економіки та об'єктів права власності; виявлення та припинення фактів порушення прав інтелектуальної власності; виявлення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень у сфері економіки, та вжиття заходів щодо їх усунення [223].

Місцеві органи державної виконавчої влади включають обласні державні адміністрації, які в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою. У структурі обласних державних адміністрацій функціонують окремі департаменти та відділи, до компетенції яких належить питання зміцнення інтелектуальної безпеки України на регіональному (обласному) рівні. Так,

серед структурних підрозділів Львівської обласної державної адміністрації завдання щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій, інтелектуальної власності на території області здійснює *Департамент освіти і науки*. *Департамент з питань культури, національностей та релігій* реалізовує державну політику у сфері культури, мистецтва та кінематографії, бібліотечної та клубної справи, національної музейної політики, мистецької освіти. *Відділ охорони культурної спадщини та культурних цінностей* здійснює контроль за виконанням законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», інших нормативно-правових актів у сфері охорони культурної спадщини [203].

Органи місцевого самоврядування представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст у межах повноважень, визначених Конституцією України, Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», іншими законами, та виступають гарантами інтелектуальної безпеки України на місцевому рівні. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на засадах: народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання місцевих і державних інтересів, підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб, державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування [238].

Повноваження Львівської обласної ради у сфері інтелектуальної безпеки репрезентує *Відділ з питань соціально-культурної діяльності*, до основних функцій якого належать: організаційне, аналітичне та інформаційне забезпечення діяльності обласної ради у сфері соціально-культурної діяльності; впровадження у сферу громадських відносин принципів і цінностей громадянського суспільства [204].

Львівська міська рада як орган місцевого самоврядування представляє територіальну громаду міста Львова та здійснює від її імені та в її інтересах управління справами міста. Питаннями забезпечення інтелектуальної безпеки міста відає *Департамент гуманітарної політики*, який відповідає за

координацію та управління діяльністю відділів гуманітарного спрямування з урахуванням особливостей соціально-культурного середовища м. Львова. У його підпорядкуванні знаходиться *Управління освіти*, що реалізовує державну політику у галузі освіти та виховання молоді, та *Управління культури*, на яке покладено виконання низки завдань, зокрема: забезпечення реалізації політики міської ради з питань культури та туризму; координація співпраці освітніх установ та організацій сфери культури, стимулювання активного використання фондів матеріалів бібліотек, музеїв, архівів тощо для освітніх цілей, сприяння впровадженню нових способів використання культурної спадщини; проведення комплексного аналізу і прогнозування розвитку туризму у м. Львові, здійснення замовлень наукових, маркетингових та інших аналітичних досліджень [202].

Суб'єктами інтелектуальної безпеки України, безумовно, є вищі навчальні заклади, що провадять наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечують організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з вищими навчальними закладами на принципах автономії вищих навчальних закладів, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях [233].

Важливу роль серед суб'єктів інтелектуальної безпеки виконують наукові установи. Координатором та виконавцем найважливіших наукових досліджень, зокрема у пріоритетних галузях вітчизняної науки, є Національна академія наук України (НАН України). Статутом НАН України передбачено основні завдання академії: організація, проведення та

координація наукових досліджень із фундаментальних і прикладних проблем природничих, технічних і соціогуманітарних наук; виконання на світовому рівні фундаментальних і прикладних досліджень за пріоритетними напрямками науки та посилення впливу їх результатів на інноваційний розвиток економіки, освіти і культури в Україні; участь у формуванні державної політики у сфері наукової та науково-технічної діяльності; сприяння розвитку та інтеграції науки, освіти й виробництва в Україні; сприяння інтеграції вітчизняного інтелектуального потенціалу у світовий науковий простір [313].

Окрім національної та відомчих (аграрних, медичних, правових, педагогічних та ін.) академій наук, науково-дослідну роботу проводять у територіально-галузевому аспекті: науково-дослідні та проектні установи й центри НАН України; науково-виробничі, науково-дослідні, проектні установи, системи галузевих академій; науково-дослідні, проектні установи і центри міністерств і відомств; науково-дослідні установи і кафедри вищих навчальних закладів; науково-виробничі, проектні установи і центри при промислових підприємствах, об'єднаннях. Розгалужену структуру наукових закладів та установ України наведено на рисунку 4.4.

Власне, інституціональне середовище, що містить розгалужену організаційну структуру вітчизняних наукових закладів та установ, є основою для формування внутрішньої структури сфери інтелектуальної безпеки, а кожен її елемент розглядається як системна структурна одиниця з відповідними функціями, цілями та завданнями. Водночас просторова локалізація не лише внутрішньосистемних утворень, а й розгалужена сітка міжнародних організацій (структур) формують інституціональний каркас, що забезпечує динаміку розвитку та багаторівневу структурованість процесу інституціоналізації інтелектуальної безпеки України. Простежмо формат такої співпраці в умовах міжнародного співробітництва та підписаних угод за участю України у сфері безпеки, науково-технічної кооперації, трансферу технологій, збереження пам'яток культури тощо.

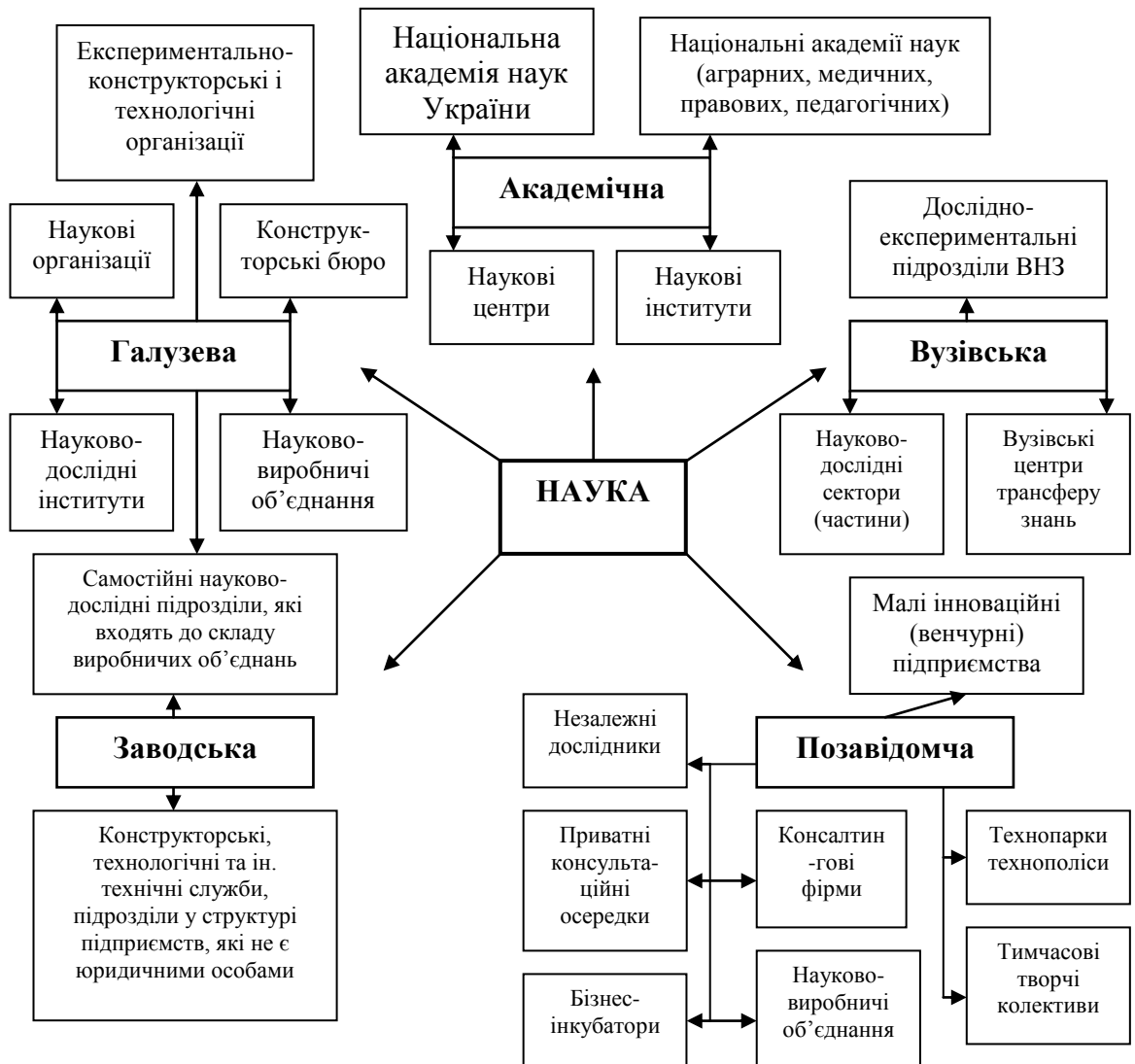

Рис. 4.4. Організаційна структура наукових закладів та установ України
Джерело: складено автором

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) – міжнародна міжурядова організація, що здійснює адміністративні функції міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності. Метою її діяльності є сприяння охороні інтелектуальної власності в усьому світі шляхом забезпечення співробітництва між державами та забезпечення адміністративного управління багатосторонніми договорами, що регулюють правові та адміністративні аспекти інтелектуальної власності.

Україна, як держава-засновник ООН, стала членом ВОІВ у 1970р., входить до всіх керівних органів та бере активну участь у діяльності Комітетів ВОІВ. Сьогодні Україна є учасницею таких міжнародних договорів

у сфері інтелектуальної власності, адміністративні функції яких виконує ВОІВ (див. додаток У).

Провідна роль у сфері зміцнення інтелектуальної безпеки України належить Міжнародній європейській інноваційній науково-технічній програмі «EUREKA» – програмі, проекти якої спрямовані на практичне втілення результатів науково-технічних досліджень та досягнень. Діяльність цієї міжнародної організації передбачає виконання індивідуальних проектів, спільних розробок за участю університетів, науково-дослідних інститутів і промисловості, метою яких є створення передових технологій у різних галузях науки і техніки. Особливістю Координаційної європейської мережі промислового розвитку і досліджень EUREKA є впровадження нових виробів і процесів, розроблених спеціально для цивільних потреб за участю кількох країн.

Україна 1993 р. стала асоційованим, а 2006 – повноправним членом програми EUREKA. Фінансування у рамках цієї програми здійснюється шляхом залучення і державних, і приватних коштів, а остаточні результати спрямовані на поглиблення інноваційних процесів у країні-учасниці проекту. Міжнародна дослідницька мережа об'єднує понад 2000 компаній із 29 європейських країн, зокрема 1200 малих і середніх підприємств, майже 500 дослідницьких інститутів та близько 300 університетів [47]. Пріоритетними напрямками політики зміцнення інтелектуальної безпеки є тісна співпраця між вищими навчальними закладами, науковими інститутами та виробничими структурами щодо розробок та впровадження найсучасніших технологій, спрямованих на забезпечення потреб вітчизняної економіки у високотехнологічній, конкурентоспроможній, екологічно чистій продукції та високоякісних послугах.

Ще однією міжнародною науковою інституцією, що поглиблює співпрацю з вітчизняними науково-технічними центрами щодо розширення обміну інформацією між учасниками трансферу технологій, популяризації наукових досягнень у цій сфері, є Міжнародний центр наукової та технічної

інформації (МЦНТІ) – *International Centre for Scientific and Technical Information (ICSTI)*. Ця наукова інституція тісно співпрацює з Українським інститутом науково-технічної і економічної інформації (УкрІНТЕІ). У рамках Меморандуму про співробітництво УкрІНТЕІ бере участь у реалізації міжнародних проектів «Мережа просування інновацій» і «Клуб ділового співробітництва». УкрІНТЕІ плідно співпрацює з МЦНТІ у сфері трансферу технологій для поширення інформації щодо українських розробок через публікації в міжнародному журналі «Інформація та інновації», в якому передбачено рубрику «УкрІНТЕІ представляє розробки українських організацій», бере участь у формуванні бази даних «Аналітичні матеріали: наука, техніка, бізнес» [205].

Всесвітня Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) – *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)* – ставить перед собою завдання сприяти зміцненню миру і безпеки шляхом розширення співробітництва народів у галузі освіти, науки і культури в інтересах забезпечення загальної поваги справедливості, законності і прав людини, а також основних свобод, проголошених у Статуті Організації Об'єднаних Націй для всіх народів, незалежно від раси, статі, мови чи релігії. З цією метою Організація допомагає збереженню, накопиченню та поширенню знань, дбаючи про збереження та охорону світової спадщини людства – книг, творів мистецтва та пам'ятників історичного та наукового значення; заохочує розвиток народної освіти і поширення культури тощо [314].

У галузі освіти основні зусилля ЮНЕСКО спрямовані на: розвиток екологічної та превентивної, безперервної, професійно-технічної та вищої освіти; сприяння проведенню аналізу та оцінки національних освітніх систем, розробці політики та здійсненню реформ у галузі освіти з метою поліпшення її якості та адаптації до потреб суспільства; підготовку освітянських кадрів; сприяння визнанню еквівалентності навчальних курсів, свідоцтв і дипломів у сфері освіти.

У галузі науки ЮНЕСКО сприяє міжнародній співпраці з розвитку фундаментальних та інженерних наук, вузівської науки та її адаптації до потреб суспільства, розвитку та застосуванню в різних галузях нових інформаційних і телекомунікаційних технологій. У галузі гуманітарних наук реалізуються проекти, що стосуються людських чинників глобальних соціальних змін, розвитку і зміцнення демократичних процесів, забезпечення прав людини, усунення будь-якої дискримінації, участі молоді у розвитку суспільства, питань багатоетнічного співіснування, запобігання національним та етнічним конфліктам, створення клімату соціальної гармонії.

Діяльність ЮНЕСКО в галузі культури охоплює такі сфери: збереження та відродження матеріальної і нематеріальної культурної спадщини; захист авторських і суміжних прав; поширення книг і читання шляхом сприяння розвитку книговидавничої справи та ін. [314].

У системі інституціонального забезпечення інтелектуальної безпеки України чимала роль належить Українському науково-технологічному центру (УНТЦ) – *Science and Technology center in Ukraine (STCU)*. Розгалужена структура УНТЦ охоплює понад 180 організацій-партнерів (урядові та комерційні фірми), сприяє не лише науково-технологічним розробкам, а й напрацюванню та розвитку професійних зв'язків учених та інститутів із провідними експертами та інститутами ЄС, Канади та США. До компетенції Центру також належить проведення тренінгів у галузі патентного права, трансферу технологій, стратегічного планування, комерціалізації тощо. Окремі відділи та інститути надають фахову підтримку вітчизняним науковцям стосовно ліцензування та патентування власних технологічних розробок. Сучасні дослідження у рамках УНТЦ стосуються дев'яти наукових напрямків: авіаційно-космічні дослідження та аеронавтика; промислові технології; екологічні та неядерні енергетичні дослідження; біотехнологія; сільське господарство і медицина; хімія; датчики; ядерна енергетика і безпека; фізика; матеріалознавство [206].

Вочевидь від держави як головного інституту забезпечення інтелектуальної безпеки вимагається вдосконалення та розробка інституціональних та правових механізмів регулювання відповідних реорганізаційних процесів.

Окрім державних та міжнародних суб'єктів зміцнення інтелектуальної безпеки, важливі функції із захисту об'єктів безпеки виконують недержавні організації в особі приватних охоронних підприємств, комерційних служб безпеки, інформаційних та навчальних центрів, вищих навчальних закладів, громадських організацій, технічних підприємств та ін. На думку В. Крутова та Г. Новицького, держава повинна поступово передавати недержавному сектору безпеки ті функції, які вона не в змозі виконувати ефективно, адже цей сектор безпеки, поряд з правоохоронною системою, є важливим фактором запобігання злочинності, тероризму, забезпечення суспільної безпеки [126].

Дослідники національної безпеки переконані, що діяльність недержавної системи забезпечення національної безпеки має базуватися на таких засадах, як: дотримання Конституції й законодавства України, загально визнаних принципів і норм міжнародного права; відкритість у реалізації функцій недержавних суб'єктів, яка передбачає інформування суспільства про свою діяльність з урахуванням обмежень, встановлених законодавством України; правова рівність усіх учасників процесу забезпечення національної безпеки, незалежно від їх політичного, соціального і економічного статусу; пріоритетний розвиток вітчизняних сучасних технологій та систем безпеки [64].

На нашу думку, одночасне функціонування державної та недержавної систем забезпечення національної безпеки в єдиному правовому полі забезпечує синергетичний ефект внаслідок поєднання заходів безпеки з боку держави та окремих суб'єктів при дотриманні ключових принципів системної взаємодії, а саме: системності; комплексності; узгодженості; надійності; повноти; колегіальності; відповідальності. Усвідомлюючи роль

самоорганізації та відповідальності перед певною особою, суспільством та державою, в Україні зароджуються структури, здатні захищати як особисті, суспільні, так і національні інтереси в узгодженій «системі координат» вправно та ефективно.

Функції недержавної системи забезпечення національної безпеки в інтелектуальній сфері та напрями співпраці з державними структурами наведено у додатку Ф.

Варто зауважити, що рішучі кроки в напрямку співпраці державних та недержавних суб'єктів в окремих сферах національної економіки вже зроблено. Так, діяльність утвореної в публічний та прозорий спосіб нової недержавної організації колективного управління буде скеровуватися через призначення органів управління згідно із статутом та контролю її роботи виключно членами такої організації, авторами, виконавцями та продюсерами відповідно. Іноземні правовласники та організації колективного управління будуть отримувати роялті в Україні у визначених законом сферах через зазначену організацію колективного управління [115]. Такий урядовий крок, на наш погляд, повинен забезпечити прозорість механізму збору, розподілу та виплати винагороди суб'єктам авторського права та суміжних прав, процедури набуття та розпорядження правами інтелектуальної власності, підвищить якість охоронних документів в інтелектуальній сфері тощо.

Грунтовний аналіз інституціонального забезпечення інтелектуальної безпеки України за об'єктно-цільовим і суб'єктно-організаційним критерієм дав можливість прийти до висновку, що в Україні на законодавчому рівні прийнято достатньо документів стратегічного призначення і в цьому напрямку надалі робляться позитивні зміни, а щодо суб'єктів зміцнення інтелектуальної безпеки за їх правовим статусом, принципами організації та закріпленими за ними функціями, то в рамках законодавчого поля України функціонує чимало вітчизняних та міжнародних структур з питань зміцнення інтелектуальної безпеки України.

Реформування окремих міністерств і відомств, створення якісної системи правової охорони об'єктів інтелектуальної власності, напрацювання й узгодження стратегічних напрямів розвитку національної економіки є, на наш погляд, реальними кроками до утвердження ринкових принципів і механізмів господарювання. Актуальними залишаються питання розроблення та реалізації заходів державної політики в інтелектуальній сфері, розширення інституціональної бази з конкретизацією завдань, спрямованих на побудову національної інноваційної системи та формування конкурентного безпекового середовища.

Інституціональні пріоритети зміцнення інтелектуальної безпеки України наведено на рис. 4.5.

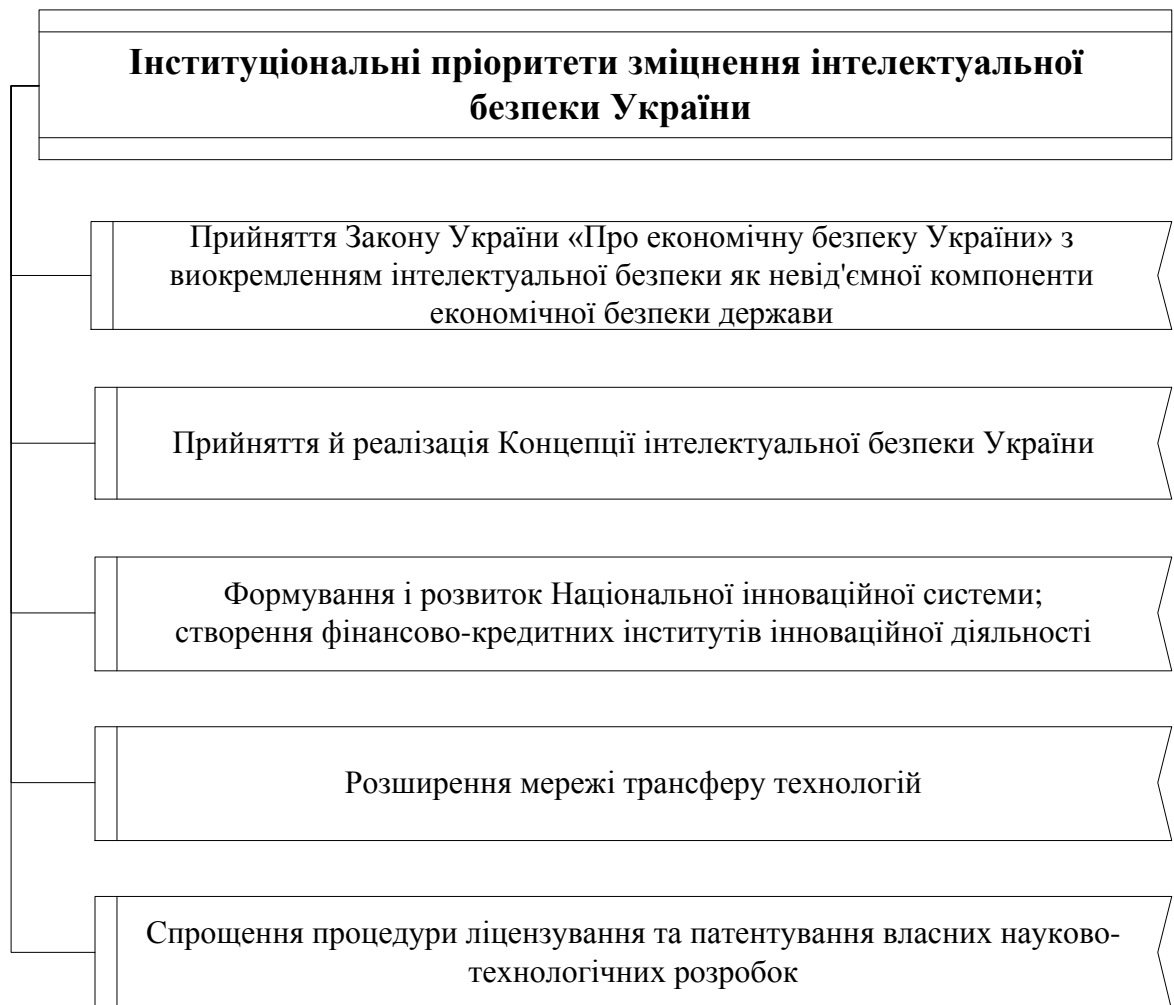

Рис. 4.5. Інституціональні пріоритети зміцнення інтелектуальної безпеки України

Джерело: розроблено автором

Реалізація інституціональних пріоритетів у сфері інтелектуальної безпеки сприятиме підвищенню рівня економічної безпеки держави загалом та формуванню інноваційної економіки на засадах створення умов для збереження, розвитку й ефективного використання інтелектуального потенціалу, забезпечення тісної взаємодії науки, освіти, виробництва та фінансово-кредитної сфери, залучення ринкових механізмів в інноваційну діяльність, підтримки підприємництва у науково-виробничій сфері тощо.

Висновки до розділу 4

1. Зростання дослідницького інтересу до проблеми забезпечення інтелектуальної безпеки як відокремленої складової економічної безпеки держави зумовлено новітніми тенденціями в розвитку теорії, а також практики управління національною економікою. Інтелектуальна безпека забезпечує ефективність і якість соціально-економічних відносин, виступає в ролі стабілізатора розвитку суспільства та визначає рівень захисту результатів інтелектуальної праці (діяльності). Обґрунтовано, що інтелектуальна безпека поєднує не лише збереження інтелектуальних ресурсів, об'єктів інтелектуальної власності, продуктів розумової (творчої, інтелектуальної) діяльності тощо, а й захист та ефективне функціонування всієї інтелектуальної сфери національної економіки.

2. Наголошено, що чільне місце у системі інтелектуальної безпеки посідають об'єкти безпеки, або керовані елементи, що піддаються впливові найрізноманітніших деструктивних чинників. Загалом безпека об'єкта – це стан захищеності об'єкта від різноманітних загроз, за якого створені умови для його належного функціонування. Класифіковано й згруповано об'єкти інтелектуальної безпеки, як-от інтелектуальний потенціал, інтелектуальна діяльність, об'єкти інтелектуальної власності, інтелектуальні інвестиції, носії інтелекту, інтелектуальні інститути, що дало можливість сформувати систему індикаторів інтелектуальної безпеки держави. Критерієм відбору вихідних показників стали ті об'єкти інтелектуальної безпеки, які можна

оцінити за допомогою формалізованих або числових значень та які відповідають принципам системності, комплексності, адекватності, безперервності.

3. Оцінювання рівня інтелектуальної безпеки України здійснено на основі розрахунку інтегрального індекса інтелектуальної безпеки України, що ґрунтується на методології інтегрального оцінювання, теорії факторного аналізу. Результати підтвердили, що рівень інтелектуальної безпеки України є низьким – інтегральний індекс перебуває в діапазоні нижнього граничного значення, що свідчить про недооцінювання державою важливості збереження, розвитку та примноження інтелектуального потенціалу.

4. Низький рівень інтелектуальної безпеки України значною мірою зумовлений деструктивним впливом гальмівних чинників, які з часом можуть набути форм реальних загроз. З огляду на різноманітну природу, джерела виникнення та форми прояву, виокремлено загрози нормативно-правового, інституціонального, організаційно-управлінського, економічного, суб'єктивного, соціального, глобалізаційного та суміжного характеру, що мають дестабілізуючий вплив на стан інтелектуальної безпеки держави. Особливу увагу зосереджено на структуруванні загроз інтелектуальному потенціалу як стратегічному ресурсу зміцнення економічної безпеки України.

5. Аналіз деструктивних чинників розвитку вітчизняної освітньої сфери дозволив виокремити загрози освітній сфері України, зокрема: виникнення хронічного освітньо-кваліфікаційного дисбалансу; нівелювання цінності диплома про вищу освіту та споживацьке ставлення до освіти; перетворення України на «країну дипломів», або «дипломованих безробітних»; втрата висококваліфікованих кадрів вищої школи; корупція в освітній сфері; дефундаменталізація вищої освіти.

6. Конкретизовано найнебезпечніші загрози для розвитку вітчизняної науки: згортання наукових розробок, НДДКР; втрата конкурентних переваг в окремих високотехнологічних виробництвах; зростання питомої ваги іноземних замовлень за окремими високотехнологічними галузями науки;

наукова (інтелектуальна) еміграція; подальше зниження попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки; перманентна залежність вітчизняної науки від інноваційних запозичень та поставок наукового обладнання з-за кордону.

7. Ідентифіковано дестабілізуючі чинники в культурній і духовній сферах, що можуть трансформуватися в такі реальні загрози: загрозу виникнення «культурної пастки»; зростання культурної колонізації; втрата культурної самобутності України; загрозу витіснення вищих (духовних) цінностей; духовний занепад та втрата християнських ціннісних орієнтирів; виникнення духовного вакууму або «духовної пустелі»; духовне та інтелектуальне насильство.

8. Протистояти реальним і потенційним загрозам можуть суб'єкти-гаранти безпеки, до компетенції яких віднесено функцію захисту національних інтересів чи визначених об'єктів безпеки в інтелектуальній сфері. Інституціональне забезпечення інтелектуальної безпеки України розглянуто за об'єктно-цільовим і суб'єктно-організаційним критерієм, що дало можливість проаналізувати чинну теоретико-методологічну й правову базу, а суб'єктів зміцнення інтелектуальної безпеки України систематизувати за критерієм їх правового статусу, принципами організації та закріпленими за ними функціями, зокрема: 1) органи державної влади; 2) органи місцевого самоврядування; 3) вищі навчальні заклади; 4) мережа наукових установ; 5) недержавні охоронні структури; 6) міжнародні організації. Зазначена класифікація чітко розмежовує надані суб'єктам повноваження та ступінь відповідальності за стан інтелектуальної безпеки в рамках діючого законодавства та міждержавних угод. Запропоновано низку інституціональних пріоритетів зміцнення інтелектуальної безпеки України.

Основні результати розділу опубліковано в наукових працях автора [262; 265; 266; 269; 276; 395; 396]

РОЗДІЛ 5

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ І РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СИСТЕМІ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

5.1. Світовий досвід використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави та перспективи його застосування в Україні

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить вивчення зарубіжного досвіду використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави. У період поглиблення міжнародного поділу праці у сфері наукомістких технологій високорозвинені держави світу давно продемонстрували, що національними пріоритетами і чинниками конкурентоспроможності є освіта й наука, а збагачення інтелектуального потенціалу – прерогатива загальнонаціональної політики. У стратегічному плані безпека держави визначається станом освіти і науки, ефективною політикою у сфері культури та збагачення рівня духовності, збереження і примноження інтелектуального потенціалу.

Вищий рівень освіченості населення сприяє активним процесам збагачення інтелектуального потенціалу, що згодом трансформується у стратегічний високоприбутковий національний ресурс. Рейтинги країн світу за освітнім індексом та індексом економіки знань наведено у додатках X, Ц. Важливу роль в утвердженні високих стандартів вищої освіти виконує ефективна освітня політика та модель управління вищою освітою. У міжнародній освітній сфері напрацьовано декілька моделей управління освітнім процесом у вищій школі. Варті уваги континентальна, атлантична та східноазійська моделі, що характеризуються складними, абівалентними формами. Кожна з цих моделей зумовлена ментальними особливостями корінного населення, специфікою державного управління, типом економічної системи тощо.

Характерною рисою *континентальної* моделі управління є превалювання державного впливу на сектор вищої освіти. Класичним прикладом такого типу управління є німецька і французька системи вищої освіти, які передбачають координацію функцій між відповідними органами. Так, до завдань Федеральних міністерств ФРН належить стратегічна організація та координація діяльності у сфері державної політики, реалізація основних напрямів діяльності та прийнятих програм, міжнародне співробітництво, здійснення функцій управління і контролю у відносинах з підвідомчими установами. Вищими управлінськими органами є Федеральне Міністерство освіти, науки і технології, Комітет із питань освіти, досліджень та оцінки наслідків технологічного прогресу у Бундестазі та Конференція ректорів і президентів ВНЗ Німеччини. На початку ХХІ ст. німецькі університети масово звинувачували у «сліпому копіюванні американської моделі», однак характерними для них залишаються традиційні атрибути, зокрема ключова роль держави щодо регулювання процесів у вищій школі, безоплатна вища освіта, наявність соціальних гарантій для професорсько-викладацького складу, міждисциплінарність навчальних програм, зосередження наукових досліджень в академічних інститутах за тісної співпраці з університетами.

Французька освітня модель управління характеризується гнучкішою та менш централізованою формою управління, хоч важелі стратегічного управління закріплені за Міністерством освіти. Спеціальним координаційним центром є Спеціалізоване управління планування і розвитку університетів, до функцій якого належить координація діяльності державної влади та університетів. Централізованими залишаються питання розробки стандартів вищої освіти, навчальних планів, змісту документів про освіту, обов'язковість конкурсного відбору професорсько-викладацького складу. До компетенції освітніх закладів належить питання матеріально-фінансового забезпечення, загальної діяльності ВНЗ. Окрім центральних органів управління, істотний вплив на функціонування освітньої сфери Франції здійснюють впливові

суспільні організації консультативного характеру. До таких структур належать Національна рада і Районні ради з вищої освіти і досліджень (CNESER) та Конференція президентів університетів [304, с. 99–100].

Для України доцільно запозичити в континентальній моделі управління вищою освітою створення як дорадчого органу при МОН України *Ради ректорів національних університетів України*. До компетенції рад, зокрема, слід віднести: розробку пропозицій щодо стратегічного розвитку вищої освіти в Україні, надання постійних консультацій Комітету з питань освіти і науки Верховної Ради України при підготовці відповідних законопроектів, напрацювання дієвих заходів щодо підвищення якості вищої освіти, надання високоякісних освітніх послуг, опрацювання інших нагальних питань, адекватних вимогам часу.

Атлантична модель управління вищою освітою ґрунтується на засадах децентралізації, демократії, автономії ВНЗ, соціальної детермінації, що тісно корелюють із вихідними положеннями, притаманними американській моделі ринкової економіки. Структура управління освітою в США є пірамідальною, керівництво вищою освітою законодавчо і фактично здійснюється на рівні штатів та передбачає вертикальне і горизонтальне підпорядкування. Горизонтальний сегмент управління охоплює участь в управлінні освітніми закладами державних, громадських органів та органів місцевого самоврядування. Управління державним сектором вищої освіти здійснюється на чотирьох адміністративних рівнях: федеральному (Департамент освіти США, Американська рада за освіти); штатному (рада регентів, регулюючо-координаційна рада, консультативно-координуюча рада, департамент вищої освіти); колегіального округу (рада округу, виконавчий апарат ради округу); навчального округу (рада опікунів, адміністрація закладу). Характер управління на кожному щаблі визначається як громадсько-державний, оскільки вплив громадськості на прийняття рішень у сфері вищої освіти є суттєвим.

Загалом США створили диверсифіковану систему вищої освіти, яка вважається однією з найрозвиненіших у світі. З уваги на чималу кількість освітніх закладів, американський Фонд Карнегі запропонував погрупувати усі інститути американської вищої школи (10 груп) залежно від специфіки кожного закладу, кількості студентів, які навчаються, розміру фінансування, кількості запропонованих навчальних програм, курсів тощо. Найпрестижнішими вважаються дослідницькі університети (1-2 категорії), які пропонують широку палітру навчальних програм, здійснюють підготовку бакалаврів із наступним навчанням в аспірантурі та щедро фінансуються американським урядом. Ці заклади є ядром американської системи вищої освіти та основними центрами фундаментальної науки. Навчальні заклади нижчих категорій вважаються традиційними вузами, що провадять здебільшого навчально-освітню діяльність і представлені широкою мережею коледжів і спеціалізованих шкіл [90, с. 36–38]. Ефективність американської системи вищої освіти підтверджують рейтинги кращих університетів світу (див. додаток Ш).

Особливістю американської системи освіти є швидка реакція керівництва держави на будь-які (щонайменші) екзогенні та ендогенні виклики. До прикладу, за президентства Дж. Буша-молодшого бюджет на кожен наступний фінансовий рік передбачав найнагальніші програми розвитку освітньої сфери США, а національними пріоритетами визнавались боротьба з тероризмом, національна безпека та подальше просування США у вільний світовий простір. Зокрема, у бюджеті на 2007 фінансовий рік було передбачено дві нові програми – *Програма підвищення американської конкурентоспроможності* та *Програма поліпшення знань іноземних мов з метою національної безпеки* [382]. Фінансова підтримка Програми підвищення американської конкурентоспроможності становила 397 млн. дол. США, з них 250 млн. дол. було виділено для поліпшення знань у галузі математики; 122 млн. дол. – на програму підготовки 70 тис. вчителів математики та інших наук протягом п'яти років; 25 млн. дол. – на програму

залучення протягом наступних восьми років як учителів спеціалістів із інших галузей науки, зокрема перевага надавалась спеціалістам у сфері технологій. На реалізацію другої програми було виділено 35 млн. дол., з яких 24 млн. дол. – на створення пілотних програм із вивчення іноземних мов із раннього дитинства до рівня коледжу; 5 млн. дол. – на нову програму підготовки вчителів, які знають іноземні мови, але не мають навиків викладання; 2 млн. дол. – на вже існуючі програми вивчення іноземних мов у початковій і середній школі. Окрім цього, *Програму поліпшення знань іноземних мов із метою національної безпеки* включено до програм вищої освіти [382].

Децентралізований тип управління вищою школою закріпився у Канаді. Єдиного координуючого центру не існує, як і не визначено уніфікованих загальнонаціональних стандартів вищої освіти. Кожна провінція самостійно визначає освітню політику, а федеральний уряд виділяє адміністраціям провінцій кошти, необхідні для розвитку вищої освіти. Узгоджувальним органом є Асоціації університетів і коледжів Канади (AUCC), що виконують роль узгоджувального елемента між університетами і канадським урядом.

Практика функціонування атлантичної моделі управління вищою школою є корисним для вітчизняної системи освіти у тому сенсі, що: по-перше, абсолютна перевага надається дослідницьким університетам, які слушно вважаються найпрестижнішими і очолюють національні та світові топ-рейтинги; по-друге, освітні заклади найвищого рівня є центрами фундаментальної освіти зі сучасною науково-дослідницькою базою; по-третє, налагоджена тісна співпраця між університетами і бізнес-структурами, що сприяє швидкій комерціалізації наукових ідей; по-четверте, створені асоціації національних університетів виконують функцію дорадчих органів та координуючих центрів між університетами, владою і бізнесом.

Східноазійська модель управління вищою освітою характеризується помірним впливом держави та тісними зв'язками з підприємницькими структурами. Загальне управління системою освіти в Японії здійснює

Міністерство освіти, культури, спорту і технологій, яке ініціює розробку національних стандартів, навчальних програм, підготовку навчально-методичної літератури. Паралельне функціонування державних і приватних освітніх закладів зумовило створення 2000 р. Національного інституту моніторингу діяльності університетів. Основне завдання цього органу – контроль за ефективністю розподілу державних коштів на освітню та дослідницьку діяльність. Із 2003 р. розпочалася реформа системи освіти Японії, спрямована на реорганізацію системи управління, трансформацію університетів у національні університетські корпорації, запровадження системи зовнішньої оцінки діяльності університетів та професорсько-викладацького складу, визначення 30 провідних університетів у кожному пріоритетному напрямі тощо [393].

Особливістю китайської системи освіти є гібридний характер управління вищою освітою, що передбачає, з одного боку, директивне централізоване керівництво Міністерства освіти КНР, а з іншого – широку автономію освітніх закладів щодо основних видів діяльності. Реформування освітньої системи Китаю розпочалося після прийняття програм «Проект 985» і «Проект 211», основна мета яких – формування нової концепції вищої освіти для просування 10 топ-університетів на міжнародний ринок освітніх послуг.

Використання східноазійської моделі управління в Україні, на наш погляд, наразі є неактуальним, оскільки структура вітчизняної економіки не відповідає сучасним вимогам розвитку висококонкурентного освітнього середовища. Йдеться про недостатньо розвинутий підприємницький сектор, відсутність науково-комерційних відносин між університетами та бізнесовими структурами, пасивна роль держави у просуванні національних топ-вузів на світові ринки освітніх послуг та ін. [397, с. 42].

Водночас корисним для України стане досвід запровадження безперервної освіти впродовж життя для кожного громадянина, якнайширший доступ до знань за доступну ціну, розвиток вищих освітніх

зкладів, що зорієнтовані на сучасні потреби ринку, розширення наукової співпраці з підприємницьким сектором, утворення відповідних асоціацій із питань розробки кваліфікаційних вимог до фахівців певного профілю, змісту окремих навчальних програм, вирішення актуальних проблем вітчизняних ВНЗ тощо.

Наукові досягнення, що закладені в основу інтелектуалізації національних економік світу, підтверджують пріоритетність розвитку науки у контексті економічного зростання та зміцнення економічної безпеки кожної держави зокрема. Визнання наукової галузі високопродуктивною сферою національної економіки та розвиток дієвих високотехнологічних напрямів, що є гарантією успіху високорозвинених держав світу, закладають міцний фундамент національної безпеки загалом.

Процес формування і розвитку наукових шкіл США, Західної та Центрально-Східної Європи ґрунтується на національній законодавчій базі з урахуванням етнічних, ментальних, культурно-духовних традицій кожної нації. Упродовж останніх десятиліть найвища ефективність від інвестицій у науку простежується у США, що посідають незмінні лідерські позиції у фінансуванні науково-дослідних робіт. США щорічно збільшують обсяги валових витрат на проведення розробок і досліджень (*research and development, R&D*). За даними Світового банку, валові витрати на *R&D* 2014 р. сягали 465 млрд. дол. США; 2013 р. – 450; 2012 р. – 447 млрд. дол. США, що становить 2,8% від величини ВВП країни [406].

Другу позицію у рейтингу (*Top-40*) посідає Китай зі щорічним ростом ВВП у 1,07 раза та обсягом валових видатків на *R&D* у 1,01 раза. Стійка тенденція до зростання національної економіки Китаю дає змогу щорічно підвищувати частку ВВП, що спрямовується на фінансування наукових досліджень: 2008 р. витрати на *R&D* становили 1,5 % від ВВП; 2012 р. – 1,8%; 2014 р. – 2,0% [392; 406].

Найвища частка ВВП, що спрямовується на наукові розробки і дослідження, уже багато років поспіль демонструє Ізраїль – понад 4% (4,9% у

2008 р; 4,3% – 2012; 4,2% – 2014 р.) [392; 406]. Серед країн-членів ЄС лідирують Фінляндія – 3,3%, Швеція – 3,2%, Данія – 3,0%. Середньорічна частка валових внутрішніх витрат на *R&D* у % від ВВП для країн ЄС-28 у 2013 р. дорівнювала 2,0% [404]. Пріоритетним завданням для об'єднаної Європи є досягнення обсягу витрат на *R&D* на рівні 3% від ВВП.

Україна посідає 39 позицію у світовому рейтингу *Top-40* із незмінними 0,9% від обсягу ВВП та 3 млрд. дол. США валових витрат на *R&D* щорічно впродовж 2012–2014 років [406]. Таку ж частку ВВП на наукові дослідження виділяє Литва – 0,9%; трохи меншу Польща, Словаччина, Хорватія, Греція – 0,8% від ВВП [404].

Інституцією, що відповідає за розвиток наукових досліджень у США та фінансує дослідницькі й освітні програми у багатьох сферах науки та інженерії, є Національний науковий фонд (*National Science Foundation*). Цей інститут налагодив співпрацю із понад 2 тис. коледжів, університетів, бізнес-структур, неформальних наукових організацій через надання грантів та спільні угоди. Щороку фонд отримує близько 40 тис. пропозицій для проведення наукових досліджень, здійснення освітньої, професійної підготовки, кожна четверта з яких фінансується [391].

Фінансування наукових досліджень в американських університетах здійснюються з різних джерел, зокрема з фондів федерального уряду, державного і місцевих бюджетів, інституційних фондів, підприємницьких структур, неприбуткових організацій. Варто зазначити, що обсяги фінансування постійно зростають і 2013 р. сягли 67,2 млрд. дол. США [386]. Серед джерел фінансування найбільша частка припадає на федеральний уряд – 58,9% або 39,5 млрд. дол. США та інституційні фонди – 22,3% або 15 млрд. дол. США. Приблизно однакова фінансова участь неприбуткових організацій – 3,9 млрд. дол. США, державного і місцевих урядів – 3,7 млрд. дол. США, бізнес структур – 3,5 млрд. дол. США [386].

Поступове зростання ролі особистості у соціально-політичному й економічному житті суспільства, яке спостерігається зі середини ХХ ст.,

зосереджує увагу дослідників на вивченні питань щодо гармонійної єдності людини і світу, її поведінки в біосфері загалом. Науки про життя набувають особливої популярності через своєрідну здатність впливати на процеси, пов'язані з підвищенням якості і стандартів життя. Прикладне застосування у цьому аспекті знаходять результати досліджень у сфері охорони здоров'я, медицині, фармацевтичній і харчовій промисловості, сільському господарстві. Валові видатки на дослідження науки про життя в американських університетах 2013 р. становили найбільшу частку – 56% від загального обсягу усіх витрат на *R&D* – 37,6 млрд. дол. США. Фінансування інженерних наук сягало 10,7 млрд. дол. США (16%), природничих наук – 4,7 млрд. дол. (7%), суспільних наук – 2,1 млрд. дол. (3,2%) [386]. Серед міністерств і відомств, які фінансують університетські наукові дослідження, лідирує Міністерство охорони здоров'я та соціального забезпечення (сфери послуг), на яке припадає 54% усіх видатків на *R&D*, а в грошовому еквіваленті – 21 млрд. дол. США [386].

Безумовно, розвиток наукових досліджень, зокрема наук про життя, свідчить про зростаючий інтерес сучасних науковців до пізнання особливої ролі людини в еволюції Всесвіту, розкриття таємниць поведінки живих організмів, побудови фундаментальної теорії розвитку суспільства і природи як цілісної системи. Сучасні дослідження здебільшого ґрунтуються на міждисциплінарних зв'язках, що дають змогу глибше розкрити сутність та особливості чималої кількості біо-, психо-, нейро-, техно- та інших процесів.

Курс на подальше розширення фінансування наукових проектів обрала Франція. Так, в оприлюдненому Рахунковою палатою звіті «Державне фінансування наукових досліджень, національна мета» зазначено, що, незважаючи на збільшення державного фінансування, національні зусилля в галузі наукових досліджень і розвитку переживають рецесійний період. Це можна пояснити низькою зацікавленістю бізнес-структур фінансувати наукові дослідження і розробки та небажанням французьких компаній брати участь у європейських проектах. Водночас варто зазначити, що з 2006 р.

вжито чимало заходів для збільшення інвестицій на *R&D* та поліпшення способів їх фінансування: прийнято закон про фінансування досліджень у 2006 р., проведено реформу податкового кредиту для досліджень (*CIR*) у 2008 р., розпочато програму майбутніх інвестицій (*PIA*) в 2010 р. [388].

У 2013 р. держава виділила 14 млрд. євро бюджетних асигнувань для фінансування цивільних досліджень, зокрема близько 1 млрд. євро на рік на період із 2012 р. до 2020 р. як майбутніх інвестицій. Податковий кредит для досліджень мав би сприяти компаніям-початківцям зменшити податкові зобов'язання у 2013 р. на суму 5,8 млрд. євро. Таким чином, 2013 р. обсяг державного фінансування з урахуванням фіскальної допомоги становив 20,8 млрд. євро, до яких також входила підтримка Європейського Союзу (694 млн. євро в 2011 р.) та місцевих органів влади (1,2 млрд. євро в 2010 р.) [388, с. 46]. Загалом державне фінансування наукових досліджень у Франції за період 2006–2013 рр. зросло на 48%, водночас внутрішні витрати на державні та приватні *R&D* протягом десяти років утримувалися на рівні 2,2% від ВВП, тоді як у Німеччині з 2000 р. до 2012 р. цей коефіцієнт зріс із 2,47% до 2,84%. Французькі урядовці такий результат пояснюють низьким рівнем фінансування *R&D* приватними підприємствами (останні декілька років він коливався у межах 1,33–1,43% від ВВП попри 1,58% у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [388, с. 46].

З огляду на реальну ситуацію у науковій сфері, Рахункова палата Франції встановила п'ять рекомендаційних напрямів: ретельніше відстежувати, забезпечувати надійність і планування державного фінансування; продовжувати фінансування проектів; мобілізуватися для отримання додаткового європейського фінансування; поліпшити управління установами; зміцнювати економічні вигоди [388].

Наукова потужність провідних університетів США та Західної Європи підтверджує ключову роль науки у збагаченні інтелектуального потенціалу, що спрямовується на вирішення екстраординарних проблем людської цивілізації. Відтак можемо стверджувати, що проблема гарантування

безпечного розвитку й окремої особистості, і суспільства загалом перебуває у центрі уваги провідних наукових шкіл світу.

Досвід реформування науки в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), на нашу думку, має стати добрим прикладом для оновлення вітчизняної системи науки та підвищення її ролі у процесах побудови ефективної ринкової економіки. Українська наука з її недооціненим потенціалом знаходиться в авангарді інтелектуалізації національної економіки та зміцнення економічної безпеки держави.

Стратегія розвитку науки у регіоні ЦСЄ вибудовувалася за зразком функціонування науково-дослідних інститутів і дослідницького процесу загалом у країнах ЄС-15, а її реалізація триває вже понад 20 років. Варто зауважити, що реформування науки у кожній країні ЦСЄ має свої особливості, переваги і недоліки, що певною мірою є корисним для аналогічного процесу в Україні. Так, процес перебудови польської системи науки розпочався у 1991 р. зі створення Комітету з наукових досліджень, який одержав право розпоряджатися усіма бюджетними коштами. Керівництво комітету призначав парламент, а його діяльність стосувалася здебільшого захисту сфери наукових досліджень і розробок. Сьогодні досягнення наукових шкіл Польщі визнані в усьому світі, зокрема частка Польщі у публікаціях із нанотехнологій є вищою, аніж таких членів ЄС, як Австрія та Ірландія, і залишається трохи нижчою за показники Бельгії та Іспанії; загальні витрати на фундаментальні дослідження становлять майже 40% від загального обсягу витрат на наукові розробки та дослідження, що вважається одним із найвищих показників у світі [37, с. 54]. За ступенем розвитку людського потенціалу Польща входить до сектора “*Very high human development*” і 2014 р. посіла 35 позицію з показником 0,834, тоді як рейтинг Польщі щорічно зростає [405].

У Чехії процес реформування науки розпочався 1993 р. з утворення Академії наук Чеської Республіки на базі незалежних науково-дослідних інститутів. Організацію і проведення науково-дослідних робіт здійснює не

лише академія наук, яка вважається провідним науковим центром, а й дослідницький потенціал університетської спільноти. За час реформ істотно зросли обсяги фінансування наукових досліджень і розробок: 1,2% від ВВП у 2001 р.; 1,4% – 2008 р.; 1,8% – 2013 р. [404].

Реформування науки у Чехії має, на наш погляд, декілька позитивних моментів: по-перше, уряд виділяє щоразу більше коштів на фінансування програм, пов'язаних із мотивацією чеських молодих науковців залишатися працювати на батьківщині; по-друге, стимулюється викладання навчальних програм англійською мовою, що розширює науково-освітню сферу до залучення іноземних студентів; по-третє, Міністерство освіти і науки Чехії впроваджує програму *Navrat* (Повернення), метою якої є повернення в країну провідних науковців, які іммігрували за кордон. Ця програма розрахована до 2019 р. [37, с. 52].

Вважаємо, що наведені заходи реформування можуть використати українські очільники Національної академії наук і Міністерства освіти України задля власних ефективних змін у цій сфері, а в подальшому зосередити наукові сили на збагачення національного інтелектуального потенціалу.

Характерною рисою реформування наукових шкіл у країнах Балтії є ліквідація академічної науки і проведення наукових досліджень на базі провідних університетів. В Естонії наукову роботу провадять в університетських закладах, дослідних центрах і інститутах, що підпорядковані державі. Академію наук Естонії представляє об'єднання вчених, завданням якої є розвиток і представництво естонської науки, надання допомоги у прикладному використанні наукових результатів для загального підвищення якості життя. Академія надає незалежні експертні оцінки і професійні рекомендації, бере участь у підготовці законодавчих актів, що стосуються науково-дослідної діяльності, та координує наукову роботу в Естонії і на міжнародному рівні [200]. Литовська академія наук є бюджетною установою, що об'єднує найвидатніших литовських учених, а

також зарубіжних учених, діяльність яких стосується Литви. Наукові дослідження проводять університетські дослідницькі інститути та державні науково-дослідні інститути [201].

Країни Балтії сформуvalи засади розвитку науки і техніки на початку 2006 р., що є актуальними і сьогодні: омолодження і розвиток людських ресурсів та інфраструктури; перетворення університетів у конкурентоспроможні міжнародні дослідницькі центри; посилення конкурентоспроможності вітчизняних дослідників на міжнародному рівні і розвиток міжнародної науково-дослідної співпраці; покращення трансферу інновацій від науки до промисловості [37, с. 53].

Яскравим прикладом визнання освіти і науки пріоритетами економічного розвитку є досвід Китаю. 1997 р. уряд Китаю оголосив офіційний курс держави під гаслом «Наука та освіта – курс країни до розквіту». Цей дороговказ набув статусу національної ідеї, а програма розвитку освіти визначалася символом «211», де дві перші цифри означали XXI ст., а остання – першу сотню елітарних ВНЗ. Амбітний план китайського керівництва щодо зростання рейтингу вітчизняних вузів та можливість потрапити у світові рейтинги видавався малоімовірним через низьку грамотність населення. Наприклад, на 10 тис. населення припадало близько 50 студентів, тоді як у США – 500; ВВП на душу населення в Китаї становив 750 дол. США, а в США – 33 тис. дол., тобто увесь бюджет вищої школи Китаю можна було порівняти з витратами Гарвардського, Оксфордського і Кембриджського університетів [342, с. 88]. Сьогодні ситуація кардинально інша: за даними Світового банку, ВВП на душу населення Китаю щорічно зростає і 2014 р. дорівнював 7593,9 дол. США. Для США цей показник становив 54629,5 дол. США. Упродовж декількох останніх років три китайські університети, зокрема Пекінський, Сінхуанський та Фуданський, потрапили у Top-100 світових університетів [394]. Загалом міжнародні експерти засвідчують, що реформування освіти в КНР нині є наймасштабнішим явищем у цій сфері у світовому форматі.

Безумовно, на досвіді Китаю чітко простежується, як загальнонаціональна політика і правильно розставлені акценти слугують стимулом для економічного зростання, а відтак і процвітання держави.

За сучасних умов детермінанти економічної безпеки держави тяжіють до культурно-духовних орієнтирів, які є чинниками позитивних зрушень в усіх, без винятку, напрямках соціально-економічного розвитку суспільства. Наріжним каменем визначальних суспільних перетворень на шляху зміцнення економічної безпеки держави стануть питання морально-духовного виховання населення, дотримання стійких моральних принципів.

Культура як своєрідна сфера національної економіки, з одного боку, та невід'ємна компонента інтелектуального потенціалу держави, з іншого, володіє трьома унікальними ресурсами: творчим потенціалом її творців (митців), який накопичувався століттями і розвивався з покоління в покоління; культурною спадщиною, що є результатом багатовікової праці творців та культурними традиціями [290, с. 182].

Розвиток традиційних і модерних напрямів культурної діяльності в сучасному світі потребує постійної державної підтримки. Основною концепцією, що закладена в основу державної підтримки, є теорія мериторних благ і теорія «опікуваних благ», розроблені нашими сучасниками Р.А. Масгрейвом (1996 р.) і А.Я. Рубінштейном (2009 р.) [390; 291]. Світова практика напрацювала три основні моделі державної підтримки сфери культури, яка продукує особливі блага, що характеризуються соціальною сутністю і суспільним інтересом до стимулювання їх споживання. *Патерналістська* модель передбачає компенсацію дефіциту доходів, який виникає в організацій культурі з об'єктивних причин, зокрема через «провали ринку» за рахунок бюджетних субсидій. У рамках цієї моделі фінансування культури здійснюється шляхом виділення бюджетних асигнувань, які в багатьох європейських державах і досі залишаються однією з головних форм підтримки культури і мистецтва.

Інвестиційна модель державної підтримки культури реалізується через процедуру підвищення державних інвестицій в гуманітарну сферу для забезпечення переходу до інноваційної економіки, заснованої на знаннях та стійкому соціально-економічному розвитку. У цьому випадку фінансування сфери культури збільшується за рахунок соціально-економічних програм: регіонального розвитку, професійної підготовки і перепідготовки кадрів, реконструкції міського господарства, розширення інфраструктурної мережі та ін. Характерною рисою інвестиційної моделі є можливість поєднання бюджетних та позабюджетних джерел, а також стимулювання державно-приватного партнерства у цій сфері. Варто зауважити, що в країнах Європи така форма фінансування є доволі популярною, оскільки сприяє активізації залучення коштів із приватного сектора.

Стимулююча модель підтримки сфери культури розрахована на створення сприятливих умов для активного розвитку творчої індустрії, креативної економіки. Ця модель застосовується у високорозвинених країнах, у яких ставлення до культури є абсолютно іншим. Культуру, зокрема розглядають як особливий ресурс нової економіки, активний агент розвитку, джерело нового мислення. Саме культура акумулює позитивні ефекти у різних сферах та сприяє перетворенню слабких аспектів на сильні, може слугувати об'єднувальним елементом у процесах розбудови національної економіки. Заходи щодо фінансової підтримки у креативній економіці зосереджуються та трьох ключових напрямках: 1) створення сприятливої сфери для творчого бізнесу; 2) податкові пільги і преференції для творчої особистості і творчої організації; 3) забезпечення захисту інтелектуальної власності та результатів творчої праці. Стимулюючу модель фінансової підтримки сфери культури реалізують Великобританія та Голландія, які ще у 70-х рр. ХХ ст. обрали курс на деіндустріалізацію національної економіки. Підтримка культури є стратегічним пріоритетом цих країн, що задекларовано у прийнятих програмах підтримки креативного сектора економіки [1, с. 185–187].

Цікавим є досвід інституціональної підтримки сфери культури, що практикується в США вже понад сорок років. Йдеться про застосування двох інститутів суспільної підтримки культури – *інституту податкових відрахувань* та *інституту «відзначених доларів»*, причому останній так і не набув відповідного поширення на території США, а використовується лише у трьох штатах – Алабама, Каліфорнія та Вірджинія. Започаткування інституту податкових відрахувань сягає середини 70-х років ХХ ст., коли на федеральному рівні прийнято Програму відновлення історичної нерухомості (*Federal Historic Rehabilitation Tax Credit*). Програма сприяє залученню приватних інвестицій для реабілітації та подальшого використання історичних будівель в обмін на податкову пільгу (відрахування). Програмою визначено два види податкових відрахувань: 20% – для історичних будівель, що занесені до Національного реєстру історичних місць, та 10% – для будівель, побудованих до 1936 р., котрі не мають статусу історичної пам'ятки. Завдяки цій програмі залучено понад 69 млрд. дол. США приватних інвестицій, щоб зберегти 39600 історичних пам'яток, збудованих після 1976 р. Програма вважається однією з найбільш успішних і ефективно реалізованих на місцевому рівні [385]. Інститут «відзначених доларів» базується на *Check-off Program* – спеціальній програмі, згідно з якою платник податку заявляє про своє бажання перерахувати фіксовану суму грошей для підтримки певного проекту, поставивши позначку (*check-off*) у відповідній графі податкової декларації з податку на доходи. Варто наголосити, що програми «відзначених доларів» є різними, залежно від рівня підпорядкування. Так, на федеральному рівні йдеться про перенаправлення частини податкових платежів (відрахувань) на підтримку того чи іншого соціально важливого проекту шляхом «відзначених доларів». На рівні штатів ці програми реалізуються за рахунок відрахувань із коштів платника податку, що раніше були ним переплачені, тобто з його власних джерел [175, с. 207].

Подібна практика може бути корисною і для України, особливо для тих підприємців, які цінують культуру і мистецтво, є шанувальниками пам'яток

архітектури та прагнуть долучитися до реставраційно-відновлюваних робіт. Спеціально створені фонди перетворюються на реальне джерело фінансових ресурсів, акумульованих на конкретні цілі, а платники податку отримують податкову пільгу у розмірі відрахування від суми податкового платежу. Для введення в дію таких інститутів насамперед потрібно сформувавши відповідне законодавче підґрунтя та передбачити комплекс заходів економічного регулювання культурної діяльності у рамках культурної чи гуманітарної політики. Сподіваємось, такі вкрай важливі державницькі заходи стануть реальними в Україні у найближчі кілька років [263, с. 14].

Підсумовуючи розгляд існуючих моделей фінансової та інституціональної підтримки сфери культури, наголосимо на тому, що більшість високорозвинених держав давно усвідомила, що гарантією побудови успішної економіки знань та національної безпеки є розвиток культури. Без належної фінансової підтримки сфера культури занепадатиме, а населення втратить надійне джерело підтримки власного емоційного стану, розкриття творчих креативних здібностей, підвищення інтелектуального потенціалу тощо. Взаємозв'язок між культурою та безпекою держави теж очевидний: від стану культури залежить гуманітарна безпека держави, а розвиток самобутньої національної культури убезпечить національний культурний простір від експансії чужоземних культур, насаджування невластивих для певної спільноти традицій, звичаїв тощо. Україна, що володіє колосальним культурним надбанням і посідає достойне місце у Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО, має скористатися цим величезним багатовіковим спадком та використати його для зміцнення національної економічної безпеки. Безумовно, для цього необхідно переглянути гуманітарну політику держави, використати всі наші переваги для побудови демократичної високорозвиненої інноваційної держави.

Важливе питання, без якого наше дослідження видасться неповним, стосується заходів підтримки об'єктів культури в умовах економічної кризи та часткового згорання соціально-культурних програм. На прикладі

провідних музеїв Європи розглянемо сучасний стан та напрями активізації позабюджетних джерел фінансових надходжень.

Становище, в якому опинилися відомі європейські музеї, характеризується такими тенденціями: скорочення державного фінансування; зростання фактичного та віртуального відвідування; підвищення загального інтересу до музеїв; вимога більшої самостійності; диверсифікація власних доходів; підвищення вартості вхідних квитків. Нагальною проблемою залишається зменшення бюджетного фінансування таких відомих європейських музеїв, як Британський (за період із 2010 р. до 2016 р. обсяги державного фінансування скоротяться на 30%), Національний музей Франції Лувр (у 2012 р. державні видатки скоротилися на 10 млрд. євро), Національний музей Іспанії Прадо (у 2013 р. іспанський уряд на 29% скоротив асигнування на утримання музею і виділив лише 11 млн. євро, зокрема загальний бюджет Прадо дорівнював 39,11 млн. євро, тобто порівняно з 2012 р. бюджет був скорочений на 6,3 млн. євро) [176, с. 137–145].

Фінансова криза, що розпочалася 2007 р., активізувала пошук нових джерел фінансових надходжень за рахунок активізації роботи з відвідувачами, розширення асортименту надаваних послуг, залучення спонсорських і благодійних коштів тощо. Так, у Консолідованому звіті про фінансову діяльність Британського музею за 2014 р. зазначено, що основними джерелами надходжень були: добровільні надходження – 43,2 млн. ф. ст., пожертви і спадщина – 27,6 млн. ф. ст.; мобілізовані кошти від комерційної діяльності, інвестиційних доходів і орендних платежів – 23,7 млн. ф. ст.; надходження від благодійної діяльності – 23,7 млн. ф. ст. Загальна сума надходжень становила 118,2 млн. ф. ст., що на 25,9 млн. ф. ст. менше, ніж у 2013 р. [400, с. 33].

Попри тотальне скорочення державного фінансування, провідні музеї Європи активізують надходження фінансових коштів від комерційної діяльності (продаж сувенірної продукції, організація платних виставок, проведення лекційних і екскурсійних занять, здавання в оренду музейних

приміщень для проведення організаційних заходів), благодійних пожертвувань і спонсорських коштів. Щороку зростає кількість музеїв, що створюють власні фонди цільового капіталу з метою довгострокового фінансового планування і недопущення їх використання на поточні потреби. Розміщення частини коштів в активах грошово-кредитних організацій для одержання інвестиційного доходу також охоплює програма стабілізації фінансового стану провідних європейських музеїв [176, с. 153].

На нашу думку, практика залучення додаткових фінансових надходжень від суміжної комерційної діяльності, благодійних і спонсорських внесків є прикладом для ефективнішого функціонування українських музеїв, які потерпають від мізерного бюджетного фінансування і невміння адаптувати ринкові механізми фінансової підтримки до вітчизняних реалій. Акцентувати слід на активному застосуванні маркетингових механізмів, довгостроковій співпраці з корпоративними спонсорами.

Зміцненню економічної безпеки держави сприяє високий духовний рівень суспільства, якісні показники якого водночас є показниками суспільної ефективності, тобто здатності суспільства збагачувати інтелектуальний потенціал та перетворювати його в конкурентоспроможний ресурс держави.

Позитивний вплив духовності на стимулювання бізнес-процесів, економічне зростання загалом вже давно продемонстрували високорозвинені держави світу та країни колишнього соцтабору. Однією з найважливіших характеристик громадянського суспільства у ЦСЄ стала духовність. На факт духовності наголошує І. Боровік, досліджуючи процеси формування громадянського суспільства під час трансформаційних процесів у Польщі [381]. Про позитивну роль релігії свідчить прогресивний розвиток країн із високою часткою віруючого населення. Згідно з дослідженнями у рамках проекту Вивчення європейських цінностей (*European Value Study*) у країнах ЦСЄ найвищою спостерігається релігійність у Польщі (93,9% населення

вважає себе віруючими), Румунії (84,4%), Словаччини (81,6%). У 33 країнах Європи показник релігійності становив 66,5% [384].

Отже, зміцненню економічної безпеки держави сприяє високий освітній і культурно-духовний рівень суспільства, якісні показники якого водночас є показниками суспільної ефективності. Посилення впливу внутрішніх процесів, що відбуваються в інтелектуальній сфері, зростаюча залежність соціуму від стану суспільної свідомості, нагальна потреба в утвердженні високодуховних ідеалів дають підстави стверджувати, що усі складові інтелектуального потенціалу позитивно впливають на економічну безпеку держави, тобто сприяють поступовому її зміцненню.

Світовий досвід інтеграції освіти і науки, інституціональна підтримка сфери культури і духовності, активізація недержавних джерел фінансування зазначених сфер національної економіки, на наш погляд, є важливими кроками до підвищення економічної безпеки держави. Для України як держави, що прагне інтегруватися у європейський економічний простір із власним потужним інтелектуальним потенціалом, корисними будуть заходи щодо якнайшвидшої імплементації вже напрацьованих європейською і світовою практикою дієвих кроків.

До першочергових напрямів реформування вітчизняної освіти і науки слід віднести: створення широкої мережі дослідницьких університетів та проведення на їх більшості частки фундаментальних досліджень; прискорений розвиток державно-приватного партнерства у сфері освіти і науки із залученням партнерів із приватного сектора національної економіки; нагальне оновлення навчальних програм із використанням міждисциплінарного підходу; конкурсне фінансування пріоритетних наукових програм за участю держави та міжнародних фінансових організацій; розширення фінансової автономії ВНЗ за рахунок залучення приватних фінансових ресурсів через бізнес-структури, створення благодійних інвестиційних фондів; утворення відповідних асоціацій з питань розробки кваліфікаційних вимог до фахівців певного профілю, змісту

окремих навчальних програм, вирішення актуальних проблем вітчизняних ВНЗ тощо; активізація співпраці вищих освітніх закладів з підприємницькими структурами у сфері інновацій, що сприятиме подальшому розвитку інституціонального середовища та національної економіки загалом; створення елітарних ВНЗ за підтримки держави для якнайшвидшого їх входження до списку провідних університетів світу.

У сфері культури і духовності світовий досвід буде корисним для поглиблення подальшої інтеграції вітчизняної культури до європейських і світових стандартів; запровадження ефективної моделі державної підтримки культурної галузі у рамках гуманітарної політики України; створення інститутів суспільної підтримки культури на кшталт інституту податкових відрахувань в США; пошук альтернативних джерел фінансування закладів культури, зокрема музеїв, що можуть надійти від суміжної комерційної діяльності, спонсорських коштів, благодійних внесків тощо; пропагування високодуховних принципів організації суспільної праці, діяльності органів влади, підтримка соціальних проектів, ініційованих релігійними організаціями та інститутами церкви.

5.2. Державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України

У сучасних умовах активізація процесів нагромадження інтелектуального потенціалу України потребує розробки науково обґрунтованої державної політики, прийняття ефективних заходів щодо протидії загрозам його розвитку. Активна участь держави в регулюванні процесів, пов'язаних із недопущенням процесу деградації та руйнування інтелектуального потенціалу передбачає розробку адекватних механізмів протидії численним загрозам. На нашу думку, державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України повинна реалізовуватись у контексті державної політики захисту національних інтересів та стратегії національної безпеки.

Чинна законодавча база частково визначає національні пріоритети та стратегічні напрями державної політики у системі захисту національних інтересів, однак поза увагою залишаються такі важливі питання, як збереження і розвиток інтелектуального потенціалу України, мінімізація загроз в інтелектуальній сфері, прийняття заходів із активізації інноваційних процесів тощо. Нещодавно прийнята Стратегія національної безпеки України передбачає основні напрями державної політики національної безпеки України. Найважливішими, на нашу думку, є такі: мінімізація загроз державному суверенітету та створення умов для відновлення територіальної цілісності України у межах міжнародно-визнаного державного кордону України, гарантування мирного майбутнього України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави; утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку, забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу та формування умов для вступу в НАТО [318]. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про основи національної безпеки України» до пріоритетів національних інтересів належать: збереження та зміцнення науково-технологічного потенціалу, утвердження інноваційної моделі розвитку; розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення. Натомість у ст. 7 наведено низку загроз національним інтересам в інтелектуальній сфері [242], що, безперечно, актуалізує необхідність формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України.

Вирішальна роль в активізації інноваційних процесів на основі ефективного використання наявного інтелектуального потенціалу належить державі, яка повинна обґрунтовано формувати макроекономічну політику з урахуванням особливостей національної економіки. Актуальною, на нашу думку, має бути *державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України* як складова загальнодержавної політики,

що здійснюється відповідно до задекларованих цілей і завдань, ґрунтується на загальнонаукових та організаційно-управлінських принципах та реалізується за допомогою механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України. Концептуальні засади політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України подано на рис. 5.1.

Державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України має опиратися на: конституційні норми; стратегічні документи розвитку вітчизняної освіти, науки, культури і духовності (доктрини, програми, концепції тощо); міжнародні, міждержавні договори, ратифіковані вищим законодавчим органом; закони, законодавчі акти; укази і розпорядження Президента України; постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; накази, розпорядження Міністерства освіти і науки України, міністерств і відомств, яким підпорядковані заклади інтелектуальної сфери; накази та розпорядження регіональних (місцевих) органів виконавчої влади, виданих у межах їхньої компетенції.

Важливо наголосити, що *суб'єктом* цієї політики є держава в особі уповноважених на це органів державної влади. Державну політику у цій сфері повинна визначати Верховна Рада України, а реалізовувати – Кабінет Міністрів України та органи виконавчої влади у сфері освіти і науки, культури та духовності.

Об'єктами державної політики розвитку і використання інтелектуальному потенціалу України, з одного боку, виступає інтелектуальний потенціал як стратегічний ресурс національної економіки, а з іншого, – загрози, спрямовані на його руйнування та занепад. Найважливіше завдання керівних органів влади – своєчасно ухвалити правильні рішення та розробляти заходи щодо відвернення і/або недопущення настання загроз розвитку інтелектуального потенціалу [270, с. 194].

Водночас варто зазначити, що головною метою цієї політики є формування комплексу заходів щодо недопущення або мінімізації загроз розвитку інтелектуального потенціалу України.

Рис. 5.1. Концептуальні засади політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України

Джерело: розроблено автором

З огляду на довгостроковий характер зазначеної політики, визначимо стратегічні та тактичні цілі її проведення. Зокрема, *стратегічними* цілями державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України мають бути: зведення реальних загроз інтелектуальному потенціалу України до мінімуму, подолання найнебезпечніших; недопущення виникнення нових, більш небезпечних, загроз, зумовлених загостренням внутрішніх і зовнішніх протиріч національного та глобального характеру; перехід до фази превентивних заходів, які будуть ефективними у протидії зі загрозами, спрямованими на руйнування інтелектуального потенціалу.

Тактичними завданнями цієї політики повинні стати: подолання освітньо-кваліфікаційного дисбалансу під час підготовки фахівців вищої школи; негайне призупинення відпливу талановитої молоді за кордон; викорінення корупції у вищій школі; зменшення питомої ваги іноземних замовлень на виконання НДДКР; стимулювання попиту на вітчизняні науково-технічні розробки; витіснення бездуховності та аморальної поведінки зі системи усталених норм соціальної поведінки.

Акцентуємо увагу на тому, що ключова ідея державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України обумовлена внутрішньою природою потенційних та реальних загроз, характером їх виникнення і формою прояву. Вона має здійснюватися за допомогою відповідного інструментарію та обумовлюватися певними функціональними завданнями.

1. Проведення моніторингу та ідентифікації потенційних загроз за допомогою комплексу спостережень за станом об'єкта безпеки, розробка паспортів загроз.

2. Застосування ефективних превентивних методів протидії загрозам із використанням сучасних інформаційних технологій, засобів зв'язку тощо.

3. Локалізація реалізованих загроз розвитку інтелектуального потенціалу держави з метою запобігання їх поглиблення та спричинення серйозних збитків і втрат.

4. Недопущення подальшого занепаду інтелектуального потенціалу та поглиблення інтелектуальної кризи у суспільстві шляхом прийняття відповідних нормативно-правових документів, пожвавлення інвестиційно-інноваційного клімату, поліпшення соціального захисту працівників інтелектуальної сфери та ін.

Наведені завдання державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу Україні покликані сприяти якнайшвидшому прийняттю рішень щодо запобігання і/або нейтралізації загроз та створювати позитивне середовища для швидкого відновлення національного інтелектуального потенціалу та переходу до стадії збагачення.

Концептуальними засадами політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України, на нашу думку, є вихідні положення або сукупність загальнонаукових і організаційно-управлінських принципів та комплекс спеціалізованих функцій, що запускають механізм протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу держави.

До визначальних принципів можна віднести такі: законності, системності, раціональної доцільності, ієрархічності, субсидіарності, координованості, оперативності, дієвості, синергізму, емерджентності.

Розглянемо детальніше кожний із означених принципів.

Принцип законності. Означає здійснення державними органами і посадовими особами, що відповідають за конкретні заходи щодо протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу, всіх властивих функцій відповідно до чинної Конституції, законів та підзаконних актів, згідно зі встановленою у законодавстві компетенцією.

Принцип системності. Ґрунтується на дослідженні економічних явищ і процесів як складних систем, що можуть трансформуватися у загрози розвитку інтелектуального потенціалу. Заходи щодо протидії будь-яким загрозам мають бути взаємопов'язаними та взаємообумовленими і базуватися на використанні категорій системи як єдності взаємопов'язаних елементів, що спільно діють для досягнення єдиної мети. Водночас принцип

системності повинен спрацьовувати і щодо системної якості здійснених заходів із протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України на базі високої їх організації та планування аналітичної роботи.

Принцип раціональної доцільності. Вказує на обґрунтовану необхідність державного регулювання процесів, пов'язаних з організацією заходів із протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу держави.

Принцип ієрархічності. Передбачає всебічне опрацювання комплексних програм розвитку і використання інтелектуального потенціалу на різних рівнях системної ієрархії та виявлення причинно-наслідкових взаємозалежностей стосовно настання реальних і потенційних загроз інтелектуального розвитку. Відповідає за проведення комплексу заходів із протидії розвитку інтелектуального потенціалу на усіх рівнях системної ієрархії.

Принцип субсидіарності. Відповідає за розподіл компетенцій між органами, за якого кожен рівень владних структур повинен володіти повноваженнями, достатніми для вирішення проблем на відповідному рівні із максимальною ефективністю для усієї системи. Розвиток та ефективне використання інтелектуального потенціалу значною мірою залежать від взаємоузгодженої діяльності структур, що визначають характер розвитку освітнього і наукового простору, підтримки культури і духовності.

Принцип координованості. Передбачає послідовність скоординованих дій органів державної та місцевої влади із протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу, відповідність цілям державної політики, а також стратегічним пріоритетам держави.

Принцип оперативності. Полягає у тому, що державні інститути, які відповідають за розвиток і використання інтелектуального потенціалу держави, мають оперативно реагувати на прояви потенційних загроз і за потреби використовувати підготовлений арсенал найефективніших засобів з метою протидії загрозам.

Принцип дієвості. Означає, що комплекс розроблених заходів із протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу має швидко і невимушено спрацьовувати у разі прийняття рішення щодо його застосування. Вчасна та доречна аналітична інформація дає змогу оперативно оцінити минулі, теперішні чи майбутні події, вжити необхідних заходів для виправлення ситуації або її поліпшення. Водночас принцип дієвості передбачає також обмеження зайвої інформації при прийнятті управлінських рішень.

Принцип синергізму. Проявляється у забезпеченні спільних дій для досягнення єдиної мети, коли ціле є чимось більшим, ніж сума його елементів. Під час проведення заходів із протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу держави синергізм означає синхронне використання комплексу різноманітних засобів, які в сукупності зумовлять кращий ефект, аніж тоді, коли їх застосовувати окремо.

Принцип емерджентності. Характеризується появою нових властивостей, або ж емерджентних стратегій, що виникають спонтанно у процесі провадження державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу та утворюють специфічний план дій щодо протидії загрозам та деструктивним чинникам.

Водночас наголошуємо, що дотримання наведених принципів є необхідною умовою здійснення ефективної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України.

Важливо зауважити, що формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу відбувається поетапно. На основі визначеної послідовності та змісту етапів формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу, автором розроблено методичний підхід до поетапного ухвалення рішень щодо визначення стратегічних і тактичних цілей, вибору методів, засобів і форм протидії загрозам, розробки комплексу заходів, підбору кадрів, здатних зрозуміти й виконати поставлені завдання (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Етапи формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу держави

Джерело: складено автором

Запропонований методичний підхід до поетапного ухвалення рішень при формуванні згаданої вище державної політики на основі синтезу важливих локальних ознак ефективності проведення такої політики дозволяє визначити проміжні й кінцеві результати, оцінити ступінь впливу реальних і потенційних загроз на розвиток інтелектуального потенціалу України, сформуванню ефективний інструментарій протидії, окреслити кадрові потреби.

Окрім зазначених етапів, убачаємо за необхідне виокремити дві фази здійснення цієї політики – активну і пасивну. За гострих соціально-економічних суперечностей та постійної активізації загроз розвитку інтелектуального потенціалу набирає обертів активна фаза політики протидії загрозам, відповідно, за умов послаблення дії деструктивних чинників

доцільно перейти у пасивну стадію та застосовувати превентивні заходи протидії.

Прикладний характер державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу виражається через *механізм протидії загрозам*, що становить динамічний структурно-функціональний комплекс заходів, спрямованих на недопущення потенційних загроз або нейтралізацію (мінімізацію, ліквідацію) реальних загроз розвитку інтелектуального потенціалу. Важливо зазначити, що дія механізму спрямована на досягнення конкретної мети, наприклад, запобігання виникненню деструктивних чинників або утримання їх на рівні прийнятної величини впливу; розробка ефективних засобів протидії потенційним загрозам; прогнозування ймовірних загроз тощо. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати низку завдань, зокрема: виявити причини появи деструктивних чинників; з'ясувати основні та допоміжні чинники, що провають реалізацію загроз; структурувати реальні та потенційні загрози; адаптувати прийняті правові і/або нормативні документи до конкретних умов їх імплементації; здійснювати постійний моніторинг деструктивних чинників; проводити періодичну (щоквартальну, щомісячну) діагностику загроз та ін.

Механізм протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу складається з комплексу заходів правового, інформаційно-аналітичного, фінансово-економічного, організаційно-управлінського та соціального характеру. Комплекс дій *правового змісту* спрямований на розробку та прийняття важливих і вкрай необхідних нормативно-правових документів, які б визначали правові підстави для визнання інтелектуального потенціалу стратегічним ресурсом національної економіки, а інтелектуальну безпеку – однією з важливих складових економічної безпеки держави. Актуальність інтелектуальної безпеки, її поява серед решти видів економічної безпеки держави, на наш погляд, є наслідком беззаперечного усвідомлення суспільством важливості інтелекту для гармонійного розвитку держави, поступального руху вперед.

Відсутність нормативно-правової бази з цього питання актуалізує перспективи розробки та прийняття низки законодавчих документів. Передусім слід розпочати роботу над проектом закону «Про інтелектуальну безпеку України», який визначав би правові підстави та заходи щодо зміцнення інтелектуальної безпеки держави. Інші підзаконні акти мають містити відповідні Укази й розпорядження Президента України, Постанови і розпорядження Уряду України, накази, інструкції, положення тощо міністерств і відомств України.

Комплекс заходів *інформаційно-аналітичного* характеру передбачає постійний моніторинг рівня загроз інтелектуального потенціалу та аналізу умов, впливу чинників та фактичних значень показників інтелектуальної безпеки. З метою уникнення загроз та запобігання ймовірним кризовим ситуаціям потрібно здійснювати постійний моніторинг внутрішнього та зовнішнього середовища. Моніторинг загроз – це спеціально організована система спостережень за чималою кількістю загроз, що мають різні джерела виникнення та форми прояву. Безумовно, дія загроз спрямована на об'єкти безпеки з метою завдати їм шкоди, розбалансувати, привести до руйнування, спричинити небезпеку тощо. Саме тому постійний моніторинг та визначення основних загроз дасть змогу своєчасно розробляти та вживати практичні заходи з мінімізації чи ліквідації негативного їх впливу. Результати моніторингу можуть використовуватися для інтегральної оцінки рівня загроз розвитку інтелектуального потенціалу держави та подальшої діагностики ймовірних кризових ситуацій. Загалом інформаційно-аналітичний комплекс заходів охоплює важливу діяльність щодо збору, оцінки й аналізу інформації про дію дестабілізуючих чинників, форми їх прояву тощо.

Фінансово-економічний блок заходів містить заходи, спрямовані передусім на: залучення необхідних фінансових ресурсів для проведення активної чи пасивної фази політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу; фінансування багаторівневого комплексу профілактичних заходів; акумулювання необхідних коштів для захисту

об'єктів безпеки в період особливої активізації загроз; спрямування достатніх фінансових ресурсів для проведення дієвих заходів щодо недопущення трансформації реальних загроз у небезпеку; виділення необхідних коштів для відшкодування завданих збитків; пошук альтернативних джерел фінансування. Загалом питання фінансового забезпечення є одним із нагальних, без вирішення якого важко говорити про збереження та накопичення інтелектуального потенціалу, забезпечення інтелектуальної безпеки. Без достатніх фінансових ресурсів неможливо здійснювати ефективні дії щодо відстеження потенційних джерел виникнення загроз, їх активізацію та надійний захист об'єктів безпеки загалом. Ключову роль у цьому процесі має виконувати держава в особі компетентних органів, що відповідають за проведення науково-освітньої політики у тісній співпраці з економічними та фінансовими інституціями. Безумовно, усвідомлення вирішальної ролі науки в інтелектуальному розвитку суспільства та визнання інтелектуального потенціалу стратегічним ресурсом держави повинні змінити ставлення компетентних органів та вищого керівництва держави до цієї проблеми загалом та у фінансовій сфері зокрема. Долучитися до активізації інтелектуально-інноваційних процесів повинні також і суб'єкти підприємництва, зацікавлені у комерціалізації наукових ідей, фінансуванні відкриттів та винаходів. Тільки спільна участь держави і бізнесу на умовах державно-приватного партнерства стануть першими кроками до вирішення проблем щодо реальної протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу, а надалі сприятимуть його зростанню.

Ефективність механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України значною мірою залежить від виконання комплексу заходів *організаційно-управлінського* характеру. Такі заходи передбачають проведення організаційної роботи, пов'язаної з моніторингом та діагностикою загроз, діями щодо їх нейтралізації, мінімізації чи ліквідації. Виконання функцій такого змісту мають бути покладені на суб'єктів відповідного рівня, які здійснюють низку заходів загальноорганізаційного

характеру, зокрема: своєчасно виконують рішення, прийняті органами вищої юрисдикції; розробляють нормативно-методичне, матеріально-технічне забезпечення у межах власної компетенції; узагальнюють практику застосування вітчизняного законодавства з питань безпеки; розробляють пропозиції щодо вдосконалення діючого законодавства у цій сфері. Окрім цього, організаційно-управлінські дії охоплюють заходи з проведення контролю за станом інтелектуального потенціалу, прийняття рішень щодо застосування відповідного інструментарію, організацію навчання та підготовки фахівців із питань безпеки. Зокрема, про необхідність підготовки фахівців із економічної безпеки наголошує В.І. Франчук, на думку якого за сучасних умов активізації численних загроз для потреб національної економіки потрібні висококваліфіковані фахівці в галузі безпеки. З цією метою автор розробив концептуальну модель підготовки фахівців із безпеки в Україні [346, с. 381].

Заходи *соціального характеру* є невід'ємною складовою загального комплексу заходів, задіяних до функціонування механізму протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України. Важливість та необхідність такого комплексу заходів зумовлена сферою його застосування. Йдеться про соціальну сферу, що охоплює фундаментальні, з позиції розвитку інтелектуального потенціалу, гарантування інтелектуальної безпеки України, елементи, зокрема суб'єкти та об'єкти безпеки. Комплекс заходів соціального характеру здійснюється за допомогою відповідних суб'єктів та передбачає заходи з підвищення рівня навчального процесу у ВНЗ України, якості освітніх послуг, організації наукової роботи, проведення культурно-духовних заходів із науково-педагогічним персоналом, студентами, керівництвом вузів та наукових закладів. Об'єкти безпеки, що перебувають під постійним тиском дестабілізуючих чинників, теж потребують соціального захисту, зокрема носії інтелекту повинні отримувати адекватну винагороду за творчу працю. Так, заходи соціального забезпечення можуть містити різні види допомоги, доплату за особливі умови праці, додаткові премії тощо [259,

с. 418–422]. Комплекс заходів щодо протидії загрозам розвитку інтелектуальному потенціалу України наведено у додатку Щ.

Реалізація державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу України – це постійний динамічний процес досягнення поставлених цілей за допомогою багатофункціонального механізму протидії залежно від поставлених завдань та ситуації, що склалася.

Так, за умови позитивної динаміки показників інтелектуальної безпеки (зростання – для показників-стимуляторів та зменшення – для показників-дестимуляторів) актуальною є *функція підтримки розвитку і самовідтворення*. На нашу думку, ця функція спрямована на прийняття конкретних дій щодо поступового збагачення інтелектуального потенціалу, збереження продуктів розумової праці, активного захисту об'єктів інтелектуальної власності, зміцнення інтелектуальної безпеки держави, прогнозування та оперативного реагування на появу потенційних загроз. Окрім цього, функція розвитку пов'язана з процесом прийняття стратегічних планів, програм розвитку, розробки стратегій та розкривається через їх поетапну реалізацію.

Функція превентивного (запобіжного) захисту проявляється через проведення комплексу профілактичних заходів із попередження та недопущення реалізації загроз внаслідок надмірної активізації деструктивних чинників в інтелектуальній сфері національної економіки. Виконання функцій запобіжного захисту вимагає від органів державної влади, місцевого самоврядування, окремих суб'єктів управління проведення невідкладних профілактичних заходів. З-поміж превентивних заходів ефективними, на нашу думку, є такі: охоронні – передбачають захист усіх об'єктів інтелектуальної безпеки від впливу дестабілізуючих чинників; регулятивні – покликані забезпечити таку поведінку суб'єктів безпеки, яка б відповідала вимогам, закріпленим у спеціальних нормативах (інструкціях, кодексах); облікові – зосереджені на виявленні потенційних джерел загроз, їх класифікацію, структурування, опис, аналіз та облік; інформаційні – передбачають систематичне інформування відповідних суб'єктів управління про реальний

стан справ в інтелектуальній сфері; прогностичні – спрямовані на розробку пріоритетних напрямів протидії потенційним і реальним загрозам.

Функція активного захисту набуває особливого значення у разі, коли окремі загрози або їх сукупність починають стрімко реалізовуватися, тобто завдавати нищівного удару конкретним об'єктам безпеки. За цих умов набирають обертів незворотні руйнівні дії в окремих секторах інтелектуальної діяльності, активізуються найбільш небезпечні соціально-економічні процеси. Безумовно, така ситуація вимагає рішучих заходів із боку суб'єктів, відповідальних за безпеку в інтелектуальній сфері національної економіки. Прикладом реалізації функції активного захисту може бути діяльність, пов'язана з прийняттям додаткових заходів щодо недопущення подальшої деградації вітчизняної науки, руйнації інтелектуального потенціалу, проведення швидких та адекватних реформ в освітньому секторі, активізації інноваційних процесів, налагодження тісної співпраці між освітніми закладами, науковими установами та високотехнологічними галузями. За умови швидкого реагування з боку держави на подібні деструктивні дії у цій сфері поточну ситуацію можна ще якийсь час утримати у прийнятих межах та не допустити катастрофічних руйнувань. У разі, коли прийняті суб'єктами безпеки управлінські рішення виявилися несвоєчасними або неефективними, загальна ситуація виходить із-під контролю і розвивається за негативним сценарієм.

Відновлювальна функція передбачає проведення компенсаційних заходів, пов'язаних із відшкодуванням завданих збитків. Реалізація цієї функції можлива за умови створення резервних фондів або ж виділення необхідних коштів із державного чи місцевих бюджетів. Такі відновлювально-стабілізаційні фонди повинні створюватися і на рівні окремих підприємницьких структур, що беруть участь у науково-технічній, дослідницькій чи інноваційній діяльності. Варто наголосити, що суми завданих збитків важко оцінити, а наслідки від реалізації конкретних загроз можуть мати коротко- і довгостроковий характер. Наприклад, якщо держава

витрачає чималі кошти на підготовку спеціалістів із програмного забезпечення, інформаційних технологій, а після закінчення вузів більша частина таких висококваліфікованих фахівців працює на закордонні замовлення або виїжджає за кордон, то наслідки від реалізації такої загрози, як інтелектуальна міграція, вимірюються значними сумами. За даними Комісії з освіти Ради Європи, втрата кожного науковця оцінюється в розмірі 300 тис. дол., а від «втечі мізків» Росія щороку витрачає близько 50 млрд. дол. [216]. Відтак можемо стверджувати, що такі втрати для держави стосуються не лише економічних питань, а містять приховану демографічну і соціальну катастрофу, наслідки якої доведеться усувати десятиліття.

Відновлювальні заходи довгострокового характеру, окрім конкретних дій, спрямованих на покриття витрат внаслідок реалізації тих чи інших загроз, мають передбачати включення у видатки держбюджету окремої статті, яка б гарантувала щорічне фінансування (або компенсацію) втрат від реалізації загроз інтелектуальному потенціалу України. Впевнені, що тоді руйнівні наслідки від неефективного використання інтелектуального потенціалу або затяжна криза вітчизняної науки не завдадуть нищівного удару освітньому та науковому секторам національної економіки.

Отже, державна політика протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України – це певна цілеспрямована діяльність органів державної влади, що формується і здійснюється державними інститутами та спрямована на мінімізацію і/або протидію загрозам розвитку інтелектуального потенціалу держави. Стрижнем зазначеної політики є механізм протидії загрозам інтелектуальному потенціалу України – складний багатофункціональний комплекс правових, інформаційно-аналітичних, фінансово-економічних, організаційно-управлінських і соціальних заходів, дія якого спрямована на протидію реальним та потенційним загрозам.

5.3. Стратегічні напрями розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки України

За сучасних умов розвиток і раціональне використання інтелектуального потенціалу України можуть забезпечувати конкурентоспроможна освіта, провідна наука та інноваційні технології, що гармонійно корелюють із культурно-духовним надбанням нації та високоморальними цінностями суспільства. Високорозвинені держави світу вже давно довели, що головними суб'єктами підтримки і розвитку інтелектуального потенціалу є держава, бізнес-структури та широка громадськість, що і зумовлює їх високу готовність до подолання сучасних глобалізаційних викликів. Розробка наукових підходів і напрямів реалізації науково-інноваційної політики, спрямованої на органічне поєднання академічної науки і вищої школи, прикладної науки і реальної економіки, дадуть поштовх до розвитку індустрії високих технологій та подальшої інтелектуалізації національної економіки, яка у перспективі зможе забезпечити Україні економічне зростання та конкурентоспроможність на світових ринках.

Зміна світоглядної парадигми супроводжується метаморфозами загальної картини світу та якісною трансформацією освітнього простору, соціокультурних відносин, трансцендентної ролі людини в умовах інформаційного суспільства. Застосування сучасних інформаційних технологій видозмінює формат культури, прискорює ритм життя, формує нове сприйняття часу і простору як координат з нелінійними і дискретними ознаками, зароджує нову темпоральність. Під впливом величезного масиву інформації знижується критичність і раціональність її сприйняття, зростає рівень нереклексивності, імпульсивності та емоційності, що спричинює важкопрогнозовані та рідкісні події з істотними позитивними або негативними наслідками. Автор теорії «чорних лебедів» Н. Талеб доводить, що людство нездатне раціонально прогнозувати майбутні події через

надмірну впевненість у своїх знаннях, породжуючи таким чином феномен «надлишкової впевненості» [402]. Розвиток інтелектуального потенціалу як синергії секуляризованих знань і культурно-духовних надбань соціуму залежить від важкопрогнозованих хаосогенних атракторів в культурних, соціальних, макроекономічних процесах, характеризується циклічністю та надмірною вразливістю. Раціональне використання інтелектуального потенціалу та процеси його нагромадження можливі за умови ефективної співпраці між усіма зацікавленими сторонами – державою, що представляє усі гілки влади, суб'єктами інтелектуальної сфери, які репрезентують науково-освітнє та культурно-духовне середовище, окремими громадянами.

Накопичення інтелектуального потенціалу нерозривно пов'язане з розвитком інтелекту нації, що вважається найціннішим капіталом людства. Цей процес ґрунтується на таких засадах розвитку: свобода творчості, недоторканність інтелектуальної власності, непротиставлення інтелектуалізації суспільства загальному процесу прогресивних змін, взаємозв'язок між інтелектуалізацією та інформатизацією, надання нового змісту його структурним утворенням, активна участь у міжнародному поділі праці [229, с. 24].

Стратегічні напрями розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу окреслимо з позиції взаємозалежних складових потенціалу та з урахуванням глобальних і національних викликів. На даний час у світових інтелектуальних колах набувають популярності ідеї К. Робінсона стосовно зміни освітньої парадигми і переходу від індустріальної або стандартизованої до органічної системи освіти [288]. Автор обґрунтовує принципово новий підхід до освітнього процесу, що передбачає індивідуальний розвиток кожної особистості, розкриття її талантів та власного покликання. Розвиваючи особисті якості і ключові компетенції, особа здатна розкрити не лише власні здібності (вроджений хист, творчість, критичне мислення, співчуття, емпатію, вміння спілкуватися, виявляти громадянську позицію) та розвивати дивергентне мислення як

основу креативності, а й набути нових умінь, навиків, цінностей, що забезпечить їй успішну професійну діяльність. За умови утвердження органічного або природного підходу до функціонування системи освіти створюватимуться придатні умови для розкриття здібностей і талантів кожної особистості, а зважаючи на те, що люди від природи є різними, допитливими і творчими, максимальна реалізація потенціалу кожного, беззаперечно, забезпечить економічний добробут у майбутньому. Роль керівних органів на місцевому, регіональному чи національному рівні повинна лише сприяти формуванню сприятливого клімату для розвитку освітніх інклюзій, підняття престижу професії педагога, вчителя, наставника з одночасним забезпеченням їх професійного росту, а не слугувати адміністративним ресурсом із контролюючими функціями. Лише за таких умов розкриття індивідуальних здібностей, інтелектуального потенціалу кожного громадянина автоматично налагодить міцний взаємозв'язок між освітою, наукою, культурою та бізнесом, що є базисом конкурентоспроможної національної економіки.

Активізацію освітніх процесів у вищій школі варто провадити з урахуванням світових тенденцій, що характеризується: загостренням конкуренції між університетами за лідерство на глобальному ринку освітніх послуг; зростанням міжнародного наукового співробітництва; адаптацією навчального процесу до запитів і потреб індивідів, що виражається у масовості та безперервності вищої освіти; диверсифікацією механізмів фінансування освіти та наукових досліджень за участі держави; посиленням координації у взаємодії ринку праці та вищої освіти; постійним впровадженням новітніх освітніх технологій для підвищення якості освітніх послуг тощо.

Освіта як базовий компонент інтелектуального потенціалу потребує рішучих дій і з боку держави, і освітніх закладів щодо:

- 1) популяризації серед населення України тезису про пріоритетність вищої освіти в умовах техноглобалізму та інтелектуалізації національної

економіки, зокрема за природничими та техніко-інженерними спеціальностями. Нагальним постає питання поступової реалізації відомого гасла «Освіта – не розкіш, а засіб для просування» та доведена цивілізованими державами вимога щодо наявності щонайменше 50% населення з вищою освітою для потреб інноваційної економіки. Окрім цього, світова практика підтверджує, що лише за умови, що частка осіб із вищою науково-природничою та технічною освітою становить не менше 4-6% від загальної чисельності населення з вищою освітою, в національній економіці відбуваються позитивні економічні зрушення. Водночас актуалізується проблема забезпечення доступу населення до здобуття вищої освіти, оптимізація галузевої структури для концентрації зусиль на пріоритетних напрямках нових технологічних рішень у сфері освіти, зокрема перебудова внутрішньої структури задля збільшення питомої ваги затребуваної суспільством вищої освіти [88, с.104];

2) швидкої імплементації Закону України «Про вищу освіту» з метою розширення автономії ВНЗ, зокрема з фінансових питань, що стимулюватиме до фандрайзингу, співпрацю з підприємницькими структурами, посилюватиме конкуренцію за абітурієнта. Сучасні університети мають характеризуватися: ефективним менеджментом, науковою та академічною незалежністю персоналу, тісною науковою співпрацею між професорського-викладацьким персоналом і студентами, організаційною гнучкістю та фінансовою стабільністю, взаємозв'язками з реальною економікою;

3) підвищення якості вищої освіти шляхом впровадження комплексу заходів, зокрема:

- використання інноваційних аспектів освітніх технологій в освітньому (педагогічному) процесі, а саме акмеологічного підходу, завдяки якому навчальні заклади з режиму функціонування переходять до режиму розвитку. Застосування акмеології до змісту освіти, технологій навчання й виховання студентів сприяє підвищенню якості освіти, оскільки в усіх

суб'єктів освітнього процесу систематизуються пізнавальні мотиви, превалює творче переосмислення. Необхідність акмеологічного підходу в навчально-виховному процесі, зокрема вищого технічного навчального закладу, очевидна, оскільки суспільство очікує, щоб майбутні спеціалісти були комунікабельними, креативними, самостійно мислячими особистостями, які прагнуть до успіху й уміють самостійно будувати індивідуальну траєкторію розвитку [164, с. 95];

- розвиток дивергентного мислення і логіки, що передбачає пошук багатьох нестандартних оригінальних рішень; застосування евристичних методів активізації творчого мислення, побудова евристичних моделей, за допомогою яких можна пришвидшити процес розв'язання задачі; формування ключових компетенцій як динамічної комбінації знань, умінь, навиків, що потрібні людині для особистого розвитку, відстоювання громадянської позиції, налагодження соціальної інклюзії, забезпечення успішної реалізації життєвих планів тощо;

- академічна мобільність суб'єктів освітнього процесу, що є джерелом надходження нових знань, механізмом передачі досвіду, каталізатором конкурентної боротьби між суб'єктами навчального процесу. Безумовно, академічна мобільність позитивно впливає на якість трудових ресурсів у національній економіці, оскільки забезпечує доступ до міжнародних освітніх програм, дослідницьких проектів, залучення до навчального процесу провідних науковців. Інститут академічної мобільності професорсько-викладацького складу сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності й окремих суб'єктів відповідного процесу, і ВНЗ, а обмін досвідом професійної діяльності саме під час викладання окремих модулів навчальних дисциплін є потужним каталізатором для саморозвитку суб'єктів освітнього процесу [172, с. 118];

- постійне зростання професійної майстерності професорсько-викладацького складу, превалювання таких особистісних якостей викладачів, як порядність, вимогливість, відповідальність, конструктивність,

толерантність тощо. Результати опитування студентів на предмет того, що насамперед забезпечує високий рівень надання освітніх послуг, були такими: професійна підготовка викладачів – 45,2%; методичне забезпечення навчального процесу – 35,4%; застосування сучасних освітніх технологій – 34,5%; особистісні якості викладача – 34,2%; відповідальність навчальних програм сучасним вимогам – 25,4%; наявність системи контролю й оцінки знань студентів, що відповідає сучасним вимогам, – 22,9%; залучення студентів до науково-дослідної роботи – 22,6%; участь викладачів у науково-дослідній роботі – 14,9%; інше – 6,1% [312, с. 11]. Одним із дієвих чинників підвищення якості роботи професорсько-викладацького складу має стати впровадження принципу диференціації оплати праці, що передбачає врахування не лише наукового ступеня, вченого звання, досвіду роботи, а й показників науково-дослідної роботи – кількість опублікованих монографій, підручників, навчальних посібників, публікацій, участь у науково-практичних заходах, міжнародній співпраці, показник імпаکت-фактора, індексу цитувань тощо. Головними напрямками забезпечення високого якісного рівня підготовки фахівців із вищою освітою є: формування інститутів, які здійснюватимуть зовнішній і внутрішній аудит якості освітніх послуг ВНЗ відповідно до вимог Болонського процесу; трансформація освітніх стандартів та змісту навчання згідно з вимогами ЄС; впровадження сучасних підходів до управління якістю діяльності ВНЗ з метою підвищення якості підготовки фахівців і наближення навчальних планів та самої діяльності ВНЗ до потреб працедавців [140, с. 354];

4) перетворення провідних вітчизняних ВНЗ на сучасні наукові центри; зближення академічної та вузівської науки через створення спільних наукових та освітніх підрозділів, що забезпечить високу концентрацію талановитих викладачів та студентів, гарантуватиме вищу якість освітніх послуг; розширення мережі дослідницьких університетів та створення на їх базі навчально-науково-інноваційних комплексів, наукових парків, інноваційних інкубаторів тощо. Створення і розвиток дослідницьких

університетів імовірно за умови поєднання трьох ключових компонентів – освіти, науки та інновацій, або, так званого, трикутника знань. Зокрема, наукова діяльність вітчизняних ВНЗ, що є джерелом оновлення змісту освіти і платформою для продукування нових знань, повинна бути спрямована на розв'язання конкретних прикладних задач, реальних завдань національної економіки. Окрім цього, має відбуватися й оптимізація витрат, спрощення процедури організації, планування наукової (науково-інноваційної) діяльності, інформатизація системи обліку та звітності наукової діяльності [210]. Подальший розвиток інфраструктури наукової (науково-інноваційної) діяльності передбачає створення профільних центрів – центрів трансферу технологій, наукових парків, центрів фундаментальних досліджень, інститутів винахідництва тощо. Активна наукова діяльність вітчизняних ВНЗ сприятиме підвищенню їх іміджу в авторитетних рейтингах, посилить їхні позиції на ринку освітніх послуг та праці. Варто наголосити, що активізація наукової діяльності розширює можливості ВНЗ у контексті співпраці з вітчизняними і закордонними науковими партнерами. Міжнародна наукова співпраця, безперечно, пришвидшить входження України до європейського і світового наукового простору та створення університетів світового класу;

5) формування у кожного громадянина потреби постійного підвищення свого освітнього рівня, організація системи безперервної освіти для працездатного населення, зокрема через активне впровадження дистанційної форми навчання. Державна політика розвитку безперервної освіти має бути спрямована на інтеграцію України до європейського освітнього простору; розширення спектру форм і методів безперервної освіти за участі працедавців та освітніх закладів; налагодження співпраці з провідними міжнародними університетами та організаціями у сфері запровадження новітніх методів навчання та професійних освітніх програм; стимулювання внеску корпоративних приватних структур у розвиток безперервної професійної освіти, впровадження механізмів мотивації приватних осіб до участі у ній. Показовим є чітке законодавче

регламентування системи безперервної освіти в європейських країнах та включення в цю систему не тільки освітніх закладів, а й працедавців, недержавних громадських та суспільних організацій, приватних осіб на національному та регіональному рівнях [101, с. 213]. Розвиток дистанційної форми навчання є своєрідним засобом угамування освітнього «голоду» регіонів. Адже серед мешканців провінції традиційно відбувається відтік кращих фахівців до обласних центрів, а можливості для здобуття базової і додаткової освіти або, наприклад, підвищення кваліфікації – обмежені. Таким чином, за сучасних умов надшвидких економічних, науково-технічних, технологічних і ресурсних змін в усіх сферах суспільного життя, що відповідають потребам переходу до економіки знань, актуалізується проблема створення нового типу системи безперервної бізнесової освіти [329, с. 36]. Водночас, з огляду на кардинальну трансформацію системи генерації та передачі знань і швидкого зростання темпів їхнього оновлення, постає потреба переходу до освіти впродовж життя, за якої базова освіта розглядається лише як фундамент для подальшого особистого вдосконалення, набуття нових знань, вмінь, навиків, досвіду тощо;

б) формування нової динамічної моделі фінансування освіти, диверсифікація джерел фінансування вищої освіти, залучення приватних бізнес-структур до підготовки майбутніх фахівців. Для цього необхідно упорядкувати відповідно до правового формату систему організації та інструменти проведення освітньої та бюджетної політики, які б гарантували прозорість перерозподілу бюджетних коштів, цивілізовану конкуренцію навчальних закладів за фінансові ресурси. Удосконалення механізму фінансового забезпечення дасть змогу посилити здорову конкуренцію між вузами, а ефективний розподіл фінансових ресурсів на надання освітніх послуг із державного та місцевих бюджетів у розмірах, достатніх для розвитку ВНЗ, враховуючи стан матеріально-технічної та лабораторної бази, сприятиме відтворенню потенціалу науково-педагогічних кадрів та розвитку вузівської науки [323, с. 183]. Істотного удосконалення потребує система

освітнього кредитування, що значною мірою підтримує платоспроможний попит на освітні послуги та розширює межі доступності вищої освіти. Актуальним, на думку В.Г. Никифорова, є створення координаційного органу, який би відповідав за визначення і формування джерел фінансування, а також за узгодження ресурсного забезпечення з боку суспільних фондів, спілок підприємців, окремих роботодавців тощо [189, с. 200]. Окрім цього, держава повинна взяти на себе відповідальність за можливість одержання вищої освіти обдарованими, але незаможними громадянами шляхом надання повної або часткової фінансової допомоги;

7) зміцнення матеріально-технічної бази ВНЗ, оновлення аудиторного фонду, кафедральних приміщень, облаштування сучасною оргтехнікою робочого місця викладацького персоналу, оснащення сучасним обладнанням експериментальних лабораторій, кімнат для проведення високотехнологічних досліджень. У цьому контексті найважливішими є питання фінансового забезпечення процесу модернізації основних фондів ВНЗ, без вирішення яких годі сподіватися на позитивні результати вітчизняних науковців. Переконані, лише пошук диверсифікованих джерел фінансування зможе вирішити цю давню проблему українських ВНЗ;

8) розвиток державно-приватного партнерства, що передбачає взаємовигідну співпрацю між державними освітніми закладами та бізнес-структурами з метою вдосконалення змісту освітніх програм, стандартів, розробки і реалізації програм підвищення кваліфікації для професорсько-викладацького складу та виробничого персоналу промислових підприємств на основі законодавчих актів та спеціальних угод [78, с. 322]. Поділяємо позицію Ю.С. Ємельянова щодо переходу від зазвичай державного управління освітніми закладами до державно-суспільного управління, що ґрунтується на засадах багатостороннього соціального партнерства та передачі частини функцій державного управління громадським організаціям. Такі нововведення підвищать ефективність освітньої системи та сприятимуть нарощування освітньої складової інтелектуального потенціалу держави.

Отже, участь освіти у процесах розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу України передбачає: формування у кожного громадянина потреби підвищувати особистий освітній рівень; забезпечення населення високоякісними та доступними освітніми послугами; тісне партнерство держави з приватним сектором і недержавними організаціями щодо участі в управлінні освітніми процесами; зміцнення матеріально-технічної бази ВНЗ; формування гнучкої системи фінансування вищої освіти.

Активізація та збагачення інтелектуального потенціалу найбільше залежать від позитивних зрушень у науковій сфері, оскільки наука посідає чільне місце у структурі інтелектуального потенціалу.

Найважливішими, на нашу думку, напрямками активізації наукової сфери України мають бути:

- створення в Україні єдиного наукового простору, об'єднавши академічну, вузівську та галузеву науки, головне завдання якого – організація й проведення спільних досліджень за пріоритетними напрямками, узгодженими з національними економічними інтересами та затвердженими Верховною Радою України. Розвиток науки можна стимулювати шляхом формування державного замовлення на дослідження найбільш актуальних проблем, зокрема: зміцнення економічної безпеки, підвищення обороноздатності держави; розвиток людського потенціалу, розробка ресурсозберігаючих технологій, пошук альтернативних джерел енергії тощо;

- формування нової організаційно-функціональної структури науки, здатної забезпечувати належні умови для сучасних досліджень і високої конкурентоздатності наукової продукції на вітчизняному та світовому ринках; залучення приватного бізнесу до НДДКР. Прикладом у цьому можуть слугувати США, де НДДКР здійснюються у трьох секторах економіки: академічній науці (дослідження, що провадяться в університетах), державних науково-дослідних лабораторіях і приватному секторі. Зокрема, фундаментальні дослідження здебільшого провадяться в університетах – близько 55% і державних лабораторіях – 40%, прикладні дослідження і

конструкторські розробки – зазвичай у лабораторіях приватного бізнесу [90, с. 73-74];

- збільшення щорічних видатків на науку з державного бюджету та стимулювання підприємницьких структур інвестувати в науку; розвиток багатоканальних джерел фінансування наукових досліджень і розробок. Згідно з експертними оцінками, якщо частка витрат на НДДКР у відсотках до ВВП упродовж 5–7 років не перевищує 1% на рік, то можна стверджувати про руйнацію не лише наукового, а й інтелектуального потенціалу держави [298]. За умов глобалізації та інформаційно-технологічної революції витрати держави на соціальну сферу – науку, освіту, культуру – необхідно розглядати як один із найефективніших видів інвестицій. Поділяємо наукову позицію О.Я. Рубінштейна, що сучасна соціальна політика змінює свою основну (традиційну) орієнтацію та набуває нового значення. Так звані, заклики до соціальної справедливості та соціальної стабільності поступаються мотивації економічного зростання [292, с. 543]. Важливим, на наш погляд, є усвідомлення вищим керівництвом держави факту, що соціальна сфера не повинна фінансуватися за залишковим принципом, а перейти до авангарду пріоритетних статей державного фінансування, від розвитку яких залежить майбутнє соціально-економічне та інноваційне піднесення. Водночас необхідно якнайшвидше залучати приватний бізнес до фінансування пріоритетних інтелектуальних сфер національної економіки;

- посилення конкуренції у сфері бюджетного фінансування НДДКР шляхом збільшення частки, що розподіляється на конкурсних засадах, забезпечення прозорості проведення таких конкурсів. Це дасть змогу підвищити ефективність використання виділених державою коштів і поліпшити наукові результати; розробити механізм венчурного фінансування НДДКР та інноваційних проектів; стимулювати недержавні інвестиції в наукові дослідження, зокрема фінансування інтелектуальної діяльності з боку представників середнього і крупного капіталу має бути для них престижним і вигідним;

- поглиблення інтеграції науки та освіти шляхом залучення сучасної науки до освітнього процесу; врегулювання питань щодо створення науково-інтелектуальних комплексів при ВНЗ та наукових організаціях; розроблення і затвердження партнерських програм спільних досліджень НАН України з вищими навчальними закладами; створення Національного наукового фонду на кшталт американського національного фонду, який фінансує програми фундаментальних наук.

- створення низки наукових центрів світового зразка із залученням найталановитіших молодих науковців з України та учених-емігрантів, які б проводили пріоритетні фундаментальні дослідження;

- запровадження нової процедури атестації наукових кадрів; розроблення методичних підходів або критеріїв щодо оцінювання результатів наукової діяльності, які б повною мірою врахували і доробок окремого вченого (науковця), і статус наукової установи (організації, ВНЗ), в якій він працює. Розробка методичних підходів до оцінювання якості наукового дослідження й результативності діяльності наукових працівників – одна з основних проблем наукознавства, оскільки, попри численні роботи у галузі наукометрії, сьогодні відсутня універсальна методика, яка б вирішила питання поєднання кількісних та якісних методів аналізу. Варта уваги розроблена українським ученим І.В.Отодюком Концепція оцінювання результатів наукової діяльності, мета якої – визначення та систематизація інструментарію об'єктивного оцінювання результатів наукової діяльності, узагальнення наукової і практичної цінності виконаних наукових досліджень. Документ є своєрідною підвалиною з питань організації та здійснення процедури оцінювання результатів наукової діяльності в Україні. Автор пропонує оцінювати результати наукової діяльності за двома групами критеріїв: до першої відносить критерії (показники) новизни, значення для науки і практики, об'єктивності, доказовості, точності, а до другої – теоретико-методологічні, суспільно-практичні та ціннісно-культурні критерії. Основними формами визнання наукових результатів розробник

вважає публікації наукових статей, видання навчальних посібників, підручників, наукових монографій, наукових доповідей та затвердження підсумкових наукових звітів про результати виконання НДР ученими радами наукових установ [199];

- активізація ролі науковців у процесах розбудови національної інноваційної моделі; посилення взаємозв'язку науки і виробництва з метою створення високотехнологічних продуктів; підтримка національної наукової еліти. З цією метою необхідно стимулювати активний розвиток мережі наукових і технологічних парків, бізнес-інкубаторів, системи консалтингових та інжинірингових фірм, венчурних фондів, орієнтованих винятково на сферу високих технологій; всіляко підтримувати ентузіастів винахідництва, створити асоціацію винахідників України, яка б створювала умови для обміну інформацією, пошуку сприятливих умов використання винаходів у практичній діяльності, відстоювала інтереси винахідників з питань захисту об'єктів інтелектуальної власності. Доцільно активізувати попит виробничого сектора на науково-технічні розробки та інноваційну діяльність через формування компонент інфраструктури, багаторівневого «портфеля замовлень», надання фінансових та організаційно-інформаційних преференцій з метою створення об'єктивних передумов для ефективного використання інтелектуального потенціалу (рис. 5.3);

- упорядкування тематики НДДКР відповідно до потреб високотехнологічних галузей національної економіки; розширення переліку пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки, передбачених Законом України «Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки», доповнення такими напрямками, як біоінженерія, біотехніка, генна інженерія;

- прийняття державної програми підвищення престижу наукової та інтелектуальної праці, інноваційної культури суспільства. Створюючи гарантії суспільного престижу та гідного життя вчених, доцільно здійснювати адресну підтримку вітчизняних науковців високої кваліфікації,

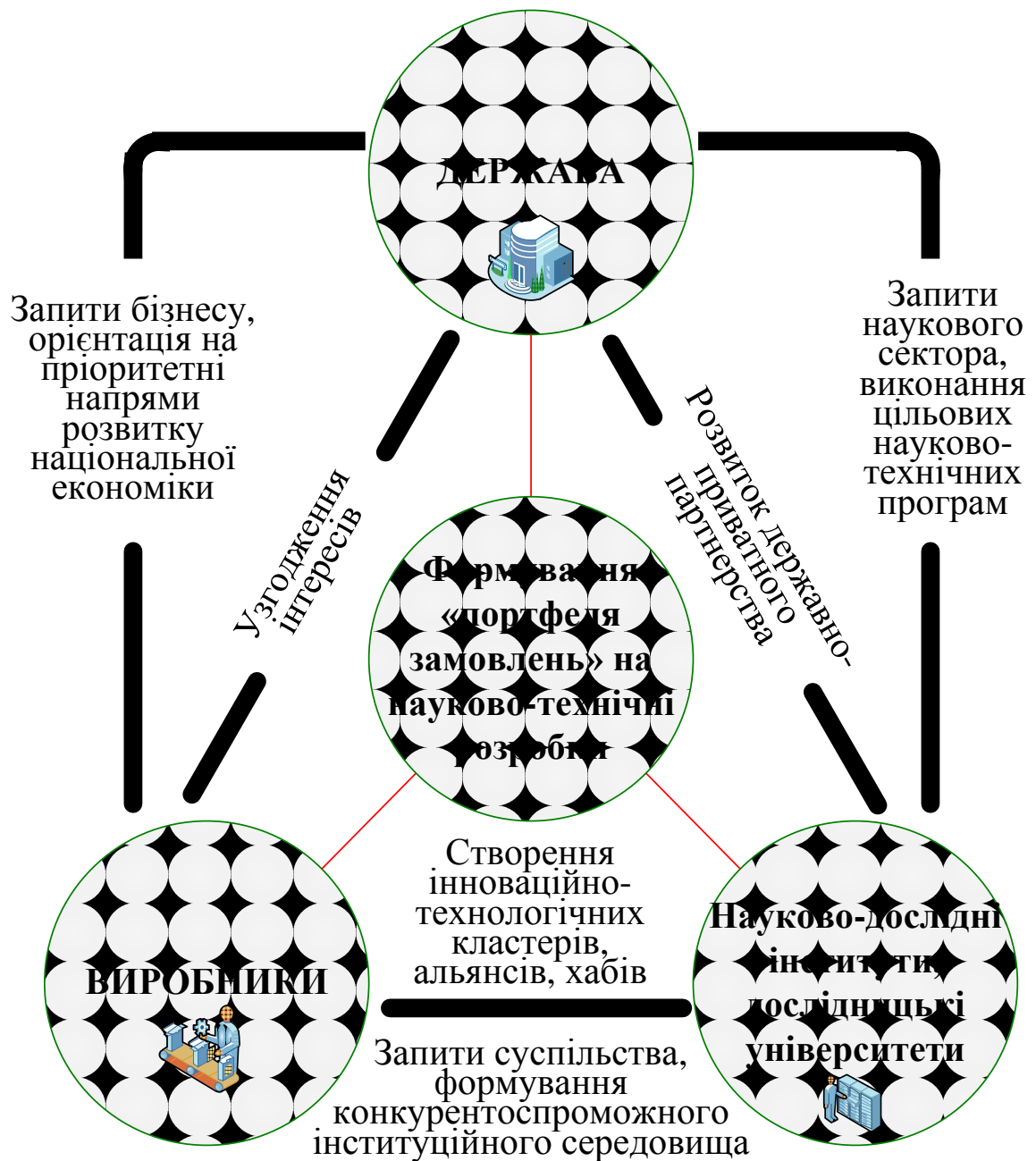

Рис. 5.3. Узгодження інтересів науково-дослідних організацій, виробників і держави з урахуванням запитів суспільства при формуванні «портфеля замовлень» на науково-технічні розробки та здійснення інноваційної діяльності

Джерело: складено автором

талановитої молоді шляхом створення гнучкої системи доплат, асигнувань на проходження стажування у престижних вузах чи наукових центрах Європи і світу, диференційованих державних стипендій, сприяння обміну досвідом тощо. Підвищенню соціального статусу вченого (науковця) сприятиме впровадження законодавства про захист інтелектуальної власності, подальше

вдосконалення системи пенсійного забезпечення наукових і науково-педагогічних кадрів;

- встановлення гідної заробітної плати фахівцям вищої кваліфікації, яка б не принижувала статус науковця та відповідала європейським стандартам. У цьому контексті одним із стратегічних завдань сучасної соціально-економічної політики повинно стати проведення радикальної реформи доходів населення, яка б передбачала суттєве зростання доходів осіб-носіїв інтелекту, продуцентів інтелектуальних товарів і послуг та створення інституціональних умов для перерозподілу національного багатства на користь працівників, зайнятих в інтелектуальній сфері національної економіки;

- здійснення на макро- та мезорівнях винятково пронаукової державної та регіональної політики, пропагуючи наукові досягнення вітчизняних учених; удосконалення системи державного регулювання розвитку наукової сфери; створення позитивного іміджу України серед молоді та працездатного населення;

- підвищення рівня поінформованості української наукової спільноти про міжнародне науково-технічне співробітництво; ухвалення *Державної програми розвитку міжнародної наукової співпраці*; розробка процедури сприяння участі українських науковців у міжнародних грантах; активізація участі вітчизняних наукових організацій у загальноєвропейських програмах; відкриття національного центру інноваційних пропозицій з питань міжнародного науково-технічного співробітництва за аналогією до європейського *Innovation Relay Center* ;

- створення науково-насичених вільних економічних зон із високим рівнем матеріального й інфраструктурного забезпечення науково-дослідної діяльності з обов'язковим соціальним захистом наукових працівників;

- організація біржі інтелектуальної праці як оперативного регулятора перерозподілу зайнятих у сфері НДДКР з метою зниження відпливу наукових кадрів із наукової до інших сфер зайнятості або за кордон;
- визначення наукових напрямів, що найбільше потерпають від відтоку інтелекту та є особливо цінними для національних інтересів держави. З цією метою на законодавчому рівні визнати їх пріоритетними, здійснювати відповідну фінансову підтримку, а виконавцям таких робіт гарантувати високооплачуване робоче місце. Вважаємо за доцільне ініціювати розробку та прийняття *Національної програми підтримки фахівців, які одержали вищу освіту за спеціальністю, що визнана пріоритетною* з метою недопущення їх виїзду за кордон або працевлаштування не за здобутим фахом;
- прогнозування обсягів інтелектуальної міграції за напрямками наукових досліджень, віком, статтю та професійним рівнем потенційних мігрантів з метою передбачення соціальних наслідків від інтелектуальної міграції та належного коректування соціально-економічної політики;
- створення привабливих умов для повернення в Україну громадян, які здобули освіту за кордоном, шляхом визнання на державному рівні дипломів про вищу освіту, наукові ступені, вчені звання; реалізація спеціальних програм сприяння поверненню вчених із-за кордону. Таку програму поступово втілює Китай, країни Балтії, Угорщина.

Одним із пріоритетних завдань на найближчу перспективу повинно стати прийняття *Національної програми обмеження експорту інтелекту та засобів рееміграції українських науковців* [279, с. 60–61].

Щодо стратегії повернення інтелекту, світова практика напрацювала три основні варіанти. Перша стратегія передбачає активний розвиток інститутів інтелектуальної власності, результатами діяльності яких є створення суспільних благ, зокрема знань і вмінь. Ця стратегія ґрунтується на механізмах мотивації творчої праці та представлення кінцевих результатів на ринку продуктів інтелектуальної діяльності. Потрапляючи у безпосередній ринковий обмін, так звані, «невичерпні» суспільні блага реалізуються за

ціною, що відповідає ринковій, а отже, адекватно відображає вартість затраченої творчої праці. Ефективність цієї стратегії здебільшого залежить від розвиненості законодавства у сфері інтелектуальної власності та функціонування відповідних інститутів громадянського суспільства.

Другий напрям є актуальним тоді, коли національні ринки змішаних благ⁷ є нерозвиненими, і держава використовує окремі інструменти структурної політики, наприклад, субсидії, податкові пільги. У цьому контексті йдеться про підтримку відповідних секторів національної економіки і/або окремих інноваційних проектів за допомогою, так званої, «бюджетної надбавки» у вигляді грантів або стипендій до заробітної плати працівникам творчих професій.

Третя стратегія ґрунтується на закріпленні за державою відповідальності за встановлення винагороди за виконану творчу працю. У цьому випадку держава, що виступає єдиним споживачем суспільних благ, які не беруть участі у ринковому обміні, проте мають соціальну корисність (наприклад, результати фундаментальної науки), встановлює рівень оплати праці її носіям (творцям), беручи за основу усталену практику економічно розвинених держав.

На нашу думку, за сучасних умов України виправданою та економічно обґрунтованою може бути друга стратегія, коли держава, сприяючи залученню міжнародних фінансових грантів трансферу технологій, активно розвиватиме інститути інтелектуальної власності, а відтак формуватиме національний ринок об'єктів інтелектуальної власності. Наступним етапом стане перехід вітчизняної економіки до інноваційних основ господарювання.

Доволі ефективними повинні бути дії держави щодо співпраці з науковцями-емігрантами. Для цього необхідно: створити банк даних наукових і науково-педагогічних працівників, які емігрували за кордон або тимчасово працюють за контрактом; налагодити двосторонню співпрацю з

* Змішані блага – це блага, що мають одночасно індивідуальну та соціальну корисність [292, с. 543]

питань обміну науковою інформацією, опублікування спільних наукових праць, видання наукових журналів; організувати випуск журналу «Вчені України за кордоном»; запрошувати вчених-емігрантів для читання лекцій, до участі у конференціях, спільних проектах, наукових розробках тощо; співпрацювати з потенційними реемігрантами і створювати сприятливі умови (соціальні, економічні, правові, фінансові), які б стимулювали їх повернення на батьківщину [9]. Зважаючи на той факт, що відтік інтелекту є не лише негативним явищем, а й зумовлює певний позитивний ефект, державі необхідно розвивати політику зворотної міграції, що дасть змогу підвищити загальний рівень інтелектуального потенціалу.

Перспективи накопичення інтелектуального потенціалу України передбачають низку заходів культурного характеру, без урахування яких інтелектуальний потенціал не викристалізується як найважливіший економічний ресурс. Активізація культурної сфери можлива за умови проведення ефективної державної політики, дотримання прийнятих законодавчих документів, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі створенням, використанням, збереженням культурної спадщини і культурних цінностей; забезпечення фінансових, матеріально-технічних, наукових, інформаційних умов діяльності та розвитку театрів, музейної справи, культурно-мистецької творчості тощо [237; 239; 248].

Дієвими заходами щодо зростання загальнокультурного рівня нації з боку держави мають стати:

1. Розроблення та сприяння реалізації державних та регіональних програм розвитку культури і мистецтва в Україні, стимулювання наукових досліджень у цій галузі, забезпечення підготовки відповідних фахівців, їх правовий та соціальний захист, створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняної культури. Національна культура виконує місію культурно-духовної консолідації української нації, покликана відродити в масовій свідомості українців державницькі духовно-моральні універсалиї в сучасному діалозі світових цивілізацій. Окрім цього, українська культура, що

формувалася під впливом західних і східних культурних течій, повинна не лише сприяти позитивному іміджу України на світовій арені як держави з глибоким духовно-культурним корінням, а й збагачувати національний інтелектуальний потенціал.

2. За сучасних умов процес реформування культурної сфери має бути спрямований на розвиток інноваційної культури, у контексті якої нововведення визнаються базовими цінностями у самосвідомості людини. Якнайшвидша популяризація інноваційної культури в інтелектуальній сфері національної економіки забезпечить створення креативного середовища для розкриття потенціалу творчих особистостей. Загалом поняття «інноваційна культура» означає готовність суспільства та його інститутів до сприйняття нового, здатність брати участь у запровадженні будь-яких новацій. Висока інноваційна культура підтримує в суспільстві процеси оновлення, сприяє їх неминучості та розглядається як стратегічний ресурс, від якого залежить розвиток суспільства [3].

3. Вкрай актуальною постає розробка та прийняття стратегії розвитку української культури, затвердження розробленої Міністерством культури України концепції державної цільової програми інноваційного розвитку української культури, згідно з якою вдосконалюється процедура розподілу бюджетного фінансування, збільшується його обсяг та ефективність використання, оновлюються механізми залучення позабюджетних коштів, впорядковується правова база та модернізується система управління галуззю [114]. Ефективні реформи у сфері культури мають позначитися на правових, управлінських, соціально-економічних засадах організації проведення культурної політики, яка б створювала не лише умови для формування креативного творчого середовища, а й стимулювала залучення недержавних фінансових ресурсів до цієї сфери. Кардинальні зміни потрібні в управлінні закладами культури, опануванні сучасними менеджерськими технологіями та навиками, реальному

переведенні культурної сфери з інвестиційно-непривабливої у пріоритетну, від розвитку якої залежить зростання інтелектуального потенціалу держави.

4. Конкурентоспроможність вітчизняної культурної продукції можна підвищити завдяки активному впровадженню новітніх інформаційних технологій, управлінських методів і підходів, залученню коштів приватного бізнесу, спонсорської допомоги, участі у грантових фінансових проектах, зростанню економічної самодостатності закладів культури, популяризації і поширенню якісного різноманітного вітчизняного культурно-мистецького продукту. Невід'ємним елементом загального піднесення культурної сфери повинні стати процеси, пов'язані з підвищенням кваліфікації працівників закладів культури, активізацією інвестиційної діяльності, розширенням тематики актуальних наукових досліджень, забезпеченням доступності культурних благ для різних верст населення, зміцненням матеріально-технічної бази тощо.

5. Розвитку культурної сфери також сприятиме сильна державна підтримка видання культурно-мистецьких часописів, створення культурно-виховних програм для телебачення і радіо, поповнення бібліотечних фондів сучасною науково-популярною та професійною літературою, розширення комп'ютеризації бібліотечної та музейної справи, збереження і відтворення культурної спадщини, сприяння поверненню в Україну культурних цінностей. Чималу роль повинна відіграти підтримка розвитку етнічної, культурно-мовної та релігійної самобутності усіх народів і національних меншин України, забезпечення постійного культурного та міжконфесійного діалогу.

6. Одним із пріоритетних напрямів державної політики розвитку української культури є створення режиму виваженого протекціонізму, що передбачає реальну підтримку національного виробника культурних благ та забезпечення повноцінного захисту інтелектуальної власності, авторських і суміжних прав. Утворення в межах українського соціуму цивілізованого культурно-інформаційного середовища, розробка системи заходів щодо

регулювання національного медіа-простору з метою недопущення недоброякісної пропагандистської теле- і кінопродукції, створення вільного майданчика для обговорення найактуальніших проблем сьогодення – фундаментальні умови розвитку й окремої особистості, і держави загалом.

7. За сучасних трансформаційних процесів важливо визначити оптимальну модель розвитку сфери культуру, або принципи і напрями взаємодії суспільства та держави. На наш погляд, такою, що відповідає ментальному світогляду українців, є французька модель, яка передбачає: контроль державних структур (Міністерства культури, його регіональних представників) за процесом виділення та розподілу коштів на культурно-мистецькі цілі від початку до кінця; допомогу від місцевих органів влади більш як удвічі, що перевищує обсяги коштів із центрального бюджету, зокрема за рахунок держбюджету фінансується лише декілька найбільших закладів загальнонаціонального значення; надання підтримки практично кожній культурно-мистецькій ініціативі, незалежно від масштабів, форми власності, комерційного успіху, якщо ця ініціатива сприяє розвитку національної культури. Особливістю цієї моделі є те, що вона найкраще «спрацьовує» у державах із високим рівнем загроз розвитку культурного середовища через масову культурно-комерційну експансію потужних сусідів [132].

8. Для подолання системних негативних явищ у сфері культури необхідно створити цілісний інформаційно-культурний простір та розгалужену мережу партнерських зв'язків, запровадити ефективну модель фінансового та матеріально-технічного забезпечення культурного розвитку, залучати громадськість до процесів управління та контролю у сфері культури, розробити соціальні стандарти надання послуг населенню, що гарантуються державою, підвищити соціальну захищеність працівників культури.

Без сумніву, у центрі культурної політики та усіх реформаторських процесів повинна бути людина, особистість, задоволення її соціально-

культурних потреб та інтересів. Реалізація таких завдань імовірна, якщо здійснено правдиву оцінку соціокультурної ситуації у суспільстві та провадиться державна політика, що опирається на результати наукових досліджень, професіоналізм та компетентність тих, хто її розробляє і здійснює.

Отже, визначення пріоритетів розвитку культури на рівні держави, усвідомлення її впливу на формування ціннісних орієнтирів у суспільстві і процеси накопичення національного інтелектуального потенціалу, без сумніву, гарантуватимуть вищий рівень економічної безпеки держави та сприятимуть просуванню українського мистецтва у міжнародний культурний простір.

Процеси накопичення інтелектуального потенціалу України повинні позначитися і на духовній сфері. На наш погляд, позитивним зрушенням у сфері духовності сприятиме активна духовна діяльність, тобто форма активного ставлення людської свідомості до навколишнього світу, що проявляється у виникненні нових ідей, образів, уявлень, цінностей, наукових нарисів, творів мистецтва, зміні моральних, релігійних, правових поглядів; зміцненні суспільних взаємозв'язків між індивідами; вдосконаленні морально-духовної практики суспільного буття. Духовні речі є нетлінними, а відповідно до ефекту Лінді, період їх існування пропорційний періоду, який вони вже проіснували, і кожен наступний буде довшим за попередній [402]. Незбагненною є здатність будь-якої духовної цінності стати надбанням кожної людини, оскільки її споживання зумовлює ефект приросту. Словом, чим більше людей у суспільстві пропагує духовні цінності, тим більше вони, на відміну від матеріальних, зберігають свої властивості, а за законами дифузії, їх набувають усі його члени. Важливо за сучасних техноглобалізаційних викликів правдиво оцінити роль окремих особистостей, які, продукуючи духовні цінності, інтелектуально збагачують усе суспільство.

Ще однією особливістю духовної праці є її вища продуктивність, порівняно з матеріальною, та залучення значно меншої кількості учасників, що можна пояснити обмеженими можливостями суспільства утримувати таких людей, а також адекватно винагороджувати їх талант і здібності.

Варто наголосити на тому, що духовний ріст людини завжди має перевищувати рівень одержаних нею знань, бо щойно рівень знань перевищить рівень духовності, розпочнуться процеси руйнації інтелектуального потенціалу та незворотні катастрофічні наслідки для окремої нації або людства загалом. Відтак покладаємось на духовність науки та науковість релігії, хоч релігію вважаємо важливим, але не єдиним джерелом духовності.

Важливими напрямками підвищення рівня духовності, на нашу думку, мають бути:

1) утвердження у свідомості громадян традиційно притаманних українцям високих морально-етичних цінностей, глибоких християнських, духовних, культурних традицій. Цьому сприятиме поширення сучасної духовної літератури, використання інформаційних засобів, мас-медіа для пропагування духовних, культурних та морально-етичних цінностей, збільшення частки духовно-просвітницьких програм на радіо і телебаченні, організація заходів виховного, духовно-просвітницького спрямування;

2) розкриття духовного потенціалу кожної особистості через соціально-моральні, емоційно-духовні, пізнавальні та креативні заходи. Зростанню духовного рівня окремої особистості сприятимуть засоби пізнання творів духовного змісту через сприйняття та шанобливе ставлення до духовної спадщини людства, творів літературного, образотворчого, музичного, декоративно-вжиткового мистецтва, долучення до духовної практики пізнання свого «Я», природи світу і речей, набуття власного духовного досвіду. Відтак духовний потенціал проявляється через духовні потреби, інтелектуальні, моральні цінності, духовну культуру, здатність до творчої праці тощо;

3) розвиток духовної культури як вищий прояв людської свідомості, що формується під впливом культурних і духовних практик, традицій. Прагнення до підвищення культурного рівня дає змогу збагатити власний досвід, розширити світогляд та сприймати довколишній світ як особливий витвір божественної природи. Здобуті релігійні знання належать до типу знань, що надають людині особливі орієнтири у її духовних пошуках, утвердженні високих морально-духовних ідеалів. Вищому рівню духовної культури сприятиме розвиток духовної творчості і мистецтва, збереження пам'яток культурно-духовної спадщини українського народу, виховання на релігійних засадах молоді і студентства;

4) забезпечення духовно-морального розвитку населення України, виховання високої громадянської культури і патріотизму шляхом широкого залучення молодіжних громадських організацій до соціального життя суспільства, утвердження моральних засад у трудовій діяльності економічно активного населення, активізація і консолідація зусиль органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових установ, закладів освіти і культури, релігійних, громадських та інших організацій, що здійснюють виховні, освітні, інформаційні, просвітницькі та інші функції;

5) запобігання деструктивному впливу на свідомість громадян інформації, що містить елементи агресії, жорстокості, насильства, порнографії, пропагує антисоціальну поведінку та аморальний спосіб життя. З цією метою необхідно посилювати роль культурно-просвітницьких заходів у виховній роботі ВНЗ, створювати позитивний імідж майбутнього українця як високодуховної і моральної особистості, яка здатна пропагувати добро, людяність, повагу і взаємодопомогу та засуджувати зло і ненависть. Особлива роль у цій сфері має належати молодіжним релігійним організаціям, які б максимально залучали молодь до суспільно активної роботи над відродженням давніх християнських традицій, поширенням християнського світогляду, моралі, популяризації в молодіжному середовищі

християнського способу життя, готовності працювати на благо Церкви та українського народу;

б) використання потенціалу церкви у контексті духовного відродження суспільства, гармонізація та розвиток державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, забезпечення неухильного додержання принципу рівності релігійних організацій, забезпечення захисту прав віруючих та релігійних організацій, утвердження релігійної толерантності у громадянській свідомості, опрацювання ефективних механізмів співпраці держави і церкви у гуманітарній сфері, сприяння розвитку духовної (богословської) освіти та поширення християнського світогляду [113];

7) забезпечення дотримання високих етичних норм і стандартів у сферах державного управління, державного нагляду, військової служби, правоохоронної, політичної, професійної, наукової, освітньої, комерційної та підприємницької діяльності шляхом розробки етичних кодексів, створення ефективної системи державного та громадського моніторингу (контролю) за дотриманням етичних норм і стандартів у сферах державного управління, державного контролю, охорони здоров'я, військової служби, правоохоронної, політичної, професійної, наукової, освітньої, комерційної та підприємницької діяльності [113];

8) соціалізація духовності, що ґрунтується на засадах гуманності і безперервності та передбачає впровадження високих соціальних стандартів в усі сфери життєдіяльності суспільства. Одним із перших питань соціалізації духовності порушує С.Й. Вовканич, на думку якого майбутнє України можливе за умови соціалізації духовності, що означає «зробити її сьогоденням і соціальним спадком прийдешнього». Передача ж інформації, знань від одного покоління до іншого є інформаційно-когнітивним, соціально-психологічним чинником формування людини як особистості, її духовної культури, елітарності, що ґрунтується на освіченості, інтелекті людей минулого, на людському капіталі сучасних знань, досвіді, традиціях тощо [35];

9) пропагування ідеї запровадження у вищій школі релігієзнавчої освіти як важливого кроку до підвищення рівня духовності людини. Вважаємо, що знання про релігію як соціально-культурний феномен людства становлять невід'ємний елемент професійної компетенції будь-якого фахівця. Здобуті знання про релігію як засіб духовного розвитку особистості матимуть позитивний вплив на формування високоморальної свідомості майбутнього громадянина України, а використання духовно-релігійних чинників у професійній діяльності сприятиме підвищенню трудової активності та соціальної поведінки.

Отже, духовність як конструктивний елемент інтелектуального потенціалу відповідає за постійне вдосконалення людської душі, усвідомлення людиною факту, що вона є частинкою Всесвіту, яка здатна досягти такого стану, за якого вона (людина) як Боже творіння неспроможна творити зло, а випромінювати лише любов і добро, відчувати себе невід'ємним елементом єдиного живого організму.

Очевидно, зростанню інтелектуального потенціалу сприяють активні комунікаційні взаємозв'язки. До такого висновку дійшов В.А. Журавльов, який досліджував різні типи зв'язків між регіонами, галузями, підприємствами, організаціями та громадянами. Завдяки інформаційним, соціальним, культурним, комерційним, виробничим та іншим вертикальним і горизонтальним, внутрішнім і зовнішнім комунікаціям виникає ефект синергії, який зумовлює багатократне збільшення інтелектуального потенціалу. Що більше таких комунікацій у суспільстві, то вищий його інтелектуальний потенціал [81, с. 14].

Позитивний вплив на активізацію інтелектуального потенціалу держави має еліта як соціальна група із диференційованою внутрішньою структурою, яка вважається провідною силою у тій сфері суспільного життя, де відбувається поєднання компетенції, відданості суспільним інтересам та усвідомлення своєї соціальної відповідальності [194]. Підвищення ролі інтелектуальної еліти в суспільно-політичному житті держави означає

реальне залучення вітчизняної еліти до процесу прийняття державних рішень, розробку пріоритетних напрямів соціально-економічної, науково-технологічної чи іншої вкрай необхідної нині державної політики.

Сподіваємося, що кожна особистість в Україні продукуватиме вищі духовні цінності, на засадах яких і примножимо національний інтелект. Без усвідомлення стратегії формування інтелектуального потенціалу за сучасних динамічних умов особистість втрачає можливість узгодження особистісного розвитку із життям суспільним. Стратегічні цілі, пріоритети, операційні завдання і засоби протидії розвитку та раціональному використанню інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави подано на рис. 5.4.

Реалізація зазначених напрямів накопичення інтелектуального потенціалу України підсилиться через дію таких чинників: визнання пріоритетною сферу інтелектуального розвитку через прийняття відповідної стратегії чи програми; підвищення суспільної оцінки знань і престижу творчої праці та інтелектуальної діяльності загалом через сприяння винахідництву, присудження наукових стипендій, сприяння отриманню вітчизняних і міжнародних грантів для наукових досліджень; створення сприятливих умов для активного впровадження трансферу технологій, вітчизняного та іноземного інвестування в пріоритетні наукомісткі галузі (статус вільних економічних зон, податкові пільги, податкові кредити, державні замовлення, державні гарантії захисту авторських прав, допомога в патентній діяльності, гарантоване повернення вкладеного капіталу тощо); державна підтримка наукомістких і високотехнологічних виробництв та пріоритетних галузей національної економіки; створення сприятливих умов для зростання конкурентоспроможності національної економіки; раціональне використання наявних інтелектуальних ресурсів, створення умов для комерціалізації наукових знань, стимулювання інвестицій у нематеріальні активи; підтримка інститутів соціального партнерства, що забезпечують стійкі, ефективні зв'язки з роботодавцями, освітніми установами і населенням

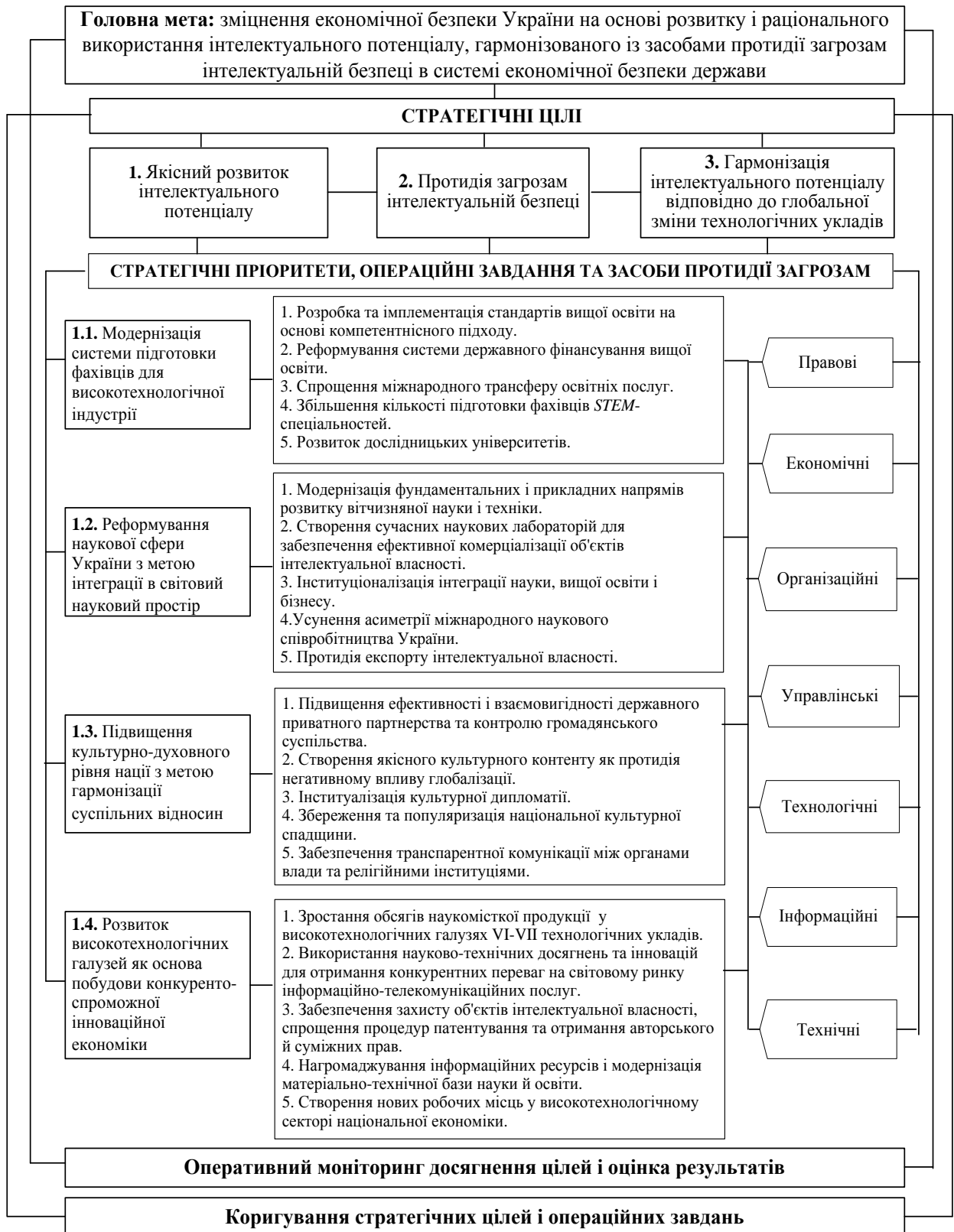

Рис. 5.4. Стратегічні цілі, пріоритети, операційні завдання і засоби протидії розвитку та раціональному використанню інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави

Джерело: складено автором

та швидку адаптацію соціально-трудової сфери до змін в економіці; активізація інноваційної діяльності комерційних структур із використанням сучасних технологічних підходів; адаптація вітчизняного ринку високотехнологічної продукції до європейських та світових стандартів.

Підсумовуючи, варто наголосити на кількох ключових моментах: по-перше, в період загального зниження престижу науки потрібно активно розвивати науково-державне партнерство на основі діалогу й порозуміння; по-друге, згідно теорії циклічного розвитку М. Туган-Барановського й М. Кондратьєва з 2018-2020 рр. світова цивілізація вступає в епоху 6-го технологічного укладу, що означає переорієнтацію виробничих потужностей на створення продукції, що буде затребувана саме в цьому періоді (до прикладу, NBIC-технології) [110; 334]; по-третє, сьогодні світова наукова спільнота починає звертатися до ідей В. Вернадського про духовне відродження та розвиток теорії ноосфери. Динаміка сучасного світопорядку визначає все нові моделі управління економічними процесами, які, безумовно, дадуть поштовх до становлення нооекономіки.

Висновки до 5 розділу

1. Важливу роль в утвердженні високих стандартів вищої освіти виконує ефективна освітня політика та модель управління вищою освітою. У міжнародній освітній сфері напрацьовано декілька моделей управління освітнім процесом у вищій школі. Варті уваги континентальна, атлантична та східноазійська моделі, що характеризуються складними, абівалентними формами. Кожна з цих моделей зумовлена ментальними особливостями корінного населення, специфікою державного управління, типом економічної системи тощо. Зроблено висновок, що корисним для України стане досвід запровадження безперервної освіти впродовж життя для кожного громадянина, якнайширший доступ до знань за доступну ціну, розвиток вищих освітніх закладів, що зорієнтовані на сучасні потреби ринку, розширення наукової співпраці з підприємницьким сектором, утворення

відповідних асоціацій із питань розробки кваліфікаційних вимог до фахівців певного профілю, змісту окремих навчальних програм, вирішення актуальних проблем вітчизняних ВНЗ.

2. Процес формування і розвитку наукових шкіл США, Західної та Центрально-Східної Європи ґрунтується на національній законодавчій базі з урахуванням етнічних, ментальних, культурно-духовних традицій кожної нації. Стратегія розвитку науки у регіоні ЦСЄ вибудовувалася за зразком функціонування науково-дослідних інститутів і дослідницького процесу загалом у країнах ЄС–15, а її реалізація триває вже понад 20 років. Варто зауважити, що реформування науки у кожній країні ЦСЄ має свої особливості, переваги і недоліки, що певною мірою є корисним для аналогічного процесу в Україні.

3. У сфері культури і духовності світовий досвід буде корисним для поглиблення подальшої інтеграції вітчизняної культури до європейських і світових стандартів; запровадження ефективної моделі державної підтримки культурної галузі у рамках гуманітарної політики України; створення інститутів суспільної підтримки культури на кшталт інституту податкових відрахувань в США; пошук альтернативних джерел фінансування закладів культури, зокрема музеїв, що можуть надійти від суміжної комерційної діяльності, спонсорських коштів, благодійних внесків тощо.

4. У сучасних умовах активізація процесів нагромадження інтелектуального потенціалу України потребує розробки науково обґрунтованої державної політики, прийняття ефективних заходів щодо протидії загрозам його розвитку. Державна політика розвитку і використання інтелектуального потенціалу України повинна реалізовуватись у контексті державної політики захисту національних інтересів та стратегії національної безпеки. На основі визначеної послідовності та змісту етапів формування державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу розроблено методичний підхід до поетапного ухвалення рішень щодо визначення стратегічних і тактичних цілей, вибору методів, засобів і

форм протидії загрозам, розробки комплексу заходів, підбору кадрів, здатних зрозуміти й виконати поставлені завдання.

5. Прикладний характер державної політики розвитку і використання інтелектуального потенціалу виражається через механізм протидії загрозам, що становить динамічний структурно-функціональний комплекс заходів, спрямованих на недопущення потенційних або нейтралізацію (мінімізацію, ліквідацію) реальних загроз розвитку інтелектуального потенціалу. Запропонований механізм реалізації складається з комплексу заходів правового, інформаційно-аналітичного, фінансово-економічного, організаційно-управлінського та соціального змісту. Водночас залежно від поставлених завдань механізм протидії загрозам може виконувати такі функції, як функцію розвитку, превентивного захисту, активного захисту та відновлювальну функцію.

6. Розвиток, а відтак збагачення інтелектуального потенціалу України можуть забезпечувати конкурентоспроможна освіта, провідна наука та інноваційні технології, що гармонійно корелюють із культурно-духовним надбанням нації та високоморальними цінностями суспільства. Конкретні заходи щодо активізації інтелектуального потенціалу України запропоновано у контексті внутрішньоструктурних його складових – освіти, науки, культури та духовності.

Основні результати розділу опубліковано в наукових працях автора [259; 261; 263; 269; 270; 279; 397]

ВИСНОВКИ

У дисертації викладено методологічні і теоретико-методичні основи нового розв'язання важливої науково-прикладної проблеми розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки України. Це дало можливість сформулювати висновки теоретичного, методологічного та науково-прикладного характеру.

1. Інтелектуальний потенціал є найліквіднішим активом національної економіки, спроможним гарантувати безпеку, життєдіяльність суспільства та економічне зростання. На підставі результатів поглибленого аналізу наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених виокремлено засади дослідження природи інтелектуального потенціалу, уточнено сутність поняття «інтелектуальний потенціал» із позиції ієрархії управлінських рівнів. Запропоновано дефініцію категорії «інтелектуальний потенціал держави», виявлено її взаємовідношення з іншими суміжними поняттями та доведено, що найповніше з'ясувати економічну сутність і призначення інтелектуального потенціалу у регулюванні макроекономічних процесів можна за допомогою теоретичних положень системно-структурного та аксіологічного підходів.

2. Розробку та обґрунтування структурно-ієрархічної моделі системних взаємозв'язків між складовими інтелектуального потенціалу покладено в основу концепта «піраміди інтелектуального потенціалу», що розглядається як чотирирівневе утворення, основою якого є освіта, що бере участь у формуванні людського інтелекту, сферою, яка розвиває і зміцнює інтелектуальний потенціал – наука, особливою формою реалізації творчих та інтелектуальних здібностей людини – культура і духовність як вищий прояв самопізнання і самоорганізації людини.

3. Узагальнення базових положень теорії безпекознавства враховано у тлумаченні економічної сутності таких понять, як «безпека», «загроза», «небезпека», відображення їх у тривимірній площині «зони –

індикатори – засоби протидії загрозам» із визнанням того, що економічна безпека держави як складне багатофункціональне поняття характеризує спроможність національної економіки не лише протистояти реальним і потенційним загрозам, а й створювати сприятливі умови для збереження, розвитку та раціонального використання інтелектуального потенціалу держави.

4. Системний аналіз об'єктивних закономірностей створення, формування і функціонування суспільних систем дає підстави розглядати систему економічної безпеки держави з таких базисних позицій: а) як підсистему, що функціонує в системі національної безпеки і спільно з іншими видами безпеки утворює вертикальну ієрархію; б) як сукупність взаємопов'язаних елементів структури (об'єктів безпеки, суб'єктів безпеки, механізму забезпечення безпеки тощо), які протистоять загрозам і сприяють розвитку національної економіки (горизонтальні взаємовідношення), за домінантних ознак відкритості, динамічності, самоорганізованості та цілеорієнтованості на безпеку розвитку.

5. Для визначення ролі інтелектуального потенціалу у системі економічної безпеки держави використано системно-ієрархічний підхід, відповідно до якого інтелектуальний потенціал розглядається, з одного боку, інструментом зміцнення економічної безпеки держави, з іншого, – керованим об'єктом системи держави, який зазнає впливу деструктивних чинників і потребує надійного захисту із залученням ефективних механізмів протидії загрозам його розвитку і використанню. Це послужило підставою для твердження про дуалістичну природу інтелектуального потенціалу у процесі забезпечення економічної безпеки держави.

6. Інтелектуальна безпека як невід'ємна складова системи економічної безпеки держави, що відображає ступінь розвитку і використання інтелектуального потенціалу, в тактичному плані характеризує стан інтелектуального середовища соціуму і в стратегічному вимірі позитивно впливає на макроекономічні показники розвитку. Обґрунтування

коллокаційного взаємозв'язку інтелектуального потенціалу із системою економічної безпеки доводять, що інтелектуальна безпека слугує базисом для формування національної конкурентоспроможності на інноваційних засадах розвитку освіти і науки, інституціональної інфраструктури, підприємництва.

7. В основу методології дослідження інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки взято положення теорії систем і теоретико-методичні підходи до виявлення визначальних ознак, тенденцій і джерел розвитку інтелектуального потенціалу, ідентифікації деструктивних чинників і факторів, окреслення стратегічних пріоритетів і засобів протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу. З урахуванням дуалістичної природи доведена об'єктивна необхідність застосування принципу контрверсійності як засадничого для формування методології дослідження взаємовідношень і взаємовпливів інтелектуального потенціалу та системи економічної безпеки.

8. Визначення фундаментальних функцій інтелектуального потенціалу держави (теоретико-пізнавальної, або гносеологічної; естетично-просвітницької; світоглядно-виховної; соціально-стимулюючої; практично-аналітичної; стратегічно-захисної) використано для формування сукупності ціннісних орієнтирів, що відповідають викликам сучасної глобальної економіки, та обґрунтування стратегічних напрямів побудови конкурентної економіки на інноваційних засадах, у тому числі для захисту інтересів власників та об'єктів інтелектуальної власності.

9. Теоретичні положення та методичні підходи оцінювання рівня інтелектуального потенціалу ґрунтуються на цілісному поєднанні теорій множин і математичної логіки та методів математичного програмування з визначенням максимізації рівня інтелектуального потенціалу, формуванням множини індикаторів (двадцяти шести параметрів науково-освітнього, культурно-духовного розвитку) із дотриманням принципів доступності, достовірності, репрезентативності. Динаміка розвитку інтелектуального потенціалу України характеризується позитивною тенденцією.

10. Домінантна роль вищої освіти і науки у формуванні, розвитку та використанні інтелектуального потенціалу визначається, як підкреслено у дослідженні, структурно-інституціональною деформацією, її надмірною гуманізацією та соціалізацією при потенційних можливостях здійснювати підготовку висококваліфікованих фахівців для реалізації інноваційних проектів в умовах глобальної сервісизації і забезпечення економічної безпеки держави. Значущість вітчизняної науки як чинника зростання інтелектуального потенціалу можна відстежити за змінами структури валового внутрішнього продукту, зокрема за часткою науко- й знаннємістких виробництв у ньому. Однак, попри очікування, ця частка поки що не зростає.

11. Системний аналіз соціально-економічних процесів у сфері культури і духовності дав змогу виявити позитивний вплив культурно-духовних чинників на розвиток і використання інтелектуального потенціалу України за безумовного дотримання критеріальних обмежень економічної безпеки держави: підтверджено позитивний вплив музейної справи, театрального мистецтва та концертної діяльності; просвітницьких, наукових, культурних і соціальних заходів релігійних інститутів; залежність між підвищенням рівня духовності суспільства, зниженням злочинності та економічним зростанням.

12. За об'єктно-суб'єктним підходом інтелектуальну безпеку держави структуровано на об'єкти і суб'єкти, які зазнають впливу деструктивних чинників та загроз, і на цій основі сформовано цілісну множину індикаторів оцінювання рівня інтелектуальної безпеки держави та обґрунтовано методологічні положення визначення інтегрального індексу інтелектуальної безпеки держави. Отримані результати показали, що розміщення значень розрахованого індексу між нижнім граничним і нижнім оптимальним значеннями відображає недостатню дієвість державної освітньої та науково-інноваційної політики та недооцінку органами державного управління їх ролі у зміцненні економічної безпеки держави в глобальних умовах, що безпосередньо є головною причиною підтвердженого

у дослідженні низького рівня інтелектуальної безпеки (36% у 2014 р. проти 40% у 2005 р.).

13. Деструктивні чинники впливу на науково-освітню і культурно-духовну складові «піраміди інтелектуального потенціалу» формують загрози його розвитку, які необхідно враховувати при розробці програмних засобів протидії загрозам і державної політики розвитку інтелектуального потенціалу. Організаційна компонента інституціонального забезпечення інтелектуальної безпеки України включає систему органів державного управління та недержавної системи забезпечення, наділених винятковими повноваженнями в межах чинного законодавства та міждержавних угод, звичаєвого права і морально-етичних норм.

14. На сучасному етапі євроінтеграції України, суперечностей та дуалізму процесу глобалізації стратегічно-пріоритетними для розвитку інтелектуального потенціалу держави є такі цільові програмні засоби: створення інтегрованої в європейський і світовий освітній простір мережі науково-дослідницьких університетів державної і приватної форм власності, залучених до фундаментальних досліджень; реалізація проектів і програм державно-приватного партнерства у сфері освіти і науки; модернізація навчальних програм на основі міждисциплінарного підходу; запровадження державних тендерів на пріоритетні наукові програми за участю держави та міжнародних фінансових організацій; розширення фінансової автономії ВНЗ із залученням приватного капіталу; створення благодійних інвестиційних фондів для духовного розвитку; забезпечення транспарентності планування роботи і виконання функцій Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти перед асоціативними утвореннями державних, недержавних вищих навчальних закладів і громадянського суспільства.

15. Системні заходи, спрямовані на подолання деградації та руйнування інтелектуального потенціалу держави, передбачають розробку дієвих механізмів протидії загрозам на основі обґрунтування концептуальних засад державної політики розвитку і використання інтелектуального

потенціалу та забезпечення економічної безпеки держави. Для реалізації такої політики запропоновано динамічно змінний структурно-функціональний комплекс правових, інформаційних, аналітико-прогнозних, організаційно-управлінських, соціальних засобів, цілеорієнтованих на упередження потенційних та усунення реальних загроз інтелектуальному розвитку України.

16. З метою досягнення стратегічних цілей інноваційного розвитку держави пропонується Стратегія розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу для зміцнення економічної безпеки держави, головною метою якої визначено зміцнення економічної безпеки України на основі розвитку і раціонального використання інтелектуального потенціалу, гармонізованого із засобами протидії загрозам інтелектуальній безпеці в системі економічної безпеки держави. До пріоритетних напрямів реалізації Стратегії віднесено: модернізацію системи підготовки фахівців для високотехнологічної індустрії; реформування наукової сфери України з метою інтеграції в світовий науковий простір; підвищення культурно-духовного рівня нації для гармонізації суспільних відносин; розвиток високотехнологічних галузей як основу побудови конкурентоспроможної інноваційної економіки.

Застосування запропонованих у дисертації методологічних положень, теоретико-методичних засад і реалізація прикладних рекомендацій модифікує концептуальний базис доведення імперативних характеристик інтелектуального потенціалу як стратегічного ресурсу національного розвитку, об'єкта захисту і суб'єкта економічної безпеки держави в умовах глобальних геополітичних і гео економічних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абанкина Т. В. Модели государственной поддержки культуры: теоретические основания и финансовые инструменты / Т. В. Абанкина // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2014. – № 4 (24). – С. 185–189.
2. Абрамов В. І. Духовність суспільства: методологія системного вивчення : монографія / В. І. Абрамов; Київський нац. економ. ун-т. – К., 2004. – 235 с.
3. Актуальні проблеми формування державної культурної політики : аналітична записка / О. Л. Валецький. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1429/>
4. Аналітичний звіт Міністерства культури України за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/324770>
5. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття : монографія / Є. І. Андрос. – К. : Стилос, 2010. – 358 с.
6. Андрощук Г.О., Давимука С.А., Федулова Л. І. Національні інноваційні системи: еволюція, детермінанти результативності : монографія / Г.О. Андрощук, С.А. Давимука, Л. І. Федулова. – К. : Парлам. вид-во, 2015. – 512 с.
7. Антонюк Д. А. Оптимізація параметрів інституціональної інфраструктури підприємництва регіону на основі системно-динамічного моделювання / Д. А. Антонюк // Екологічний вектор модернізації економіки та освіти – європейський контент сталого розвитку регіонів: монографія / за заг. ред. Н.Г. Метеленко. – Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2016. – С. 72–84.
8. Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації / Л. Л. Антонюк. – К. : КНЕУ, 2004. – 275 с.
9. Артюхін М. Інтелектуальна міграція як об'єкт державного регулювання / М. Артюхін // Наука та наукознавство. – 2000. – № 4 (30). – С. 54–59.

10. Бабець І. Г. Інтелектуальна складова науково-технологічної безпеки регіонів України / І.Г. Бабець // Актуальні проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 181–187.
11. Багрова И. В. Становление умственного и интеллектуального труда как реализация потенциала личности посредством мышления / И. В. Багрова // Вісник економічної науки. – 2006. – № 2. – С. 9–18.
12. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку : монографія / В. Базилевич, В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 687 с.
13. Барабаш О. В. Теорія і практика впливу культурних чинників на економічну діяльність / О. В. Барабаш // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 12. – С. 113–121.
14. Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства / В. Ф. Баранівський // Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2013. – № 2. – Додаток 1: Наука і вища освіта. – С. 385–395.
15. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 784 с.
16. Белозерцев Е. П. Образ и смысл русской школы: очерки прикладной философии образования / Е. П. Белозерцев. – Волгоград : Перемена, 2000. – 461 с.
17. Бервено О. В. Інтелектуальний капітал: економічний зміст і особливості формування в транзитивному суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.01.01 / О. В. Бервено ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 19 с.
18. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал ; пер. с англ. А. М. Вязьминовой и др. ; общ. ред. Б. М. Кедрова, И. В. Кузнецова. – М. : Иностранная литература, 1956. – 736 с.

19. Берталанфи П. фон Общая теория систем – обзор проблем и результатов / П. фон Берталанфи // Системные исследования : ежегодник. – М. : Наука, 1969. – С. 42.
20. Білодід Ю. М. Духовність: сутність, структура, функції / Ю. М. Білодід. – Житомир : Редакційно-видавничий відділ ІПСТ, 2003. – 191 с.
21. Біль М. М. Інтелектуальні компоненти соціально-демографічного потенціалу: управлінські підходи до ефективності використання на макрорівні / М. М. Біль // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2011. – № 1 (4). – С. 51–56.
22. Близнюк В. Оцінка людського потенціалу економічного зростання України: теорія та практика / В. Близнюк // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 5. – С. 30–34.
23. Бліхар М. П. Духовні цінності сучасної студентської молоді (за результатами експертного опитування) / М. П. Бліхар // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2 (18). – Ч. 2. – С. 164–172.
24. Большой экономический словарь: 26500 терминов. – 7-е изд., доп. / под. ред. А. Н. Азрилияна. – М. : Институт новой экономики, 2007. – 1472 с.
25. Бутирська Т. О. Державне будівництво як відображення інтелектуального потенціалу країни / Т. О. Бутирська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2007-1-2/doc/1/03.pdf>
26. Бутнік-Сіверський О. Б. Проблеми стимулювання науково-дослідної та інноваційної діяльності / О. Б. Бутнік-Сіверський // Наука та наукознавство. – 2011. – № 1. – С. 19–25.
27. Варій М. Й. Енергетична концепція психіки і психічного : монографія / М. Й. Варій. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 317 с.

28. Васильців Т.Г. Формування інституційного середовища як передумова зниження рівня трансакційних витрат підприємництва в Україні / Т.Г. Васильців // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2015. – Вип. 1. – С. 117–121.
29. Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. вид. проекту П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічан. – К. : Дніпро, 2009. – 1329 с.
30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
31. Веретенникова О. В. Методика оцінки інтелектуального потенціалу регіону / О. В. Веретенникова, Н. О. Крикун // Інноваційна економіка. – 2012. – № 7. – С. 131–140.
32. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.
33. Владимиров Ю. И. Внешнеэкономический аспект экономической безопасности Российской Федерации / Ю. И. Владимиров, А. С. Павлов // Безопасность. – 1994. – № 3. – С. 60–65.
34. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі наук про економіку / О. С. Власюк // Нац. ін.-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К., 2008. – 48 с.
35. Вовканич С. Інтелект інтелекту – не рівня / С. Вовканич // Львівська газета. – 2005. – № 209 (775). – 16 листопада.
36. Вовканич С. Й. Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея / С. Й. Вовканич. – Львів : Видавництво ЛБА, 2001. – 540 с.
37. Водопьянова Е. В. Наука в России в контексте грядущих перемен / Е. В. Водопьянова // Белорусский экономический журнал. – 2014. – № 2. – С. 50–60.

38. Волкова В. Л. Роль высшей школы в формировании интеллектуальных ресурсов НТП / В. Л. Волкова, Л. И. Стрельбицкая // Интеллектуальные ресурсы развития научно-технического прогресса : тезы докладов (Нальчик, 23–27 мая 1988 г.). – М. : ВНИИПИ, 1988. – С. 59–62.
39. Врублевський В. Інтелектуальний капітал як головна продуктивна сила / В. Врублевський, О. Мороз, Ю. Саєнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://universum.org.ua/journal/2001/intl1112.html>
40. Галиця І. О. Інтелектуальний терор і соціально-економічні методи боротьби з ним / І. О. Галиця // Економіка України. – 2009. – № 9. – С. 53–57.
41. Галушко С. О. Еволюція загроз / С. О. Галушко // Центр воєнної політики та політики безпеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://defpol.org.ua/site/index.php/ru/arhiv/kolonkaavtora/3312-2010-10-28-07-58-06>
42. Геєць В. Характер перехідних процесів до економіки знань / В. Геєць // Економіка України. – 2004. – № 5. – С. 4–13.
43. Геоелекономічні сценарії розвитку і Україна : монографія / М.З. Згуровський ... [та ін.]. – Київ : Академія, 2010. – 323 с.
44. Гелбрейт Дж. К. Суспільство блага : пора гуманності. – К.: Скарби, 2003. – 158 с.
45. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
46. Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства / В. В. Горлинський // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1. – С. 29–35.
47. Гороховатська М. Я. Інноваційна складова міжнародного співробітництва / М. Я. Гороховатська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iee.org.ua/files/alushta/48-gorohovatska-innov_skladova.pdf
48. Грабовець О. В. Релігійний чинник соціально-економічної поведінки за умов глобалізаційних викликів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04 / О. В. Грабовець ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 21 с.

49. Грига В. Ю. Вплив академічної науки на технологічний розвиток України (на прикладі НАН України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : за спеціальністю 08.02.02 «Економіка та управління науково-технічним прогресом» / В. Ю. Грига. – К., 2006. – 18 с.

50. Гріньова І. Дослідження корупційних процесів у вищих навчальних закладах України / І. Гріньова // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 11. – С. 1–3.

51. Грудзинский А. О. Европейский трансфер технологий: кооперация без «утечки мозгов» / А. О. Грудзинский, Е. С. Балабанова, О. А. Пекушкина // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 123–131.

52. Гузенко Г. М. Інтелектуальний потенціал як основа формування економіки знань / Г. М. Гузенко, Ю. О. Гайдученко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Економіка. – 2013. – Вип. 13. – С. 84–97.

53. Гуманітарна політика Української держави в новітній період : монографія / за ред. С. І. Здіорука. – К. : НІСД, 2006. – 403 с.

54. Гундаров И. А. Духовное неблагополучие и демографическая катастрофа / И. А. Гундаров // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 58–65.

55. Гунько В. І. Вплив чинників зовнішнього середовища на формування інтелектуального потенціалу як чинника людського розвитку явищ / В. І. Гунько // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8 (110). – С. 224–228.

56. Данилишин Б. Відтворення інтелектуального потенціалу у контексті розвитку знанневої економіки / Б. Данилишин, В. Куценко // Вісник НАН України. – 2004. – № 7. – С. 15–24.

57. Диба Л. М. Сутність понять інтелектуальний потенціал та інтелектуальний капітал як економічних категорій / Л. М. Диба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/evu/2011_17_1/Dyba.pdf

58. Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 2010–2015 роках // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
59. Дікарєв О. В. Деякі проблеми теорії та практики економічної безпеки України / О. В. Дікарєв // Регіональні студії. – Вип. 1. – С. 34–38.
60. Діяльність громадських об'єднань в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
61. Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации за 2004 год / под общей редакцией проф. С. Н. Бобылева. – М. : Весь мир, 2004. – 158 с.
62. Доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации за 2011 год. Модернизация и развитие человеческого потенциала / под редакцией А. А. Аузана и С. Н. Бобылева. – М., 2011. – 146 с.
63. Докторович А. Б. Методология анализа развития интеллектуального потенциала / А. Б. Докторович // Труд и социальные отношения. – 2012. – № 1. – С. 3–11.
64. Доктрина недержавного забезпечення національної безпеки України : проект // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.antiterunity.org/ru/conferences/030409/speech/lipkan.php>
65. Долішній М. І. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика : у двох частинах. – Ч. 1 / М. І. Долішній, С. М. Злупко та ін. – К. : Наукова думка, 1994. – 264 с.
66. Драган О. І. Інтелектуальний розвиток організацій (установ) соціально-культурної сфери / О. І. Драган, О. М. Коваленко // Економіка і менеджмент культури. – 2013. – № 2. – С. 26–33.
67. Другов О. О. Інвестиційне забезпечення інтелектуалізації економіки України : монографія / О. О. Другов ; Університет банків. справи НБУ (м. Київ) ; НАН України ; ІРД. – К. : УБС НБУ, 2010. – 284 с.
68. Дубровин И. Р. Интеллектуальная безопасность / И. Р. Дубровин, Е. Р. Дубровин // МОСТ. – 2004. – № 57. – январь.

69. Духовна безпека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.lviv.ua/news/conferenc/duhbezu.htm>
70. Духовність народу в українській історіософії XIX ст. та соціальній філософії кін. XIX – поч. XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.filosof.com.ua/Mentaltheorie/P14.pdf>
71. Душина С. О. Моделі взаємодії країн-донорів з науковою діаспорою: від повернення до співробітництва / С. О. Душина, Н. О. Ащеулова, В. М. Ломовицька // Наука та наукознавство. – 2012. – № 3. – С. 138–147.
72. Економічна безпека держави / за редакцією д.е.н., проф., члена-кореспондента НАН України О. С. Власюка, д.е.н., проф. А. І. Мокія. – Львів : Апріорі, 2013. – 836 с.
73. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, С. М. Макуха та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2009. – 312 с.
74. Економічна безпека України: сутність і напрями забезпечення : монографія / В. Т. Шлемко, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1997. – 144 с.
75. Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 1 / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. – К. – Тернопіль : Академія народ. господарства, 2000. – 863 с.
76. Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 3 / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. – К. – Тернопіль : Академія народ. господарства, 2002. – 951 с.
77. Економічний енциклопедичний словник : у 2 т. / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устенко, С. І. Юрій ; за ред. С. В. Мочерного. – Львів : Світ, 2006. – Т. 2. – 568 с.
78. Емельянов Ю. С. Государственно-частное партнерство: инновации и инвестиции. Мировой и отечественный опыт / Ю. С. Емельянов. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 368 с.
79. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : КТНЕУ, 2001. – 309 с.

80. Жаліло Я. А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я. А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 12–16.
81. Журавлев В. А. Интеллектуальный потенциал креативного общества – элементы и характеристика / В. А. Журавлев // Креативная экономика. – 2009. – № 8 (32). – С. 3–14.
82. Журавльова І. В. Вимірювання інтелектуального потенціалу підприємства: методичні підходи та результати розрахунків / І. В. Журавльова // Проблеми науки. – 2004.– № 2. – С. 45–48.
83. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2005–2015 роках. Статистичні бюлетені. – К. : Державна служба статистики України.
84. Залізко В.Д. Стратегія соціально-економічного розвитку сільських територій у контексті зміцнення економічної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : 08.00.03 / В.Д. Залізко ; Національна академія аграрних наук України, Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки". – Київ, 2015. – 40 с.
85. Засанський В.В. Механізми управління детінізацією економіки України у трансформаційний період (фінансово-кредитний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : 08.02.03 / В. В. Засанський; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 34 с.
86. Звіт про виконання Зведеного бюджету України по видатках станом за 2005–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>
87. Инновационные преобразования как императив устойчивого развития и экономической безопасности России : монография / под ред. В. К. Сенчагова. – М. : Анкил, 2013. – 688 с.

88. Интеллектуальные ресурсы белорусского общества: социологический анализ / Г. Н. Соколова, А. К. Дубовик, Е. П. Сапелкин, В. А. Поликарпов и др. ; под. науч. ред. Г. Н. Соколовой ; Ин-т социологии НАН Беларуси. – Минск : Право и экономика, 2007. – 114 с.
89. Интеллектуальный потенциал и прогресс : монография / Л. И. Антошкина, В. А. Висящев. – Донецк ; Бердянск : Норд-Пресс, 2010. – 564 с.
90. Исследовательские университеты США: механизм интеграции науки и образования / под ред. проф. В. Б. Супяна. – М. : Магистр, 2012. – 399 с.
91. Ляш О. І. Трансформації системи соціальної безпеки України: регіональний вимір : монографія / О. І. Ляш. – Львів : ПАІС, 2012. – 592 с.
92. Інноваційна діяльність в Україні. – К. : УкрІНТЕІ, 2007. – 144 с.
93. Інноваційна діяльність промислових підприємств // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
94. Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції / НАН України, Інститут регіональних досліджень ; наук. ред. Л. К. Семів. – Львів, 2009. – 483 с.
95. Каленюк І. Освіта в ринковому середовищі та неекономічні цінності / І. Каленюк // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 67–73.
96. Каленюк І. С. Розвиток вищої освіти та економіка знань : монографія / І. С. Каленюк, О. В. Куклін. – К. : Знання, 2012. – 343 с.
97. Канигін Ю. Інтелект народу / Ю. Канигін // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 7. – С. 37–47.
98. Капченко Р. Л. Розвиток вищої освіти – передумова формування людського капіталу / Р. Л. Капченко // Економіка: проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2003. – Випуск 168. – С. 37–43.

99. Караульна Н. В. Духовність як чинник самовизначення людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. В. Караульна. – К., 2000 – 17 с.
100. Карпов Ю. Имитационное моделирование систем. Введение в моделирование с AnyLogic 5 / Ю. Карпов – С.Пб.: БХВ – Петербург, 2005. – 400 с.
101. Кашуба О. М. Удосконалення реалізації системи безперервної освіти в Україні на основі зарубіжного досвіду / О. М. Кашуба // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – № 1. – С. 205–216.
102. КВЕД–2010 : Розділ 72 Наукові дослідження та розробки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kved.ukrstat.gov.ua/KVED2010/72/KVED10_72.html
103. Келле В. Ж. Духовность и интеллектуальный потенциал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://anthropology.ru/ru/texts/kelle/kagan_03.html
104. Кириченко І. Депрофесіоналізація громадян – майбутнє країни? / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2012. – № 38 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/deprofesionalizatsiya_gromadyan__maybutne_krayini-111037.html
105. Киршин И. А. Роль федеральных университетов в развитии и реализации интеллектуального потенциала страны и региона / И. А.Киршин, Е. В. Вашурина, М. Н. Овчинников // Международный журнал «Educational Technology&Society». – 2010. – июль. – Т. 13. – № 3. – С. 456–470 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ifets.ieee.org/russian/periodical/V_133_2010EE.html

106. Ковалюк О.М. Фінансовий механізм організації економіки України (проблеми теорії і практики). Монографія. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – 396 с.
107. Колесников Л. Ф. Эффективность образования / Л. Ф. Колесников. – М. : Педагогика, 1991. – 286 с.
108. Комарова О. Освіта – продуктивна галузь економіки й одна з основ розвитку науки / О. Комарова // Проблеми науки. – 2004.– № 5.– С. 2–7.
109. Комарова О. А. Теоретико-методологічні підходи до виявлення сутності освітнього потенціалу / О. А. Комарова // Проблеми науки. – 2003. – № 5. – С. 2–4.
110. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / [Редкол. : Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др.]. – М.: Экономика, 1989. – 523 с.
111. Кононенко К. А. Корупція в освітній галузі: загрози стратегічному розвитку українського суспільства / К. А. Кононенко, Т. В. Черненко // Стратегічні пріоритети. – 2014. – № 1 (30). – С. 123–128.
112. Конституція України від 28.06.1996 зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
113. Концептуальні напрями розвитку духовності і морально-етичної культури в Україні на 2015–2025 роки // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vhi.org.ua/index.php/en/2015-07-25-00-20-43/>
114. Концепції державної цільової програми інноваційного розвитку української культури на 2009–2013 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/129791>
115. Концепція реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 червня 2016 р. № 402-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/402-2016-%D1%80/print1444629026318134>

116. Концепція розвитку НАН України на 2014–2023 роки, схвалена на засіданні Президії НАН України 11.12.2013. – К., 2013. – 60 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/konceptsiya_www.pdf

117. Копистинська І. Становище українського книговидання років незалежності: мовний аспект / І. Копистинська // Український інформаційний простір. Видавнича справа та мережеві видання. – С. 85–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ijimv.knukim.edu.ua/zbirnyk/1_1/kopystynska_i_m_ukrainske_knyhovydannia_rokiv_nezalezhnosti_movnyi_aspekt.pdf

118. Корецька А. І. Соціально-освітні чинники духовності: монографія / А. І. Корецька. Київ : [НПУ ім. М.П. Драгоманова], 2009. – 163 с.

119. Короткий тлумачний словник української мови: Близько 7000 слів / укл. Д. Г. Гринчишин та ін. ; за ред. Д. Г. Гринчишина. – К. : Просвіта, 2010. – 600 с.

120. Корсунь В. Трансфер технологій та їх комерціалізація в Україні через міжнародне співробітництво або Конкурентоздатна Україна на світовому ринку – мрія чи реальність? / В. Корсунь // Наука та інновації. – 2007. – № 6. – С. 99–105.

121. Костюкова О. Безперервність розвитку економічної культури особистості у системі освіти / О. Костюкова // Нова педагогічна думка. – 2013. – № 1, Ч.2. – С. 123–126.

122. Кравец А. С. Методология науки / А. С. Кравец. – Воронеж : ВГУ, 1991. – 146 с.

123. Кравченко П. А. Бівалентність світоглядкової природи духовності та свідомості / П. А. Кравченко // Філософська думка. – 2000. – № 3. – С. 143–155.

124. Кравчук В. Об'єднання науково-виробничого потенціалу – запорука створення конкурентоспроможної техніки / В. Кравчук, І. Іваненко, Є. Сербій // Техніка і технології АПК. – 2012. – № 11. – С. 8–11.

125. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – 608 с.
126. Крутов В. Щодо правового статусу структур недержавного сектору національної безпеки України / В. Крутов, Г. Новицький // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – Т. 2. – С. 161–168.
127. Кузнецова А. Я. Духовное развитие индивида в условиях интеллектуализации общества / А. Я. Кузнецова // Интеллект. Культура. Образование. – 2012. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ladenko-intellekt.esrae.ru/60-287>
128. Кузьменко В. В. Держава як інститут економічної безпеки / В. В. Кузьменко // Науч. труд. ДонНТУ. – Серия экономическая. – 2004. – Вып. 69. – С. 136–142.
129. Кузьмин А. Проблемы противодействия процессам деградации интеллектуального потенциала в Украине: некоторые подходы к уточнению понятийного аппарата исследования практика / А. Кузьмин, А. Рогожин // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 33–37.
130. Куйдіна Т. М. Вивчення духовного потенціалу особистості студентів / Т. М. Куйдіна, А. І. Усманова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/3987/2/Kuidina,%20Usmanova.pdf>
131. Культура и экономика. On-Line Библиотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.xserver.ru/user/kulie/>
132. Культурна політика в Україні на сучасному етапі розвитку суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kobzar1814.blogspot.com/2011/11/blog-post_24.html
133. Куценко В. Освіта як фактор стабільності та національної безпеки України / В. Куценко, В. Удовиченко, І. Опалова // Економіка України. – 1998. – № 1. – С. 12–21.

134. Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку : монографія / В. І. Куценко ; під наук. ред. Б. М. Данилишина ; Національна академія наук України, Рада по вивченню продуктивних сил України. – К. : Наукова думка, 2010. – 734 с.
135. Лапшина І. А. Розвиток людського капіталу України в процесі євроінтеграції : монографія / І. А. Лапшина. – Львів : Кальварія, 2008. – 330 с.
136. Латинско-русский словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. / И. Х. Дворецкий. – М., 1976. – 1096 с.
137. Лебедько В. Г. Прогнозная оценка изменения геополитической картины мира в районах «дальнего зарубежья» / В. Г. Лебедько и др. // Геополитика и безопасность. – 1993. – № 1. – С. 18–75.
138. Левашов В. К. Интеллектуальный потенциал общества: социологическое измерение и прогнозирование / В. К. Левашов // Мониторинг общественного мнения. – 2008. – № 3 (87). – С. 17–30.
139. Левашов В. К. О понятии интеллектуального потенциала и способах его измерения / В. К. Левашов, М. Н. Руткевич // Науковедение. – 2000. – № 1. – С. 49–65.
140. Левченко О. М. Професіональний потенціал: регуляторні механізми інноваційного розвитку : монографія / О. М. Левченко. – Кіровоград : КОД, 2009. – 375 с.
141. Леонидова Г. В. Теория и практика формирования научно-образовательного пространства : монография / Г. В. Леонидова. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2010. – 272 с.
142. Липовська Н. А. Інтелектуальний потенціал суспільства: сутність та динаміка (соціологічний аспект аналізу) : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 «Соціологія освіти, науки та культури» / Н. А. Липовська ; Харківський державний університет. – Х., 1996. – 20 с.

143. Лукіна Т. Сутність категорії якості освіти в умовах реформування освітньої галузі / Т. Лукіна, О. Ляшенко // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 2. – С. 126–134.
144. Львов Д.С. Экономический рост и качество экономики. – М.: Гудок, 2004. – 111 с.
145. Малицкий Б. А. Стратегия инновационного развития Украины: от разработки к реальной практике / Б. А. Малицкий // Наука та наукознавство. – 2011. – № 2. – С. 6–21.
146. Малицкий Б. И. Межстрановая мобильность ученых как следствие пространственного перемещения центров научно-технологической активности / Б. И. Малицкий // Наука та наукознавство –2011.–№ 4.–С. 51–67.
147. Малімон В. І. Проблеми державної культурної політики в Україні на сучасному етапі розвитку суспільства / В. І. Малімон // Університетські наукові записки. – 2008. – № 4 (28). – С. 355–360.
148. Маліцький Б. Академічна наука: традиції і відповіді на нові виклики / Б. Маліцький // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – № 1. – С. 11–24.
149. Маліцький Б. Стан використання вітчизняного інтелектуального потенціалу / Б. Маліцький, О. Попович // Інтелектуальна власність. – 2005. – № 12. – С. 7–13.
150. Маліцький Б. А. Перспективні напрямки науково-технологічного та інноваційного розвитку України (Результати першого етапу прогнозно-аналітичного дослідження в рамках Державної програми прогнозування науково-технологічного та інноваційного розвитку на 2004–2006 роки) / Б. А. Маліцький, О. С. Попович, В. П. Соловйов. – К. : Фенікс, 2006. – 208 с.
151. Манилов В. Угрозы национальной безопасности России / В. Манилов // Военная мысль. – 1996. – № 1. – С. 7–17.
152. Маринович М. Цивілізаційні виклики християнським цінностям / М. Маринович // Християнин і світ. – 2010. – № 3 (4). – С. 37–39.

153. Мартинюк В. П. Економічна безпека вищих навчальних закладів в Україні : передумови оцінювання / В.П. Мартинюк // Економіка. Менеджмент. Підприємництво. – 2013. – № 25(2). – С. 193–198.
154. Марченко О. С. Інтелектуальна безпека у вимірі економіки знань / О. С. Марченко // Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2012 – № 1 (8). – С. 278–279.
155. Марчук Є. К. Стратегічна орієнтація суспільства – рух на випередження / Є. К. Марчук // Стратегічна панорама. – 1999. – №4. – С. 15–18.
156. Маслова Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері / Л. А Маслова. // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12MLASDS.pdf>
157. Матусевич К. М. Інтелектуальний потенціал як інституціональний чинник формування економіки постіндустріального типу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / К. М. Матусевич. – К., 2010. – 24 с.
158. Матусевич К. М. Кількісна визначеність інтелектуального потенціалу економіки постіндустріального типу / К. М. Матусевич // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування : збір. наук. праць. – 2009. – Вип. 2 (46). – С. 207–214.
159. Мельник Л. Г. Теория самоорганизации экономических систем : монография / Л. Г. Мельник. – Сумы : Университетская книга, 2012. – 439 с.
160. Методика розрахунку інтегральних регіональних індексів економічного розвитку від 15.04.2003 № 114 / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

161. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Мінекономрозвитку України від 02.03.2007 № 60 / Міністерство економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>
162. Минаев Г. А. Безопасность организации : учебник / Г. А. Минаев. – К. : КНТ, 2009. – 440 с.
163. Михайлева Е. Г. Непрерывное образование как фактор развития интеллектуального потенциала украинского общества : монография / Е. Г. Михайлева ; Нар. укр. акад. – Х. : Изд-во НУА, 2005. – 142 с.
164. Михайлова А. Г. Акмеологія: нова якість вищої технічної освіти / А. Г. Михайлова // Педагогіка та психологія. – 2013. – Вип. 44. – С. 94–103.
165. Михайловська О. «Європейський парадокс» інноваційного розвитку: уроки для України / О. Михайловська // Економіка України. – № 9. – 2006. – С. 80–85.
166. Михасюк І. Регулювання національної економіки в екстремальних умовах (в умовах війни) : монографія / І. Михасюк, В. Чаус. – Львів : Апріорі, 2016. – 212 с.
167. Мізюк Б. М. Системне управління : Монографія. – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2004. – 388 с.
168. Міністерство культури розпочало роботу з підготовки Програми розвитку музейної справи на 2013–2018 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/280283>
169. Мірчук І. Духовний потенціал спадщини Гавриїла Костельника і сучасність / І. Мірчук // Людинознавчі студії. – 2012. – Випуск 26. Філософія. – С. 196–207.
170. Мойсеєнко І. П. Управління інтелектуальним потенціалом суб'єктів господарювання в національній економіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / І. П. Мойсеєнко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2010. – 35 с.

171. Моліна О. В. Інтелектуальний потенціал регіону як джерело та міра його інноваційності / О. В. Моліна // Проблеми науки. – 2012. – № 5. – С. 9–14.
172. Мороз В. М. Академічна мобільність професорсько-викладацького складу як об'єкт державно-управлінського впливу на якість вищої освіти в Україні / В. М. Мороз // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 1. – С. 115–121.
173. Мороз О. Час інтелекту: сукупний український розум / О. Мороз, Ю. Саєнко. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2002. – 96 с.
174. Мосов С. П. Інтелектуальна безпека як складова національної безпеки України: реалії сьогодення / С. П. Мосов // Державна політика забезпечення національної безпеки України: актуальні проблеми та шляхи їх розв'язання : матеріали круглого столу (м. Київ, 19 лютого 2013 р.) / за ред. Г. П. Ситника, Л. М. Шипілової. – К. : НАДУ, 2013. – С. 29–33.
175. Музычук В. Ю. Институты общественной поддержки культуры: примеры из практики США / В. Ю. Музычук // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2014. – № 4.(24). – С. 206–209.
176. Музычук В. Ю. Механизмы поддержки музеев в условиях экономического кризиса (на примере крупнейших музеев Европы и России) / В. Ю. Музычук, Е. А. Хаунина // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2015. – № 1 (25). – С. 132–161.
177. Мунтіян В.І. Економічна безпека України: монографія / В. І. Мунтіян. – К. : КВІЦ, 1999. – 462 с.
178. Мураховський А. Аналітичний огляд випуску друкованої продукції у 2012 році / А. Мураховський, С. Буряк // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 4. – С. 4–11.
179. Мурашко В. В. Організаційно-економічне регулювання використання та розвитку інтелектуального потенціалу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.09.01 / В. В. Мурашко ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

180. Мурашко М. І. Стратегічні орієнтири освітянської компоненти у формуванні інтелектуального потенціалу регіону / М. І. Мурашко, С. О. Назарко // Бізнес-Інформ. – 2013. – № 5. – С. 129–134.
181. Напрями оптимізації державної політики в сфері розвитку трудового потенціалу України : аналіт. доп. / О. О. Кочемировська. – К. : НІСД, 2013. – 38 с.
182. Наукова та інноваційна діяльність в Україні у 2005–2014 роках. Статистичні збірники / Відповід. за випуск І. В. Калачова. – К. : Державна служба статистики України.
183. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол. : В. Литвин (ред.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К. : Навчальна книга, 2004. – Кн. 1: Пріоритет інтелекту. – 638 с.
184. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / авт. кол.: В. Литвин (ред.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К. : Навчальна книга, 2004. – Кн. 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуротворення. – 672 с.
185. Наумчук О. М. Інтелектуальний потенціал регіону як об'єкт суспільно-географічного дослідження / О. М. Наумчук // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Випуск 587–588. – С. 152–154.
186. Національна еліта та інтелектуальний потенціал України : матеріали міжнародної наукової конференції (18–20 квітня, 1996 р., м. Львів) – Львів: ІРД НАНУ, 1996. – 312 с.
187. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період до 2020 року : проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sips.gov.ua/ua/project-ip-strategy28082014>
188. Нижник Н. Р. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) / Н. Р. Нижник, Г. П. Ситник, В. Т. Білоус ; за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. – Ірпінь, 2000. – 304 с.

189. Никифорова В. Г. Збагачення інтелектуального потенціалу працездатного населення / В. Г. Никифорова // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2006. – Випуск 23. – С. 196–200.
190. Никифоров А. Є. Компаративне міжкраїнове вимірювання інтелектуального потенціалу: методологія і методика / А. Є. Никифоров // Актуальні проблеми економіки. – 2012. – № 3. – С. 72–85.
191. Новиков А. М. О предмете и структуре методологии / А. М. Новиков, Д. А. Новиков // Мир образования – образование в Мире. – 2008. – № 1. – С. 32–40.
192. Новікова О. Ф. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення : монографія / О. Ф. Новікова, Р. В. Покотиленко ; НАН України ; Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2006. – 408 с.
193. Олійник Я. Б., Трусій О. М. Науковий потенціал України: регіональний аспект формування і використання // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/002oleinik.pdf>
194. Омельченко В. Соціальний механізм відтворення наукової еліти в умовах сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04 / В. В. Омельченко. – Х., 2008. – 20 с.
195. Онишко С. В. Механізм фінансового забезпечення інноваційного розвитку економіки України : дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг і кредит» / С. В. Онишко. – К., 2004. – 448 с.
196. Орехівський Ю. Г. Умови зростання інтелектуального потенціалу села в стратегії аграрного управління / Ю. Г. Орехівський // АГРОІНКОМ. – 2012. – № 4–6. – С. 75–78.
197. Основи методології та організації наукових досліджень : навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. – К. : ЦУЛ, 2010. – 352 с.

198. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2005/2006 – 2015/2016 навчальних років. Статистичні бюлетені / Відповід. за випуск І. В. Калачова. – К. : Державний служба статистики України.

199. Отодюк І. В. Оцінка результатів наукової діяльності в Україні: нормативно-правовий аспект / І. В. Отодюк // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. – 2011. – № 3. – С. 38–44.

200. Офіційний сайт Академії наук Естонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.eesti.ee/rus/kontakty/eesti_teaduste_akadeemia

201. Офіційний сайт Академії наук Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lma.lt/en/>

202. Офіційний сайт Львівської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://city-adm.lviv.ua/>

203. Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://loda.gov.ua/>

204. Офіційний сайт Львівської обласної ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oblrada.lviv.ua/>

205. Офіційний сайт Українського інституту науково-технічної і економічної інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uinteі.kiev.ua/viewpage.php?page_id=10

206. Офіційний сайт Українського науково-технологічного центру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.stcu.int/>

207. Павленко Ю. В. Передісторія науки в контексті природничо-наукових ідей В. І. Вернадського / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов // Наука та наукознавство. – 2012. – № 3. – С. 29–46.

208. Панченко Є. Інтелектуальний потенціал компаній: досвід емпіричного дослідження / Є. Панченко // Економіка України. – 2005. – № 10. – С. 14–24.

209. Пасінович І. І. Державне регулювання вищої освіти в умовах ринкових відносин: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / І. І. Пасінович; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. – Л., 2009. – 20 с.
210. Пасович Т. Проректор із наукової роботи Львівської політехніки Наталія Чухрай: залишатися в науці сьогодні – рішення сміливої людини / Т. Пасович // Тижневик «Аудиторія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lp.edu.ua/node/7158>
211. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статистика процесу забезпечення / Г. Пастернак-Таранушенко ; за ред. Б. Кравченка. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
212. Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. Методологія забезпечення : монографія / Г. А. Пастернак-Таранушенко. – К. : Київський економічний інститут менеджменту, 2003. – 320 с.
213. Переверзев В. М. Чинники формування людського капіталу як основа соціального потенціалу території / В. М. Переверзев // Менеджер (ДонДУУ). – 2005. – № 3 (33). – С. 212–218.
214. Перехейда О. Управління якістю освіти / О. Перехейда // Директор. – 2009. – № 1. – С. 78–79.
215. Петраков С. Правові важелі регуляторного впливу держави на інформаційну сферу / С. Петраков // Держава і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 175–183.
216. Петраченко С. Проблема «утечки умов» из России в контексте интеллектуальной безопасности страны / С. Петраченко // Власть. – 2007. – № 9. – С. 52–55.
217. Петренко В. П. До ідентифікації основних проблем інтелектуалізації та інтелектуально-інноваційного розвитку українського суспільства / В. П. Петренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gisap.eu/ru/node/1131>

218. Петренко В. П. Управління процесами інтелектокористування в соціально-економічних системах : наукова монографія / В. П. Петренко. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 352 с.

219. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / Віктор Петрушенко ; Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2009. – 264 с.

220. Пилипенко Е. В. Духовное производство как основа новой экономической теории / Е. В. Пилипенко, Ю. В. Баталова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2013. – № 1 (87). – С. 8–12.

221. Пирумов В. С. Некоторые аспекты методологии и исследования проблем национальной безопасности России в современных условиях / В. С. Пирумов // Геополитика и безопасность. – 1993. – № 1. – С. 7–17.

222. Положення про атестацію наукових працівників : Постанова КМУ від 13.08.1999 № 1475 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/>

223. Положення про Департамент державної служби боротьби з економічною злочинністю Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 03.09.2012 № 769 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1588-12/>

224. Положення про Міністерство економічного розвитку і торгівлі України : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=PravoviZasadiDiialnosti>

225. Положення про Міністерство освіти і науки України : Указ Президента України від 25.04.2013 № 240/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/about-ministry/polozhenya/>

226. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – Т. 35. – Вып. 2. – С. 1–37.

227. Полтерович В. М. Кризис экономической теории : доклад на научном семинаре Отделения экономики и ЦЭМИ РАН «Неизвестная экономика» / В. М. Полтерович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ts1.cemi.rssi.ru/rus/publicat/e-pubs/d9702t/d9702t.htm>

228. Полуектова Н.Р. Методи та моделі управління розвитком інформаційних систем підприємств: монографія / Н. Р. Полуектова; Запорізька державна інженерна академія – Запоріжжя: ЗДІА, 2015. – 344 с.

229. Полуяктова О. В. Інтелектуальний капітал в економіці України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.01 / О. В. Полуяктова. – Львів, 2008. – 27 с.

230. Поплавська Ж. Особливості національного інтелекту / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісник НАН України. – 2004. – № 4. – С. 21–28.

231. Предборський В. А. Економічна безпека держави / В. А. Предборський. – К. : Кондор, 2005. – 392 с.

232. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3792-12/>

233. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/>

234. Про затвердження Державної цільової науково-технічної програми впровадження і застосування грід-технологій на 2009–2013 роки : Постанова КМУ від 23.09.2009 № 1020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1020-2009-%D0%BF>

235. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Мінекономрозвитку України від 29.10.2013 № 1277 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738

236. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%D0%B2%D1%80/page>

237. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>

238. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/>

239. Про музеї і музейну справу : Закон України від 29.06.1995 № 249/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/249/95>

240. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page/>

241. Про Національну доктрину розвитку освіти : Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/>

242. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

243. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>

244. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України восьмого скликання : Постанова Верховної Ради України від 04.12.2014 № 22-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/22-viii>

245. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки : Закон України від 11.07.2001 № 2623-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2623-14>

246. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

247. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 08.06.2012 № 389/2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/389/2012/paran18#n18>

248. Про театри і театральну справу : Закон України від 31.05.2005 № 2605-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2605-15>

249. Проблеми освітньої системи України // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 4. – С. 21–32.

250. Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі: аналітична довідка / Ю.М. Харазішвілі, Є.В. Дронь. – К. : НІСД, 2014. – 117 с.

251. Продовження навчання та здобуття освіти. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

252. Прокопенко О. В. Оцінка рівня інтелектуального потенціалу в системі стратегічного управління інноваційним розвитком підприємств / О. В. Прокопенко, В. Ю. Школа // Маркетинг і менеджмент інновацій. – 2010. – № 1. – С. 127–131.

253. Прохоренко Н. Інтелектуальна міграція в контексті національної безпеки України // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Том X. Серія «Соціологія». Випуск 140. – Донецьк, 2009. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znpdduu/2009_140.pdf

254. Прошак В. В. Інтелектуальний потенціал України в умовах ринкової трансформації економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.01.01 «Економічна теорія» / В. В. Прошак. – Львів, 2002. – 21 с.

255. Пшик Б.І. Фінансові проблеми інтелектуальної безпеки у сфері вищої освіти України та шляхи їх вирішення / Б.І. Пшик // Науковий вісник НЛТУ України. – 2016. – Вип. 26.2. – С. 306–315.

256. Радіонова І. Ф. Інтелектуальний капітал та інтелектуальний потенціал економіки: розмежування понять і явищ / І. Ф. Радіонова, В. І. Усик // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 10 (124). – С. 56–66.

257. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : Инфра-М, 2001. – 480 с.

258. Раціональне фінансування науки як передумова розбудови знаннєвого суспільства в Україні / Б. А. Маліцький та ін. ; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва. – К., 2004. – 31 с.

259. Ревак І. А. Управление интеллектуальной безопасностью Украины / И. А. Ревак // Wspolczesne Problemy Bezpieczenstwa I Marketingu. Tom II Bezpieczenstwo publiczne / Pod red. Naukowa Zbigniewa Grzymny. – Katowice, 2015. – S. 403–423.

260. Ревак І. О. Вища освіта у структурі інтелектуального потенціалу України: стан та перспективи розвитку / І. О. Ревак // Проблеми економіки. – 2014. – № 4. – С. 133–140.

261. Ревак І. О. Державна підтримка вітчизняної науки як чинник зміцнення економічної безпеки держави / І. О. Ревак // Легалізація економіки та протидія корупції в системі економічної безпеки держави : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (31 травня 2013 р.). – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – С. 262–266.

262. Ревак І. О. Деструктивні чинники розвитку освітньої сфери України / І. О. Ревак // *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie.* – Łódź : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności – 2015. – Nr 1. – С. 190–194.

263. Ревак І. О. Досвід інституційної підтримки культури і духовності як чинників зміцнення економічної безпеки держави / І.О.Ревак // *Європейські перспективи.* – 2015. – № 5. – С. 12–19.

264. Ревак І. О. Інтелектуальна безпека – невід’ємна складова національної безпеки України / І. О. Ревак // *Управління розвитком : збірник наукових статей.* – 2008. – № 6. – С. 70–73.

265. Ревак І. О. Інтелектуальна безпека України: сутність та загрози / І. О. Ревак // *Концептуальні засади економічного і правового забезпечення безпеки держави в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса–Черкаси, 29-30 квітня 2015 р.).* – Одеса : ОДУВС, 2015. – С. 84–89.

266. Ревак І. О. Інтелектуальна безпека України: сутність та суб’єкти гарантування / Т.В. Яворська, І.О. Ревак // *Стратегічні пріоритети* – 2015. – № 2. – С. 125–134.

267. Ревак І. О. Інтелектуальний потенціал – основа інноваційного розвитку бізнесу. Роль вищої освіти у формуванні інтелектуального потенціалу / І. О. Ревак // *Рушійні сили розвитку бізнесу в умовах ринкової взаємодії: Колективна монографія / під ред. д.е.н., професора Г.Г. Савіної.* – Херсон: видавництво ПП Вишемирський В.С., 2014. – 288 с.

268. Ревак І. О. Інтелектуальний потенціал у процесах структурної трансформації економіки України / І. О. Ревак // *Науковий вісник. Фінанси, банки, інвестиції.* – 2013. – № 6 (25). – С. 106–110.

269. Ревак І. О. Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України: проблеми теорії та практики : монографія / І.О. Ревак. – Львів : ЛьвДУВС, 2015. – 416 с.

270. Ревак І. О. Концептуальні засади державної політики мінімізації загроз інтелектуальному потенціалу України / І.О. Ревак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наук. праць. – Львів, 2015. – Випуск 1. – С. 192–205.

271. Ревак І. О. Культурно-духовні чинники підвищення інтелектуального потенціалу України / І. О. Ревак // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове фахове видання. – 2014. – грудень. – Вип. 2. – С. 335–340.

272. Ревак І. О. Методичні підходи до оцінювання інтелектуального потенціалу держави / І. О. Ревак // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія економічні науки. – Херсон, 2014. – Випуск 8/2014. – С. 214–219.

273. Ревак І. О. Методологічні засади дослідження інтелектуального потенціалу в контексті економічної безпеки / Крупка М.І., Ревак І.О. // Бізнес-Інформ – 2015. – № 12. – С. 20–25.

274. Ревак І. О. Механізм забезпечення фінансової безпеки України: теоретичний аспект / І. О. Ревак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2009. – Вип. 2. – С. 238–247.

275. Ревак І. О. Місце інтелектуального потенціалу в системі економічної безпеки / І. О. Ревак // Економічна та інформаційна безпека суб'єктів господарювання: сучасний стан та тенденції розвитку : монографія / авт. кол. ; за ред. д.е.н., проф. Т. С. Смовженко, д.е.н., проф. А. Я. Кузнецової, д.е.н., проф. О. І. Барановського, д.е.н., проф. О. М. Тридіда, д.е.н., проф. Г. М. Азаренкової та ін. – К. : УБС НБУ, 2014. – 350 с. – С. 294–309.

276. Ревак І. О. Мультиаспектність поняття «інтелектуальна безпека держави» / І. О. Ревак // Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки. – 2015. – № 12 (345). – Черкаси, 2015. – С. 107–113.

277. Ревак І. О. Науковий потенціал в інноваційному розвитку економіки України / І. О. Ревак // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького. – Том 15. – 2013. – № 2(56). – С. 307–312.

278. Ревак І. О. Наукові підходи до тлумачення сутності інтелектуального потенціалу / І. О. Ревак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наук. праць. – Львів, 2013. – Випуск 2. – С. 132–146.

279. Ревак І. О. Пріоритети зміцнення економічної безпеки в освітній та науковій сфері України / М. І. Крупка, І. О. Ревак // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2015. – № 4(4). – С. 55–62.

280. Ревак І. О. Проблеми тлумачення понять «інтелектуальний потенціал суспільства» та «інтелектуальний потенціал держави» / І. О. Ревак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. – Випуск 8. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2013. – С. 63–66.

281. Ревак І. О. Системно-структурний підхід до формування системи економічної безпеки держави / І. О. Ревак // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. Збірник наук. праць. – Львів, 2014. – Випуск 1. – С. 259–269, Випуск 2. – С. 92–101.

282. Ревак І. О. Структурні компоненти інтелектуального потенціалу держави / І. О. Ревак // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки». – Чернігів, 2014. – Випуск 3 (75). – С. 52–62.

283. Ревак І. О. Тенденції та діагностика стану вітчизняної науки як фактора збагачення інтелектуального потенціалу / І. О. Ревак, С. В. Кавун // Вісник НБУ. – 2015. – № 6. – С. 68–76.

284. Ревак І. О. Теорія безпекознавства: сутність та основні поняття / І. О. Ревак // Концептуальні засади формування фінансово-економічної безпеки : кол. моногр. / за заг. ред. д.е.н., проф. С. М. Шкарлета ; М-во освіти і науки України ; Чернігів. нац. технол. ун-т. – Ніжин : ФОП Лук'яненко В. В. ; ТПК «Орхідея», 2015. – 439 с. – С. 84–94.

285. Ревак І. О. Функції інтелектуального потенціалу держави / І. О. Ревак // Проблеми економіки: нові ринки та нові напрямки розвитку : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції : у 3 ч. (м. Дніпропетровськ, 6–7 лютого 2015 р.). – Дніпропетровськ : НО «Перспектива», 2015. – Ч. 1. – С. 20–22.

286. Результати вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності / Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

287. Ричкова Л. В. Управління освітою дорослих як система / Л. В. Ричкова // Вісник соціально-економічних досліджень. – Випуск 23. – С. 264–269.

288. Робінсон К., Ароніка Л. Школа майбутнього. Революція у вашій школі, що назавжди змінить освіту / Кен Робінсон, Лу Ароніка. – Львів : Літопис, 2016. – 258 с.

289. Романенко О. Духовно-моральні виміри економічного життя суспільства / О. Романенко // Вісник НБУ. – 2009. – № 5. – С. 48–51.

290. Рубинштейн А. Я. Вступительная заметка / А. Я. Рубинштейн // Журнал Новой экономической ассоциации. – 2014. – № 4.(24). – С. 182–184.

291. Рубинштейн А. Я. К теории рынков «опекаемых благ». Статья 1. Опекаемые блага и их место в экономической теории / А. Я. Рубинштейн // Общественные науки и современность. – 2009. – № 1. – С. 139–153.

292. Рубинштейн А. Я. Экономика общественных предпочтений. Структура и эволюция социального интереса / А. Я. Рубинштейн. – СПб. : Алетей, 2008. – 560 с.

293. Рудь Н. Т. Інтелектуальний потенціал: фактори формування і реалізації / Н. Т. Рудь, Ю. М. Гаврилюк // Економічні науки. Сер.: Економіка та менеджмент. – 2011. – Вип. 8. – С. 283–297.
294. Руткевич О. Вища освіта: «доступна» та/або «платна»? / О. Руткевич // Вища освіта. – 2005. – № 5. – С. 104–112.
295. Савчин М. В. Духовний потенціал людини: монографія / Мирослав Савчин. Вид. 2-е, переробл. і доп. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2010. – 507 с.
296. Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / В. Н. Садовский // Социология в СССР. – Т. I. – М., 1965.
297. Семиноженко В. П. Будущее науки – будущее Украины / В. П. Семиноженко // Наука та наукознавство. – 2005. – № 3. – С. 28–31.
298. Симановский С. «Утечка умов» и технологическая безопасность России / С. Симановский // Российский экономический журнал. – 1996. – № 3. – С. 18–23.
299. Симоненко А. А. Духовность: от истории проблемы к общефилософской трактовке / А. А. Симоненко // Философские исследования. – 2000. – № 3. – С. 121–142.
300. Система економічної безпеки держави / заг. ред. А. І. Сухорукова ; Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К. : ВД «Стилос», 2009. – 685 с.
301. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія : в 3 т. – Т. 1 / О. М. Ляшенко, Ю. С. Погорелов, В. Л. Безбожний та ін. ; за заг. ред. Г. В. Козаченко. – Луганськ : Елтон-2, 2010. – 282 с.
302. Система статистики культури ЮНЕСКО – 2009 (ССК) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uis.unesco.org/culture/Documents/framework-cultural-statistics-culture-2009-rus.pdf>

303. Скуратівський В. Гуманітарна політика в Україні / В. Скуратівський, В. Трощинський, С. Чукут. – К. : Вид-во УАДУ, 2002.
304. Соколова І. В. Управління вищою освітою у зарубіжних країнах / І. В. Соколова // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2014. – Вип. 3–4. – С. 98–104.
305. Соскін О. Трансформація системи вищої освіти в контексті європейської інтеграції України / О. Соскін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2005/5-6/20050514.html>
306. Соціальна діяльність церков та релігійних організацій в Україні / С. Здіорук, В. Токман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/Monitor/february2009/9.htm>
307. Соціологічні опитування. Громадяни України. Освіта / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=178
308. Соціологічні опитування. Громадяни України. Релігія // Центр Разумкова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=93
309. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2014 рік. Аналітична довідка / Український інститут науково-технічної і економічної інформації. – Київ, 2015. – 208 с.
310. Становлення і розвиток недержавних суб'єктів сектору безпеки України (система безпеки підприємництва) : наукова доповідь / В. В. Крутов, В. Г. Пилипчук. – К. : НІСД, 2011. – 85 с.
311. Статистичні щорічники України за 2005–2014 роки / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України.
312. Статінова Н. П. Якість освіти у контексті інтеграції вищої школи у всесвітній простір / Н. П. Статінова // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська Академія». Серія: Педагогіка. – Том 136. – Випуск 123. – С. 9–13.

313. Статут Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www1.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2002/regulations/OpenDocs/020405_2.pdf
314. Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_014
315. Сташенко О. Виступ на Національних слуханнях «Молодіжна зайнятість: виклики та шляхи впливу профспілок» (м. Київ, 21–22 березня 2012 р.) / О. Сташенко [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.dcz.gov.ua/file/link/237601/file/Dopovid_Stashenko.doc
316. Стефанишин О.В. Людський потенціал економіки України: Монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 315 с.
317. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів : проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kno.rada.gov.ua/>
318. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
319. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13–18.
320. Сухоруков А. І. Антикризова політика розвинутих країн / А. І. Сухоруков // Економіка України. – 2004. – № 8. – С. 16–27.
321. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / укладачі : Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; за заг. ред. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2011. – 784 с.

322. Сучасні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України : в 3 т. / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця, акад. НАН України В. П. Семиноженка, чл.-кор. НАН України Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2007. – 544 с.

323. Тарасенко І. О. Проблеми фінансування вищої освіти в Україні в контексті забезпечення конкурентоспроможності / І. О. Тарасенко, Т. М. Нефедова // Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. – 2013. – № 4. – С. 177–185.

324. Тенденції тіньової економіки в Україні 2015 рік / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>

325. Технологічний імператив стратегії соціально-економічного розвитку України : монографія / Л. І. Федулова, Ю. М. Бажал, В. Л. Осецький та ін. ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Л. І. Федулової ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 656 с.

326. Технологічні парки України / Державне агентство з питань електронного урядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dknii.gov.ua/?q=print/1065>

327. Тимошук Г. В. До проблеми визначення поняття «духовність» у педагогічній науці / Г. В. Тимошук // Пробл. інж-пед. освіти : зб. наук. пр. / Укр. інж.-пед. акад. – Х., 2011. – С. 286–289.

328. Титов В. В. Возможности системного анализа применительно к научному и техническому творчеству / В. В. Титов [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.metodolog.ru/00293/00293.html>

329. Тихомиров В. П. Анализ состояния и тенденции развития технологии открытого образования, обеспечивающего подготовку специалистов на уровне современных требований / В. П. Тихомиров // Система обеспечения качества дистанционном образовании: МИМ ЛИНК. – 2001. – № 3. – С. 21–43.

330. Ткаченко В. А. Інтелектуальний потенціал в основі розвитку виробничих сил і виробничих відносин : монографія / В. А. Ткаченко. – Дніпропетровськ : Моноліт, 2008. – 274 с.
331. Ткаченко В. А. Концептуально-аналітична система компетенцій формування інновацій зростання інтелектуального потенціалу / В. А. Ткаченко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2012. – № 1 (5). – Том 1. – С. 404–428.
332. Тлумачний словник української мови / укладачі Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. – Харків : Синтекс, 2002. – 672 с.
333. Тринько Р. І. Злочинність в Україні / Р. І. Тринько. – Львів, 2007. – 55 с.
334. Туган-Барановський М. І. Основи політичної економії / М. І. Туган-Барановський; ред.: С. М. Злупко. – Львів, 2003. – 627 с.
335. Уёмов А. И. Свойства, системы, сложность / А. И. Уёмов // Вопросы философии. – 2003. – № 6. – С. 96–110.
336. Україна у вимірі економіки знань / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця. – К. : Основа, 2006. – 592 с.
337. Український театр на сучасному етапі (оглядова довідка за матеріалами преси) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/133598>
338. Ушкалов И. Г. «Утечка умов» как глобальный феномен и его особенности в России / И. Г. Ушкалов, И. А. Малаха // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 110–117.
339. Федулова Л. І. Державна політика в національній інноваційній системі: стабільність зберігається / Л. І. Федулова // Актуальні проблеми економіки . – 2008. – № 4. – С. 90–103.
340. Федулова Л. І. Інтеграція науки й освіти в системі формування економіки знань / Л. І. Федулова // Проблеми науки. – 2004. – № 9. – С. 2–6.

341. Федулова Л. І. Технологічна політика: глобальний контекст та українська практика : монографія / Л. І. Федулова. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2015. – 844 с.
342. Фісун А. Економічний прорив Китаю: досягнення, перспективи та проблеми / А. Фісун // Економіка України. – 2011. – № 5. – С. 84–92.
343. Флейчук М. Геоекономічні виміри трансформації світового порядку та наслідки для України / М. Флейчук, В. Волошин, О. Дацко // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2015. – Вип. 36(3). – С. 107–114.
344. Форрестер Д. Динамика розвитку города : пер. с англ. / Д. Форрестер. – М. : Прогресс, 1974. – 281 с.
345. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Том 45. Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – 575 с.
346. Франчук В. І. Особливості організації системи економічної безпеки вітчизняних акціонерних товариств в умовах трансформаційної економіки : монографія / В. І. Франчук. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 440 с.
347. Халамендик В. Інтелектуальний потенціал та доля української нації: точки дотику / В. Халамендик // Освіта регіону. – 2010. – № 3. – С. 15–18.
348. Ханін Г. І. Высшее образование и российское общество / Г. И. Ханин // ЭКО. – 2008. – № 8. – С. 75–92.
349. Хвесик М. А. Антикризове управління економічною безпекою в умовах викликів фінансово-економічної глобалізації (державний і регіональний виміри) : монографія / М. А. Хвесик, А. В. Степаненко, О. М. Ральчук, Й. М. Дорош. – Донецьк : Юго-Восток, 2010. – 324 с.
350. Ходжаян А. О. Концептуальні засади реалізації державної інвестиційної політики / А. О. Ходжаян, О. А. Руденко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2014. – № 8. – С. 40–45.

351. Холл А. Д. Определение понятия системы / А. Д. Холл, Р. Е. Фейджин // Исследования по общей теории систем : сборник переводов с польского и английского. – М. : Прогресс, 1969. – С. 252–286.
352. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
353. Червінська Л. До питання використання інтелектуального потенціалу аграрної науки / Л. Червінська, Т. Червінська // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 77–84.
354. Чернега О. Б. Інноваційна компонента конкурентоспроможності економіки України : монографія / О.Б. Чернега, В.С. Білозубенко, І.С. Бондаренко. – Донецьк : Ноулідж, Донецьке відділення, 2010. – 327 с.
355. Чернявский Г. С. К вопросу исследования проблем безопасности России / Г. С. Чернявский и др. // Военная мысль. – 1994. – № 9. – С. 2–8.
356. Чичкало-Кондрацька І. Б. Наукові підходи до розуміння економічної сутності категорії «інтелектуальний потенціал регіону» / І. Б. Чичкало-Кондрацька, Н. Б. Теницька // Ефективна економіка. – 2012. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1309>
357. Чумаченко Г. В. Методи оцінки інтелектуального потенціалу в умовах трансформаційної економіки / Г. В. Чумаченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.hozpravo.snu.edu.ua/chumachenko>.
358. Чупрій Л. В. Стан та проблеми музейної справи в Україні / Л. В. Чупрій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://getmanps.at.ua/publ/stan_ta_problemi_muzejnoji_spravi_v_ukrajini/1-1-0-52
359. Шевченко Г. П. Педагогіка духовності / Г. П. Шевченко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць / гол. ред.: Г. П. Шевченко. – Луганськ : Вид-во Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. – Вип. 1. – С. 3–9.

360. Шептицький Андрей. Як будувати рідну хату? / Андрей Шептицький ; за заг. ред. Лариси Івшиної. – К. : Українська прес-група, 2013. – 47 с.
361. Шердаков В. Н. Понятие духовности / В. Н. Шердаков // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 24–32.
362. Шидловський І. В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України / за ред. Й. В. Царика / Ігор Шидловський. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – 112 с.
363. Шумакова І. С. Кадровий потенціал та його вплив на ефективність діяльності організації // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліт – 2010. – № 3. – С. 234–241.
364. Шутко Ф. О. Духовна культура українського народу та її вплив на сучасний розвиток цілісного суспільства в Україні / Ф. О. Шутко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bogoslov.org.ua/publikacii/doklad/duxovna-kultura-ukrainskogo-narodu-ta-ii-vpliv-na-suchasniie-rozvitok-cilisnogo-suspilstva-v-ukraini.html>
365. Щодо вдосконалення методології інтегрального оцінювання рівня економічної безпеки України". Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.niss.gov.ua/articles/1358/>
366. Щодо державної підтримки науки та утворення єдиного органу управління наукою та інноваціями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/ua/pr-viddil/2866/1405005330/>
367. Щодо фінансування науки в Україні // Вісник НАН України. – 2012. – № 5. – С. 43–45.
368. Щурко У. В. Релігійні чинники в системі забезпечення економічної безпеки держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 21.04.01 / У. В. Щурко ; Нац. ін-т проблем міжнародної безпеки. – К., 2009. – 19 с.
369. Эйнштейн А. Собрание научных трудов / А. Эйнштейн. – М. : Наука, 1965–1967. – 4 т.

370. Экономическая безопасность государства и интеграционные формы ее обеспечения / под ред. Г. К. Вороновского, И. В. Недина. – К. : Знання України, 2007. – 392 с.
371. Экономическая безопасность: Производство-Финансы-Банки / под ред. В. К. Сенчагова. – М. : ЗАО «Финстатинформ», 1998. – 621 с.
372. Юзвак Ж. М. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку / Ж. М. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – № 5. – С. 139–150.
373. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Д–Й. – 744 с.
374. Яковец Ю.В. Глобальные экономические трансформации XXI века / Ю.В. Яковец. – М.: Экономика, 2011. – 384 с.
375. Якубовський М. Науково-інноваційне забезпечення модернізації української промисловості / М. Якубовський // Економіка України. – 2009. – № 10. – С. 4–14.
376. Ярочкин В. И. Секьюрилогия – наука о безопасности жизнедеятельности / В. И. Ярочкин. – М. : Ось-89, 2000. – 399 с.
377. Ahn S., Hall B.H., Lee K. Intellectual Property for Economic Development. KDI series in Economic Policy and Development. 2014. 328pp.
378. Albuquerque E., Suzigan W., Kruss G., Lee K. Developing National Systems of Innovation. University–Industry Interactions in the Global South. Ottawa-Cairo. 2015. 320 pp.
379. Bernardez
del conocimiento Bloomington, IN: AuthorHouse, 2008.
380. Blaug, Mark. Economic theory in retrospect. Homewood, Ill. : R. D. Irwin, 1962.
381. Borowik I. Religion and Civil Society in Poland in the Process of Democratic Transformation / I. Borowik // Religion and Patterns of Social Transformation / Editors D. Jeromilov, S. Zrincsak, I. Borowik. Zagreb: Institute for Social Research, 2004. – 359 p.

382. Budget of the U.S. Government. Fiscal year 2007, Wash., U.S. Gov. pr.off., 2006. – 346 p.

383. Educational Expenditure Statistics // European Commission Eurostat. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Educational_expenditure_statistics

384. European Value Study [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

385. Federal Historic Rehabilitation Tax Credit / Tax Incentives for Preserving Historic Properties. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nps.gov/tps/tax-incentives.htm>

386. Higher Education R&D Expenditures Resume Slow Growth in FY 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nsf.gov/statistics/2015/nsf15314/nsf15314.pdf>

387. Kavun S. Indicative-geometric Method for Estimation of Any Business Entity // International Journal of Data Analysis Techniques and Strategies // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inderscience.com/info/ingeneral/forthcoming.php?jcode=ijdatas>.

388. Le Financement Public de la Recherche, un Enjeu National. Rapport Public Thématique // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [rapport_thematique_financement_public_recherche.pdf](#)

389. Makarow M. Conference “European Research on the Move” (Wroclaw, Poland, September 4-5, 2009). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.eitplus.com/artykuly/426/Programme/

390. Musgrave R. A. Public Finance and Finanzwissenschaft Traditions Compared / R. A. Musgrave // FinanzArchiv. – Vol. 53. – P. – 145–193.

391. National Science Foundation [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nsf.gov/funding/aboutfunding.jsp>

392. OECD Factbook 2010: Economic, Environmental and Social Statistics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-factbook-2010_factbook-2010-en
393. OECD IMHE-HEFCE Project on International Comparative Higher Education Financial Management and Governance Financial Management and Governance in HEIS: Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/japan/33643409.PDF>
394. QS World University Rankings® 2014/15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/>
395. Revak I. Diagnostics of Threats of Ukraine's Intellectual Safety / I. Revak // Journal L'Association 1901 "SEPIKE", Ausgabe 7, Poitiers, Osthofen, Los Angeles, den 31.12.2014. – P. 132–137.
396. Revak I. Economic security of the state: essence, structure and maintenance // Thematic Proceedings of International Significance "Archibald Reiss Days". – Belgrade: Academy of Criminalistic and Police Studies, 2012. – P. 647–661.
397. Revak I. World Experience of Usage of Science and Education in the Processes of State Intellectual Potential Growing / Iryna Revak, Mykhajlo Krupka // Проблеми економіки – 2015. – № 4. – С. 39–45.
398. Schumpeter J. A. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung: Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus 7. Aufl. Berlin : Duncker & Humblot, 1987 XXVI, 369 с.
399. Stewart T.A. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations. – New York-London, "Double-day&Currency. 1997. 261 pp.
400. The British Museum Report and Accounts for the Year Ended 31 March 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.britishmuseum.org/pdf/BM-report-and-accounts-2014-2015.pdf>

401. The Global Competitiveness Report 2004–2005 – 2015–2016 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2015-2016>
402. Taleb N. The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable : Random House Trade Paperbacks, 2007. 400 pp.
403. Toffler A., Toffler H. Creating a New Civilization: The Politics of the Third Wave. Turner Pub., 1995. 112 pp.
404. UK Gross Domestic Expenditure on Research and Development, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ons.gov.uk/ons/dcp171778_398876.pdf
405. United Nations Development Programme. Human Development Index and its components [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://hdr.undp.org/en/content/table-1-human-development-index-and-its-components>
406. 2014 Global R&D Funding Forecast [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.battelle.org/docs/tpp/2014_global_rd_funding_forecast.pdf

ДОДАТКИ

Додаток А

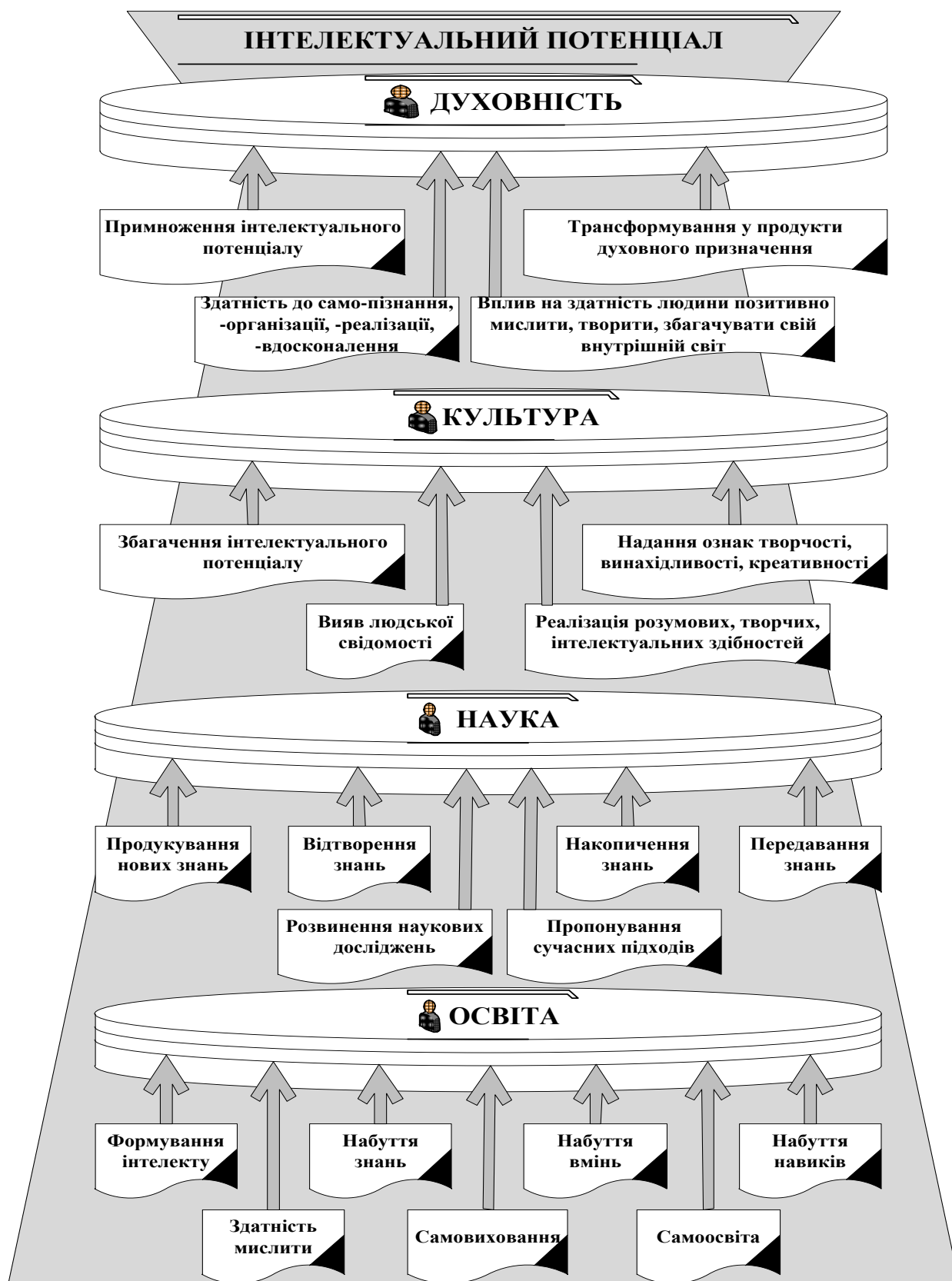
Класифікація видів потенціалу вітчизняними і зарубіжними науковцями

Вид потенціалу	Сутність потенціалу	Автор (и)
<i>Виробничий</i>	реальний обсяг продукції, який можна виготовити за повного використання наявних ресурсів; наявні та потенційні можливості виробництва, наявні фактори виробництва, забезпеченість його певними видами ресурсів	[77, с. 142]
<i>Економічний</i>	сукупність економічних ресурсів і можливостей країни, що можуть бути використані для досягнення цілей соціально-економічного розвитку суспільства	[321, с. 166]
	здатність наявних трудових і матеріальних ресурсів країни забезпечити максимально можливий рівень виробництва продукції та послуг	[24, с. 844]
<i>Інноваційний</i>	сукупність наявних ресурсів і можливість їх мобілізації з метою досягнення стратегічної інноваційної мети, з використанням адекватного організаційно-правового механізму	[77, с. 142]
<i>Інформаційний</i>	інформаційні ресурси і потужності різних економічних суб'єктів, а також можливість їх збільшувати з урахуванням оптимальної структури, вміння раціонально використовувати в інтересах суспільства	[77, с. 142]
<i>Кадровий</i>	сукупна суспільна здібність до праці, потенційна дієздатність суспільства, його ресурси праці	[363]
<i>Людський</i>	сукупна здатність суспільства до освоєння й осмислення світу, накопичення знань, створення на цій основі інтелектуальних продуктів та системи прийняття, переробки, використання, відтворення й передавання інформації	[22, с. 31]
<i>Науковий</i>	сукупність наукових кадрів, фінансових, матеріально-технічних ресурсів; спрямованість досліджень і розробок, економічна ефективність їх використання, рівень організації наукових, проектно-конструкторських, практичних робіт і управління цими процесами	[193]
<i>Науково-інноваційно-технічний</i>	синергічний ефект, що є наслідком комплексної взаємодії наукового, інноваційного і технічного потенціалів	[77, с. 142]

<i>Науково-технічний</i>	сукупність кадрових, матеріально-технічних, інформаційних та організаційних ресурсів, призначених для розв'язання поставлених перед суспільством задач науково-технічного розвитку	[24, с. 844]
<i>Професіональний</i>	інтегральна здатність кількісних та якісних характеристик економічно активного населення (підприємства, галузі, території) з вищою освітою з приводу його реальної та потенційної спроможності виробляти, накопичувати, передавати та реалізовувати знання в матеріальних та духовних цінностях за визначених соціально-економічних умов	[140, с. 24]
<i>Соціальний потенціал території</i>	система факторів людського капіталу і чинників його активної реалізації у розвитку процесів соціалізації мешканців території під впливом факторів мінливого зовнішнього середовища	[213, с. 215]
<i>Соціально-демографічний потенціал</i>	наявність та запас ресурсів населення, що здатні до самовідтворення і відзначаються мінливістю, при ефективному використанні яких забезпечується досягнення поставлених цілей, та який формують компоненти здоров'я, моралі, активності, інтелекту, організованості, освіти, професіоналізму та ресурсів робочого часу	[21, с. 52]
<i>Соціально-трудоий</i>	той самий трудовий потенціал, але зорієнтований на виробниче функціонування з допомогою соціальних умов, факторів, мотивацій	[65, с. 14]
<i>Творчий</i>	приховані здібності, сили для творчої діяльності, що можуть виявитися за певних умов	[332, с. 477]

Джерело: складено автором

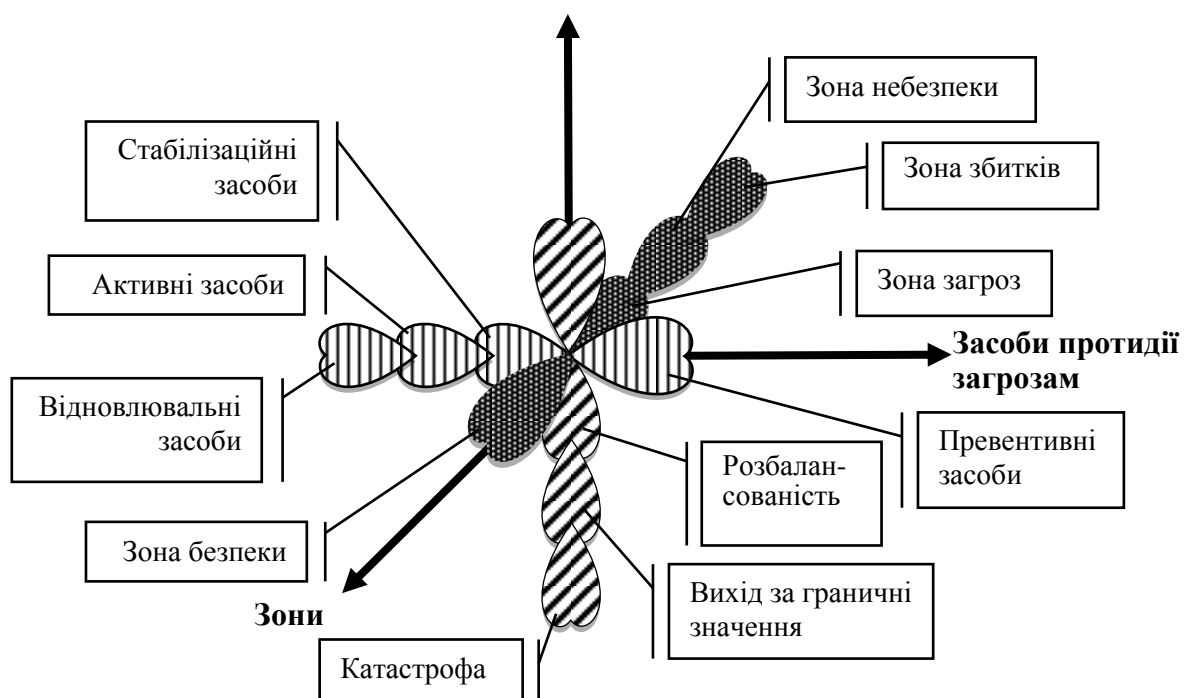
Концепт «піраміди інтелектуального потенціалу»

Джерело: складено автором

Додаток В

Декомпозиція понять «безпека – загроза – небезпека» у тривимірній площині «зони – індикатори – засоби протидії загрозам»

Джерело: складено автором

Додаток Д

Наукові підходи до тлумачення поняття «економічна безпека держави»

Різновиди наукових підходів	Визначення поняття «Економічна безпека держави» – це
Стан захисту національних інтересів і здатність до саморозвитку національної економіки	<ul style="list-style-type: none"> - такий стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціально орієнтований розвиток країни загалом, достатній оборонний потенціал навіть за найнесприятливіших умов розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів [371, с. 5]; - стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальна спрямованість політики, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх та зовнішніх процесів [231]; - стан держави, за якого країна забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення та перспективного розвитку економіки в майбутньому [211, с. 29].
Здатність національної економіки до розширеного відтворення	- здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу належному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання [80].
Комплекс заходів	загальнонаціональний комплекс заходів, спрямованих на постійний і стабільний розвиток економіки держави, що охоплює механізм протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам [177].
Стійкість до загроз	- стан національної економіки, який дає змогу зберегти стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз та спроможний задовольняти потреби особистості, суспільства, держави [74, с. 8].
Стан рівноваги із подальшим розвитком	- стан рівноваги і соціально-орієнтованого розвитку національної економічної системи, що досягається через реалізацію сукупності форм та методів економічної політики [73].

Джерело: складено автором

**Формалізовані методи оцінювання інтелектуального потенціалу
держави (регіону)**

Автор (и)	Розрахунок інтелектуального потенціалу
Руткевич М.Н., Левашов В.К. [139]	$IIIPI = \frac{EP + ES}{2}, \text{ де}$ <p><i>IIIPI</i> – інтегральний індекс інтелектуального потенціалу; <i>EP</i> – агрегований індекс освітнього потенціалу; <i>ES</i> – агрегований індекс наукового потенціалу</p>
Докторович А.Д. [63, с.4-10]	$IPIPI = \alpha_1 EP + \alpha_2 SP, \text{ де}$ <p><i>IPIPI</i> – індекс розвитку інтелектуального потенціалу; <i>EP</i> – індекс, що оцінює потенціал освіти; <i>SP</i> – індекс, що визначає науковий потенціал; α_1 – коефіцієнт значущості потенціалу освіти у структурі розвитку інтелектуального потенціалу; α_2 – коефіцієнт значущості потенціалу науки у структурі розвитку інтелектуального потенціалу.</p>
Никифоров А.Є. [190, с.77-82]	$I = \frac{I_r + r_v \cdot G_v + r_m \cdot M}{3}, \text{ де}$ <p><i>I</i> – загальний індекс загальнонаціонального інтелектуального потенціалу; <i>I_r</i> – агрегований індекс інтелектуальних ресурсів; <i>G_v</i> – агрегований індекс впливу держави; <i>M</i> – індекс впливу ринку на формування загальнонаціонального інтелектуального потенціалу; <i>r_v</i> та <i>r_m</i> – вагові коефіцієнти впливу держави та ринку на величину загальнонаціонального інтелектуального потенціалу.</p>
Кіршін І.О., Вашуріна О.В., Овчиніков М.М. [105]	$IIIIE = \sqrt[5]{IIIIE_{екс}^1 \cdot IIIIE_{екс}^2 \cdot \prod_{i=1}^3 IIIIE_{инт}^i}, \text{ де}$ <p><i>IIIIE</i> – інтегральний індекс інтелектуалізації економіки; <i>IIIIE¹_{екс}</i>, <i>IIIIE²_{екс}</i> – індекси екстенсивного типу; <i>IIIIEⁱ_{инт}</i> – індекс інтенсивного типу.</p>
Веретенникова О.В., Крикун Н.О. [31, с. 131-140]	$IPR = \sum_{i=1}^n p_i z_i, \text{ де}$ <p><i>IPR</i> – інтегральний показник інтелектуального потенціалу регіону; <i>n</i> – загальна кількість показників; <i>i</i> – індекс окремого показника для загальної кількості <i>n</i>; <i>p_i</i> – значущість показника; <i>z_i</i> – середній рівень за кожним із показників.</p>
Радіонова І.Ф., Усик В.І. [256, с. 61-62]	$IP = \frac{\Delta Y}{\Delta I_{IK}}, \text{ де}$ <p><i>IP</i> – інтелектуальний потенціал економіки; ΔY – показник зміни загального доходу; ΔI_{IK} – показник інтелектуального капіталу, оцінений через інтегральний індекс.</p>

Джерело: складено автором

Додаток Ж

**Підготовка фахівців у ВНЗ на початок навчального року
за галузями знань**

Галузі знань	2010/11	%	2011/12	%	2012/13	%	2013/14	%	2014/15	%
Освіта	58185	10,70	53067	10,02	34204	6,57	31337	6,46	27392	6,76
Гуманітарні науки та мистецтво	40126	7,38	42233	7,97	47568	9,14	43919	9,05	36150	8,92
Соціальні науки, бізнес і право	243909	44,86	235105	44,37	227983	43,79	204884	42,24	160889	39,69
Природні науки	31708	5,83	30321	5,72	25795	4,95	22050	4,55	19027	4,69
Інженерія	115939	21,32	103640	19,56	87578	16,82	82775	17,06	73684	18,18
Будівництво та архітектура	1908	0,35	5126	0,97	18300	3,51	17598	3,63	13609	3,36
Транспорт	14766	2,72	16872	3,18	22320	4,29	21960	4,53	19901	4,91
Геодезія та землеустрій	24	0,00	633	0,12	3432	0,66	3760	0,78	3428	0,85
Сільське, лісове і рибне господарство та переробка їх продукції	12918	2,38	12405	2,34	10516	2,02	10505	2,17	8886	2,19
Техніка та енергетика аграрного виробництва	574	0,11	2935	0,55	6401	1,23	7492	1,54	6989	1,72
Ветеринарія	216	0,04	476	0,09	1833	0,35	2701	0,56	2148	0,53
Охорона здоров'я	13730	2,53	12991	2,45	13406	2,57	13447	2,77	12223	3,02
Соціальне забезпечення	13	0,00	553	0,10	2397	0,46	2602	0,54	2072	0,51
Сфера обслуговування	0	0,00	2174	0,41	6673	1,28	7312	1,51	6558	1,62
Державне управління	1389	0,26	1399	0,26	1388	0,27	1334	0,27	1518	0,37
Військові науки	570	0,10	846	0,16	583	0,11	798	0,16	784	0,19
Безпека	1746	0,32	2799	0,53	3979	0,76	3543	0,73	3374	0,83
Специфічні категорії	6022	1,11	6259	1,18	6306	1,21	7082	1,46	6760	1,67
Випущено з ВНЗ	543743	100,0	529834	100,0	520662	100,0	485099	100,0	405392	100,0

Джерело: складено автором за [198]

Додаток 3

**Рейтинг вищих навчальних закладів України за показниками
наукометричної бази даних SCOPUS, березень 2015**

№ з/п	Установа	Кількість публікацій у Scopus	Кількість цитувань у Scopus	Індекс Гірша (h-індекс)
1	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	12224	47646	71
2	Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна	7033	30055	53
3	Львівський національний університет імені Івана Франка	4929	21067	44
4	Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова	2481	10061	43
5	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	2076	6673	42
6	Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут"	4767	8957	36
7	Донецький національний медичний університет імені Максима Горького	895	4608	35
8	Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара	2717	7124	31
9	Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут"	1987	5707	31
10	Національний університет "Львівська політехніка"	3101	5632	27
11	Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника	263	2507	27
12	Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького	462	2215	27
13	Ужгородський національний університет	1491	5131	26
14	Донецький національний університет	1499	3003	24
15	Сумський державний університет	1047	4510	23
16	Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського	1313	3707	23
17	Український державний хіміко-технологічний університет	598	2702	23
18	Національний медичний університет ім. акад. О. О. Богомольця	328	1769	23
19	Харківський національний університет радіоелектроніки	1560	2273	22
20	Донецький національний технічний університет	1022	1648	20
21	Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського "Харківський авіаційний інститут"	656	1493	19
22	Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького	317	1367	19

23	Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки	436	2235	18
24	Національний університет "Києво-Могилянська академія"	206	1193	18
25	Дніпропетровська державна медична академія	233	1347	16
26	Севастопольський національний технічний університет	646	1324	16
27	Національний університет біоресурсів і природокористування України	413	1132	15
28	Харківський національний медичний університет	176	570	14
29	Національний авіаційний університет	969	1091	13
30	Одеський національний політехнічний університет	602	864	13
31	Донбаська державна машинобудівна академія	278	1119	12
32	Одеський національний медичний університет	451	568	12
33	Київський національний університет технологій і дизайну	165	1191	11
34	Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського	105	609	11
35	Національний університет харчових технологій	180	574	11
36	Національний лісотехнічний університет України	80	457	11
37	Придніпровська державна академія будівництва і архітектури	166	372	11
38	Національний транспортний університет	201	552	10
39	Національна металургійна академія України	791	548	10
40	Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя	276	518	10

Джерело: <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=4020>

Додаток И

Порівняльна характеристика індикативних показників вищої освіти та професійної підготовки України та провідних держав світу у 2007 та 2014 роках

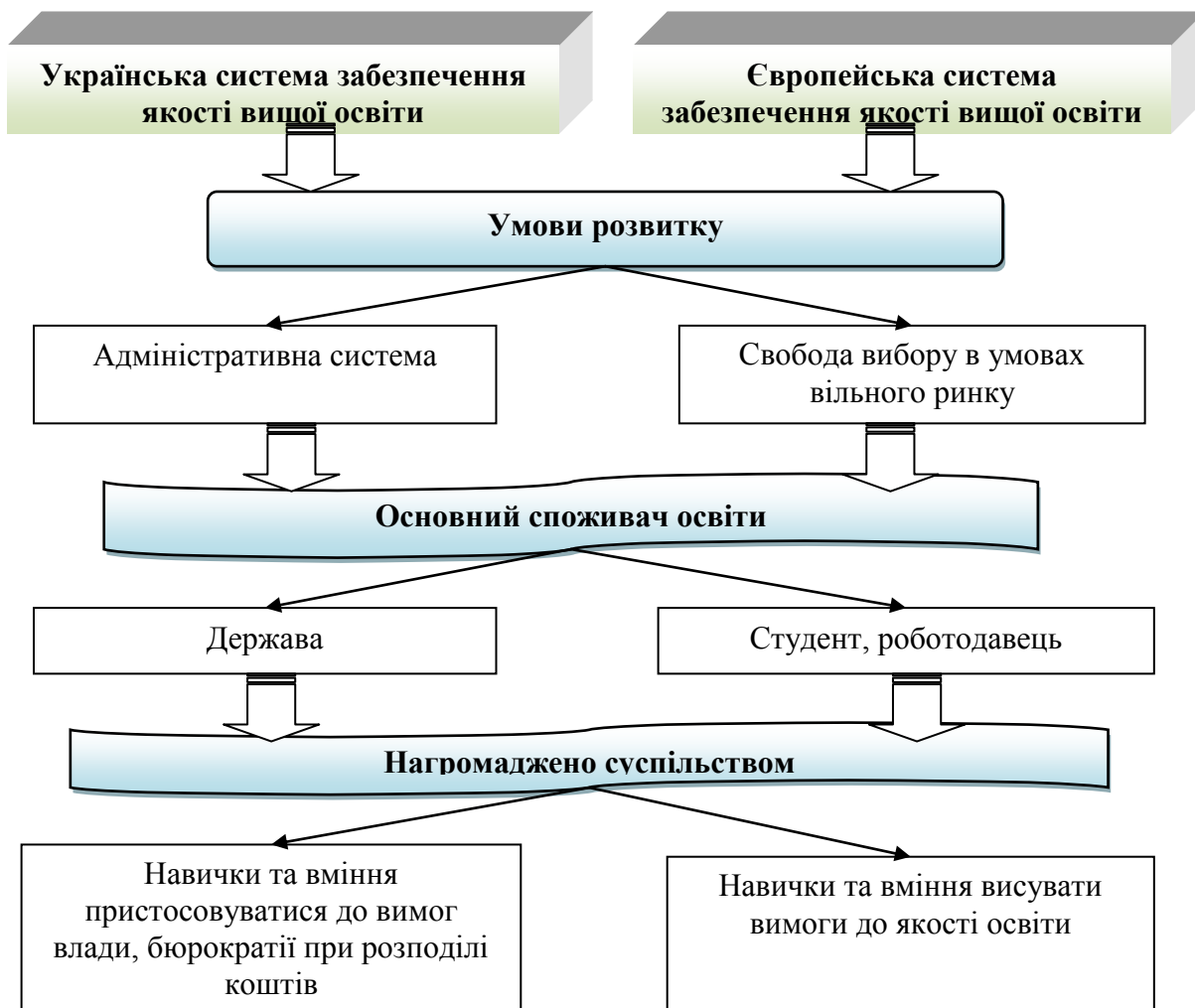
№ з/п	Індикативні показники	2007				2014			
		Найвища позиція	Значення	Місце України	Значення	Найвища позиція	Значення	Місце України	Значення
1.	Охоплення середньою освітою, %	Австралія	150,3	50	93,4	Австралія	135,5	39	98,9
2.	Охоплення вищою освітою, %	Греція	94,9	14	72,8	Греція	116,6	14	79,0
3.	Якість системи освіти	Фінляндія	6,2/7	40	4,2	Швейцарія	6,1/7*	54	4,0
4.	Якість викладання математики та природничих наук	Фінляндія	6,5/7	32	4,9	Сінгапур	6,4/7	38	4,6
5.	Якість шкіл менеджменту	Франція	6,1/7	71	3,9	Швейцарія	6,3/7	87	3,9
6.	Доступ до Інтернету в учбових закладах	Фінляндія	6,4/7	69	3,4	Ісландія	6,5	44	4,8
7.	Доступність дослідницьких та освітніх послуг	США	6,1/7	66	3,9	Швейцарія	6,5/7	78	4,0
8.	Підвищення кваліфікації персоналу	Данія	5,9/7	99	3,5	Швейцарія	5,7/7	74	3,9

Джерело: складено автором за [401]

* у другій частині дробу вказане максимальне значення

Додаток К

Відмінності у формуванні української та європейської систем забезпечення якості освіти

Джерело: складено автором

Додаток Л

Показники інноваційності наукового сектора України

Рік	Подано заявок на видачу охоронних документів	Отримано охоронних документів у ДСІВУ	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. осіб), одиниць	Кількість придбаних нових технологій в Україні та за її межами, одиниць	Кількість переданих нових технологій в Україні та за її межами, одиниць	Індекс зміни активності освоєння нових видів продукції (до поперед. року), %	Частка інноваційно активних промислових підприємств, %	Частка підприємств, що впроваджували інновації, %
2005	6235	6124	128,96	237	16	79,2	11,9	8,2
2006	6756	6556	139,79	382	59	76,4	11,2	10
2007	7396	7359	158,37	1141	29	104,9	14,2	11,5
2008	7671	7523	162,23	835	17	96,8	13	10,8
2009	7511	6940	150,99	1165	7	109,8	12,8	10,7
2010	8894	7748	169,25	707	5	89,7	13,8	11,5
2011	8849	8757	191,9	872	43	134,5	16,2	12,8
2012	8514	8552	187,75	739	29	105,1	17,4	13,6
2013	8348	8432	185,62	651	33	92,2	16,8	12,9
2014	8029	7864	183,19	543	36	90,6	16,1	12,1

Джерело: складено автором за [182]

Додаток М

**Вихідні дані для розрахунку рівня інтелектуального потенціалу України
за складовими компонентами**

Таблиця М.1

Показники освітньої сфери України

Роки	Видатки зведеного бюджету України на освіту, у % до загальної суми видатків	Державні видатки на освіту у % до ВВП	Випущено фахівців з ВНЗ на 10 тис. населення	Результативність роботи аспірантури, % (частка випущених аспірантів із захистом дисертації до загальної кількості випущених)	Результативність роботи докторантури (частка випущених докторантів із захистом дисертації до загальної кількості випущених)	Частка осіб серед економічно активного населення у віці 15-70 років, що мають повну вищу освіту
2005	18,9	5,41	78,73	18,25	13,94	21,04
2006	19,3	5,48	88,19	21,02	21,97	21,95
2007	19,5	5,59	100,81	21,2	20,05	22,76
2008	19,5	5,89	108,94	21,79	21,14	23,25
2009	21,5	6,78	114,72	23,03	26,88	24,86
2010	21,1	6,86	118,77	23,57	28,76	25,82
2011	20,5	6,15	116,10	24,24	25,66	26,78
2012	20,5	6,66	114,31	25,38	33,25	27,81
2013	21,2	7,3	107,67	26,12	32,53	27,83
2014	19,1	6,4	94,43	25,76	27,29	30,81
Нормува- льне значення	201,1	62,52	1042,67	230,36	251,47	252,91

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату

Таблиця М.2

Показники наукової сфери України

Роки	Частка видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	Коефіцієнт наукової активності (кількість науковців до кількості організацій, що виконують наукові роботи)	Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, % до загальної чисельності зайнятих в економіці країни (на 1000 осіб)	Частка виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	Частка витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. осіб), од.	Частка наукових працівників, які виїжджали за межі України з метою проведення наукових досліджень у загальній кількості науковців, які виїжджали за межі України
2005	0,39	69,88	5,10	1,09	0,99	128,96	0,6
2006	0,39	69,04	4,84	0,98	0,91	139,79	0,64
2007	0,4	68,96	4,63	0,93	0,85	158,37	0,59
2008	0,41	68,31	4,49	0,9	0,85	162,23	0,58
2009	0,37	68,96	4,58	0,95	0,86	150,99	0,57
2010	0,34	68,71	4,42	0,9	0,83	169,25	0,54
2011	0,29	67,70	2,80	0,79	0,74	191,9	0,58
2012	0,33	67,91	4,03	0,8	0,75	187,74	0,56
2013	0,33	68,11	3,82	0,81	0,7	185,62	0,56
2014	0,27	69,47	3,84	0,7	0,66	183,19	0,5
Нормува- льне значення	3,52	687,05	42,55	8,85	8,14	1658,04	5,72

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату

Показники культурної сфери України

Роки	Видатки зведеного бюджету України на культуру і мистецтво, у % до загальної суми видатків	Коефіцієнт бібліотечної насиченості (Бібліотечний фонд, млн. примірників / Кількість масових та універсальних бібліотек, тис.)	Коефіцієнт театральної активності (Кількість відвідувань театрів за рік, тис. / Кількість професійних театрів)	Коефіцієнт глядацької активності (Кількість слухачів на концертах за рік, тис. / Кількість концертних організацій)	Коефіцієнт музейної активності (Кількість відвідувань музеїв за рік, тис. / Кількість музеїв)	Кількість користувачів Інтернет на 10 тис. населення
2005	1,4	16,67	45,93	56,41	43,25	158,52
2006	1,4	16,36	45,99	50,62	45,39	220,87
2007	1,4	16,59	47,83	53,16	46,07	295,83
2008	1,5	17,09	50,72	51,95	45,82	410,82
2009	1,5	16,82	45,59	49,35	41,68	608,56
2010	1,6	16,72	47,14	50,60	39,74	799,76
2011	1,6	16,48	50,38	50,00	38,25	915,55
2012	1,6	16,41	50,76	52,27	37,84	1111,54
2013	1,7	16,28	51,88	57,65	36,68	1311,45
2014	1,6	15,27	47,79	32,88	26,15	1372,57
Норму- вальне значення	15,3	164,69	483,99	504,89	400,87	5832,91

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату

Показники духовної сфери України

Роки	Частка витратків зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток у ВВП, %	Витатки зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток, % від ЗБ	Кількість релігійних організацій на 10 тис. населення	Кількість благодійних організацій на 10 тис. населення	Коефіцієнт результативності використання коштів на благодійну діяльність	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	Коефіцієнт судимості (кількість засуджених на 100 тис. населення)
2005	0,75	2,44	6,28	1,89	0,55	1044	376
2006	0,77	2,47	6,50	2,04	0,42	915	344
2007	0,76	2,52	6,72	2,22	0,43	878	328
2008	0,80	2,56	6,90	2,37	0,40	843	317
2009	0,88	2,7	7,10	2,54	0,39	954	318
2010	1,03	3,05	7,29	2,68	0,52	1102	368
2011	0,80	2,58	7,45	2,82	0,48	1138	338
2012	0,93	2,77	7,59	2,96	0,42	981	357
2013	0,90	2,7	7,73	3,09	0,38	1239	270
2014	0,31	1,14	8,67	2,28	0,43	1165	238
Норму- вальне значення	7,93	24,93	72,23	24,89	4,42	10259	3254

Джерело: розраховано автором за даними Держкомстату

Додаток Н

**Нормалізовані значення показників інтелектуального потенціалу
України за складовими компонентами**

Таблиця Н.1

Нормалізовані значення показників освітньої сфери України

Роки	Витатки зведеного бюджету України на освіту, у % до загальної суми витатків	Державні витатки на освіту у % до ВВП	Випущено фахівців з ВНЗ на 10 тис. населення	Результативність роботи аспірантури, % (частка випущених аспірантів із захистом дисертації до загальної кількості випущених)	Результативність роботи докторантури (частка випущених докторантів із захистом дисертації до загальної кількості випущених)	Частка осіб серед економічно активного населення у віці 15-70 років, що мають повну вищу освіту
2005	0,09398	0,08653	0,07551	0,07922	0,05543	0,08319
2006	0,09597	0,08765	0,08458	0,09125	0,08737	0,08679
2007	0,09697	0,08941	0,09668	0,09203	0,07973	0,08999
2008	0,09697	0,09421	0,10448	0,09459	0,08407	0,09193
2009	0,10691	0,10845	0,11003	0,09997	0,10689	0,09830
2010	0,10492	0,10972	0,11391	0,10232	0,11437	0,10209
2011	0,10194	0,09837	0,11135	0,10523	0,10204	0,10589
2012	0,10194	0,10653	0,10963	0,11018	0,13222	0,10996
2013	0,10542	0,11676	0,10326	0,11339	0,12936	0,11004
2014	0,09498	0,10237	0,09057	0,11182	0,10852	0,12182

Джерело: власні розрахунки автора

Нормалізовані значення показників наукової сфери України

Роки	Частка видатків державного бюджету на науку у ВВП, %	Коефіцієнт наукової активності (кількість науковців до кількості організацій, що виконують наукові роботи)	Кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи, % до загальної чисельності зайнятих в економіці країни (на 1000 осіб)	Частка виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	Частка витрат на виконання наукових і науково-технічних робіт у ВВП, %	Коефіцієнт винахідницької активності (кількість отриманих охоронних документів (патентів) на 1 млн. осіб), од.	Частка наукових працівників, які виїжджали за межі України з метою проведення наукових досліджень у загальній кількості науковців, які виїжджали за межі України
2005	0,11080	0,10171	0,11986	0,12316	0,12162	0,07778	0,10490
2006	0,11080	0,10049	0,11375	0,11073	0,11179	0,08431	0,11189
2007	0,11364	0,10037	0,10881	0,10508	0,10442	0,09552	0,10315
2008	0,11648	0,09943	0,10552	0,10169	0,10442	0,09784	0,10140
2009	0,10511	0,10037	0,10764	0,10734	0,10565	0,09107	0,09965
2010	0,09659	0,10001	0,10388	0,10169	0,10197	0,10208	0,09441
2011	0,08239	0,09854	0,06580	0,08927	0,09091	0,11574	0,10140
2012	0,09375	0,09884	0,09471	0,09040	0,09214	0,11323	0,09790
2013	0,09375	0,09913	0,08978	0,09153	0,08600	0,11195	0,09790
2014	0,07670	0,10111	0,09025	0,07910	0,08108	0,11049	0,08741

Джерело: власні розрахунки автора

Нормалізовані значення показників культурної сфери України

Роки	Видатки зведеного бюджету України на культуру і мистецтво, у % до загальної суми видатків	Коефіцієнт бібліотечної насиченості (Бібліотечний фонд, млн. примірників / Кількість масових та універсальних бібліотек, тис.)	Коефіцієнт театральної активності (Кількість відвідувань театрів за рік, тис./ Кількість професійних театрів)	Коефіцієнт глядацької активності (Кількість слухачів на концертах за рік, тис./ Кількість концертних організацій)	Коефіцієнт музейної активності (Кількість відвідувань музеїв за рік, тис./Кількість музеїв)	Кількість користувачів Інтернет на 10 тис. населення
2005	0,09150	0,10122	0,09489	0,11173	0,10789	0,02718
2006	0,09150	0,09934	0,09501	0,10025	0,11324	0,03787
2007	0,09150	0,10073	0,09882	0,10530	0,11493	0,05072
2008	0,09804	0,10377	0,10480	0,10289	0,11429	0,07043
2009	0,09804	0,10213	0,09419	0,09775	0,10398	0,10433
2010	0,10458	0,10152	0,09740	0,10022	0,09914	0,13711
2011	0,10458	0,10007	0,10408	0,09903	0,09541	0,15696
2012	0,10458	0,09964	0,10487	0,10353	0,09439	0,19056
2013	0,11111	0,09885	0,10719	0,11418	0,09150	0,22484
2014	0,10458	0,09272	0,09874	0,06512	0,06524	0,23532

Джерело: власні розрахунки автора

Нормалізовані значення показників духовної сфери України

Роки	Частка видатків зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток у ВВП, %	Видатки зведеного бюджету України на духовний і фізичний розвиток, % від ЗБ	Кількість релігійних організацій на 10 тис. населення	Кількість благодійних організацій на 10 тис. населення	Коефіцієнт результативності використання коштів на благодійну діяльність	Коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення)	Коефіцієнт судимості (кількість засуджених на 100 тис. населення)
2005	0,09517	0,09787	0,08693	0,07583	0,12443	0,89824	0,88445
2006	0,09662	0,09908	0,09005	0,08215	0,09502	0,91081	0,89428
2007	0,09554	0,10108	0,09304	0,08922	0,09729	0,91442	0,89920
2008	0,10080	0,10269	0,09559	0,09519	0,09050	0,91783	0,90258
2009	0,11097	0,10830	0,09831	0,10191	0,08824	0,90701	0,90227
2010	0,12976	0,12234	0,10086	0,10765	0,11765	0,89258	0,88691
2011	0,10057	0,10349	0,10308	0,11321	0,10860	0,88907	0,89613
2012	0,11793	0,11111	0,10511	0,11884	0,09502	0,90438	0,89029
2013	0,11319	0,10830	0,10702	0,12430	0,08597	0,87923	0,91703
2014	0,03946	0,04573	0,12000	0,09170	0,09729	0,88644	0,92686

Джерело: власні розрахунки автора

Додаток П

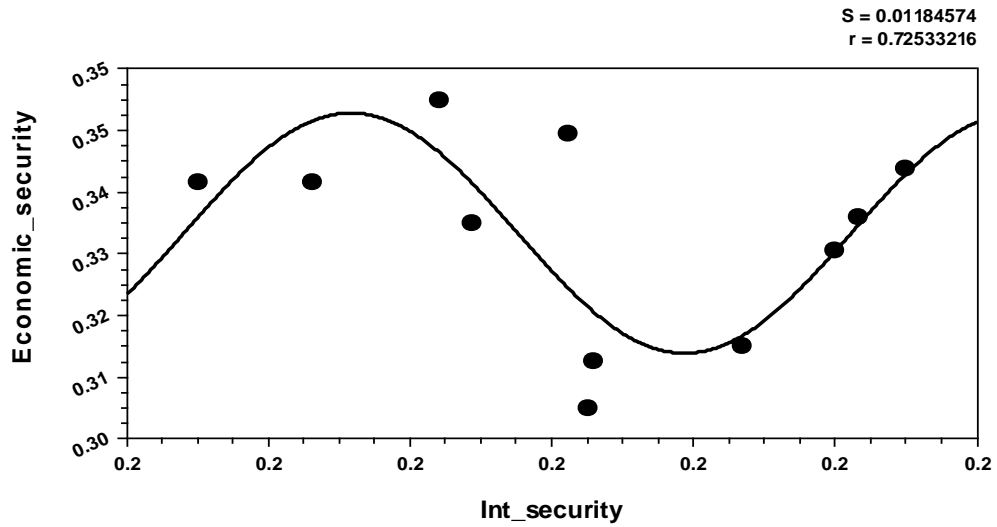

Рис. П.1 Залежність між рівнем інтелектуального потенціалу та економічної безпеки (нормалізовані значення) в Україні, 2005–2014 рр.

Джерело: розраховано автором (метод нелінійного програмування, статистичний пакет *CurveExpert 6.0*; синусоїдальна залежність $Y = 3,31 + 1,75 \cos(4,54x - 4,84)$)

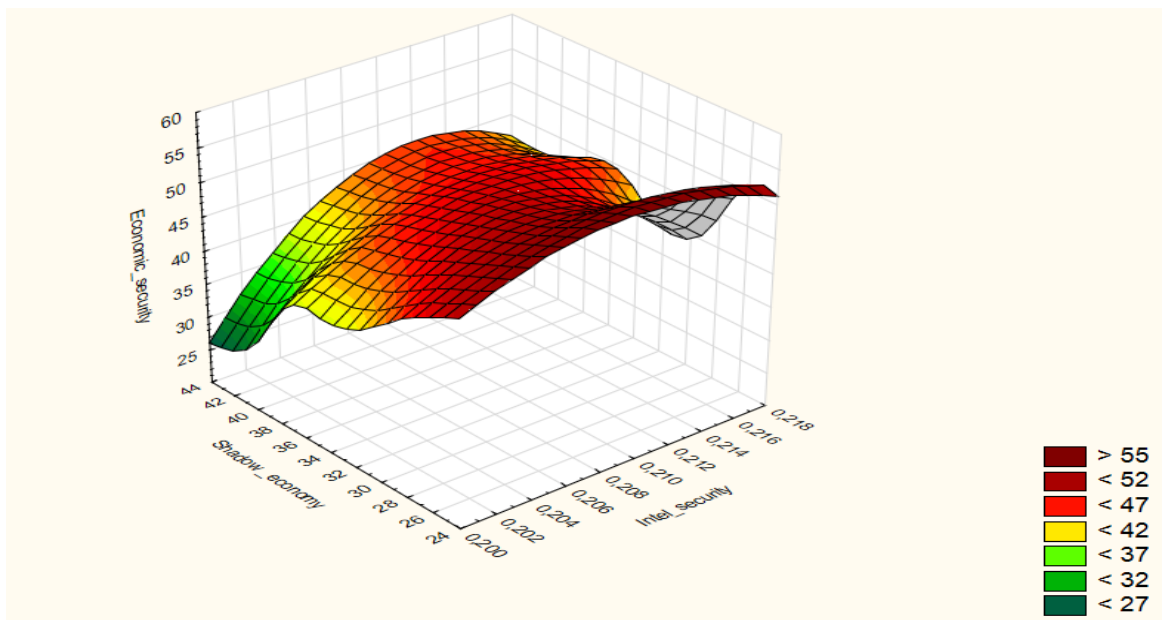
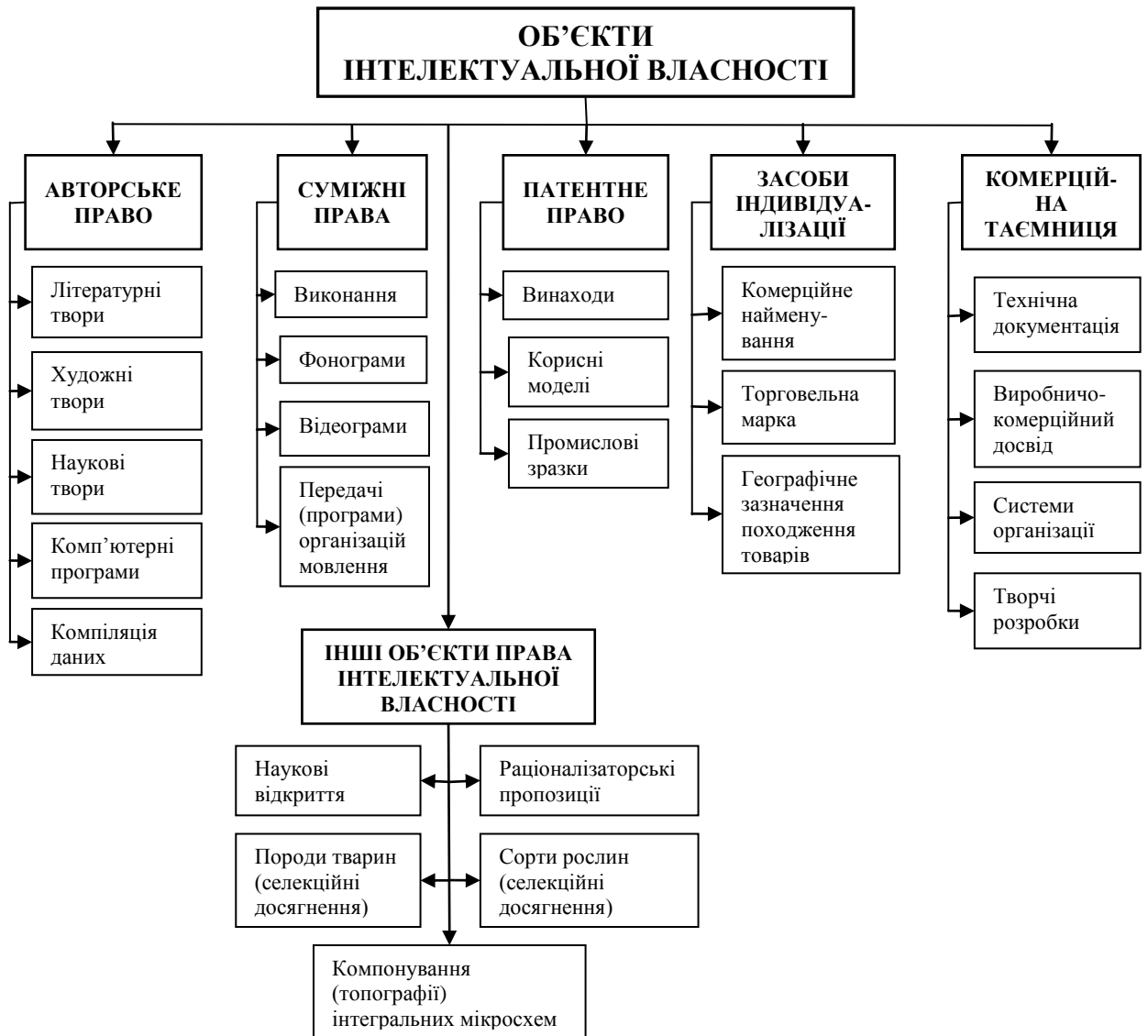

Рис. П.2 Взаємозалежність між рівнем інтелектуального потенціалу, економічної безпеки та тіньової економіки в Україні, 2005–2014 рр.

Джерело: розраховано автором (метод нечіткої логіки, математичний пакет *Mathlab*, статистичний пакет *Statistica*)

Об'єкти інтелектуальної власності

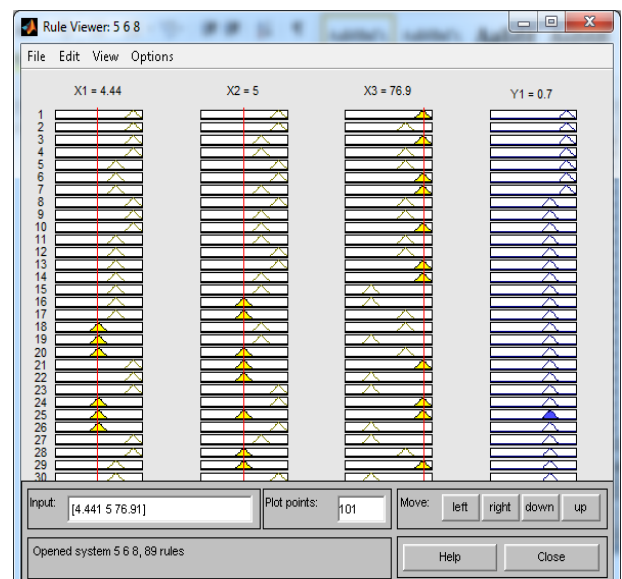
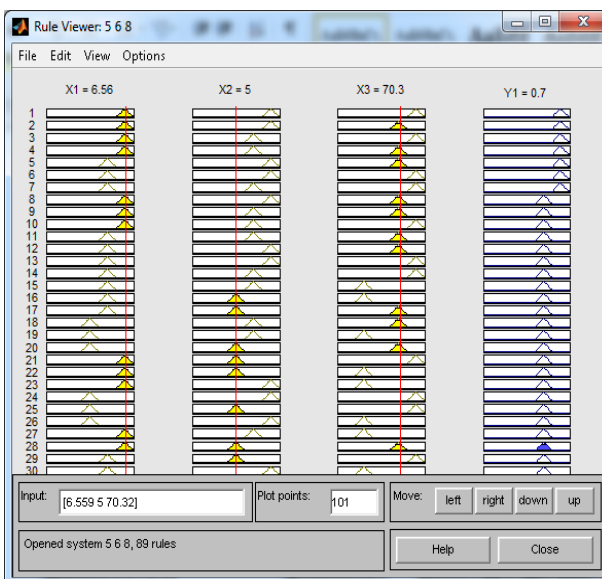
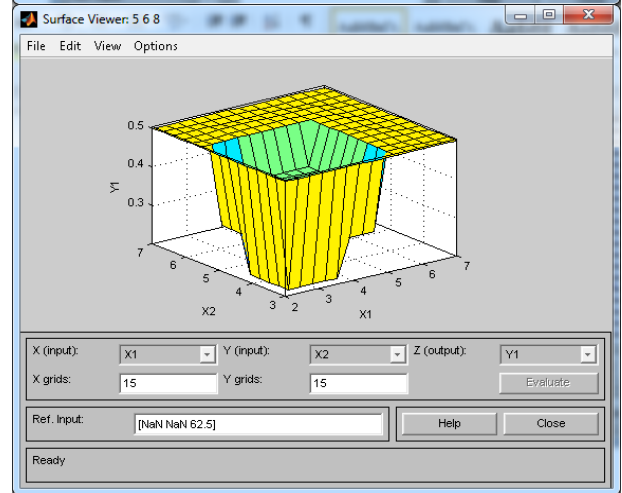
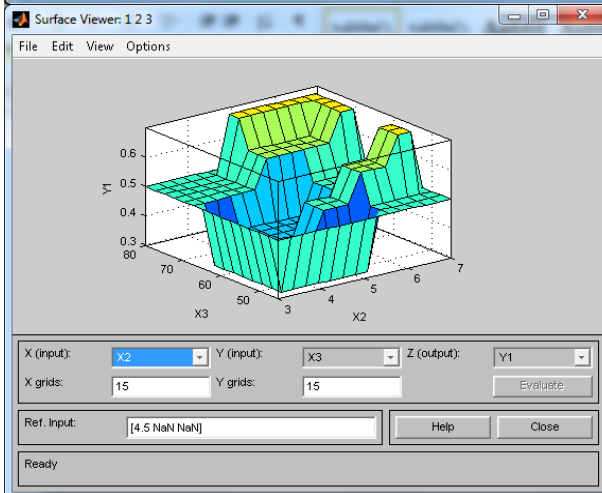
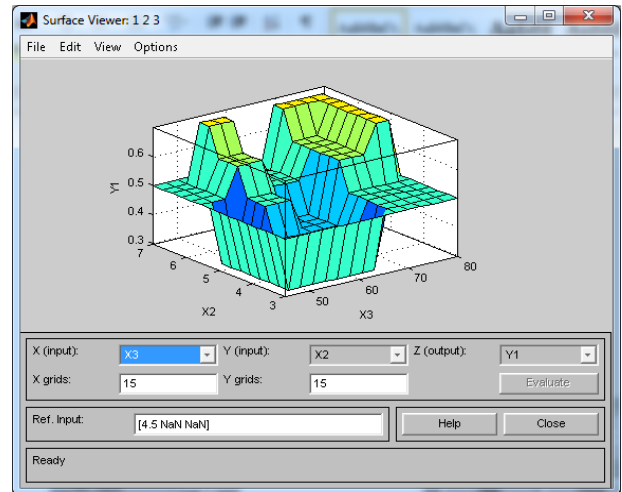
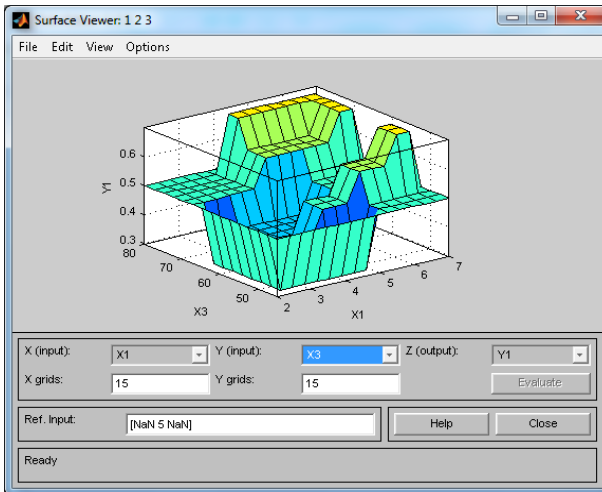
Джерело: складено автором за [352; 232]

Систематизація загроз розвитку інтелектуального потенціалу України

Інтелектуальний потенціал України				
	Освіта	Наука	Культура	Духовність
Деструктивні чинники	<ol style="list-style-type: none"> Деформація структури системи освіти. Відсутній прогрес у розвитку науки як важливої складової функціонування вищої освіти. Низький рівень оплати праці, занепад престижу розумової праці тощо. Відсутність ефективної системи моніторингу і контролю якості освіти. Надмірна комерціалізація освітніх послуг. Неефективна система управління ВНЗ, надмірна централізація та відсутність фінансової автономії ВНЗ. Зниження якості освітніх послуг. Низька якість навчальної літератури, дефіцит передових та інноваційних технологій. Посилення кризи морально-виховних аспектів навчально-освітнього процесу. Старіння педагогічних кадрів і небажання молоді працювати у вишах. Зростання нерівності в доступі до якісної освіти. 	<ol style="list-style-type: none"> Відрив наукових знань від реальних потреб національної економіки. Недосконалість чинних нормативних документів із питань проведення атестації наукових кадрів, відсутність дієвої системи незалежної професійної експертизи наукових досліджень і розробок, захисту прав на інтелектуальну власність. Зниження рівня державного замовлення на підготовку науково-технічних кадрів. Хронічне недофінансування НДДКР. Скорочення чисельності працівників наукової сфери. Зменшення кількості організацій, що виконують наукові роботи. Зниження обсягів виконаних наукових та науково-дослідних робіт. Тривала експлуатація наукового обладнання, що не відповідає загальноприйнятим світовим нормам. Низький рівень оплати праці науково-технічних працівників, соціальна незахищеність науковців та працівників творчих професій. Неефективний менеджмент академії наук. Низький ступінь міжнародного науково-технічного співробітництва, високий ризик трансферу науково-технологічних криз. Спадна тенденція відтворення наукових кадрів, збільшення розриву між різними поколіннями дослідників, поглиблення процесів старіння наукових кадрів. 	<ol style="list-style-type: none"> Розвиток тенденцій різного спрямування у сфері культури. Недостатнє виконання культурою економічної та соціальної функцій. Посилення процесів занепаду духовної самобутності української культури. Неготовність значної частини працівників культури і мистецтва до роботи в умовах нової соціально-економічної системи. Критичний стан матеріально-технічної бази закладів культури. Культурне рейдерство. 	<ol style="list-style-type: none"> Спотворення морально-етичних норм у суспільстві та втрата ціннісних орієнтирів. Руйнування духовного світу людини та криза світогляду. Деформація духовних цінностей, духовна дезорієнтація та відсутність високих духовних ідеалів. Занепад основних цінностей християнської культури та експансія нетрадиційних релігій, злочинна діяльність релігійних сект, псевдодуховних організацій та окремих осіб. Зростання аномальної залежності людини від Інтернету і комп'ютерних технологій, деструктивний вплив ЗМІ на суспільну свідомість.
Загрози	<ul style="list-style-type: none"> Виникнення хронічного освітньо-кваліфікаційного дисбалансу; Нівелювання цінності диплома про вищу освіту та споживачке ставлення до освіти; Перетворення України на «країну дипломів» або «дипломованих безробітних»; Втрата висококваліфікованих кадрів; Дефундаменталізація вищої освіти; Корупція у вищій школі 	<ul style="list-style-type: none"> Згорання наукових розробок, НДДКР; Втрата конкурентних переваг в окремих високотехнологічних виробництвах; Зростання питомої ваги іноземних замовлень за окремими високотехнологічними галузями науки; Наукова (інтелектуальна) еміграція; Подальше зниження попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки; Перманентна залежність вітчизняної науки від інноваційних запозичень та поставок наукового обладнання з-за кордону 	<ul style="list-style-type: none"> Виникнення «культурної пастки», коли застарілі ціннісні установки стають нормами життя та гальмують інноваційні процеси у сфері культури; Зростання культурної колонізації; Втрата культурної самобутності України 	<ul style="list-style-type: none"> Витіснення вищих цінностей та ідеалів технократичними орієнтаціями і глобалізаторськими імперативами мислення; Духовний занепад та втрата християнських ціннісних орієнтирів; Наявність духовного вакууму або «духовної пустелі»; Духовне та інтелектуальне насильство

Додаток Т.1

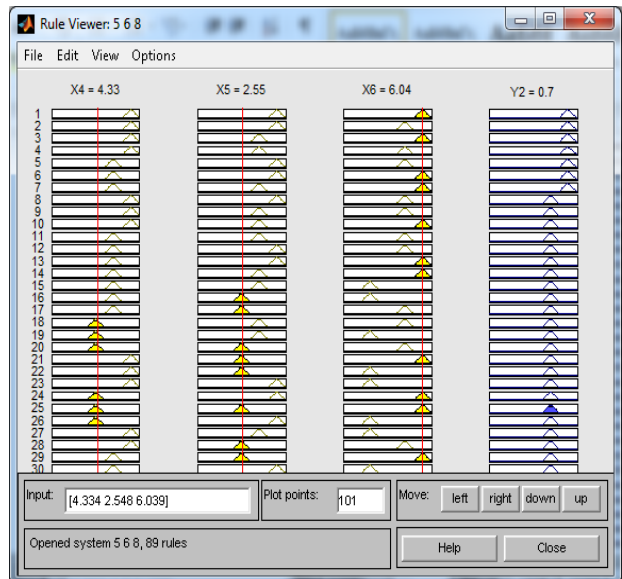
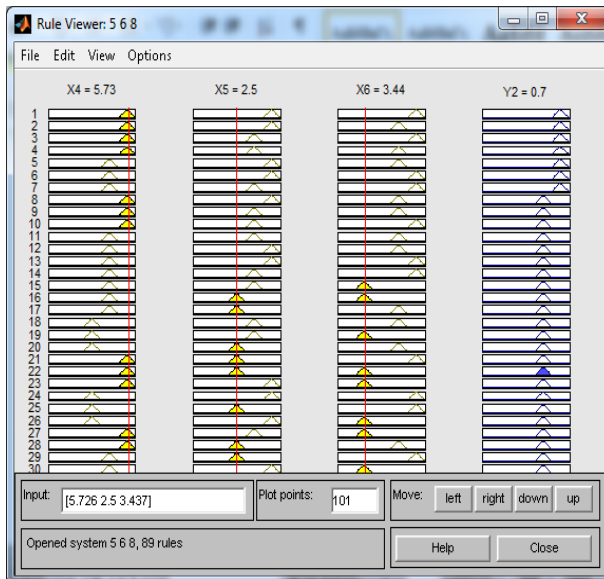
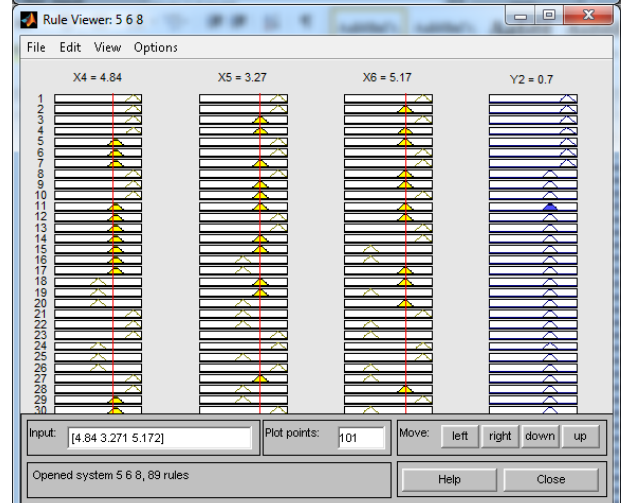
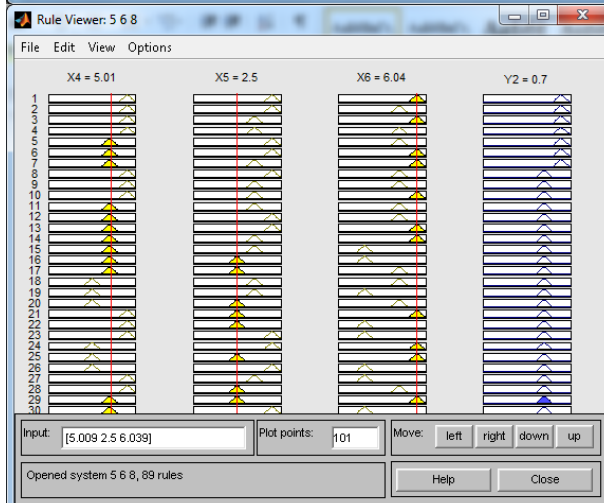
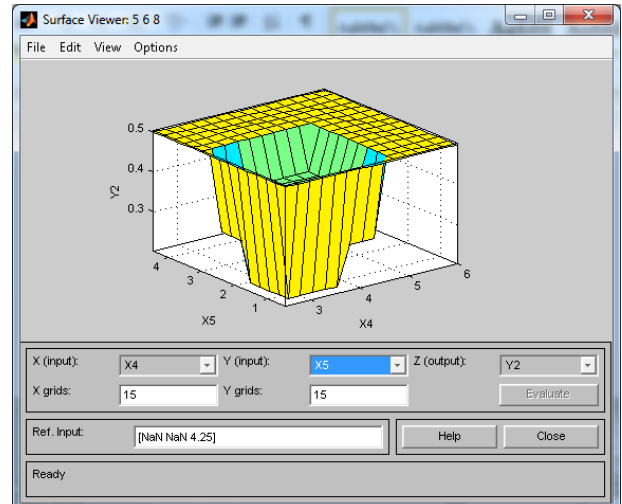
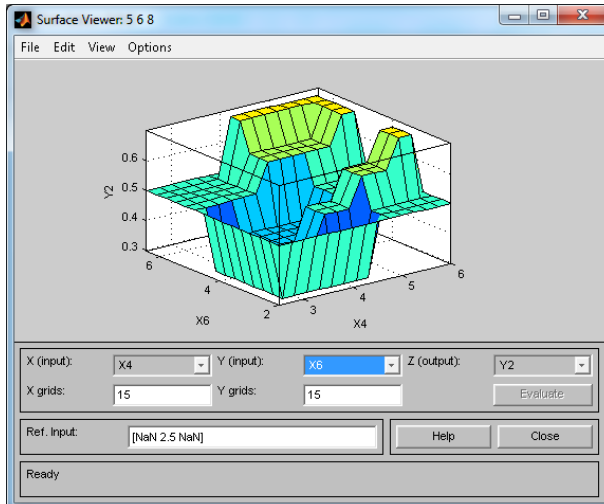
Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності економічної безпеки від якості системи освіти (x_1), підвищення кваліфікації персоналу (x_2) та соціального розвитку (x_3)

Джерело: розраховано автором

Додаток Т 2

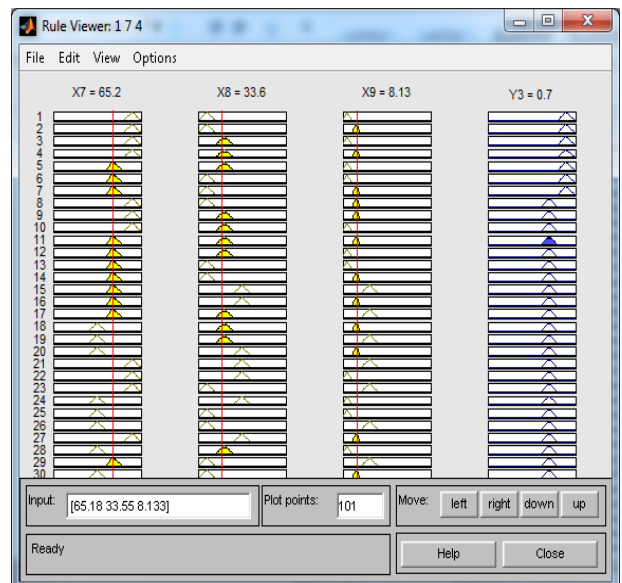
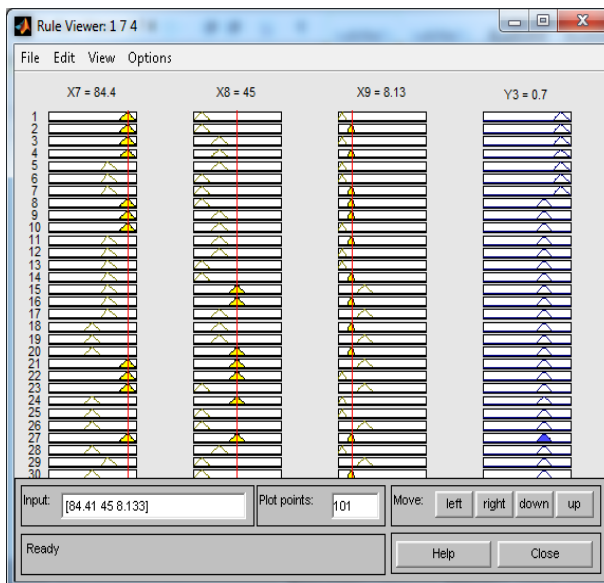
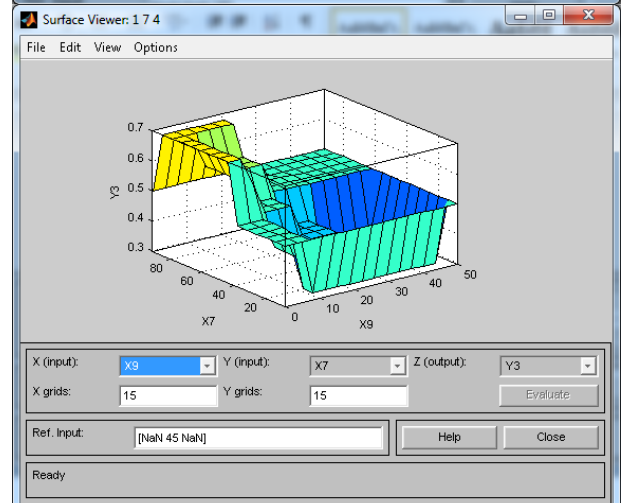
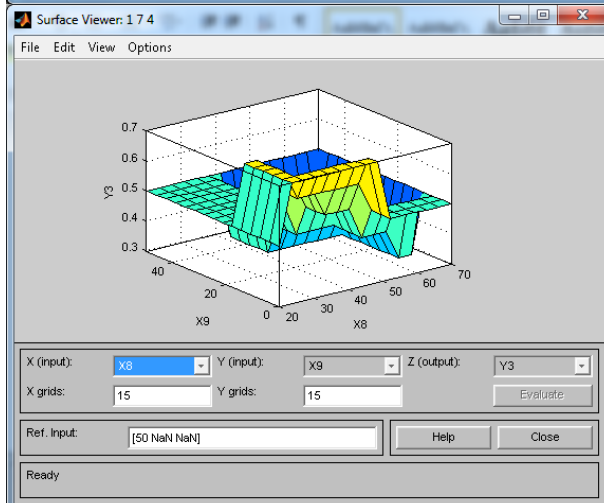
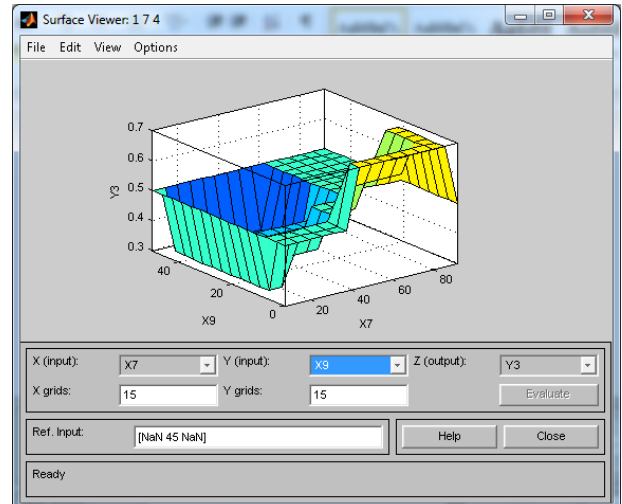
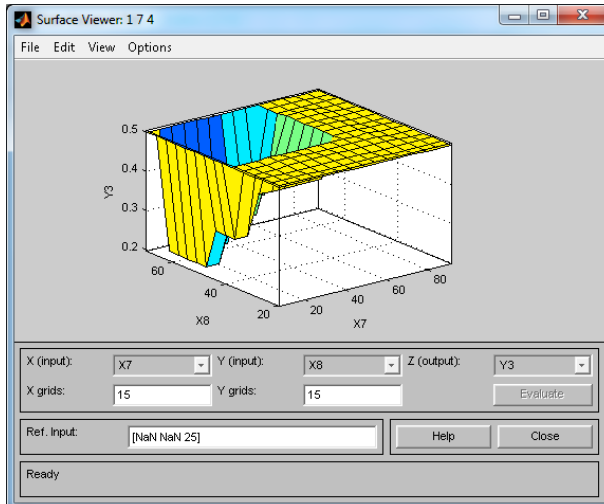
Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності економічної безпеки від інновацій та креативності (x_4), наукомісткості ВВП (x_5) та технологічної готовності (x_6)

Джерело: розраховано автором

Додаток Т 3

Візуалізація нечіткого логічного висновку щодо залежності економічної безпеки від рівня корупції (x_7), злочинності (x_8) та економічної свободи (x_9)

Джерело: розраховано автором

Додаток У

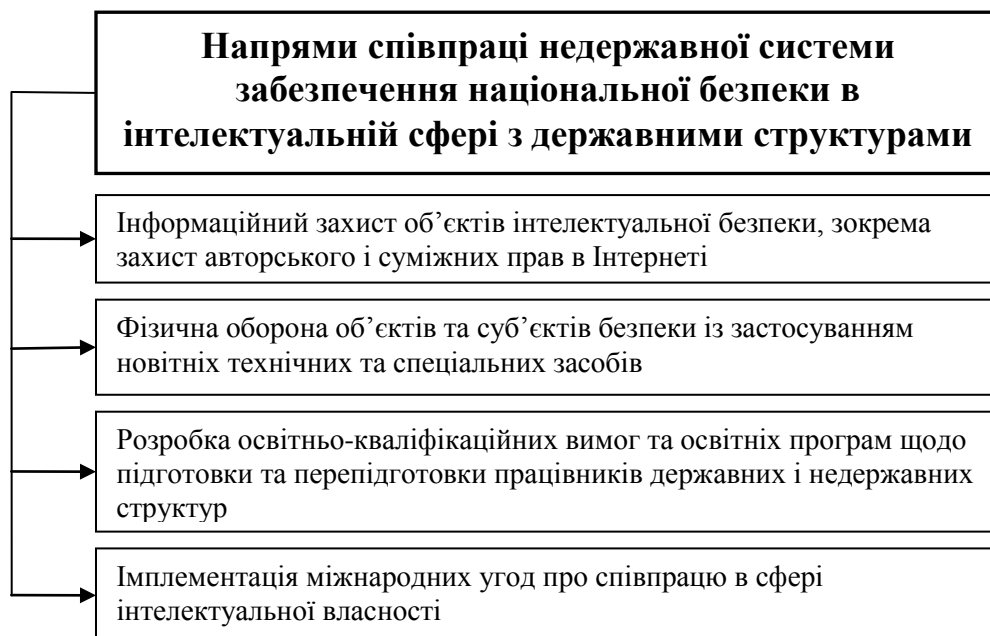
Міжнародні договори й угоди у сфері інтелектуальної власності

Назва договору	Дата набрання чинності для України
Конвенція, що засновує Всесвітню організацію інтелектуальної власності (ВОІВ)	26 квітня 1970 року
Всесвітня конвенція про авторське право	27 травня 1973 року
Паризька конвенція про охорону промислової власності	25 грудня 1991 року
Договір про патентну кооперацію	25 грудня 1991 року
Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків	25 грудня 1991 року
Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів	25 жовтня 1995 року
Міжнародна конвенція по охороні нових сортів рослин	3 листопада 1995 року
Договір про закони щодо товарних знаків	1 серпня 1996 року
Будапештський договір про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури	2 липня 1997 року
Найробський договір про охорону Олімпійського символу	20 грудня 1998 року
Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків	29 грудня 2000 року
Ніщцька угода про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків	29 грудня 2000 року
Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм (1971 року)	18 лютого 2000 року
Договір ВОІВ про авторське право (1996 року)	6 березня 2002 року
Договір ВОІВ про виконання і фонограми (1996 року)	20 травня 2002 року
Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення (Римська конвенція 1961 року)	12 червня 2002 року
Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків (Гаазький акт 1969 року та Женевський акт 1999 року)	28 серпня 2002 року
Договір про патентне право (2000 року)	28 квітня 2005 року
Локарнська угода про заснування Міжнародної класифікації промислових зразків (1968 року)	7 липня 2009 року
Страсбурзька угода про Міжнародну патентну класифікацію (1971 року)	7 квітня 2009 року
Віденська угода про міжнародну класифікацію зображувальних елементів торговельних марок (1973 року)	29 липня 2009 року
Сінгапурський договір про право з торговельних марок (2006 року)	24 травня 2010 року

Джерело: складено автором за <http://sips.gov.ua/>

Додаток Ф

Функції недержавної системи забезпечення національної безпеки в інтелектуальній сфері та напрями співпраці з державними структурами

Джерело: складено автором

Додаток X

Індекс рівня освіти, 2013–2014 рр.

Рейтинг	Країна	Індекс	Країна	Індекс
	2013		2014	
1	Австралія	0,927	Австралія	0,932
2	Нова Зеландія	0,917	Данія	0,924
3	Норвегія	0,910	Нова Зеландія	0,917
4	Нідерланди	0,894	Ірландія	0,907
5	Сполучені Штати Америки	0,890	Норвегія	0,907
6	Ірландія	0,887	Нідерланди	0,894
7	Німеччина	0,884	Німеччина	0,893
8	Литва	0,877	Сполучені Штати Америки	0,889
9	Данія	0,873	Великобританія	0,885
10	Чехія	0,866	Канада	0,874
11	Південна Корея	0,865	Естонія	0,874
12	Словенія	0,863	Литва	0,868
13	Великобританія	0,860	Чехія	0,866
14	Естонія	0,859	Швейцарія	0,866
15	Ізраїль	0,854	Південна Корея	0,865
16	Канада	0,850	Словенія	0,863
17	Ісландія	0,847	Ізраїль	0,861
18	Швейцарія	0,844	Ісландія	0,853
19	Швеція	0,830	Швеція	0,842
20	Польща	0,825	Білорусь	0,834
21	Білорусь	0,820	Греція	0,832
22	Франція	0,816	Бельгія	0,829
23	Фінляндія	0,815	Аргентина	0,826
24	Латвія	0,813	Словаччина	0,826
25	Бельгія	0,812	Польща	0,824
26	Японія	0,808	Фінляндія	0,817
27	Угорщина	0,805	Франція	0,816
28	Словаччина	0,802	Угорщина	0,815
29	Греція	0,797	Японія	0,810
30	Україна	0,796	Ліхтенштейн	0,810
31	Австрія	0,794	Латвія	0,806
32	Іспанія	0,794	Росія	0,806
33	Італія	0,790	Гонконг	0,805
34	Палау	0,787	Іспанія	0,801
35	Аргентина	0,783	Австрія	0,799
36	Росія	0,780	Україна	0,799
37	Кіпр	0,776	Казахстан	0,798
38	Чорногорія	0,774	Чорногорія	0,794
39	Хорватія	0,770	Палау	0,791
40	Грузія	0,770	Грузія	0,787

Джерело: <http://gtmarket.ru/ratings/education-index/education-index-info>

Додаток Ц

Індекс економіки знань та індекс знань, 2012 р.

Рейтинг	Країна	Індекс економіки знань	Індекс знань	Рейтинг	Країна	Індекс економіки знань	Індекс знань
1	Швеція	9,43	9,38	31	Мальта	7,88	7,53
2	Фінляндія	9,33	9,22	32	Латвія	7,80	7,68
3	Данія	9,16	9,00	33	Словаччина	7,64	7,46
4	Нідерланди	9,11	9,22	34	Португалія	7,61	7,34
5	Норвегія	9,11	8,99	35	Кіпр	7,56	7,50
6	Нова Зеландія	8,97	8,93	36	Греція	7,51	7,74
7	Канада	8,92	8,72	37	Литва	7,41	7,15
8	Німеччина	8,90	8,83	38	Польща	7,41	7,20
9	Австралія	8,88	8,98	39	Хорватія	7,29	7,27
10	Швейцарія	8,87	8,65	40	Чилі	7,21	6,61
11	Ірландія	8,86	8,73	41	Барбадос	7,18	7,92
12	Сполучені Штати Америки	8,77	8,89	42	Об'єднані Арабські Емірати	6,94	7,09
13	Тайвань	8,77	9,10	43	Бахрейн	6,90	6,98
14	Великобританія	8,76	8,61	44	Румунія	6,82	6,63
15	Бельгія	8,71	8,68	45	Болгарія	6,80	6,61
16	Ісландія	8,62	8,54	46	Уругвай	6,39	6,32
17	Австрія	8,61	8,39	47	Оман	6,14	5,87
18	Гонконг	8,52	8,17	48	Малайзія	6,10	6,25
19	Естонія	8,40	8,26	49	Сербія	6,02	6,61
20	Люксембург	8,37	8,01	50	Саудівська Аравія	5,96	6,05
21	Іспанія	8,35	8,26	51	Коста Ріка	5,93	5,65
22	Японія	8,28	8,53	52	Тринідад і Тобаго	5,91	5,93
23	Сінгапур	8,26	7,79	53	Аруба	5,89	4,97
24	Франція	8,21	8,36	54	Катар	5,84	5,50
25	Ізраїль	8,14	8,07	55	Росія	5,78	6,96
26	Чехія	8,14	8,00	56	Україна	5,73	6,33
27	Угорщина	8,02	7,93	57	Македонія	5,65	5,63
28	Словенія	8,01	7,91	58	Ямайка	5,65	6,18
29	Південна Корея	7,97	8,65	59	Білорусь	5,59	6,62
30	Італія	7,89	7,94	60	Бразилія	5,58	6,05

Джерело: <http://data.worldbank.org/data-catalog/KEI>

Додаток Ш

20 університетів з-поміж ТОП-500 кращих університетів у світі

Рейтинг	Установа	Загальна оцінка	Оцінка за Alumni	Award	HiCi	N&S	PUB	PCP
1	Гарвардський університет	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	76,6
2	Стенфордський університет	73,3	40,7	89,6	80,1	70,1	70,6	53,8
3	Массачусетський технологічний інститут	70,4	68,2	80,7	60,6	73,1	61,1	68,0
4	Каліфорнійський університет в Берклі	69,6	65,1	79,4	66,1	65,6	67,9	56,5
5	Кембриджський університет	68,8	77,1	96,6	50,8	55,6	66,4	55,8
6	Прінстонський університет	61,0	53,3	93,4	57,1	43,0	42,4	70,3
7	Каліфорнійський технологічний інститут	59,6	49,5	66,7	49,3	56,4	44,0	100,0
8	Колумбійський університет	58,8	63,5	65,9	52,1	51,9	68,8	33,2
9	Чиказький університет	57,1	59,8	86,3	49,0	42,9	49,8	42,0
10	Оксфордський університет	56,6	49,7	54,9	52,3	51,9	70,9	43,1
11	Йельський університет	54,5	47,6	50,4	51,0	58,8	63,0	37,8
12	Каліфорнійський університет в Лос-Анджелесі	50,7	29,5	47,1	52,3	47,2	70,7	31,6
13	Корнельський університет	50,5	42,0	49,8	50,4	45,3	59,9	40,2
14	Каліфорнійський університет в Сан-Дієго	48,7	19,2	35,5	56,6	55,1	62,9	36,6
15	Вашингтонський університет	47,8	21,2	31,6	53,0	51,7	71,9	29,3
16	Університет Джонса Хопкінса	46,3	37,7	33,6	44,0	44,9	70,2	28,8
17	Пенсільванський університет	46,1	31,6	33,8	49,6	39,6	67,7	37,4
18	Університетський коледж Лондона	44,5	29,5	36,2	38,5	40,6	71,7	32,7
18	Каліфорнійський університет в Сан-Франциско	44,5	0,0	39,9	46,8	53,5	59,5	34,9
20	Швейцарська вища технічна школа Цюріха	43,7	29,5	35,5	38,4	45,9	55,7	46,3

Джерело: <http://www.eurosvita.net/index.php/>

Додаток Ш

Комплекс заходів щодо протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України

Структурні складові Ш	Назва/вид загрози	Комплекс заходів
ОСВІТА	Хронічний освітньо-кваліфікаційний дисбаланс	<ol style="list-style-type: none"> 1. Залучення роботодавців до співпраці з ВНЗ: участь у розробленні стандартів вищої освіти, організація проходження практики студентами. 2. Підвищення якості вищої освіти та професійної мобільності випускників ВНЗ на ринку праці шляхом інтеграції ВНЗ з науковими установами та підприємницькими структурами. 3. Розробка сучасних моделей прогнозування ринку праці з урахуванням пріоритетних галузей національної економіки. 4. Реформування системи післядипломної освіти.
	Нівелювання цінності диплома про вищу освіту та споживацьке ставлення до освіти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підвищення вимог до абітурієнтів, що прагнуть навчатися за кошти фізичних або юридичних осіб на природничих спеціальностях. 2. Гарантоване влаштування випускників спеціальностей, які визнані пріоритетними, що навчаються за державним замовленням. 3. Формування і розвиток сучасної системи безперервної освіти як основи життєвого успіху особистості. 4. Створення елітарних академічних вузів, в яких би навчалася найталановитіша молодь України за спеціальними програми та державним замовленням відповідно до національних стратегічних пріоритетів. 5. Розширення автономії ВНЗ.
	Перетворення України на «країну дипломів», або «дипломованих безробітних»	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розробка національних індикаторів якості освіти та національних індикаторів ефективності освіти, запровадження єдиної системи статистики і параметрів вимірювання якості освіти. 2. Відмова від практики неадекватного оцінювання знань студентів, які демонструють незадовільну якість навчання через побоювання керівництва та науково-педагогічного персоналу ВНЗ не виконати навчальне навантаження, не заповнити ліцензійні обсяги, втратити робоче місце тощо. 3. Підвищити престиж бакалаврського рівня вищої освіти, що передбачає здобуття особою теоретичних знань і практичних умінь

		<p>та навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за обраною спеціальністю.</p> <p>4. Припинити практику підготовки квазінауковців та продукування дипломів наукового ступеня «кандидата» та «доктора» наук для осіб, професійна робота яких не пов'язана з освітньою чи науковою діяльністю без відповідного навчання в аспірантурі чи докторантурі.</p> <p>5. Активізувати співпрацю між регіональними центрами зайнятості та роботодавцями щодо працевлаштування осіб з вищою освітою відповідно до отриманої спеціальності.</p>
	<p>Втрата висококваліфікованих кадрів вищої школи</p>	<p>1. Встановлення і дотримання науково обґрунтованих норм навчального навантаження, тривалості основної та додаткової (творчої) відпусток.</p> <p>2. Виплата додаткових (або разових) премій, гонорарів науково-педагогічним працівникам за підготовлені й опубліковані навчальні, навчально-методичні та наукові праці, захищені дисертаційні роботи.</p> <p>3. Поступова відмова від надмірної комерціалізації наукових робіт і послуг, перехід на європейські науково-освітні стандарти.</p> <p>4. Запровадження реальної практики стимулювання наукової роботи серед талановитої молоді.</p> <p>5. Забезпечення стажування перспективних науково-педагогічних працівників у провідних наукових центрах, зміцнення науково-дослідницької діяльності ВНЗ на основі поєднання освіти, науки та інновацій; формування мережі дослідницьких університетів.</p> <p>6. Системне заохочення науково-педагогічних працівників до наукової і професійної активності, сприяння академічній мобільності.</p> <p>7. Розроблення вимог до наукового і професійного профілю сучасного викладача-дослідника; опрацювання та реалізація державної програми підготовки і закріплення висококваліфікованих кадрів для розширення міжнародного співробітництва у галузі освіти; організація їх постійного навчання та підвищення кваліфікації.</p> <p>8. Подолання мовного бар'єру кадрами вищої кваліфікації шляхом додаткового вивчення хоча б англійської мови як мови</p>

		<p>міжнародного наукового спілкування.</p> <p>9. Розширення участі ВНЗ у міжнародних грантових програмах (на зразок Горизонт 2020) із залученням провідних фахівців українських вузів.</p>
	<p>Корупція в освітній сфері</p>	<p><i>Заходи вольового і мотиваційно-виховного характеру:</i></p> <p>1. Політична воля вищого керівництва держави; беззаперечне прагнення ректора ВНЗ побороти корупцію всередині вузу.</p> <p>2. Відновлення духовно-моральних цінностей як серед викладацького складу ВНЗ, так і серед студентства; формування у студентів почуття академічної гідності, виховно-педагогічна робота зі студентами, роз'яснювальна робота серед керівників структурних підрозділів, викладачів, співробітників.</p> <p>3. Підвищення значущості вищої освіти, а також якості навчання; формування стимулів для викладачів відмовлятися від корупційних практик і заохочення студентів до здобуття реальних знань під час навчального процесу.</p> <p>4. Покращення соціального статусу науково-педагогічних працівників; підвищення заробітної плати, соціального пакету, медичного обслуговування; пропагування поваги до професії освітянина.</p> <p><i>Заходи організаційного характеру:</i></p> <p>5. Подолання бюрократизації в системі управління освітою, удосконалення порядку перевірок та звітності навчальних закладів, розвиток автоматизованих систем управління освітою.</p> <p>6. Автоматизація складання і перевірки проміжних та кінцевих модульних контролів, заліків, екзаменів, що знизить суб'єктивізм в оцінюванні знань студентів (слухачів) та ризик давання чи провокації хабара. Запровадження в системі вищої освіти здачі (складання) підсумкових результатів на зразок ЗНО випускників середніх шкіл.</p> <p>7. Запровадження практики анонімного оцінювання викладачів за розробленою формою з метою з'ясувати важливі характеристики (параметри) викладацької діяльності (ефективність, викладацькі здібності, вміння контактувати зі студентами, об'єктивність оцінювання, широта кругозору в даному предметі, вимогливість тощо).</p> <p>8. Укладення контрактів з науково-педагогічними працівниками терміном на один,</p>

		<p>три і п'ять років залежно від наукового доробку та професійної майстерності. З найбільш авторитетними викладачами, які визнані вітчизняною та/або світовою науковою спільнотою і мають велику кількість публікацій у видатних (провідних) наукових журналах підписувати постійний контракт [90, с. 92].</p> <p>9. Зменшити співвідношення студентів і викладачів з 25:1 до 12:1, що дасть можливість приділяти більше уваги студентам, їх науковій роботі, індивідуальним консультаціям.</p> <p>10. Розроблення та практична реалізація програм протидії корупції у ВНЗ, які б включали відповідні соціально-економічні, політичні, правові, організаційно-управлінські, ідеологічні, правоохоронні та інші заходи.</p> <p>11. Оптимізація кількості ВНЗ шляхом перегляду критеріїв ліцензування і акредитації; зменшення та приведення до європейських стандартів переліку спеціальностей.</p> <p>12. Використання позитивного досвіду антикорупційної діяльності в сфері освіти в інших країнах світу.</p> <p>13. Громадська протидія корупції у ВНЗ, що включає (передбачає) постійний моніторинг освітнього процесу профільними громадськими організаціями і спонукання студентів та викладачів до активнішої позиції у боротьбі з проявами корупції у ВНЗ.</p> <p><i>Заходи примусового (силового) характеру:</i></p> <p>14. Покласти на керівників ВНЗ особисту відповідальність за факти корупції в вузі, що, без сумніву, активізує внутрішні методи контролю і відповідальності.</p> <p>15. Ввести безапеляційну відповідальність кожного викладача-хабарника за скоєні протиправні дії.</p>
	Дефундаменталізація вищої освіти	<p>1. Посилення наукового потенціалу провідних ВНЗ України, розширення їх взаємодії з окремими структурами академічного сектору науки (установами НАН України) щодо розвитку фундаментальних досліджень у пріоритетних галузях науки.</p> <p>2. Створення дослідницьких університетів, що забезпечуватимуть проривний розвиток держави в певній галузі знань за моделлю поєднання освіти, науки й інновацій, сприятимуть її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір [233].</p> <p>3. Створення матеріально-технічних й організаційних умов для формування освітньо-наукових кластерів на базі ВНЗ із розвитку</p>

		<p>фундаментальної науки.</p> <p>4. Залучення коштів підприємницького сектора, зокрема підприємств, що спеціалізуються на науково-технічній діяльності до фінансування фундаментальних наук з наступною комерціалізацією нових знань (ідей) на їхній базі.</p> <p>5. Законодавче закріплення за ВНЗ України проведення фундаментальних досліджень у певній галузі знань на рівні з установами НАН України.</p> <p>6. Створення неурядових організацій, до компетенції яких віднесені (входять) питання розробки окремих напрямків фундаментальних досліджень.</p>
НАУКА	Згортання наукових розробок, НДДКР	<p>1. Забезпечити бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності у розмірі не менше 1,7 відсотка ВВП України, що передбачено ст. 48 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [240].</p> <p>2. Посилити інституціональну та фінансову основи конкурсного (грантового) фінансування наукових досліджень та розробок. У структурі основних джерел доходу ВНЗ України поступово зменшувати питому вагу бюджетного фінансування та збільшувати обсяги надходжень від надання широкого спектру освітніх послуг, продажу товарів і послуг, комерціалізації власних розробок, іншої освітньої діяльності, залучення коштів підприємницьких структур. Розширення фінансової автономії ВНЗ дасть можливість поглиблювати власні наукові дослідження, зміцнювати матеріально-технічну базу та, водночас, сприяти інноваційному розвитку вітчизняної економіки.</p> <p>3. Розробити новітні стратегічні напрямки наукових досліджень у розрізі пріоритетних напрямків науки і техніки. На нашу думку, проривними високотехнологічними напрямками повинні стати: нанотехнології, біотехнології, інформаційно-комунікаційні та когнітивні технології.</p> <p>4. Здійснювати пошук і формування пропозицій нових розробок між провідними ВНЗ України та відповідними профільними Міністерствами. З цією метою готувати угоди про стратегічне співробітництво та планування спільних науково-технічних робіт.</p> <p>5. Розширювати міжнародне наукове і науково-технічне співробітництво, укладання договорів про партнерство 3</p>

		високотехнологічними підприємствами й організаціями.
	Втрата конкурентних переваг в окремих високотехнологічних виробництвах	<p>1. Внести зміни до Закону України «Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки», зокрема розширити перелік пріоритетних напрямків наукових досліджень. Акцент зробити на відбір критичних технологій за критеріями забезпечення: 1) внеску у прискорення зростання ВВП, підвищення конкурентоспроможності національної економіки; 2) національної безпеки, включаючи технологічну безпеку [325, с. 473].</p> <p>2. Припинити вплив висококваліфікованих кадрів з окремих спеціальностей прикладної математики, інформаційно-комп'ютерних технологій за межі України, запропонувавши їм гідну альтернативу.</p> <p>3. Створення національних центрів науки і високих технологій, що включають ВНЗ та виробничі структури, які забезпечують весь науково-інноваційний цикл – від фундаментальних досліджень, підготовки кадрів, прикладних досліджень і розробок до виробництва і поставки готової продукції.</p> <p>4. Створення та розвиток на базі провідних університетів і академічних установ технопарків, технополісів та зон технологічного розвитку, які забезпечують практичне застосування нових знань та технологій у промисловості.</p>
	Зростання питомої ваги іноземних замовлень по окремих високотехнологічних галузях науки	<p>1. Гарантування випускникам ВНЗ, які навчалися за бюджетні кошти за спеціальностями, що включені (віднесені) до переліку стратегічних (пріоритетних), укладення контрактів на 5-10 років з потенційними роботодавцями у сфері освіти, науки, або підприємствами, що виготовляють високотехнологічну продукцію.</p> <p>2. Квотування на рівні держави обсягів іноземних замовлень.</p> <p>3. Забезпечення соціальних гарантій молодим науковцям.</p>
	Наукова (інтелектуальна) еміграція	<p>1. Створення умов для повернення висококваліфікованих науковців, що здобули досвід у провідних європейських та світових університетах.</p> <p>2. Розробка програм по залученню молодих (до 35 років) наукових працівників до керівництва лабораторіями, підрозділами наукових установ та університетів.</p>

	<p>Подальше зниження попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сформувати «портфель замовлень» на наукові та науково-технічні розробки відповідно до визначених пріоритетних напрямків інноваційного розвитку національної економіки. 2. Створення ефективної національно-інноваційної системи, що представлена сукупністю різноманітних інститутів, взаємодія між якими здатна забезпечити розвиток та передачу новітніх технологій; створення рамкових угод для формування державної політики, що визначає інноваційні процеси. 3. Зміцнення зв'язків між науковою сферою, бізнесом, промисловими та підприємницькими структурами. 4. Вдосконалення системи непрямих методів державного впливу на розширення сектору високотехнологічного виробництва. 5. Реформування податкової системи, що повинна працювати на стимулювання дослідницької та інноваційної діяльності; звільнення від оподаткування благодійні внески на розвиток науки і освіти.
	<p>Перманентна залежність вітчизняної науки від інноваційних запозичень та поставок наукового обладнання з-за кордону</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Збільшення обсягів фінансування з держбюджету для оновлення матеріально-технічної бази майже усіх наукових та науково-дослідних установ та організацій. 2. Встановлення квот на закупівлю високоефективних технологій та «ноу-хау»; розширення практики трансферу технологій. 3. Поглиблення міжнародної кооперації та інтеграції наукової сфери України у світовий та європейський науковий простір.
КУЛЬТУРА	<p>Виникнення «культурної пастки»</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Запровадження інноваційних процесів у культурній сфері на основі новітніх управлінських методів; підвищення рівня державного менеджменту у цій сфері. 2. Заохочення недержавних культурних організацій через різноманітні організаційно-правові форми розвивати вітчизняну культурну індустрію. 3. Просування культурно-рекреаційного бренду національної культурної спадщини. 4. Стимулювання розвитку меценатства і доброчинності з питань інвестування коштів у відродження історико-культурної спадщини України. 5. Підвищення економічної самодостатності закладів культури за рахунок використання сучасних маркетингових технологій та залучення спонсорських благодійних коштів.

	Зростання культурної колонізації	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняних виробників культурної продукції. 2. Пропагування вітчизняного виробника і культурно-мистецької продукції, широке представлення її на міжнародних виставках, форумах, симпозіумах тощо; «розкручування» національного бренду “<i>Made in Ukraine</i>”. 3. Використання концесії як ефективного механізму збереження пам'яток архітектури. 4. Підтримка періодичних видань і книговидавання українською мовою; сприяння науковим дослідженням мов і культур різних етносів України.
	Втрата культурної самобутності України	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток новітніх форм і тенденцій благодійності, зокрема відсоткової та венчурної філантропії, ендавменту. 2. Формування іміджу України на міжнародній арені як держави із давніми самобутніми традиціями, що органічно поєднують впливи як західних, так і східних культур. 3. Домінування в інформаційному середовищі культурно-мистецьких програм про Україну, її багату культурну спадщину, твори народних умільців тощо. 4. Розширення концертно-гастрольної, виставкової та іншої діяльності за межами України з метою якнайширшого представлення культурно-мистецького доробку вітчизняних майстрів. 5. Забезпечення широкого доступу іноземних громадян для ознайомлення з багатою культурною спадщиною України. 6. Сприяння розширенню кількості (числа) об'єктів, внесених до Списку всесвітньої культурної і природної спадщини ЮНЕСКО.
ДУХОВНІСТЬ	Витіснення вищих цінностей	<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація заходів, спрямованих на забезпечення міжрелігійної та етнічної толерантності, розвиток міжконфесійних, міжсоціальних взаємовідносин. 2. Формування демократичного, соціально зрілого світогляду, високої громадянської культури і патріотизму. 3. Дотримання морально-етичних норм у вихованні молоді, соціально незахищених прошарків населення.
	Духовний занепад та втрата християнських ціннісних орієнтирів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Впровадження у суспільну свідомість переваг християнських цінностей, релігійного виховання, а відтак формування духовної культури. 2. Пропагування православ'я як релігії, що

		<p>позитивно впливає на соціально-економічне життя суспільства, розвиток національної культури, дотримання релігійних традицій, збереження сакральних творів мистецтва тощо.</p> <p>3. Зростання моральних авторитетів серед духовенства, священнослужителів, представників релігійних організацій, благодійних фондів, інших громадських організацій.</p>
	Духовний вакуум або «духовна пустеля»	<p>1. Уведення єдиних загальнодержавних навчальних програм з предметів духовно-морального спрямування.</p> <p>2. Розширення духовно-просвітницької роботи як з боку державних інституцій, так і релігійних громад, громадських організацій.</p> <p>3. Витіснення «духовної пустки» з людських душ шляхом утвердження у свідомості громадян аксіоми, що українське суспільство має глибокі духовні історичні корені, якими варто пишатися.</p>
	Духовне та інтелектуальне насильство	<p>1. Формування національного культу морально стійкої, соціально активної та духовно багатой особистості.</p> <p>2. Надання комплексної соціально-психологічної допомоги та духовно-просвітницької підтримки найменш захищеним верствам населення.</p> <p>3. Заборона на державному рівні практики поширення окультизму, нетрадиційних релігій, протидія релігійному екстремізму.</p>

Джерело: складено автором

СЕКРЕТАРІАТ
КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

№ 37534/18-05-02-15 від 07.10.15

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»
Ревак Ірини Олександрівни

Автором запропоновано методику оцінювання інтелектуального потенціалу України з урахуванням внутрішньоструктурних параметрів інтелектуального потенціалу, зокрема освіти, науки, культури і духовності, застосування якої дасть можливість: по-перше, оцінити сукупні інтелектуальні можливості України та побачити динаміку їх зміни; по-друге, зробити висновок, що інтелектуальний потенціал України є потужним вітчизняним стратегічним ресурсом, запасом економічної міцності, гарантом економічної безпеки та конкурентоспроможним чинником у світовому масштабі.

Директор Департаменту економічного
розвитку та регуляторної політики,
к. е. н.

Олександр ОЛІЙНИК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного університету
внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент

Р. І. Благута

2015

АКТ11.11. 2015

м. Львів

№ 43

Про впровадження результатів
дисертаційного дослідження
Ревак Ірини Олександрівни
«Інтелектуальний потенціал у системі
економічної безпеки України» в
освітній процес

ПІДСТАВА

наказ ректора Львівського державного університету
внутрішніх справ від 24 вересня 2012 року № 431

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу організації наукової роботи, доктора юридичних наук, доцента Балинської О.М.;
- начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук, доцента Строцького Р.Є.;
- декана економічного факультету, кандидата економічних наук, доцента Томаневич Л.М.;
- завідувача кафедри економіки та економічної безпеки економічного факультету, доктора економічних наук, професора Пушака Я.Я.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 р. № 431 розглянула матеріали дисертаційної роботи Ревак І.О. на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за темою «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ревак І.О. Системно-структурний підхід до формування системи економічної безпеки держави // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2014. – Вип. 1. – С. 259–269, Вип. 2. – С. 92–101.

2. Ревак І.О. Структурні компоненти інтелектуального потенціалу держави // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки». – Чернігів, 2014. – Випуск 3(75). – С. 52–62.

3. Ревак І.О. Актуальні проблеми сталого розвитку економіки України: колективна монографія / І.О. Ревак / кол. авторів за ред. Р.І. Тринька та Я.С. Піцура – Львів: Ліга-Прес, 2014. – 508 с. – С. 246–274.

4. Ревак І.О. Вища освіта у структурі інтелектуального потенціалу України: стан та перспективи розвитку // Проблеми економіки. – № 4. – 2014. – С. 133–140.

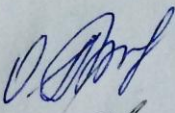
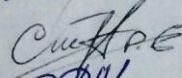
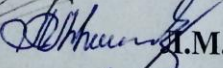
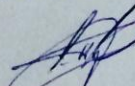
5. Ревак І.О. Концептуальні засади формування фінансово-економічної безпеки: кол. моногр. / І.О. Ревак / за заг. ред. д.е.н., проф. Шкарлета С.М.; Чернігів. нац. технол. ун-т – Ніжин: ФОП Лук'яненко В.В. ТПК «Орхідея», 2015. – 439 с. – С. 84–94.

6. Ревак І.О. Концептуальні засади державної політики мінімізації загроз інтелектуальному потенціалу України // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015. – Вип. 1. – С. 192–205.

7. Ревак І.О. Мультиаспектність поняття «інтелектуальна безпека держави» // Вісник Черкаського університету. Серія: Економічні науки. – 2015. – № 12 (345). – Черкаси, 2015. – С. 107–113.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що у роботі висвітлено соціальні аспекти економічної безпеки України та подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження у навчальному процесі, зокрема при проведенні лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін: «Економічна теорія», «Соціально-економічна безпека», «Основи економічної безпеки», «Теорія безпеки соціальних систем», «Комплексне забезпечення економічної безпеки».

Члени комісії:

 О.М. Балинська
 Р.Є. Строцький
 Д.М. Томаневич
 Я.Я. Пушак

**РЕГІОНАЛЬНА АГЛОМЕРАЦІЯ
«ДРОГОБИЧЧИНА»**

82100, м. Дрогобич, пл. Ринок, 1, тел./факс (03244) 45-12-17
e-mail: droup@mail.ru

№ 48р

від «10» 12 2012р.

Довідка

про впровадження результатів наукового дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

Науково-технологічна рада Регіональної агломерації «Дрогобиччина» під час розроблення пріоритетних напрямів та програми інноваційного розвитку Дрогобиччини, для оцінювання і прогнозування рівня економічної безпеки регіону, використала результати дисертаційного дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «**Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України**», зокрема:

- 1) використано авторську методику оцінювання рівня інтелектуального потенціалу, що дало змогу діагностувати стан інтелектуального потенціалу регіону та спрогнозувати його динаміку на найближчі кілька років;
- 2) розраховано рівень інтелектуальної безпеки Дрогобиччини.

Результати дослідження підтвердили низький рівень інтелектуальної безпеки регіону (крива індексу інтелектуальної безпеки знаходиться нижче нижнього порогового значення), що дало змогу прийняти рішення про реалізацію комплексу заходів щодо мінімізації загроз розвитку інтелектуального потенціалу Дрогобиччини у контексті організаційно-управлінських та правових механізмів регуляції розвитком агломерації.

Таким чином, можна дійти висновку, що результати дисертаційного дослідження Ревак І.О. можуть знайти широке застосування для оцінювання рівня економічної безпеки регіонів України та України загалом.

Директор “Регіональної агломерації
Дрогобиччина”

І.Д. Головкевич

ДОВІДКА
про впровадження результатів наукових досліджень
Ревак Ірини Олександрівни

Результати наукових досліджень на тему “Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України” здобувача наукового ступеня доктора економічних наук Ревак І.О. використовуються у навчальному процесі Харківського національного університету внутрішніх справ при викладанні дисциплін «Економічна теорія», «Основи економічної теорії» для курсантів, що навчаються за напрямками підготовки «Правознавство» та «Правоохоронна діяльність».

Проректор
Харківського національного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

О.М. Головко

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

вих. №314/148

від 28 грудня 2015 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

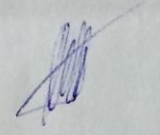
У Комітеті з питань культури і духовності під час розробки пропозицій щодо активізації процесів зростання загальнокультурного рівня нації та підвищення рівня духовності використано результати наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

Автором запропоновано низку дієвих заходів, зокрема:

- розробка та сприяння реалізації державних та регіональних програм розвитку культури і мистецтва в Україні, стимулювання наукових досліджень у цій галузі, забезпечення підготовки відповідних фахівців, їх правовий та соціальний захист, створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняної культури;
- активне впровадження новітніх інформаційних технологій, управлінських методів і підходів, залучення коштів приватного бізнесу, спонсорської допомоги, участі у грантових фінансових проектах, зростання економічної самодостатності закладів культури, популяризація і поширення якісного різноманітного вітчизняного культурно-мистецького продукту;
- створення цілісного інформаційно-культурного простору та розгалуженої мережі партнерських зв'язків, запровадження ефективної моделі фінансового та матеріально-технічного забезпечення культурного розвитку, залучення громадськості до процесів управління та контролю у сфері культури, розробка соціальних стандартів надання послуг населенню, що гарантуються державою, підвищення соціальної захищеності працівників культури;
- розкриття духовного потенціалу кожної особистості через соціально-моральні, емоційно-духовні, пізнавальні та креативні заходи;

- розвиток духовної культури як вищий прояв людської свідомості, що формується під впливом культурних і духовних практик, традицій;
- соціалізація духовності, що ґрунтується на засадах гуманності і безперервності та передбачає впровадження високих соціальних стандартів в усі сфери життєдіяльності суспільства.

Перший заступник Голови Комітету
Верховної Ради України
з питань культури і духовності

Ірина Подоляк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, тел./факс (032)2616048, тел. 2603402
 E-mail: lnu@lnu.com.ua Код ЗКПО 02070987
 Управління держказначейства у Львівській області. МФО 825014. р.р. 35221203001061
 № свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
 Валютний рахунок № 26007006042 в Укресімбанку м. Львова МФО 325718

6102-Н від 30.12.2015р. На N _____ від _____

Довідка

Видана Ревак Ірині Олександрівні про те, що результати її дисертаційної роботи на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України» використано у навчальному процесі на економічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка під час викладання дисциплін: «Фінансова безпека», «Інноваційний розвиток підприємств», «Стратегічне управління фінансами», «Ринок фінансових послуг», «Фінансування інноваційної діяльності підприємств».

Проректор з наукової роботи
 Львівського національного університету
 імені Івана Франка
 член-кореспондент НАН України, професор

Р.Є. Гладішевський

Р.Є. Гладішевський

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ
УКРАЇНИ

ДЕПАРТАМЕНТ
ЗАХИСТУ ЕКОНОМІКИ

УПРАВЛІННЯ ЗАХИСТУ
ЕКОНОМІКИ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Вул.Фельковича,50а, Львів,
тел..(032)226-52-02, E-mail: udsbez@lviv.mvs.gov.ua

25.01.2016 № 375/112/13/01-2016
На № _____

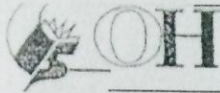
ДОВІДКА
про впровадження результатів
наукових досліджень
Ревак Ірини Олександрівни

В Управлінні захисту економіки у Львівській області Департаменту захисту економіки Національної поліції України при розробці організаційно-правових заходів щодо розкриття злочинів у сфері інтелектуальної власності використовуються науково-методичні та прикладні положення наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

Начальник Управління

Р.І. Галаз

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМПІТЕТ
ПРОФСПІЛКИ ПРАЦІВНИКІВ
ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФСПІЛКИ
ПРАЦІВНИКІВ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

пр. Шевченка, 7, м. Львів, 79005, тел. 235-70-82, факс 235-70-70

e-mail: profspilkaosvity@litech.net, web-сторінка: profspilkaosvity.org.ua

Р/р №26009000002998 в ПАТ «Укрсоцбанк», МФО 300023, код ЗКПО 02607769

25.04.2016р № 16 на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

на тему:

«Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

Виконавчий апарат Львівської обласної організації профспілок працівників освіти і науки України під час роботи над пропозиціями щодо соціально-економічного захисту освітян Львівщини в умовах реформування освіти і науки використав окремі теоретико-методологічні та прикладні положення дисертаційної роботи Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

З-поміж низки запропонованих рекомендацій нагальними є: розробка національних індикаторів якості освіти та національних індикаторів ефективності освіти, запровадження єдиної системи статистики і параметрів вимірювання якості освіти; формування і розвиток сучасної системи безперервної освіти як основи життєвого успіху особистості; покращення соціального статусу науково-педагогічних працівників; підвищення заробітної плати, соціального пакету, медичного обслуговування; пропагування поваги до професії педагога та науковця, національного культу морально стійкої, соціально активної та духовно багатой особистості; витіснення «духовної пустки» з людських душ шляхом утвердження у свідомості громадян аксіоми, що українське суспільство має глибокі духовні історичні корені, якими варто пишатися.

Голова Львівської обласної
організації профспілки
працівників освіти і науки України

[Handwritten signature]

М.Г.Яцейко

УКРАЇНА
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ,
ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ

ЄДРПОУ 385 57560, 79008, м.Львів, вул.В.Винниченка,18, тел. 261-21-55 тел./факс. 235-60-80
E-mail: gue@loda.gov.ua

26.01.2016р. № *4-52-175* На № _____ від _____

**Спеціалізованій Вченій раді Д 35.051.01
у Львівському Національному
університеті імені Івана Франка**

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»
на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

У Департаменті економічного розвитку, торгівлі та промисловості під час забезпечення реалізації на території Львівської області державної політики економічного і соціального розвитку були використані результати наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України», зокрема апробовано запропонований автором комплекс правових, інформаційно-аналітичних, фінансово-економічних, організаційно-управлінських і соціальних заходів щодо протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу.

З метою реалізації державної політики у сфері державно-приватного партнерства використано пропозиції автора щодо зміцнення зв'язків між науковою сферою, бізнесом, промисловими та підприємницькими структурами; вдосконалення системи непрямих методів державного впливу на розширення сектору високотехнологічного виробництва; реформування податкової системи, спрямованої на стимулювання дослідницької та інноваційної діяльності; звільнення від оподаткування благодійних внесків на розвиток науки і освіти.

Заступник директора департаменту

Я. В. Пелиховський

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

У Департаменті з питань безпеки, оборони та діяльності органів юстиції Секретаріату Кабінету Міністрів України під час проведення фахових експертиз та підготовки відповідних висновків щодо протидії загрозам у науково-технологічній сфері та сфері державної безпеки, зокрема щодо згортання науково-технічних розробок, зростання питомої ваги іноземних замовлень, втрати конкурентних переваг в окремих високотехнологічних галузях науки та виробництвах використано результати наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

Автором запропоновано низку дієвих заходів, зокрема:

- посилити інституційну та фінансову основи конкурсного (грантового) фінансування наукових досліджень та розробок. У структурі основних джерел доходу ВНЗ України поступово зменшувати питому вагу бюджетного фінансування та збільшувати обсяги надходжень від надання широкого спектру освітніх послуг, продажу товарів і послуг, комерціалізації власних розробок, залучення коштів підприємницьких структур. Розширення фінансової автономії ВНЗ дасть можливість поглиблювати власні наукові дослідження, зміцнювати матеріально-технічну базу та, водночас, сприяти інноваційному розвитку вітчизняної економіки;
- здійснювати пошук і формування пропозицій нових розробок між провідними ВНЗ України та відповідними профільними Міністерствами, зокрема Міністерством оборони України. З цією метою готувати угоди про стратегічне співробітництво та планування спільних науково-технічних робіт;
- квотувати на рівні держави обсяги іноземних замовлень на проведення сучасних високотехнологічних досліджень;
- створити мережу національних центрів науки і високих технологій, що спеціалізуються на технологіях шостого технологічного укладу – нано-, біо-, інформаційно-комунікаційних та когнітивних технологіях. Такі структури мають включати ВНЗ та виробничі структури із забезпеченням повного науково-інноваційного циклу – від підготовки кадрів, проведення фундаментальних та прикладних досліджень і розробок до виробництва й поставки кінцевої продукції і у першу чергу для забезпечення потреб військово-промислового комплексу;

Заступник директора Департаменту
кандидат психологічних наук, професор

«27» січня 2016р.

Павло Пригунов

УКРАЇНА
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ І ТОРГІВЛІ

Майдан Просвіти, 1, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 69-52-30, тел./факс 69-53-93, 26-48-22, E-mail: ekon@icc.rv.ua
 Код ЄДРПОУ 02741545

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Ревак Ірини Олександрівни

на тему:

«Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

У Департаменті економічного розвитку і торгівлі Рівненської обласної державної адміністрації під час розробки регіональної стратегії розвитку були використані результати наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України», зокрема пропозиції щодо:

- активізації попиту виробничого сектора на науково-технічні розробки шляхом формування «портфеля замовлень» на наукові та науково-технічні розробки відповідно до визначених пріоритетних напрямів інноваційного розвитку національної економіки;
- створення та розвитку на базі провідних університетів і академічних установ технопарків, технополісів та зон технологічного розвитку, які забезпечують практичне застосування нових знань та технологій у промисловості;
- гарантування випусникам ВНЗ, які навчалися за бюджетні кошти за спеціальностями, що віднесені до переліку стратегічних (пріоритетних), укладення контрактів на 5-10 років з потенційними роботодавцями у сфері освіти, науки, або підприємствами, що виготовляють високотехнологічну продукцію;
- розширення міжнародного наукового і науково-технічного співробітництва, укладання договорів про партнерство з високотехнологічними підприємствами й організаціями.

Директор департаменту

Гимошенко І.О.

М2 Департамент економічного розвитку і торгівлі

№01/1001-000-90 від 28.04.2016

врк. 1

Львівська міська рада

Департамент економічної політики

Україна, 79 006, Львів, пл. Ринок, 1, тел.: (032) 254-60-57

03.02.2016 № 23-вск-42

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

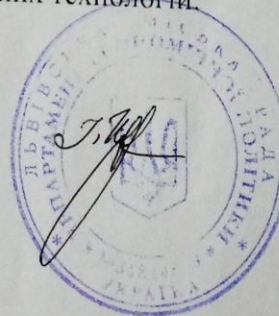
на тему:

«Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

У Департаменті економічної політики Львівської міської ради при реалізації політики економічного і соціального розвитку м. Львова використано пропозиції Ревак Ірини Олександрівни щодо:

- 1) впровадження сучасних моделей прогнозування ринку праці з урахуванням пріоритетних галузей національної економіки;
- 2) активізації співпраці між регіональними центрами зайнятості та роботодавцями з питань працевлаштування осіб з вищою освітою відповідно до отриманої спеціальності;
- 3) створення матеріально-технічних й організаційних умов для формування освітньо-наукових кластерів та інноваційних центрів;
- 4) розширення міжнародного наукового і науково-технічного співробітництва у сфері інформаційних технологій.

Директор Департаменту

І.В. Кулинич

Вих. № 144

«04» лютого 2016 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Ревак Ірини Олександрівни

на тему:

**«Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки
України»**

У роботі патентно-юридичного Агентства «ГОЛДМАРК» використовуються окремі теоретико-методологічні та прикладні положення дисертаційного дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України», зокрема:

- теоретичні розробки з питань захисту об'єктів інтелектуальної власності як продуктивної частини інтелектуального потенціалу держави та об'єктів інтелектуальної безпеки держави;
- методичні підходи до оцінювання окремих об'єктів інтелектуальної власності та інтелектуального потенціалу держави;
- аналіз та оцінка показників інноваційності наукового сектора України;
- діагностика загроз об'єктам інтелектуальної власності;
- пропозиції щодо розв'язання проблем, пов'язаних із недосконалістю організаційно-правових механізмів трансферу технологій та налагодження ефективного управління процесом відбору та впровадження технологій;
- рекомендації стосовно розвитку національного ринку об'єктів інтелектуальної власності.

Директор Агентства

Тетяна Трембовецька,
патентний повірений
України (№ 381)

044 222 88 32
097 404 25 24

info@goldmark.ua

Адреса офісу:

вул. Галі Тимофєєвої, 3, м. Київ, 04116
(проспект Перемоги, ст.м.КПІ)

Адреса для

листування: вул. Кадетський Гай, 3, кв. 93, м. Київ, 03048

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І
НАУКИ УКРАЇНИ

MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шевченка, 95, Чернігів, 14027,
Україна

тел. +38(04622) 3-16-51;
факс +38(04622) 3-42-44
E-mail: cstn@stu.cn.ua
www.stu.cn.ua
Код СДРПОУ 05460798

CHERNIHIV NATIONAL
UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

95, Shevchenko str., Chernihiv, 14027,
Ukraine

14.03.2016 № 202/08-641

На № _____ від _____

ДОВІДКА

Про впровадження результатів дисертаційної роботи

Ревак Ірини Олександрівни

Науково-методичні розробки, викладені Ревак І.О. у дисертації на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України» впроваджено у навчальний процес Чернігівського національного технологічного університету, зокрема при викладанні наступних дисциплін:

„Фінансова безпека держави” – для студентів-спеціалістів спеціальності „Фінанси і кредит” (5 курс навчання);

„Фінансова безпека держави” – для студентів-магістрів спеціальності „Фінанси і кредит” (5 курс навчання);

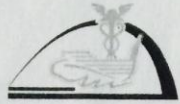
„Комплексне забезпечення фінансово-економічної безпеки” – для студентів-магістрів спеціальності „Управління фінансово-економічною безпекою” (5 курс навчання).

Перший проректор
Чернігівського національного
технологічного університету

к.т.н., доцент

Новомлинець О.О.

**ЗАПОРІЗЬКА
ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВА ПАЛАТА**
ZAPORIZHZHYA CHAMBER OF COMMERCE AND INDUSTRY

Тел.: (061) 213-50-24 Тел./факс: (061) 233-11-72

E-mail: cci@cci.zp.ua
http://www.cci.zp.ua

4 bd. Tsentralniy, 69005 Zaporizhzhya, Ukrai
Tel.: +38 (061) 213-50-24 Tel./fax: +38 (061) 233-11-7

Вих. № 22-2/152
від 08.09.2016р.

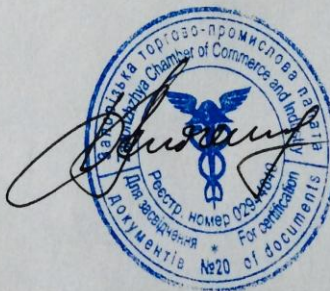
ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
Ревак Ірини Олександрівни
на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України»

Запорізькою торгово-промисловою палатою під час розробки пропозицій щодо формування державної політики захисту національних інтересів України в економічній сфері використано результати наукового дослідження Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України».

Автором обґрунтовано концептуальні засади формування і реалізації політики протидії загрозам розвитку інтелектуального потенціалу України, яка розглядається як політика захисту національних інтересів в інтелектуальній сфері, а її визначальними домінантами є принципи координованості, оперативності, синергізму, дієвості, адекватності заходів захисту. Ключовим моментом запропонованої політики є застосування мультифункціонального механізму протидії загрозам, що структурно поєднує методи, важелі, інструменти, правове, нормативне, інформаційне, кадрове, фінансове забезпечення, а функціонально – систему правових, інформаційно-аналітичних, фінансово-економічних, організаційно-управлінських заходів. Виконання цієї політики сприятиме реалізації стратегії національної безпеки України.

Віце-президент ЗТПП, д.е.н.

Д.А. Антонюк

ЗАПОРІЗЬКИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Україна, 69041, м. Запоріжжя, вул. Княшка, 16-Б
Тел./факс: +380 61 239 90 01(02), +380 61 239 90 40

E-mail: info@econom.zp.ua
<http://www.econom.zp.ua>

Вих. № 320/16
від «16» грудня 2016 р.

В спеціалізовану вчену раду зі
здобуття наукового ступеня доктора
економічних наук зі спеціальності
08.00.03 «Економіка та управління
національним господарством»

Довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи Ревак Ірини Олександрівни

Результати дисертаційної роботи Ревак Ірини Олександрівни на тему «Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України» використано у навчальному процесі ПВНЗ «Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій» для підготовки науково-методичних матеріалів із дисциплін «Міжнародний менеджмент інноваційної діяльності», «Міжнародні стратегії економічного розвитку», «Глобальна економіка». Зокрема, знайшли використання теоретико-методологічні основи оцінки інтелектуального потенціалу України, аналітико-прогнозні розрахунки впливу інтелектуального потенціалу на економічне зростання та національну безпеку України.

Ректор,
д. ф.-м. н., проф.

Г.В. Туровцев

УКРАЇНА

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ

СВІДОЦТВО
про реєстрацію авторського права на твір

№ 61820

Науковий твір "Монографія "Інтелектуальний потенціал у системі економічної безпеки України: проблеми теорії та практики"
(вид, назва твору)

Автор(и) Рєвак Ірина Олександрівна
(повне ім'я, псевдонім (за наявності))

Дата реєстрації 25.09.2015

Голова Державної служби
інтелектуальної
власності України
А.Г. Жарінова

